

**Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

Towarzystwo Historiograficzne

**Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів
в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.**

**Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów
w polskiej i ukraińskiej myśli historycznej XIX i XX w.**

**За редакцією
Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги**

**Херсон
Видавничий дім «Гельветика»
2019**

УДК 930.1(477+438)"18/19"
С71

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Олег Петречко*
доктор історичних наук, професор *Віталій Андрєєв*

Друкується за рішенням Вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка від 31 січня 2019 р., протокол № 2.

*Книга видана за підтримки компанії
«Сучасні діагностичні системи»*

Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 380 с.

ISBN 978-966-916-897-9

У книзі опубліковано наукові розвідки українських і польських дослідників, присвячені вивченню історіографічних образів Речі Посполитої. Статті, розміщені в цьому виданні, частково апробовані на Міжнародній науковій конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.», що відбулася у Дрогобичі 27-28 вересня 2018 р., а згодом доопрацьовані авторами. Матеріали книги показують, як залежно від епохи, політичних умов, ідеологічного клімату та теоретико-методологічних уподобань дослідників, цивілізаційна спадщина Речі Посполитої трактувалася по-різному, а наукові дискусії нерідко переростали в емоційні обговорення, до яких залучалися широкі громадські кола.

Видання призначене для науковців, студентської молоді та всіх тих, хто цікавиться історією Центрально-Східної Європи.

УДК 930.1(477+438)"18/19"

ISBN 978-966-916-897-9

© Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (<i>Віталій Тельвак, Лідія Лазурко</i>)	5
--	---

ЗАГАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

<i>Леонід Зашкільняк</i> . Річ Посполита Обох Народів у ретроспективі української історіографії	7
<i>Karolina Polasik-Wrzosek, Wojciech Wrzosek</i> . O dialogu historiografii «sąsiedzkich» w dwóch odsłonach	27
<i>Ігор Гурич</i> . Концепт Люблінської унії в українській історіографії доби позитивізму: теоретичні міркування	37

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Дмитро Вирський</i> . Річпосполитський досвід України: представлення/конструкція уявлень в ранньомодерній історіографії	47
<i>Tomasz Maćkowski</i> . Poglądy Gotfrieda Lengnicha na ustroj Rzeczypospolitej i ich recepcja w polskiej historiografii przed II wojną światową	61

ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ

<i>Jerzy Maternicki</i> . Joachim Lelewel i Józef Szujski: wizje konfederacji barskiej	77
<i>Sławomir Zieliński</i> . Zgoda czy ustępstwo? Oblicza tolerancji religijnej w historiografii polskiej XIX w. Joachim Lelewel i Józef Szujski	105
<i>Валентин Ребенко</i> . Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон).	117
<i>Andrzej Stępnik</i> . Nauki dla Polski. Kozacy i kozaczyzna w historiografii polskiej okresu międzypowstaniowego	127
<i>Norbert Morawiec</i> . «Pany», «chachły» i «kołtuny». «Polskość» a «zachodnioruskość» w «Wykładach z historii Zachodniej Rosji» Michała Kojalowicza	147
<i>Тарас Гриневич</i> . Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття в творчості Людвіка Кубалі	167
<i>Іван Куций</i> . Між «цивілізованістю» та «варварством»: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша	181
<i>Лідія Лазурко, Богдан Янишин</i> . Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – поч. XX ст.	191
<i>Василь Педич, Віталій Тельвак</i> . Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського	203
<i>Jolanta Kolbuszewska</i> . Jakiego bohatera narodowego potrzebowali Polacy u schyłku XIX stulecia?	221
<i>Roman Nowacki</i> . Poglądy Oswalda Balzera na ustroj Rzeczypospolitej.	231

НЕОРОМАНТИЧНІ ВІЗІЇ

<i>Paweł Sierżęga.</i> Pierwsza Rzeczpospolita w publicystyce Antoniego Chołoniewskiego	243
<i>Eugeniusz Koko.</i> Wizja postaci hetmana Iwana Mazepy w dorobku Franciszka Rawity-Gawrońskiego	257
<i>Віталій Масненко.</i> Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського	265
<i>Тетяна Цимбал.</i> Філософія героїзму в інтелектуальній спадщині В. Липинського	279

ПОВОЄННА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Rafał Stobiecki.</i> Na drodze do pojednania. Ugoda w Hadziaczu w polskiej myśli historycznej na emigracji po 1945 r.	289
<i>Віталій Яремчук.</i> Люблінська унія в українській радянській історіографії	299
<i>Oleksandr Avramchuk.</i> Ukraińscy historycy emigracyjni w USA wobec tzw. idei jagiellońskiej (1945-1989)	307

СУЧАСНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ

<i>Юрій Степанчук, Сергій Корновенко.</i> Сучасна історіографічна ситуація дослідження образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії	321
<i>Орест Лильо.</i> Стан та перспективи дослідження з історії мистецького осередку Львова та його представників другої третини – кінця XVIII ст.	331
<i>Костянтин Івангородський.</i> Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія	349
<i>Anna Brzezińska.</i> Miejsce Ukrainy w Pierwszej Rzeczpospolitej na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej».	367

НАШІ АВТОРИ	377
------------------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

В історії Центрально-Східної Європи Люблінській унії належить особливе місце, адже її геополітичним ефектом стала поява на карті нової держави федеративного типу – Речі Посполитої. Внаслідок цього, на тривалий час поєдналися історичні долі польського, литовського, українського та білоруського народів. Рішення сейму 1569 р. визначили геополітичну ситуацію в регіоні практично до кінця XVIII ст., а її відлуння відчувалося і в наступні часи. Помітним воно є і в сучасній політиці пам'яті країн, чий обшари входили до складу колись однієї з найсильніших європейських державних потуг.

З огляду на це, зрозуміла неослабна увага дослідників до річпосполитського феномену. В залежності від часу, політичних умов, ідеологічного клімату та теоретико-методологічних уподобань дослідників, цивілізаційна спадщина Речі Посполитої трактувалася по різному, а наукові обговорення нерідко переростали в емоційні дискусії, залучаючи широкі кола громадськості. Так, на зламі XIX–XX ст., з огляду на загальну активізацію національних рухів у Габсбурзькій монархії, питання спільного минулого народів цієї держави стали особливо резонансними, що відобразилося також на зростанні кількості досліджень з історії східних теренів Речі Посполитої. Українські та польські історики того часу, перебуваючи під тиском широкого суспільного обговорення шляхів національного визволення, були змушені корелювати громадські запити з професійними вимогами. Не меншою контраверсійністю було позначено річпосполитські студії, що з'являлися у міжвоєнне двадцятиліття та повоєнний час. І лише на зламі 80–90-х рр. XX ст. утвердилося розуміння необхідності налагодження міжнаціонального діалогу між інтелектуалами Центрально-Східної Європи у справі всебічного вивчення спільного минулого народів Речі Посполитої. Переосмислення цивілізаційної спадщини Речі Посполитої особливої актуальності набуває у наш час, коли подекуди в науковому, а ще частіше в громадському дискурсі бачимо реактуалізацію здавалося б давно віджилих історичних стереотипів, що використовуються з метою здобути політичний капітал серед певної частини інтелектуалів, захоплених роз'єднаною риторикою. Така інструменталізація історії завдає значної шкоди порозумінню держав і народів центрально-східноєвропейського регіону, вимагаючи швидкої реакції представників історичного цеху.

При цьому значною дискусійністю надалі позначено обговорення таких важливих проблем, як особливості устрою та права Речі Посполитої, міжнаціональні та міжконфесійні взаємини в цій державі, генеза і характер різнопланових суспільних рухів, феномен українського козацтва та його вплив на долю Речі Посполитої, місце цієї держави в Європі та взаємини з сусідами, зовнішні та внутрішні причини її занепаду, врешті – вагомість річпосполитської цивілізаційної спадщини в культурі народів Центрально-Східної Європи.

Саме на ці та інші питання звернули свою увагу учасники Міжнародної наукової конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита в польській та українській історичній думці XIX–XX ст.», котра проводилася в стінах Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка 27–28 вересня 2018 р. Підсумком проведення цього міжнародного форуму стала представлена на розсуд читача колективна монографія. Вона є черговою спільною

працею групи істориків з багатьох українських (Київ, Дрогобич, Львів, Черкаси, Івано-Франківськ, Тернопіль, Кривий Ріг, Острог, Вінниця, Ніжин) і польських (Варшава, Жешів, Люблін, Лодзь, Познань, Гданськ, Ополе, Ченстохова) осередків, котрі протягом тривалого часу – від 2002 р. – беруть участь у щорічних конференційних зустрічах, творячи важливий для наших народів польсько-український історіографічний діалог. Творчий доробок цього дослідницького колективу на сьогодні є доволі поважним. Згадаємо хоча б десять поконференційних томів проектів «Багатокультурне історичне середовище Львова ХІХ і ХХ ст.» та «Історія – ментальність – ідентичність: роль історії та істориків у формуванні національної свідомості українського і польського народів у ХІХ і ХХ ст.», а також двотомну студію енциклопедичного плану «Золота книга історіографії Львова». Від 2012 р. згаданий міжнаціональний діалог модерує створене у Жешуві Історіографічне товариство.

Вміщені в цій книзі статті віднесені за хронологічно-тематичним критерієм до кількох рубрик. Характер текстів є дуже різноманітний: деякі автори зосередилися на теоретичних аспектах історіографічного дискурсу, інші запропонували синтетичний погляд на річпосполитський феномен, більшість же опрацювали вибрані історіографічні сюжети чи сфокусувалися на річпосполитській спадщині провідних представників історичного цеху. Загалом, до тому увійшло 27 текстів – 17 українських авторів і 14 польських. На жаль, частина учасників конференції не встигла своєчасно надіслати свої статті до друку; натомість інші колеги, навпаки – не маючи змоги з різних причин взяти участь у роботі нашого форуму, надали свої тексти для конференційної збірки.

Звісно, представлені увазі читача матеріали не претендують на всебічне вивчення складного історіографічного феномену Речі Посполитої. Вони радше сигналізують про потребу продовження спільних пошуків над його осягненням та подальшого розширення кола зацікавлених дослідників, насамперед, з країн Центрально-Східної Європи.

Віталій Тельвак, Лідія Лазурко

ЗАГАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

Леонід Зашкільняк

(Львів)

Річ Посполита Обох Народів у ретроспективі української історіографії

Історія, як підстава для проектування сучасного і майбутнього, почала відгравати важливу роль у житті європейських суспільств із кінця XVIII і, особливо, в XIX ст., коли під впливом натурфілософських ідей Просвітництва повірили в можливість виводити з історії «закони розвитку природи і суспільства». Як і в інших народів Центральної та Східної Європи, в цей час відбувався процес формування української модерної нації, а його ідейними конструкторами виступали спочатку нащадки українського козацтва, а тоді нечисленні представники української інтелігенції. Несприятливі обставини перебування українських мас у різних державних утвореннях, насамперед імперіях Романових і Габсбургів, ускладнювали ідентифікацію і легітимацію української ідеї, натрапляючи на потужний ідеологічний опір з боку як російських, так і австрійських, а також польських державницьких еліт. Тому формування українського національного історичного капіталу (уявлень про минуле русинів-українців) значною мірою гальмувалося владою цих імперій і намаганням нав'язати українцям імперські версії минулого.

Спроби українських інтелектуалів дати оцінку Речі Посполитої та її історичної спадщини сягають XVII–XVIII ст., оскільки вже тоді поставало питання про ставлення до цієї держави в умовах зміни суспільно-політичних умов як всередині країни, так і на європейському театрі дій. Сучасні українські історики небагато писали про конкретику історії Речі Посполитої; водночас оцінні судження щодо неї пронизували і пронизують всю українську історіографію через тривалу історичну пов'язаність минулого сучасних України, Польщі, Білорусі і Литви. Спроби історіографічного узагальнення проблематики Речі Посполитої робили чимало сучасних українських істориків, але насамперед Наталія Яковенко, Наталія Шевченко, Віталій Михайловський, Андрій Портнов та ін.¹

Треба також наголосити, що історія та історіографія Речі Посполитої нерозривно пов'язана з історичним міфом «ягеллонської ідеї», тобто історичної конструкції, що полягала в ідеалізації монархії нащадків Ягайла як польсько-литовсько-української федерації. Про це досить переконливо останні кілька

---

¹ Н. В. Шевченко, Ягеллонська спадщина у світлі сучасних українських історичних студій [в:] Історичний архів. Наукові студії, Миколаїв 2007, випуск 1, с. 29–39; W. Muchajłowski, Historiografia ukraińska w ciągu ostatnich piętnastu lat [w:] Widziane z zewnątrz, tom 1, red. Michał Baczkowski, Tomasz Gąsowski, Andrzej Nowak, Zenon Piech, Bogdan Szlachta, Warszawa 2011, s. 219–226; Н. Яковенко, Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVII – початку XVIII століття, Київ 2012, 472 с.; А. Портнов, Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті, Київ 2013, 344 с.; І. Куций, Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою, Тернопіль 2016, 480 с. та інші.

десять років писали Оскар Галецький, Єжи Матерніцький, Стефан Величенко, Анджей Зємба, а нещодавно Ігор Чорновол¹. Останній підсумував попередні дослідження і констатував, що «ягеллонська ідея» народилася в польському романтичному середовищі XIX ст. як великодержавна візія відродження польської державності в кордонах Люблінської унії 1569 р., а в XX ст. трансформувалася в ідею «Центрально-Східної Європи», як протиставлення «західної цивілізації» російській імперській ідеї². Треба підкреслити, що названі автори далеко не вичерпують списку всіх дослідників, але торкаються насамперед історіографічних аспектів теми.

У цьому нарисі прагнемо прослідкувати головні віхи і обставини оцінки українськими істориками загальної історичної ролі Речі Посполитої, передусім її значення для розуміння минулого України.

Модерна українська історіографія бере свій початок із козацьких літописів, тобто творів, що виникли в прагненні усвідомити і легітимізувати самостійний і самодостатній характер русинів-українців. Доба Богдана Хмельницького і пов'язаний з нею спалах національно-територіальної активності українського населення в особі козацтва на тривалий наступний період перетворили козацький здви́г на потужний національний міф, який стимулював формування української національної самосвідомості. Як за понад два століття перед українськими подіями гуситський рух зродив потужне гуситське національне історіописання, так і наприкінці XVII і загалом XVIII століттях появився розлогий і численний у проявах феномен «козацького літописання»³. Здебільшого незнані, але й відомі нам сьогодні автори і мемуаристи (Самовидець, Грабянка, Величко, Самійло Зорка, Симоновський, Микола Ханенко та багато-багато інших) прославили козаків, як борців «за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б в землях українських не було б воевод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких, що козакам були даровані...», – писав гадяцький полковник Григорій Грабянка⁴. Він же й подав причини повстання козаків проти Речі Посполитої: «...Ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися...»⁵.

З того часу антипольський характер повстання під проводом Богдана Хмельницького на довгий час закріпився в багатьох історіографіях Східної

---

¹ O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe*, New York 1952, 548 p.; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, 490 s.; S. Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Account of Ukrainian History, 1914–1991*, New York 1993, 266 p.; A. Zięba, *Gente Rutheni, nazione Poloni: z problematyki kształtowania się ukraińskiej świadomości narodowej w Galicji [w:] Polska Akademia Umiejętności, Wydział Historyczno-Filozoficzny, Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, Kraków 1995, t. II, s. 61–63; I. Чорновол, *Нариси з історії Галичини*, Львів 2017, 432 с.

² I. Чорновол, *Нариси з історії Галичини*, с. 243–249.

³ Д. І. Дорошенко, *Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право*, Київ 1996, с. 23–40.

⁴ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки, Київ 1992, с. 11.

⁵ Там само, с. 33.

Європи. А козацька старшина, котра збагатилася на війнах і служінні різним іноземним господарям, прагнула обґрунтувати і закріпити своє соціальне становище і привілеї їй, тим самим, право на підвладну територію і населення. Водночас, шукаючи історичного обґрунтування своїх прагнень перами своїх ідеологів, вона сприяла зростанню самосвідомості цього переважно сільського населення.

Ще у XVIII ст. козацько-шляхетська еліта розпочала творення українського історичного міфу, який виокремлював український / малоросійський історичний процес з великоросійського, апелюючи як до давньоруської старовини, так і до козацької України. У низці козацьких літописів та компілятивних історичних творів XVIII ст. (П. Симоновського, С. Лукомського, В. Рубана, О. Рігельмана та ін.) минуле України, що виступала під різними назвами (Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Україна тощо), представлялося як історія одного народу «козацько-руського»¹. Цей міф, сформульований наприкінці XVIII ст., вчинив значний вплив на тогочасне русько-українське суспільство. В його основу було покладено козацьку автономістську, героїчно-патріотичну модель історії України, в якій наголос робився на військових подвигах та особливих правах і вольностях козацтва й створеної ним держави при одночасному підкресленні політичної лояльності до російського престолу². Це, на думку сучасного дослідника Зеновія Когута, свідчило про стійку «малоросійську свідомість» української еліти вже від середини XVIII ст., яка хоча й сприймала російську версію «захисту поневолених поляками православних малоросіян», але відокремлювала себе і свій народ від Росії та росіян³. До 30-х років XIX ст. «малоросійський патріотизм», зважаючи на нагромаджений розлогий історичний й етнографічний матеріал, фактично вичерпав себе, а українська аристократія і шляхта виявилася інтегрованою у російський імперський державний і культурний механізм. Попри те, на початку XIX ст. саме в цих колах малоросійської аристократії та шляхти навколо малоросійського генерал-губернатора князя Миколи Репніна (1778–1845), спорідненого з родинами козацьких гетьманів, виникли «таємні товариства», які ставили собі за мету відірвати Україну від Росії, а також зародився український культурницький рух. За багатьма документами і мемуарами сучасників в той час серед українських землевласників і колишньої козацької старшини ще «був живий» дух козацтва і поширена «ненависть малоросіян до великоросів»⁴.

Остаточо «малоросійство» вичерпало себе до кінця 30-х років XIX ст. і найповніше відображено у найпопулярнішій анонімній праці «Історія Русів», авторство якої приписували архієпископу Георгію Кониському. Праця постала наприкінці XVIII – початку XIX ст. в середовищі патріотично налаштованої

¹ М. І. Марченко, Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.), Київ 1959, с. 63–92.

² В. В. Кравченко, Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.), Харків 1996, с. 70.

³ З. Когут, Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України, Київ 2004, с. 93.

⁴ Про це дуже переконливо писав відомий український історик і політик Дмитро Дорошенко в нещодавно опублікованій роботі про іншого дослідника української минувшини Дмитра Бантиш-Каменського. Див.: Д. Дорошенко, Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «Історія Малої Росії» [в:] Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, Київ 2006, випуск 2, частина 2, с. 22–24.

української шляхти і відбивала дихотомію «малоросійської ідентичності», описуючи вигадану «особливу» історію України, але в рамках історії «загальноросійської»¹. У тогочасних умовах «Історія Русів» подавала картину історичного розвитку України або «південно-руських земель» від найдавніших часів до другої половини XVIII ст. не як території, а як народу («нації») і держави й була своєрідним політичним маніфестом, який обґрунтовував право русько-українського народу на самостійну історію, а, значить, і державність. Твір був надзвичайно популярний серед шляхти колишньої Гетьманщини: у 20-х роках XIX ст. він циркулював у рукописах, а німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, який відвідав «Малоросію» 1841 р., спостеріг популярність «Історії Русів», рукопис якої був майже в кожному маєтку, та відзначав, що вона написана в дуже антиросійському та опозиційному (щодо політичного устрою російської імперії) тоні і ніколи не буде опублікована².

Уже у «передмові» анонімний автор цього твору пропонує певну історико-географічну візію для розуміння того, що називають «Малою Руссю» або «Малоросією» (у нього це ідентичні терміни³). Насамперед він звинувачує «істориків Польських та Литовських», котрі всупереч документам і традиції «затмарювали всіляко великі подвиги народу Руського», «затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства»⁴. Але «народ Руський», на його думку, мав давню і славу історію зі своїми «князями Руськими», «гетьманами», «городами» і «землями». Важливо підкреслити, що, незважаючи на загальні звинувачення сусідньої Польщі у пригнічення русинів-українців, автор назагал прихильно ставився до неї і вказував, що сильною вона була тільки тоді, коли «мала у себе войска Малоросійськія» (тобто, козаків). У викладі історії України підкреслено, що українці спочатку добровільно поєдналися з Литвою, а потім і з Польщею на засадах «рівного з рівним і вільного з вільним»⁵. Таке поєднання, на думку автора, було ідеальним і враховувало всі інтереси українців, які надавали королям великі послуги в обороні держави від сусідів, маючи всі права і власну автономну організацію. І після Люблінської унії 1569 р., яка утворила Річ Посполиту, польські королі зберігали всі козацько-українські привілеї. Таку ідилію співжиття трьох народів порушила Берестейська церковна унія 1596 р., нібито нав'язана Римом і після якої й почалися всі беззаконня і гоніння православних українців. З того часу українці почали боротьбу проти порушень своїх прав і

¹ «Історія Русів» як пам'ятка української історіографії та самосвідомості еліти набула популярності вже у 20-ті роки XIX ст., поширюючись у рукописних варіантах, але вперше була надрукована 1846 р. у Москві знаним славістом Осипом Бодяньським. З того часу її дослідженню було присвячено величезну кількість спеціальних праць і публіцистики, але авторство залишається під питанням (Див.: В. В. Кравченко, Нариси з української історіографії..., с. 128–200).

² З. Когут, Коріння ідентичності. с.73.

³ Про походження цих термінів існує розлога наукова і публіцистична література, зокрема див.: З. Когут, Коріння ідентичності, с. 85–89; С. Шелухин, Україна – назва нашої землі з найдавніших часів, Прага 1936, с. 35.

⁴ Історія Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Кониского, Архієпископа Беларускаго, Москва 1846, с. 34–35.

⁵ Там само, с. 6–7.

привілеїв, що їх чинили магнати і шляхта, не рахуючись з королем, насамперед проти православних, позбавляючи їх законних прав у новоствореній державі¹.

Можна сказати, що Річ Посполита та її устрій цілком влаштовували автора «Історії Русів», в той час як католицизм (унія) і свавілля магнатів викликали відразу і відторгнення. Автор ще не мав можливості побачити і оцінити крах Речі Посполитої під час її поділів кінця XVIII ст. Так само, як і оцінити всі наслідки поступової ліквідації Гетьманату і викорінення українства в Російській імперії. Отже, «Історія Русів» значною мірою відбивала уявлення української шляхти і козацької верхівки XVIII ст., котра знайшла собі «тепле» місце в Російській імперії, але прагнула пошанування своєї історичної окремішності.

Проте в першій половині XIX ст. було досягнуто значних успіхів у вивченні етнографії, фольклору та історії ширших верств українського народу, що дало змогу утвердити думку про відмінність його народної мови і культури від великоросійських. Етнографічні і мовознавчі дослідження братів Якова і Олександра Марковичів, Дмитра Бантиш-Каменського, Осипа Бодяньського, Ізмаїла Срезневського, Миколи Маркевича і багатьох інших дали підстави російському літератору Н. Полевому 1830 р. у рецензії на книжку Д. Бантиш-Каменського «Історія Малої Росії» висловити думку про самостійність українського історичного процесу на підставі виокремлення насамперед етнічних особливостей українського народу². Для поширення цієї ідеї були підготовлені сприятливі умови працями численних романтиків. Водночас термін «Малоросія» втрачає свою привабливість і все частіше замінюється терміном «Україна» з метою відокремити Росію від Малоросії і показати самостійний характер малоросійського / українського народу та його минулого. Але й надалі національна назва і самоназва народу залишалася неусталеною; паралельно вживалися терміни «Україна», «Малоросія», «Південна Русь», «Південно-Західна Росія», «Південно-Західний край».

Демократизація інтелігенції і нові романтичні віяння вивели на історичну арену нове покоління українських культурних діячів, яке черпало натхнення не стільки у давніх козацьких міфах, скільки в етнокультурній спільноті, що складалася з населення з однією мовою, культурними традиціями та історичною пам'яттю і сягало глибше у давнину. Це покоління, представлене іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка та багатьох інших культурних діячів, спромоглося в середині і другій половині XIX ст. сформувати ідею «нової-старої» української національної ідентичності з опорою на «простий народ» – передусім селянство. Вони перейняли від малоросійської аристократії і шляхти естафету формування нового бачення етнополітичної нації, яка бохоплювала майнові верстви, духовенство, селянство, міщан, інтелігенцію. Однак консервативна на той час «малоросійська традиція» з дихотомічною орієнтацією одночасно на особливий шлях українських вищих верств і російську державність залишалася важким тягарем у самосвідомості старої української еліти, яка хоча й не швидко, але інтегрувалася у великоросійський імперський культурний простір.

¹ Там само, с. 39–41.

² В. В. Кравченко, Нариси з української історіографії..., с. 264–255.

У цьому місці необхідно звернути увагу на активне і послідовне ідеологічне обґрунтування захоплення Росією земель Речі Посполитої, що тривало впродовж півтора століття зусиллями переважно німецьких та російських істориків. Спочатку воно базувалося на релігійному підґрунті і наголошувало на переслідуванні православних католиками в Речі Посполитій. Серед ідеологів релігійного конфлікту були також вихідці з України, що стали на службу Москві. Зокрема, серед тих, хто доклав чимало зусиль для обґрунтування російських загарбань був і Микола Бантиш-Каменський (1737–1814), батько відомого українського історика Дмитра Бантиш-Каменського (1788–1850). Микола не тільки опублікував 5-томник документів про стосунки між московським і польським урядами до 1700 р. (1780–1784), а й оціню монографію «Історичні відомості про Унію в Польщі...» (1805). Важливо підкреслити, що автор – фактично перший фаховий російський архівіст – уклав свій твір як літопис документальних матеріалів, але з власними інтерпретаціями. Основною ідеєю його праці, яка появилася майже відразу після третього поділу Речі Посполитої (1795) і припинення її існування, була та, що порушення прав і привілеїв «руського православного населення» почалося після прийняття Берестейської унії 1596 р. Саме релігійна унія і переслідування православних «відторгнули народ руський» від Польщі й утворили потужний козацький рух на захист православ'я, і тільки Росія змогла «врятувати» православних українців, взявши їх під своє крило і усиновивши» (!)¹.

На початку XIX ст. історичний канон імперської Росії був остаточно сформований і утверджений у 12-томній «Історії держави Російської» російського консервативного історика Ніколая Карамзіна (1766–1826), яка вчинила величезний, можна сказати визначальний вплив на всю наступну імперську російську історіографію та ідеологію. Основні його (канона) положення добре відомі і згодом знайшли політичне відображення в ідеології «офіційної руської народності». Головна її ідея полягала в тому, що Російська імперія була «законним» спадкоємцем Давньої Русі і Московської держави з успадкованою від них абсолютною монархією, православ'ям і «триединою народністю». Автор без всяких докорів сумління механічно переносив імперську Росію на домонгольську Русь, ігноруючи як державні, так і етнічні чинники. З позицій М. Карамзіна Річ Посполита була повною протилежністю самодержавній Московії / Росії, а захоплені Польщею українські землі мали належати Росії. Тому, як писав історик, «нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє», а «безпека імперії» полягала в тому, щоб «не бути Польщі ні під яким виглядом, ні під яким іменем»². Усі твори Карамзіна були просякнуті консервативним романтизмом з ідеєю «особливого» народного духу.

Ця імперська конструкція вплинула й на українську романтичну історіографію, яка значною мірою у першій половині XIX ст. тільки «намацувала» свою історичну біографію. Праці істориків, які ще загалом зберігали великодержавні

¹ Н. Бантыш-Каменский, Историческое известие о возникшей в Польше Унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений..., Москва 1805, с. 405–416.

² Н. М. Карамзин, Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях, Москва 1991, с. 42, 54.

ідеї «малоросійства», вже ставили питання про окрему історію земель та народу т. зв. Малоросії (Дмитро Бантиш-Каменський, Олекса Мартос, Микола Маркевич та інші). Вони робили акцент на «козацькому люді», залишаючись спадкоємцями традицій його старшини та загальноросійської лояльності. Фактично, вони повторювали негативну оцінку Речі Посполитої, яка вже містилася в козацьких літописах, але без імперських елементів і з певною симпатією до цієї держави, яка зазнала тої ж долі, що й козацька Гетьманщина. Їхній романтизм був забарвлений становим консерватизмом, джерела якого були захovanі в російській імперській ідеології.

Однак ближче до середини XIX ст. формувалася і більш демократична версія романтичної історіографії. Для неї головним актором мінливої історичної сцени ставав «народ», і не просто безлика маса, а насамперед його нижчі верстви, селянство як носій своєрідної культури. Повернення обличчям до народу, що зростало із демократичних процесів тогочасної модернізації, на певний час відволікло увагу ідеологів українства від проблем державності і зосередило зусилля на вивченні мови, культури, звичаїв народної маси. Ось тут і виникла потреба обґрунтувати право на існування певної «руської» етнічної спільноти, яку невдовзі переназвали «українцями», аби протиставити їх російському імперському терміну «русские», що претендував на охоплення всіх східнослов'янських народів. Відмінності між українською і російською, а також польською культурами в їхній історичній ретроспективі стали цілком очевидними для численних дослідників XIX ст., котрі активно зайнялися модними в добу романтизму етнографічними дослідженнями. Український романтизм, за визначенням багатьох дослідників, мав чимало особливостей, але насамперед запустив модерний проект «винайдення» України¹.

Нову романтичну візію історії народів Східної Європи, в тому числі українського, почали формувати декілька відомих вчених, але насамперед Михайло Максимович, Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш. Вони розпочали критику імперської версії «триєдиного русского народу» і відокремлення українців від росіян та поляків на підставі відмінностей «народного духу». М. Максимович (1804–1873), знаний професор ботаніки Московського університету, а згодом ректор новоствореного Київського університету (1834) так захопився етнографічними дослідженнями українців, що повністю перейшов до групи прихильників українства (Тарас Шевченко, Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Микола Костомаров та ін.). Він почав формувати новий образ взаємин українців і поляків, в центрі якого були відмінні етнічні маси. В спеціальній статті про взаємини українців і поляків, написаній у вигляді низки листів до російського чиновника Київського учбового округу М. Юзефовича, історик відзначав, що до 1569 р. поляки не мали поважних впливів в українських землях, які перебували у складі Великого Князівства Литовського (ВКЛ), але з початком Унії (Люблінської) почалися утиски як українського населення, так і козаків. Поляки, писав

---

¹ О. Ясь, Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.): Монографія: у 2 ч., за ред. В. А. Смоля, Київ 2014, частина 1, с. 152; Л. Зашкільняк, «Віднайдення України»: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі «Przegląd Wschodni. Kwartalnik», 2014, т. XIII, zeszyt 2 (50), s. 421–448.

він, принесли з собою в Україну «дух нетерпимості» і зродили Хмельниччину, як протест проти утисків і тих і тих з православною церквою на додачу¹. Так М. Максимович ставив питання про конфлікт двох сформованих на час XVII ст. «національностей» (українців і поляків), котрі були носіями відмінних «національних характерів».

Ці романтичні ідеї у прикладенні до історії розвинув один із провідних українських істориків-романтиків Микола Костомаров (1817–1885). Його творчість розпочалася з вивчення Берестейської унії 1596 р. («Про причини і характер унії в Західній Росії», 1841) і впродовж всього життя торкалася питань взаємин українців, росіян і поляків. Своє ставлення до Польщі і Речі Посполитої історик висловив у багатьох фундаментальних працях, але найповніше в монографії «Останні роки Речі Посполитої» (1868). Намальована ним картина взаємин народів і держав Східної Європи підкреслювала провідну роль «національного характеру», який визначав і державні і всі інші форми буття. Тому глибинна причина падіння Речі Посполитої, на його думку, полягала в таких властивостях поляків, як «панування сердечності над розумом», «свобода безпорядку», «анархія і свавілля» та інших, котрі проявлялися у всіх інституціях і робили «неминучим» занепад держави.

Висновок історика, який як вихованець російських університетів перебував під значним впливом російсько-православних ідей і фактично виправдовував російську імперську політику, був категоричним: Польща «впала за непорушним моральним історичним законом», згідно з яким будь-яка несумісність протилежних начал у суспільному устрої продукує «внутрішню хворобу», а та руйнує весь організм. Водночас, як прихильник республіки і федерації, М. Костомаров високо оцінював Річ Посполиту («Республіку»), яка проголосила своїм прапором свободу, але гостро засуджував «рабство», яке в ній запанувало і торкалося переважно «руської маси». Він підкреслював, що не «республіканський устрій» був причиною падіння Польщі, а «деморалізація поляків», насамперед шляхти, яка через свої інтереси не бажала покінчити з рабством більшості населення. Тому, підсумовував історик, не можна звинувачувати в падінні Польщі (Речі Посполитої) Росію та інші держави, котрі лише «повернули собі» те населення, котре хотіло з ними поєднатися².

Немає сумніву, що Костомаров із симпатією ставився до устрою та інститутів Речі Посполитої, віддаючи належне ідеям лібералізму і федералізму. Водночас, він розвинув і поглибив попередні міркування про причини падіння Польщі, що полягали, на його думку, в етнокультурних якостях національних спільнот. Не без впливу на нього були і поширені на той час популярні ідеї «слов'янщини» (слов'янофільства), що наголошували на тривалому протистоянні слов'ян «німецьким» впливам, котрі несли з собою «ворожі» для слов'янських народів засади і руйнували назагал їхні демократичні «общинні» форми життя.

---

¹ М. О. Максимович, О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVIII веке [в:] М. О. Максимович, Выбранные творы з історії Київської Русі, Києва і України, Київ 2004, с. 202–223.

² Н. И. Костомаров, Последние годы Речи Посполитой / Собрание сочинений. Историческая монография и исследования, кн. 7, тт. XVII и XVIII-й, Санкт Петербург 1905, с. 667–674.

Звідси зростала ідея зближення слов'янських народів на ґрунті повної рівноправності.

Романтичні конструкції українських мислителів завершений характер знайшли в першій політичній програмі українського національного руху – «Законі Божому: книзі буття українського народу», написаному як програма Українсько-Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія, більш відомого як Кирило-Мефодіївське братство і приписуваного перу історика Миколи Костомарова (1846–1847 рр.). У своїх спогадах М. Костомаров свідчив, що романтичні ідеї «слов'янської взаємності», які на той час активно поширювалися на всьому континенті, поєдналися в поглядах його однодумців з наміром створення у майбутньому демократичної слов'янської федерації, «подібно древнім грецьким республікам або Сполученим Штатам Америки»¹. Ідеалізована картина українського козацтва, змальована в цьому документі, доповнена проектом створення в минулому «трьох Річей Посполитих» – української, польської та російської, який зазнав поразки внаслідок перемоги «панів» над козаками. Але «не вмерла Україна», – писав автор, – вона збудить Польщу – бо «не пам'ятає зла і любить сестру свою так, якби нічого не було між ними», а далі – «озветься до всіх своїх братів слов'ян» і утвориться «союз слов'янський», в якому Україна буде «Річчю Посполитою»².

Увесь історичний процес, змальований у цьому документі простою доступною мовою, зводився до взаємодії трьох сусідніх народів – українського, польського і московського у пошуках справедливого буття. Ані Польща, ані Московія, з якими в різний час намагалася поєднатись Україна, не стали «істинно християнськими»; і тепер Україна виступатиме за поєднання трьох слов'янських «Річей Посполитих» у вільний союз «як рівних з рівними і вільних з вільними», без панів і царів.

Таким чином, українські романтики, в тому числі й історики, перебуваючи в умовах Російської імперії, продовжили лінію критичної оцінки спадку Речі Посполитої. Але вони усунули на другий план релігійні і політично-державні чинники, поставивши на перший план національно-культурні. На їхню думку, Річ Посполита була доброю ідеєю і конструкцією федеративного устрою, але не витримала випробування часом через властиві насамперед полякам риси національного характеру.

Варто зауважити, що серед відомих українських романтиків помітною була також постать й тривала літературна та наукова творчість Пантелеймона Куліша (1819–1897). Він пройшов кілька етапів радикальної зміни своїх поглядів та ідеалів – від захоплення козацтвом і простолюдом до заперечення їхнього значення й вихвалання монархії та аристократії, від москвофільства до полонофільства. Але в загальних рисах він не виходив за рамки окресленої романтиками критичної і водночас оптимістичної візії спадку Речі Посполитої, оприлюдненої

---

¹ Н. И. Костомаров, Исторические произведения. Автобиография, Киев 1990, с. 474.

² Н. И. Костомаров, «Закон Божий» (Книга буття українського народу), Київ 1991, с. 24.

в «Законі Божому, Книзі буття українського народу» з більшою присутністю в його поглядах православного русофільства¹.

Романтичні уявлення про минувшину протривали в Україні довше, ніж в інших європейських країнах. Причини цього відомі і пов'язані, зокрема, з переслідуваннями і забороною української ідеї в Росії і перенесенням національної культурної діяльності українців до Галичини під владою Австро-Угорщини. Але тут українські діячі зіткнулись із суперництвом польської національної стихії та ідеології. Постійне змагання з великодержавними викликами сусідів (Росії і Польщі) майже автоматично породжувало ідеалізацію минулого. Крім того, поразки польських національних повстань, у тому числі й в українських землях, поставили важливу ідеологічну проблему: за яку Польщу провадиться боротьба? Виявилося, що великодержавна тінь Речі Посполитої чинила потужний, якщо не переважний вплив на програми більшості польських національно-політичних сил і таборів. Представники польського політикуму другої половини ХІХ і початку ХХ ст. формували плани і плекали надії на відбудову Польщі в кордонах Речі Посполитої 1772 р., як реалізацію «історичної справедливості». Український національний рух, що в той час прискорено формувався, зокрема й під впливом польського, не міг погодитися з такою перспективою, незважаючи на запевнення деяких польських політиків та інтелектуалів про можливу автономію України в складі відродженої Польщі.

У той час, коли в Європі вже активно формували позитивістську візію світу та історії, українські інтелектуали продовжували шукати етносоціальні підстави національної самоідентифікації. Вони намагалися поєднати соціологізм позитивізму з «етнізмом» романтизму і спрямованістю у майбутнє. Найвпливовішим українським мислителем та істориком цього періоду був Володимир Антонович (1832–1908). Змушений жити і працювати в Росії в умовах переслідування всього українського, історик мав постійно зважати на загрозу репресій і маскувати свої думки. Попри те, в своїх студиях з історії українського козацтва та українських земель Антонович наголошував на окремішності українства як національної спільноти, а її корені шукав у давніх часах. Відомо, що Антонович, за походженням польський шляхтич, рішуче розірвав зі своїм середовищем і обрав шлях служіння українському простолюдові («хлопоманство»). Тому «антишляхетство» і протиставлення цьому польському стану перетворилося на світоглядну позицію вченого. Це дало підстави сучасним дослідникам вважати Антоновича представником «романтичного народоправства»². У сучасній широко відомій лекції «Три національні типи народні» (1888) він фактично продовжив етнологічні розмірковування М. Костомарова, намагаючись обґрунтувати національну своєрідність народів, як підставу їхньої суспільної діяльності. Йшлося про близьких сусідів – українців, поляків і росіян. Провівши порівняльний аналіз культурно-антропологічних якостей представників цих сусідніх народів, він

---

¹ Саме П. Куліш у вже зрілому віці написав і опублікував тритомники «Історія возєєдиненія Руси» (1874) і «Отпаданіє Малороссіи от Польши» (1888), в яких проявилася його ілюзорна віра в можливість рівноправного співіснування двох народів – українського і російського. – Докл. див.: Є. Нахлік, Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель. Наукова монографія у двох томах, Київ 2007, т. 2, с. 10–82.

² О. Ясь, Історик і стиль..., с. 332.

стверджував, що росіяни є носіями абсолютного авторитаризму, поляки – аристократизму, українці – громадської рівноправності («демократизму»)¹.

У багатьох працях різних років цей історик торкався оцінки Речі Посполитої та її історичного спадку. Більшість його поглядів проявилися у 1860–1880-х роках, коли в Росії відбувалася гостра боротьба проти польського національно-визвольного руху й суспільне життя було сповнене антипольськими гаслами. Критика Антоновичем Люблінської унії та Речі Посполитої базувалася переважно на тезі, що унія 1569 р. розпочала наступ і поступову перемогу «польського права» над литовським і українським і, як наслідок, нехтування правами литовського і українського народів². А в статті «Нарис відношень Польської держави до православ'я і православної церкви» (1866) вчений на розлогодному документальному матеріалі змалював процес наростання утисків і переслідувань православної церкви в українських землях, починаючи від XIV ст., а особливо – з кінця XVI ст., що мало підсилити положення про гноблення українського народу в кордонах Речі Посполитої і утвердити негативне ставлення до цієї держави та її устрою³.

Неприхильність української національної еліти до Польщі та її історичного спадку зросла в другій половині XIX ст., коли в європейському інтелектуальному просторі на ґрунті позитивізму поширилися соціальні доктрини різного гатунку. Причиною цього стало, по-перше, виникнення дієвої конкуренції українського національного руху з польським, яка проявилася передусім у Галичині під владою Австро-Угорщини. Обидва рухи претендували на створення в цьому коронному краї свого національного «П'ємонту», який би міг стати базою для відбудови національної державності. Представники обох національних рухів бачили Галичину та інші території виключно в складі своїх майбутніх державних утворень. Така конкуренція не сприяла ані налагодженню співпраці двох потужних антиімперіальних сил, ані якомусь зближенню трактувань спільного минулого.

Одним з цікавих і впливових українських істориків і політичних мислителів цього періоду, який намагався віднайти не романтичну, а демократичну візію української ідеї, був професор Київського університету Михайло Драгоманов (1841–1895). Проте, перебуваючи під впливом європейської ліберальної та соціалістичної суспільно-політичної думки того часу, він по суті залишався в полоні футуристичних ідей про роль поступу і можливості федеративної перебудови Європи, плекав ілюзії щодо федеративно-демократичного переустрою Російської імперії⁴. Слідуючи логіці про неспівпадіння «національного» і «державного», а також визначальної ролі «соціального» в житті людських спільнот, вчений повторював думки романтиків про релігійну близькість українців і росіян, але, водночас, вносив новий, соціальний аспект у взаємодію народів і націй. Він зазначав, що серед слов'янських народів, як і серед інших, були «свої

---

¹ В. Антонович, Три національні типи народні. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anton/ant03.htm> [21.12.2018]

² В. Антонович, Про козацькі часи на Україні, Київ 1991, с. 52–54.

³ В. Антонович, Монографії по історії Западної и Юго-Западной Росії, Київ 1885, т. I, с. 265–278.

⁴ А. Круглашов, Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова, Чернівці 2000, с. 457–459.

пануючі і піддані народи, напр., поляки й москалі стали панами перед нашими русинами-українцями»¹. У знаній публіцистичній праці «Історична Польща і великоросійська демократія» (1881) Драгоманов піддав критиці як російських «централістів», які прагнули зберегти імперію, так і польських «великодержавників», що плекали надії відродження багатонаціональної Речі Посполитої. Саму ж цю останню державу історик оцінював дуже негативно, протиставляючи їй «демократичне» Велике Князівство Литовське.

Люблінська унія 1569 р і Берестейська 1596 р., на думку історика, стали переломним моментом в історії Польщі і сусідніх їй народів: Польща поширила на приєднані території свої, не властиві цим народам порядки, устрій, соціально-економічні відносини, не давши їм населенню жодних вигод, навпаки, викликавши невдоволення місцевого населення і виникнення козацтва. Причиною цього було те, що Річ Посполита була не федеративною, а унітарною державою, яка проводила окатоличення і асиміляцію населення України, Білорусі і Литви. Неминучою реакцією на таку політику став відцентровий рух, який був спрямований на Москву². Висновок Драгоманова щодо «історичної Польщі» прозвучав виразно критично – історичні «фікції» не можуть бути підставою для майбутнього будівництва національних суспільств, оскільки вони ігнорують зміни в становищі народів і держав. А ситуація спільного співіснування «націй привілейованих» і «націй плебейських» в умовах зростання демократії може відбутися тільки після ліквідації такого стану речей.

Українські історики другої половини ХІХ ст., котрі гуртувалися навколо «громад» або редакції часопису «Кіевская старина», зосереджували свою увагу на вивченні найрізноманітніших питань внутрішньої історії козацтва або соціально-економічних проблем минулого українців і не особливо переймалися оцінками Речі Посполитої, покладаючись переважно на вже нагромаджену українську та російську історіографію (Олександр Лазаревський, Орест Левицький, Іван Каманін, Адольф Скальковський та ін.). За прикладом М. Драгоманова вони поглиблювали дослідження соціальних та господарських стосунків в українських землях з наголосом на нижчих верствах суспільства, зокрема селянства. Так, О Лазаревський (1834–1902) у своїх дослідженнях козацького полкового устрою Лівобережної України багато уваги приділяв козацтву й селянству, а в публікаціях не часто апелював до оцінок Речі Посполитої. Якщо ж згадував про неї, то транслював традиційні на той час погляди про звичаєву та культурно-релігійну несумісність польських порядків із русько-українськими і фактично колоніальну політику польських правлячих кіл у часи існування Речі Посполитої³.

---

¹ М. Драгоманов, Чудацькі думки про українську національну справу [в:] М. П. Драгоманов, Вибране... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні [Бібліотека «Пам'ятки історичної думки України»]. Упорядник Р. С. Міщук, Київ 1991, с. 473.

² М. П. Драгомановъ, Историческая Польша и Великорусская Демократія, Київ 1917, с. 9.

³ Наприклад, О. Лазаревський в описі полкового устрою Лівобережної України дуже скупо і без емоцій переказував джерельний матеріал про те, що після Люблінської унії «понаїхали польські чиновники і шляхта», а за ними і католицьке духовенство, які і

Соціальна і аграрна проблематика, що ґрунтувалася на серйозному опрацюванні документальних джерел, відкривала нові сторінки минулого, що не вписувалися в політичну історію, але добре узгоджувалися з культурно-етнографічною. Завдяки позитивістським настановам й модним соціальним доктринам українських (і не тільки) дослідників соціальні низи, передусім селянство, перетворювалися на чимраз головнішого «героя історії».

Культурні і соціальні аспекти оцінки минулого найповнішого розвитку і втілення зазнали у творчості найвідомішого українського історика Михайла Грушевського (1866–1934). Наприкінці XIX і початку XX ст. він створив струнку і обґрунтовану в джерелах концепцію («схему») історії України-Русі, як суб'єкта європейського та світового історичного процесу¹. У його методі своєрідно переплелися романтичні, позитивістські і навіть елементи неоромантичної візії минулого, котрі добре прикладалися до конструювання частково «недержавної» історії України, головним героєм якої виступала соціально-етнічна «малорухлива» «народна маса», «народ»². Тому, як видається, під впливом романтизму (але з неоромантичним «присмаком»!) вчений підходив до оцінки обох уній XVI ст., а також Речі Посполитої як держави. Він негативно оцінював не тільки «національний характер поляків», але й устрій Речі Посполитої, шляхетську станову демократію, яка, на його думку, руйнувала традиційні засади життя українців, супроводжувалася «ополяченням» українського народу, посиленням соціального та релігійного гніту і в підсумку призвели до тяжкого стану українську народну спільноту.

У фундаментальному дослідженні «Історія України-Руси» тільки перипетіям Люблінського сейму 1569 р. вчений присвятив понад 70 сторінок. Появу польсько-литовської Речі Посполитої Грушевський підсумував так: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин (...) Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голим нічим не прикрашений егоїзм польської політики. Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде користе для Польщі». Після Люблінського сейму в українські землі масово посунула польська шляхта, несучи з собою «ланцюги насилля», фільваркову систему та панщину. Кидаючи камінь у бік своїх польських колег, вчений підкреслював, що «всякі ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту «унію» з далекого

встановили режим, який, як пише історик, за відсутності документів народ у спогадах називав «людською неволею – А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Томъ первый: Полкъ Стародубскій, Київ 1888*, с. 3–4.

¹ Історіографія про М. Грушевського є дуже розлогою, принагідно згадаємо тільки декілька найновіших публікацій: С. Плохій, *Великий Переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*, Київ 2011, 600 с.; Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, 370 с.; В. Тельвак, В. Педич, *Львівська історична школа Михайла Грушевського*, Львів 2016, 424 с.

² Л. Зашкільняк, *Методологічні погляди Михайла Грушевського, «Україна модерна»*, Львів 1999, число 2–3, с. 233–253; О. Ясь, *Історик і стиль...*, с. 427–508.

віддалення»¹. Польську експансію Грушевський нерозривно пов'язував з егоїзмом правлячого класу – шляхти. З цього виникало потрійне «історичне звинувачення» Польщі у встановленні політичного, соціально-економічного і культурно-релігійного гніту українців. Сама ж Річ Посполита не була ніякою «федерацією», а звичайною польською експансією на землі українського, білоруського і литовського народів, експансією, яка призвела до краху і саму Польщу.

У антипольському налаштуванні метра української історіографії сучасні дослідники небезпідставно бачать вплив не стільки його попередників і вчителів (М. Максимовича, М. Костомарова, В. Антоновича), скільки тривале життя в Галичині, де українсько-польські відносини наприкінці ХІХ ст. набули вкрай конфліктного характеру².

Політична ситуація у Східній Європі перших десятиліть ХХ ст. ще більше загострила українсько-польські відносини, які вилились у збройний конфлікт за Галичину в 1918–1919 рр. і невдачу українського національного руху в справі відновлення незалежної державності в 1917–1921 рр. Політизованість духовної атмосфери початку ХХ ст. не сприяла виваженому науковому аналізу давніх подій: минуле неодмінно «проривалось» і виходило назовні в політичних програмах усіх політичних сил і таборів народів Східної Європи. В умовах гострої конкуренції українського і польського національних рухів попередні напрацювання щодо оцінки минулого не тільки не пом'якшилися, а навпаки, загострилися. Позицію попередньої української «народницької» історіографії майже дослівно повторили представники т. зв. «державницької» школи в українській історіографії і, зокрема, поляк за походженням В'ячеслав Липинський (1882–1931). У його працях як довоєнного, так і післявоєнного періоду Річ Посполита та її правлячі верстви виступали «гнобителькою» українського народу як в соціальному, так і в духовному відношеннях. В. Липинський повторив і навіть загострив критичну оцінку Люблінської унії, Речі Посполитої загалом, на які покладалася відповідальність за «колонізацію» українських земель, полонізацію її елітарних верств і низів³. Не менш войовничо критикував історичні ремінісценції польських політичних сил і один з найвизначніших українських мислителів з Галичини Іван Франко (1856–1916), який в одній із праць писав, що «Унія люблінська 1569 року відлучила наші землі від Литви і прилучила їх безпосередно до Польщі, а надто йшла до того, щоб завести на наших землях польські порядки. Ціль, до котрої вони змагали, була така, щоби нашу полудневу Русь, що дісталася в польські руки, зовсім зілляти з Польщею, зробити з тих двох країв одну цілість»⁴.

¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси*. В 11 т. 12 кн., редкол. П. С. Сохань (голова), Київ 1993, т. IV: XIV–XVI віки, відносини політичні, с. 414–415.

² Вплив «фактору Галичини», тобто політики і політичної ситуації відзначає, зокрема, польський історик Лукаш Адамський – Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy...*, с. 284. І з цією думкою треба погодитись, оскільки в той час польська домінація в цій провінції Австро-Угорщини ставила потужні перешкоди для розвитку українського національного руху і, тим самим, викликала негативну реакцію української інтелігенції.

³ В. Липинський, *Твори*. Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького / *Історична секція*, ред. Лев Білас, Філадельфія; Пенсильванія 1980, с. 67–69.

⁴ І. Франко, Іван Вишенський, Львів 1911, с. 6.

Перша світова війна і низка соціальних та національних революцій у Центральній і Східній Європі призвели до краху традиційних імперій і виникнення нових національних держав. Українські визвольні змагання закінчилися поразкою й землі з українським населенням опинились у нових державах, насамперед сусідів, котрі історично на них претендували: основна частина виявилась в межах СРСР у вигляді формально автономної УСРР, інші частини – у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Роз'єднана українська спільнота, натрапивши на прагнення всіх держав нівелювати український національний рух, постала перед новими завданнями збереження своєї тотожності. Це спричинило посилення в ній радикальних тенденцій, що особливо яскраво проявилися в міжвоєнний період і під час Другої світової війни.

Майже все ХХ ст. українська офіційна радянська історіографія перебувала під визначальним тиском російсько-більшовицької ідеології, яка в оцінці Речі Посполитої визначала насамперед ворожий їй національний чинник, приписуючи всі найгірші якості шляхетському станові, як «класу-гнобителю», а Річ Посполиту вважала «класовим знаряддям в руках цього реакційного класу». Росія і СРСР кваліфікувалися як «визволителі» українського народу з-під влади «панської Польщі». Вироблена у цей період в СРСР загальна схема української історії спиралась на ідею «закономірного історичного возз'єднання України з Росією». За таких умов увесь період з XIV до середини XVII ст. представлявся в історіографії як «боротьба народних мас проти феодального і чужоземного гніту». Люблінська унія 1569 р. була однозначним свідченням, як йшлося в офіційній багатотомній історії України, «посилення експансії феодальної Польщі», яка, тим самим, заклала «основи свого розпаду»¹. Акцент на класовій боротьбі нівелював усі інші аспекти оцінки тогочасного стану справ і подавав картину суцільного соціально-економічного, політичного і культурного гніту українського населення, яке, своєю чергою, постійно провадило класову боротьбу проти польських поневолювачів.

Дещо стриманішими були оцінки уній і Речі Посполитої в галицькій українській історіографії, що розвивалася в умовах збереження певних національних прав українців у складі міжвоєнної Польщі і намагалася зміцнити джерельним матеріалом загальну схему українського минулого². Достатньо потужна українська історіографія в Галичині у складі Польщі й української діаспори в західних країнах намагалися залишатися у рамках тогочасних вимог історичної науки, але також негативно оцінювала Люблінську унію як «колонізацію» Польщею українських земель і ліквідацію форм української автономії, що існували у ВКЛ. Інакшим було і ставлення до релігійної Берестейської унії, яка

---

¹ Історія Української РСР. Том перший, книга друга: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.), редакційна колегія В. О. Голобуцький та ін., Київ 1978, с. 200 і наст.; Див. також: В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби*, Острог 2009, 526 с.

² Див.: Л. Зашкільняк, *Українська історіографія у міжвоєнній Польщі: шляхи легітимізації національної історії*, [в:] *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.), Київ 2014, с. 149–166.

мала певні заслуги перед українським національним рухом. Всі ці аспекти докладно представлені у написаній напередодні Другої світової війни «Історії України» авторства одного з найталановитіших українських істориків, учня М. Грушевського Івана Крип'якевича (1886–1967)¹.

Таким чином, українська історіографія майже до кінця ХХ ст. і утворення незалежної Української держави формувала образ Польщі і поляків як «поневолювачів» України. І такий образ, як слушно зауважив сучасний український історик А. Портнов, продовжував існувати навіть після 1991 р., аж поки знаний сьогодні український історик Наталя Яковенко не здійснила деконструкцію стереотипного міфу про «польське загарбання» і запропонувала нову інтерпретацію Речі Посполитої як ранньомодерної станової демократії². Її погляди розвинула група учнів (Наталя Старченко, Віталій Михайловський, Максим Яременко та ін.).

В інтерпретації Н. Яковенко Люблінська унія була «привабливим плодом» для тогочасної багатоетнічної річпосполитської шляхти, яка в результаті цього отримала величезні соціально-економічні привілеї в об'єднаній державі, в тому числі це торкалося й української шляхти та магнатів (князів). Останні свідомо йшли на союз з Польщею, прагнучі здобути станові привілеї і забезпечити себе від експансії Москви. Н. Яковенко спільно з Оленою Русиною в синтетичному нарисі з історії України зазначили, що українська шляхта бачила в тодішній Польщі, на протигагу самодержавній Московії, країну з «конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, забезпеченою політичними свободами і становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою»³. Перехід українських земель до складу Корони в 1569 р. надав великі привілеї українській шляхті, яка увійшла до Польського Королівства як «рівні з рівними і вільні з вільними», але, водночас, став загрозою для української ідентичності як такої. Після Берестейської унії 1596 р. ця загроза набула ідеологічного характеру і спричинила поступове наростання конфлікту між поляками та українцями. Цей конфлікт, на думку Н. Яковенко, сприяв появі «третьої нації» в Речі Посполитій Двох Націй – «русько-української», а її інтереси випало представляти новому соціальному стану – козацтву⁴.

Якщо в свідомості польських публіцистів того часу козаки поставали носіями свавілля, анархії і розбійництва, то в уяві українських діячів і народних мас вони виступали героями, захисниками давніх свобод і православної віри. Отже, можна сказати, що входження українських земель до Речі Посполитої стало не стільки «крахом» «українського проекту», скільки передумовою мобілізації населення для його виконання (!). На доказ того Н. Яковенко навела у тексті яскраву цитату одного з провідних українських мислителів того часу Мелетія

---

¹ І. П. Крип'якевич, Історія України, відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович [«Пам'ятки історичної думки України»], Київ 1990, с. 110-169.

² Див.: А. Портнов, Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті, Київ 2013, с. 100-101.

³ Історія України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. Закладів, автори О. Бажан, О. Білоусько, В. Власов та ін., Київ 2006, с. 82.

⁴ Н. Яковенко, Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, видання друге, перероблене і доповнене, Київ 2005, с. 242–243.

Смотрицького, який писав про Люблінську унію так: «З цією-таки вольністю руський народ об'єднався в одне тіло з вільними народами – польським і литовським, злився й зміцнів під спільною главою»¹.

Стосовно Берестейської релігійної унії історик показала, що вона розколола українську спільноту, але не за засадами православ'я – католицизм, а через страх перед «новиною», а також традицію зберігати вірність «своїм» володарям. Це спричинило тривале протистояння в спільноті, яке ідеологічно поділило населення на два великі табори і довгий час, аж до сучасності, вміло використовувалося і використовується досі ворожими силами. Фактично, це був розкол, який поставив українців перед постійним вибором між Заходом і Сходом, між європейською цивілізацією і азійством. Водночас, на думку Н. Яковенко, обидві унії й зміцнення соціальних позицій козацтва стали стимулом і підґрунтям української «культурної революції» кінця XVI – першої половини XVII ст., яка вивела на історичну арену «третю націю» Речі Посполитої – українців².

Отже, в такій інтерпретації Річ Посполита виступала головною зв'язуючою ланкою України з європейськими ідеями та уявленнями, а українці виступали невід'ємною частиною річпосполитського культурно-політичного простору. У численних виданнях Н. Яковенко та її учнів, а також інших молодих істориків ці висновки знайшли потужне документальне обґрунтування.

Проте, спроби переосмислити спадок Речі Посполитої з великими труднощами спостерігаються в українській історіографії; в більшості випадків продовжують функціонувати усталені в попередній час оцінки «песимістичного» плану, окреслені в «народницькій» версії історії України з наголосом на етнічних явищах. Така інерція є цілком зрозуміла – становлення національної ідентичності українського населення, його національної самосвідомості впродовж кількох століть гальмувалося, а елітарні верстви винищувалися або асимілювалися. Тому фаховим історикам доводиться робити складний вибір між прагненням, з одного боку, «підкріпити серця патріотизмом» і, з другого – творити більш складну і суперечливу картину минулої дійсності.

Сучасний український історичний канон, що реалізується в освітній сфері і публічному дискурсі, покладає «провину» за поділ українських земель в XVI–XVII ст. в тому числі і на Річ Посполиту, що була твором насамперед польської шляхетської еліти. І хоча сучасні оцінки Люблінської унії в українській історіографії звучать з рівною долею «оптимізму і песимізму», зокрема, як «продуманий, реалістичний і навіть мудрий» вибір української шляхти, проте констатується, що «прогресивна річпосполитська модель устрою» не втрималася і «через відхилення», в тому числі й відмову від релігійної толерантності, спричинила кризу Польсько-Литовської держави³.

Цей поділ, на думку багатьох українських істориків, перервав «природний» розвиток України і спричинив поразку національної культури, застій у соціальній еволюції і, навіть, відкинув на багато років назад «від цивілізаційного поступу

¹ Там само, с. 244.

² Там само, с. 283–284.

³ Історія України: нове бачення: у 2-х томах, автори О. І. Гуржій, Я. Д. Ісаєвич, М. Ф. Когляр та ін.; під ред. В. А. Смоляя, Київ 1995, т. 1, с. 141–142.

європейських країн»¹. Він змусив передових діячів чинити опір польській політичній та культурній експансії в Україну. Ось як оцінюються наслідки Люблінської унії в одному з нових посібників з історії України: «Організувавши в ході укладення Люблінської унії 1569 р. інкорпорацію українських земель, польська еліта сформулювала імперську доктрину, за якою вони проголошувалися такими, що раніше належали Польщі, були від неї відірвані, а тепер законно поверталися до її складу. Таким чином, український народ не лише позбавлявся історії незалежного державного розвитку, але й перспектив у майбутньому, бо терени його проживання проголошувалися споконвічними польськими землями»². Відзначається, що колоніальна політика Польщі в українських землях мала негативні наслідки для України, тому що її результатом були втрата еліти, розкол духовенства і міжконфесійна боротьба, витіснення міщанства з ключових позицій господарського життя і самоврядування, зростання перешкод для розвитку української мови, культури, самосвідомості³. Два відомі українські історики констатували, що після двох уній XVI ст. в українських землях почав формуватися «колоніальний режим» з усіма його негативними наслідками – соціальним, національно-культурним і політичним гнітом⁴.

Водночас, відзначається, що Люблінська і Берестейська унії значною мірою стимулювали українське соціальне та культурне життя, спричинили появу такого нового «третього суб'єкта» Речі Посполитої як Князівство Руське з його політичною програмою та ідеологією.

Протистояння з Польщею та її впливами в Україні свого часу вимагало й критичного ставлення до її історичної спадщини. Але сьогодні, коли геополітична ситуація докорінно змінилася і для України і для Польщі, переосмислення історичного спадку стає неминучим для обох країн і народів, а також історіографій. Уже сьогодні видно, що більшість оцінок і висновків щодо українського минулого засновані на застарілих стереотипах, створених в інтересах тих чи тих держав чи верств або проминулих політичних ситуацій.

Проте, не можна не погодитись з Андрієм Портновим, що історичний матеріал, зокрема стосовно спадщини Речі Посполитої, ставить перед дослідниками (та й політиками) потребу ціннісного вибору в оцінці давніх подій та їх проекції у сучасність. Історично в Східній Європі XVI–XVII ст. склалися два геополітичні проекти, етнонаціональні «тріади»: російський варіант, який передбачає триєдну російську націю в складі росіян, українців і білорусів, і польський – за участі поляків, литовців та українців. Перша тріада передбачає історичне обґрунтування «злиття і розчинення» інших народів в «руском море / міре»; другий проект базується на творенні політичної нації при збереженні мовних і культурних відмінностей, проте все ж таки польської політичної нації⁵. Вся складність і небезпека для українців полягає в тому, що вибір історичної

---

¹ Там само, с. 152.

² Історія України, автори В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін., під ред. В. А. Смолія, Київ 1997, с. 77.

³ Історія України: нове бачення: у 2-х томах, т. 1, с. 152.

⁴ В. А. Смолій, В. С. Степанков, Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації, Київ 1997, с. 23–24.

⁵ А. Портнов, Історії для домашнього вжитку..., с. 108.

традиції так чи так нівелює сам собою український проект, позбавляє його історичного підґрунтя і, як наслідок, політичного майбутнього, а, з другого боку, *volensvolens* спонукає до творення власної (велико)державної конструкції.

Події в сучасній Україні ставлять руба питання вибору цінностей і орієнтацій національної суспільної свідомості, яка має ґрунтуватися на тих, що здавна приносили позитивні ідеї і традиції й плинули від європейської цивілізації, а не з азійських степів. В європейському вимірі історії долі українців, поляків, білорусів, литовців угорців, румун, чехів, словаків та інших народів Центральної та Східної Європи не тільки нерозривно пов'язані в минулому, а й, на мою думку, визначатимуть майбутнє всього континенту. Але для цього необхідно, щоб минуле не створювало перешкод для сучасного і майбутнього. Минуле не піддається зміні, а майбутнє ще може мати багато добрих або недобрих альтернатив. Маємо можливість вибирати.

Висновки. Отже, прагнучі до повної сепарації власного народу, українські історики гостро критикували ідею і наслідки Люблінської унії, яка в інтерпретації польської суспільно-політичної думки наголошувала тільки на «демократичності», «мультикультуралізмі» і «толерантності» Речі Посполитої, не зауважуючи її негативних сторін. Але коли в час формування українського національного руху українська еліта постала перед загрозою російської імперської асиміляції, то змушена була стриманіше поставитися до критики Речі Посполитої, звернути увагу на цивілізаційні аспекти майбутньої незалежної держави, які зближували її з європейським минулим. Перемога більшовицької Росії у Громадянській війні і окупація більшої частини території України більшовиками на тривалий час догматизували українську радянську історіографію в рамках «антипольського» російського імперського взірця, «спільної історичної спадщини» і «споконвічного протистояння із Заходом», що вкрай негативно позначилося на формуванні суспільної та історичної свідомості сучасних поколінь українців. Історики відіграли чи не провідну роль у творенні того інтелектуального субстрату, який в публіцистиці називають «совковим мисленням» і який продовжує побутувати серед частини сучасних українців. Сьогодні подолання російсько-радянських історичних міфів залишається важливим і надзвичайно відповідальним завданням українських істориків і всіх гуманітаріїв у творенні національного історичного простору. Сучасна агресія Росії проти України і спроба підпорядкувати її своїм політичним та ідеологічним впливам є тому яскравим свідченням.

Анотація

Леонід Зашкільняк. Річ Посполита Обох Народів в ретроспективі української історіографії.

Модерна українська історіографія зароджувалась і розвивалась на основі козацьких літописів і творів XVI–XVIII століть, в яких Річ Посполита розглядалась як держава, де не враховувались інтереси всіх народів, що в ній проживали, передусім українського. Коли почалось формування модерної української нації, українські історики доклали чимало зусиль для обґрунтування самостійної ролі українського народу, але зіштовхнулись з політичним та ідеологічним опором російського самодержавства, яке прагнуло протиставити поляків і Річ Посполиту українському національному проекту і тим самим зберегти Україну в складі імперії. На початку XX ст. сформувалась «звичайна схема» історії України (М. Грушевський), яка протиставляла Україну як Росії, так і

Польщі. Більшовицька окупація і наступний радянський тоталітарний режим зробили все можливе, щоб зміцнити в свідомості українців російський імперський проект і скомпрометувати Польщу як носія «чужих» західних цінностей. Сучасна українська історіографія змушена глибоко переосмислювати нагромаджений історичний матеріал з метою повернення наукових підходів до оцінки Речі Посполитої та її місця в історії європейських народів. Цей процес проходить дуже повільно через поширеність застарілих міфів і стереотипів бездержавного, імперського і тоталітарного минулого.

Ключові слова: українська історіографія XIX–XXI століть, Річ Посполита.

Streszczenie

Leonid Zaskilniak. Rzeczpospolita Obojga Narodów w retrospektywie historiografii ukraińskiej.

Nowoczesna historiografia ukraińska rodziła się i rozwijała pod wpływem kozackich latopisów i literatury XVI–XVIII w., w których dawna Rzeczpospolita była przedstawiana jako państwo nieuwzględniające interesów wszystkich nacji zamieszkałych na jej terytorium, przede wszystkim ukraińskiej. Kiedy rozpoczęło się kształtowanie nowoczesnego narodu ukraińskiego historycy ukraińscy uczynili wiele, by uzasadnić prawa i zasługiwane narodu, ale spotkali się z politycznym oraz ideologicznym oporem rosyjskiego caratu pragnącego przeciwstawić Polaków i Rzeczpospolitą ukraińskiemu projektowi i w taki sposób zachować Ukrainę w składzie imperium. Na początku XX w., ukształtował się «zwykły schemat» dziejów Ukrainy (Mychajło Hruszewski), w którym Ukraina przeciwstawiała się tak Rosji jak i Polsce. Bolszewicka okupacja i następny reżim totalitarny zrobiły wszystko co możliwe, aby umocnić w świadomości Ukraińców rosyjski imperialny projekt i skompromitować Polskę (i Rzeczpospolitą) jako nosicieli «wrogich» zachodnich wartości. Współczesna historiografia ukraińska musi głęboko przemyśleć nagromadzone doświadczenia historyczne w celu powrotu do naukowego podejścia w ocenie dawnej Rzeczypospolitej oraz jej miejsca w dziejach europejskich narodów. Ten proces odbywa się bardzo wolno w związku z zakorzenieniem w Ukrainie mitów i stereotypów z czasów bezpaństwowej, imperialnej i totalitarnej rzeczywistości.

Słowa kluczowe: ukraińska historiografia XIX–XXI wieku, dawna Rzeczpospolita.

Summary

Leonid Zashkilnyak. Polish-Lithuanian Commonwealth of Both Nations in the Retrospective of Ukrainian Historiography.

Modern Ukrainian historiography originated and developed based on Cossack chronicles and works of the 16th–18th centuries, in which the Commonwealth was viewed as a state where the interests of all peoples inhabiting it, primarily Ukrainian, were not taken into account. When the formation of the modern Ukrainian nation began, Ukrainian historians made efforts to substantiate the independent history of the Ukrainian people, but faced the political and ideological resistance of the Russian autocracy, which tried to oppose the Poles and Polish-Lithuanian Commonwealth to the Ukrainian project and thereby preserve Ukraine as part of the empire. At the beginning of the 20th century, an «ordinary scheme» of the history of Ukraine (M. Hrushevskyj) was formed, opposing Ukraine to both Russia and Poland. The Bolshevik occupation and the subsequent Soviet totalitarian regime did everything possible to strengthen the Russian imperial project in the minds of Ukrainians and to compromise Poland as a carrier of «alien» Western values. Contemporary Ukrainian historiography is forced to rethink deeply the historical material accumulated in order to return to the scientific approaches of assessing the Commonwealth and its place in the history of European peoples. This process is extremely slow due to the prevalence of entrenched ideological and political stereotypes of the imperial past.

Key words: Ukrainian historiography 19–21 centuries, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Karolina Polasik-Wrzosek, Wojciech Wrzosek
(Poznań)

O dialogu historiografii «sąsiedzkich» w dwóch odsłonach

Najpierw przypomnimy trzy tezy kulturologicznej epistemologii historii, opatrzymy je komentarzem, a następnie przypomnimy analizę historiograficzną zrealizowaną przez współautorkę jako przykład historiograficzny.

Przez historiografie sąsiedzkie rozumiemy takie historiograficzne (historiozoficzne i metodologiczne) standardy narracyjne, które spełniają trzy tezy. Pierwsza, to idea względności kulturowej Josepha Margolisa, druga to tak zwana teza Margolisa-Quine'a. Trzecia głosi, że historiografie sąsiedzkie pozostają w jawnym lub implicytnym sporze o zwolenników. Z tego choćby ostatniego założenia wynika między innymi, że narodowymi historiografiami sąsiedzkimi – w przyjętym tu rozumieniu – nie są historiografia polska i japońska, czy polska i portugalska, a z kolei są nimi polska i niemiecka, polska i rosyjska, czy polska i czeska. Podobnie jak japońska i koreańska (tą jeśli współczesną to reprezentowaną przez Koreę południową). Wszystkie bowiem te ostatnie pary spełniają trzy powyższe tezy.

Tak oto tezę pierwszą (tezę o względności kulturowej) formułuje amerykański filozof:

«Mówiąc «względność kulturowa» mam na myśli jedynie pospolity fakt, że różne społeczeństwa mają różną historię, języki, zwyczaje, wartości, teorie itd. Nie mam zatem na myśli – kontynuuje amerykański filozof – tego, że różne ludy uważają za prawdę coś innego, ponieważ wiedza musi być zrelatywizowana do tego, co już jest zrelatywizowane w samym sposobie stwierdzania prawdy».

Zauważmy, że określenie to ma dwie części. Z pierwszej dowiadujemy się co ma na myśli Margolis wtedy, gdy mowa o względności kulturowej, w drugiej czego nie ma na myśli, gdy o niej traktujemy.

Przypuszczamy, że moglibyśmy, po usunięciu możliwych niejasności wspólnie na początek zaakceptować tezę głoszącą, że my historycy tj. badacze minionych spraw ludzkich mamy świadomość tak rozumianej «względności kulturowej». Zauważmy zwłaszcza, że nasz autor nie zapomina o historii, bo przecież stwierdza między innymi, że «względność kulturową», współtworzy m. in. pospolity fakt, że różne społeczeństwa mają różną historię... Historię wymienia w pierwszym rzędzie. Uznajemy więc chętnie za nim, że *rózne społeczeństwa mają różną historię, która współstanowi o ich względności kulturowej.*

Bylibyśmy zapewne zgodni z Margolisem, gdybyśmy przyjęli skróconą wersję jego pojęcia względności kulturowej, która brzmi tak, *mówiąc «względność kulturowa» mam na myśli jedynie pospolity fakt, że różne społeczeństwa mają różną historię...*». Przy szerokim nowoczesnym rozumieniu historii – jako całokształtu minionych zjawisk ludzkich – pojęcie to zawiera i wyczerpuje pozostałe, w tym także domyślne wyrażone przez określenie *i tak dalej* użyte przez Margolisa.

Moglibyśmy dzięki temu twierdzić, że Margolisa teza o względności kulturowej zawiera/zakłada tezę o względności historycznej. Różnica kulturowa między społeczeństwami, na którą wskazuje filozof amerykański – brać się może także stąd, że mają one różną historię. Równie zasadnie więc, głosić można tezę o «względ-

ności historycznej» społeczeństw. Byłaby to sytuacja, kiedy z racji tej, że społeczeństwa mają różne historie, fundują względność kulturową.

Wyróżnijmy dwa choćby rozumienia tego ostatniego terminu. Pierwsze, banalne wskazywałoby, że różne społeczeństwa mają różną przeszłość, np. choćby o tyle różną, że pewne zdarzenia wypełniają dzieje jednego z nich, inne zaś składają wyłącznie na przeszłość drugiego. Los zgotował im – powiadalibyśmy wtedy – odmienne dzieje. Szczególnie spektakularne są różne dzieje polityczne państw. Dzieje polityczne Węgier są różne, sądzimy, od dziejów Austrii, ale jedne i drugie różnią się od historycznych losów Austro-Węgier. Dzieje Litwy w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów są różne od dziejów ówczesnej Polski, te zaś są różne od dziejów Ukrainy, czy Białorusi. Dzieje Anglii w czasach wojny stuletniej są różne od dziejów Francji w tym okresie.

W wielkim skrócie mówiąc, historia Węgier czyni podmiotem sprawczym opisywanych dziejów zasadniczo państwo, monarchię, społeczeństwo węgierskie, stąd *emplotment* dziejów Węgier to horyzont działania państwa węgierskiego. Uwarunkowania działań, działania i skutki działań jednostkowego podmiotu sprawczego. Dzieje podmiotów sąsiedzkich to współuczestnicy losów węgierskich, wypełniające role drugoplanowe w dramacie dziejów.

O jaki jednak inny, nietrywialny sens «względności historycznej» filozofowi amerykańskiemu, chodzi, gdy twierdzi, że różne społeczeństwa mają różną historię? Odnajdujemy go, w godnej szczególnej uwagi eksplikacji wieńczącej cytowany już tu fragment wypowiedzi Margolisa. Brzmi ona w lekkiej stylizacji tak, oto :

«Mówiąc «względność kulturowa»(...) nie mam (...) na myśli tego, że różne ludy uważają za prawdę coś innego, ponieważ wiedza musi być zrelatywizowana do tego, co już zostało (uprzednio – dodatek mój, W. W.) zrelatywizowane w samym sposobie stwierdzania prawdy».

Zwróćmy uwagę, że zawiera ona – jak to eksplikacja – dookreślenie tego czym jest «względność kulturowa» za pomocą i po części poprzez określenie czym nie jest a przy okazji precyzuje czym jest.

Dowiadujemy się tu, nie tylko tego, że społeczeństwa różnią się swoimi dziejami, zwyczajami, wartościami, a także przeświadczeniami jakie respektują, prawdami jakie uznają, ile przede wszystkim tym, w jaki sposób owe prawdy są przez nich ustanawiane. Jeśli bowiem zgodzimy się, że społeczeństwa różnią się językami, teoriami, religiami, itd., jak sądzi Margolis, to co najważniejsze, mogą, czy raczej muszą różnić się «sposobami stwierdzania prawdy». Jeśli byłoby przeciwnie, to znaczy prawdę stwierdzałyby na jeden i ten sam sposób, to nie byłoby podstaw odróżniać je od siebie. A więc, istotniejsze – dla stanowienia różnicy między społeczeństwami – od konkretnych szczegółowych ustaleń o świecie jakie mają w swych zasobach – są metody ich stanowienia, metody dochodzenia do prawdziwych zdań, tj. *sposoby stanowienia prawdy*.

Zaryzykujmy tezę mocniejszą: bez stosownych metod stanowienia prawdy nie mogłoby dojść do formułowania i uznawania elementarnych sądów o istnieniu. Co więcej, bez nich trudno byłoby wyobrazić sobie akt komunikowania, bo prawdopodobnie nie byłoby bodaj woli i intencji do podjęcia aktu mowy, skoro nie byłoby możliwości orzekania o czymkolwiek. Z drugiej strony, jeśli w jakiejś społeczności, czy kulturze wygłasza się jakieś prawdy, to nie znaczy jeszcze, że za takie muszą być one brane w innej kulturze. Nie znaczy to także, że jeśli za prawdę uchodzą w obu

kulturach, to dzieje się tak na mocy tych samych sposobów jej stanowienia. Historia dostarcza rozlicznych dowodów na to, że w różnych czasach i różnych kulturach obowiązywały (i obowiązują) różne specyficzne dla nich sposoby stwierdzania prawdy. To w ich ramach ustanawiano prawdę lub orzekano nieprawdę. Zadaniem bardzo trudnym, o ile nie niemożliwym jest uzgodnienie prawdy, czy fałszu, między kulturami w warunkach np. niewspółmiernych sposobów jej stwierdzania.

Gdyby uznać powyższe założenia za trafne, to można by przyjąć tezę następującą: różne społeczeństwa w sposób «naturalny» dysponują swoistym dla siebie konglomeratem przekonań, które choćby ze względu na swoisty dla nich zestaw praktyk kulturowych i niepowtarzalną historię ustanawiały i ustanawiają niepowtarzalny dla nich sposób stwierdzania prawdy.

Gdyby dla przykładu można było uznać, że społeczeństwo polskie, to społeczeństwo (lub kultura) w rozumieniu tu stosowanym, to innym społeczeństwem mogłoby być na przykład społeczeństwo jakie tworzą obywatele Rosji, Ukrainy, Niemiec, czy Francji. Wówczas jako przypadek szczególności społeczeństwa Niemiec od społeczeństwa francuskiego – przypadek ilustrujący tezę «względności kulturowej» (historycznej) – można by potraktować np. stronniczość historiografii niemieckiej w formułowaniu – wspólnych z sąsiadami – dziejów Europy. Z kolei, stronniczość polskiej historiografii i innych sąsiedzkich historycznych narracji tzw. narodowych tłumaczylibyśmy odmienną tożsamością kulturową wspomnianych stron dialogu o przeszłości. Historiografie tzw. narodowe dziedzicząc doświadczenie historyczne realizują odmienne strategie stanowienia prawdy, które – gdyby były realizowane jedynie w dobrej wierze – wynikałyby po prostu z odmiennych modeli świata fundujących każdą z nich. Tym między innymi tłumaczyłem protokoły rozbieżności między stronami francuską i niemiecką paktującymi nad treściami podręcznika do historii najnowszej dla liceum. Niemcy inaczej ujmowali doświadczenie komunizmu, niż Francuzi. Ci zaś, inaczej interpretowali doświadczenie kolonialne niż Niemcy. Strony układające wspólny podręcznik zgłosiły odrębne wizje niedawnych konfliktów bałkańskich, roli Stanów Zjednoczonych w formowaniu ładu światowego po II wojnie światowej itd. itp. Tak we wspólnym podręczniku pomieszczono indeksy rozbieżności i to w sprawach interpretacji bynajmniej nie drugorzędnych zdarzeń, czy procesów historycznych.

Historiografie sąsiedzkie prezentują bywa drastycznie odmienne obrazy przeszłości swych państw, narodów, społeczeństw, bo m.in. odmiennie conceptualizują swoje, sąsiadów i regionu dzieje. W świetle tego ego/nacjo centrycznego ujęcia formułują kulturowo stronnicze obrazy przeszłości, dlatego, bo oparte są one na niepowtarzalnych własnych sposobach konstruowania, uzasadniania i wreszcie narratywizowania prawdy.

Teza Margolisa-Quine`a.

Uogólnijmy tezę względności historycznej. Pomoże nam w tym tak zwana teza Margolisa-Quine`a.

«W kulturowej względności interesujące jest to, – twierdzi amerykański filozof, – że różnice dostrzegane między kulturami mogą także pojawić się w ich obrębie, czyli że interkulturowe różnice nie odbiegają w zasadniczy sposób od różnic intrakulturowych. A zatem równie trudnym filozoficznie zadaniem jest ustalenie prawdy i wiedzy obiektywnej w obrębie jakiegokolwiek społeczeństwa czy kultury, jak i pomiędzy zupełnie odmiennymi społeczeństwami czy kulturami.»

Przyjmuję tu, że spostrzeżenie powyższe upoważnia nas, aby myśleć o społeczeństwach, jak i kulturach jako całościach, o których wypowiadać można tezę o «względności historycznej» jej składowych. Różnorodność kryje się i w społeczeństwie i konkretnej kulturze. Wiemy już dodatkowo, że w obrębie kultury spotykamy subkultury, które są różne w takim samym rozumieniu jak kultury między sobą. W nich to, zgodnie z tezą Margolisa-Quine'a, napotykamy formacje myślowe, które posługują się odmiennymi sposobami stwierdzania prawdy, a więc ustaleniami co jest obiektywne, co istnieje, itp. Bywa, że nosiciele konkretnych subkultur posługują się na tyle odmiennymi jednostkami sensu, że głoszone w ich ramach tezy mogą być wzajemnie nieprzetłumaczalne. W owym skrajnym przypadku takiej sytuacji, – nie istnieje wspólna sieć kategorii organizujących wiedzę porozumienia i zrozumienia wzajemnego, nie można wskazać empirii (świadectw, czy źródeł), które mogłyby być obustronnie uznane, nie istnieją tzw. czyste fakty, na których powołanie się byłoby rozstrzygające na rzecz konkretnej interpretacji i to dla obu stron sporu.

Teza Margolisa-Quine'a de facto zrównuje typologicznie różnice intrakulturowe z interkulturowymi. Pozwala to nam własności wynikające z różnic między kulturami dostrzegać na poziomie subkulturowym. Pozwala np. wspólnoty naukowe analizować podobnie jak Ludwik Fleck analizował naturę Denkkolektiv i regulujący jego funkcjonowanie styl myślowy:

«Z teorii stylów myślowych nie wynika też żaden relatywizm poznawczy. «Prawda» jako aktualny etap przemian stylu myślowego jest zawsze tylko jedna: jest ona stylowo bez reszty zdeterminowana. Różnorodność obrazów rzeczywistości to po prostu skutek różnorodności przedmiotów poznania. Nie twierdzą, że «ta sama wypowiedź» jest dla obu albo prawdziwa, albo fałszywa. Jeśli posiadają różne style myślowe, to nie ma właśnie «tej samej wypowiedzi», bo wówczas dla jednego z nich jest wypowiedź drugiego niezrozumiała lub przez niego inaczej rozumiana».

Jeśli powyższe założenia wstępne uznać za uzasadnione, to warto uzupełnić je o ich konkretyzację odnoszące się już do praktycznie uchwytnej sytuacji w jakiej funkcjonują nauki historyczne.

Zasługą Marca Blocha dla historiografii jest przekonanie wspólnoty badawczej, że tzw. przesady, zbiorowe pomyłki, fałszywe mniemania, legendy, plotki ludowe tworzą rzeczywistość kulturową i współtworzą dzieje, bo to zjawiska historyczne nie mniej realne niż inne i z tego już to względu godne są skrupulatnego badania historycznego. W tej perspektywie nieważne jest to, czy słusznie ludzie ufali w terapeutyczne zdolności królów. Istotne jest pytanie, dlaczego ufali, dlaczego wierzyć zaczęli, że skrofuły leczy dotyk monarchy.

W tym kontekście wiarę w królewskie dotykanie kwalifikuje Bloch a priori, jako zabobon. Przy czym, co może zaskakiwać – orzeczenia tego nie rozciąga na akt namaszczenia, który – w dużej mierze «generuje» przecież królewską zdolność uzdrawiania dłońmi. Nota bene, zauważmy, że mediewista francuski nie zajmuje się interpretacją krytyczną wiary w świętość/boskość czy zdolność kapłańską władców. Nie nazywa owej wiary zabobonną. Podobnie nie nazywa innych przekonań religijnych zabobonami. Z jednej strony rekonstruuje Bloch semantykę idei świętego królestwa i władzy monarszej, ale tylko niektóre jej składowe poddaje interpretacji racjonalnej. W księdze ostatniej p. t. «interpretacja krytyczna cudu królewskiego», swej prekursorskiej monografii, w jej «rozdziale pierwszym i jedynym», podejmuje Bloch próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie: «czy królowie rzeczywiście uzdrawi-

ali?» Francuski historyk, tak oto komentuje swoje pytanie: «Rzecz jasna nie byłoby kwestii, gdybyśmy zakładali odwołanie się do przyczyn nadprzyrodzonych. Jak już jednak powiedziano, – kto, w interesującym nas przypadku, będzie się na nie powoływał? Nie wystarczy wszelako odrzucić – rezygnując przy tym z innych metod – starą interpretację, która nie jest do przyjęcia dla rozumu. Należy zastąpić ją taką interpretacją, którą rozum będzie w stanie zaakceptować: nie jest to zadanie łatwe, jednakże unikanie go byłoby intelektualnym tchórzostwem».

Wypada się zgodzić z historykiem francuskim, że nie byłoby problemem w trakcie interpretowania tzw. królewskiego dotykania/uzdrawiania odwołanie się do zjawisk nadprzyrodzonych. Nie byłoby problemu zwłaszcza wtedy, gdy zarówno nasz autor, jak i jego sprzed blisko stu lat czytelnik, czy ówczesny kolega historyk, skłonni byłiby wówczas rekurs do zjawisk nadprzyrodzonych przyjąć za dobrą monetę. Prawdę mówiąc, tak byłoby nie tylko łatwiej – jak przyznaje Bloch, – ale i w zgodzie z wymową kwalifikacji sensu królewskiego uzdrawiania, jakie sam przyjął już w podtytule swego dzieła i dalej konsekwentnie respektował przez całą niemal narrację. Uzdrawianie królewskie, dotykanie skrofulów, to byłby po prostu przypadek cudu, realizowanego dzięki nadprzyrodzonej zdolności. Zauważmy, że owe podtytułowe nadprzyrodzone zdolności królów pochodzą z czasów, w których dokonuje się już opisów fenomenów religijnych, jako nadprzyrodzonych. Nadprzyrodzone znaczy wówczas nie tyle nienaturalne, ile – póki co – nadnaturalne. Inaczej mówiąc, z perspektywy wyobrażenia tego, co naturalne stany nienaturalne bywają w tym ujęciu, nadnaturalne.

Interpretacja stara – tj. ujmująca w kategoriach nadnaturalnych zjawiska uzdrawiania królewskiego – sprowadzałoby się do stwierdzenia: królowie uzdrawiali, bo posiadali zdolność uzdrawiania, co brzmi jak *idem per idem*. Nie mniej interpretowaniem *to samo przez to samo* nie jest, bo za ową zdolnością uzdrawiania stoi uzasadnienie przywołujące powody natury religijnej (magiczno-religijne) jako te, z których bierze się zdolność uzdrawiania. Tak, więc uzasadnienie religijne królewskiego dotykania odwołuje się do zjawisk nadprzyrodzonych i dlatego jest «nie do przyjęcia dla rozumu». Bloch nazywa je – jak wiemy, ale przypomnijmy raz jeszcze – *starą interpretacją*.

W cytowanym akapicie stawia nas historyk francuski w kolejnym kłopotcie wtedy gdy podkreśla, że unikanie sformułowania interpretacji królewskiego uzdrawiania, którą mógłby zaakceptować rozum byłoby – zdaniem mediewisty francuskiego – «intelektualnym tchórzostwem». Ta zaskakująca opinia sugeruje niepokojące możliwości rozstrzygnięcia za pomocą rozumu problemu: czy królowie rzeczywiście uzdrawiali. Cóż można z tym zrobić w polu racjonalnego wyjaśniania, skoro dotykanie królewskie, jako cud królewski, nie poddaje się interpretacji racjonalnej?

Jak widać z poniżej przytoczonej konstatacji – M. Bloch potrzebuje alibi etycznego, aby cud królewski poddać pod osąd rozumu. Z łatwością go sobie zapewnia stwierdzając: «Otóż los sprawił, że w ten doskonale znany i niebywale trwały cud dzisiaj nie wierzy już nikt. Historyk, który bada go w świetle metod krytycznych, nie musi się, zatem bać, iż urazi pobożnych: przywilej to rzadki i należy go wykorzystać». Czyżby, więc nasz historyk uważał za przejaw odwagi powiedzenie tego, co jest nie dość, że zgodne z jego przekonaniem, ale i z aktualnie obowiązującą wiedzą i powszechną opinią? Ta ostatnia, a więc aktualnie obowiązująca i powszechna opinia, staje się horyzontem orzekania co jakie jest? Czy jeśli poddanie osądowi rozumu przekonania zbożnych żywionych przez ludzi «pobożnych» mogłoby ich urazić, to

okoliczność ta powinna powstrzymać historyka przed interpretacją racjonalną? Zaskakująca jest ulga, którą odczuwa Bloch wtedy, gdy – jak twierdzi – «nie musi się bać, iż urazi pobożnych...», gdy podda cud królewski rygorom metody krytycznej. Czyżby, więc w tym stwierdzeniu odnajdujemy odpowiedź na pytanie, dlaczego inne przekonania magiczno-religijne i religijne, nie zostały przez niego poddane interpretacji racjonalnej? Czyżby dlatego, że mogłyby urazić pobożnych? O tej selektywnej i asekuracyjnej postawie Blocha mogłaby świadczyć zachęta pod adresem czytelników jego pracy, w tym innych historyków, która brzmi: «(...) wnioski, do których doprowadzić może studium cudu, każdy może później odnieść do innych faktów podobnej natury».

A więc te przekonania ludzi pobożnych, co do których istniałoby ryzyko, że dywagowanie racjonalne nad nimi mogłoby ich urazić nie mogą (nie powinny) być analizowane przez historyka? Czyżby wielki mediewista pozostawił czytelnikom swych prac samodzielne zastosowanie rozumu do analizy przekonań religijnych? Te, które przyjmowane byłyby przez nich «na wiarę» nie budziłyby potrzeby interpretacji krytycznej, te zaś, które już zostały uznane za zarzucone jako minione – powiedzmy przesady – mogłyby być poddane osądowi rozumu zarówno przez czytelników, jak i historyków.

Przy okazji, Bloch precyzuje warunki interpretacji racjonalnej dorzucając kolejne zastrzeżenie: «Ludzie, którym ich światopogląd karze odrzucać to, co nadprzyrodzone, nie od dzisiaj dostrzegają konieczność rozumowego objaśnienia uzdrowień, tak długo przypisywanych królom przez lud. Jeśli taką potrzebę ma współczesny historyk, to o ileż mocniej odczuwali ją ci myśliciele z przeszłości, dla których cud królewski był czymś w rodzaju codziennego doświadczenia?». Ów rozum występuje, zatem pod dwiema postaciami. Jedna to rozum czasów minionych, drugi, to rozum współczesny Blochowi. Za interpretację racjonalistyczną rodzaju pierwszego, uznaje nasz historyk już tę, która odmawia zdolności uzdrowicielskiej królom. Zalicza do nich m. in. Davida Hume'a. *Esej o cudzie królewskim* z 1749 roku oraz stosowne fragmenty z jego *History of England*. O cudzie i cudzie królewskim filozof i historyk angielski wypowiada się lekceważąco i sceptycznie, twierdzi Bloch. W obronie cudu ewangelicznego staje John Douglas w utworze *Criterion*. Polemizuje on z Hume'em i zalicza do fałszywych cudów «uzdrowienia skrofulów przez dotyk króla». Bloch uznaje traktat Douglasa za stwierdzając: że jest on «pełen słusznych i bystrych obserwacji. Niezależnie od wniosków, jakie autor z tych obserwacji wyciąga, zasługuje na stosowne miejsce w dziejach metody krytycznej». Zauważmy, kogo zalicza nasz historyk do grona wyznawców metody krytycznej. Pisarza z XVIII wieku, który uznaje cuda ewangeliczne za wiarygodne. Bloch tę jego postawę uznaje za wcielenie metody krytycznej. Podobnie Libertyni włoscy, protestanci, filozofowie naturaliści, to – zdaniem francuskiego historyka – reprezentanci metody racjonalnej już z tego tylko względu, że przeczyli zdolnościom uzdrowielskim królów, bądź odrzucali interwencje sił nadprzyrodzonych tout court. Zauważmy, że termin siły nadprzyrodzone – tj. kategoria użyta w podtytule *Królów Cudotwórców* – pojawia się w narracji Blocha wtedy, gdy mamy do czynienia z nowożytną krytyką; a więc wtedy dopiero, gdy pojawia się tendencja przeciwstawiania zjawiskom naturalnym zjawisk ponadnaturalnych.

Sformułujmy kilka wniosków. Powiedzmy wyraźnie, francuski mediewista niekonsekwentnie stosuje horyzont antropologiczny w osądzie zjawisk historycznych. Nie wszystkie zjawiska podpadają pod metodę krytyczną (interpretację racjonalną).

Poza zasięgiem jej pozostają te przekonania religijne współtworzące świat wyobrażeń człowieka średniowiecznego, które poddane osądowi rozumu, póki co, mogą «urazić pobożnych». Podlegają jej natomiast te, w które «dzisiaj nie wierzy już nikt». Historyk, który bada je w świetle metod krytycznych, nie musi się, zatem bać, iż urazi pobożnych: «przywilej to rzadki i należy go wykorzystać» – dorzuca Marc Bloch.

Mediewista francuski, wykorzystuje, więc tę sytuację, aby sformułować drugie wcielenie rozumu, tj. opinię pochodzącą z jego czasów. Rozwija więc prezentystyczną interpretację. Brzmi ona tak: «Rzut oka na kliniczne dossier cudownych dynastii przyniesie nam szybką odpowiedź. «Królowie-lekarze» nie byli oszustami. Wszelako tak jak śląskie dziecko nie miało złotego zęba, tak i oni nigdy nikogo nie uzdrowili.

Zapytamy zatem, dlaczego tego rodzaju przekonania, powszechnie żywione w czasach wiary w uzdrowicielską moc królów, przekonania w rodzaju, «władca to więcej niż człowiek (...) [to] niemal Bóg» nie podlegają blochowskiej metodzie krytycznej, podobnie jak królewskie dotykanie? Czyżby ontologiczny i epistemologiczny wymiar tezy d'Albona`a «władca to więcej niż człowiek (...) [to] niemal Bóg lub przynajmniej półbóg «uznał Marc Bloch za historycznie uzasadniony? Zauważmy, że nie formułuje on pod adresem podobnych opinii – tj. epitetów w rodzaju: *przesąd, zabobon, rezultat zbiorowej pomyłki, artykuł wiary, niezgrabna bajeczka, legenda...* A więc określeń jednoznacznie pejoratywnych, takich jakimi obdarzał on wiarę w cud królewski. *Przesądem*, jest dla historyka francuskiego wiara w królewskie uzdrowicielskie dotykanie, ale nie jest nim wiara w namaszczenie, czy sakralizującą własność krzyżmu, choć przecież owa zdolność uzdrowicielska bierze się właśnie z aktu namaszczenia władzy królewskiej. M. in. przytoczył Marc Bloch liczne świadectwa źródłowe potwierdzające ówczesną wiarę w zachodzenie związku sprawczego między olejkami użytymi do namaszczenia a namaszczonymi uzdrawiającymi dłońmi. Zauważmy, że sprawdzaniu za pomocą metody krytycznej nie poddał Marc Bloch innych składowych mitu władzy królewskiej, takich jak aprioryczna świętość monarchy, czy dziedziczna zdolność do uzdrawiania.

Czym zatem podyktowana jest podobna selektywność? Częściowa odpowiedź już padła. Zaangażować rozum współczesny do weryfikowania cudu królewskiego może Bloch wtedy, gdy interpretowane zjawisko, właśnie dzięki interwencji rozumu, zostanie pozbawione swej religijnej powagi. Krótko mówiąc, jeśli przekonanie religijne (religijno-magiczne) nie zostało dotąd zweryfikowane/sfalsyfikowane historycznie i pozostaje respektowanym w aktualnym wyznaniu wiary, to nie podlega rygorom interpretacji racjonalnej.

Nie wszystkie więc przekonania religijne poddawane są historycznej i antropologicznej interpretacji. Z jednej strony – np. naturalistycznej filozofii, jako nadprzyrodzone, – z drugiej, jako np. swoście magiczne. Religioznawczy, antropologiczny punkt widzenia Blocha interweniuje wtedy dopiero, gdy występuje już przyzwolenie współczesności na wyjęcie spod kurateli religijnej poprawności określone elementy światopoglądu religijnego. Krótko mówiąc, Marc Bloch w tytule swej pracy poważił się użyć terminu nadprzyrodzony (– charakter władzy królewskiej) wtedy, gdy w królewskie uzdrawiania – zdaniem Marca Blocha nikt już nie wierzył. Mimo bogatego arsenału terminów pozwalających zmieniać perspektywy interpretacyjne wiary w dotykanie królewskie (cud królewski, przesąd, zabobon, przejaw magii), nie udało się Blochowi konsekwentnie utrzymać swej narracji w konwencji studium antropolo-

gicznego. Nie wszystkie fenomeny podpadły pod koherentną analizę antropologiczną. Zwłaszcza zabrakło mediewiście francuskiemu śmiałości w przeprowadzeniu interpretacji przekonań religijnych ze zdystansowanej perspektywy religioznawczej (lub z punktu widzenia antropologii religii). Być może Bloch okazał się niezbyt wiernym uczniem sir Jamesa Frazier. Miał nie odróżniać tropem antropologa angielskiego magii od religii, potraktował religijne rytuały z nadmierną nabożnością.

Do racjonalnej analizy pozostał problem, dlaczego (jak) ludzie uwierzyli i dlaczego trwali w «zbiorowej pomyłce» poprzez wieki. Wielki wkład Marca Blocha w rozwój historiografii polegał na tym, że właśnie jego monografia daje odpowiedź na pytanie o genezę, ewoluowanie i wygaśnięcie wiary w uzdrowicielską moc królów Anglii i Francji. Jego książka to interpretacja racjonalna wiary w cud królewski z perspektywy rozumu czasów Blocha podjęta. Na pytanie o to, dlaczego ludzie wierzyli w uzdrowicielską moc swych władców postawione w księdze trzeciej tj. *rozdziale jedynym*, odpowiedź znajdujemy w zasadniczej narracji dzieła. Metoda krytyczna została zastosowana z użyciem perspektywy nowoczesnej antropologii, socjologii, religioznawstwa, psychologii religii, która pozwoliła ująć ową wiarę nie tylko – przynajmniej po części, – jako swego rodzaju historycznie ukształtowaną kolektywną świadomość, swego rodzaju *mentalité primitive*.

Ta syntetyczna analiza ukazuje jakie są elementy ontologii świata badanego Marca Blocha i wspólnoty badawczej za nim stojącej. To ona wyznacza, co jest przez historyka uznane za istniejące, a co nie. Interpretowanie świata minionego obraca się w kręgu imputowanych przez kulturę badacza elementów świata badanego. To wymiar tego co możliwe w kontekście tego co niemożliwe. Historyk bada to co uznaje za możliwe i tłumaczy dlaczego to co jest uznawane w kręgu kultury badanej za możliwe, nie jest możliwe. Tłumaczy świat badany na język świata badającego. Miniony świat na język świata współczesnego autorowi.

Анотація

Кароліна Поласік-Вжосек. Войцех Вжосек. Про діалог «сусідських» історіографій у двох аспектах.

Взаємини польської та української історіографії є прикладом взаємин сусідських історіографій. Їх описують три історіософські тези. Назагал, ставлення сьогодення до минулого – це ставлення до минулого сусідської історіографії.

Ключові слова: історіографічний діалог, спільне минуле, польсько-українські взаємини.

Streszczenie

Karolina Polasik-Wrzosek. Wojciech Wrzosek. O dialogu historiografii «sąsiedzkich» w dwóch odśłonach.

Relacji historiografii polskiej do ukraińskiej, to przykład na relacje historiografii sąsiedzkich. Trzy tezy historyozoficzne je opisują. Z kolei stosunek terażniejszości do przeszłości to przypadek historiografii sąsiedzkiej w odniesieniu do przeszłości.

Słowa kluczowe: dialog historiograficzny, wspólna przeszłość, stosunki polsko-ukraińskie.

Summary

Carolina Polasik-Wrzosek. Wojciech Wrzosek. On the dialogue of «neighbour» historiographies in two aspects.

The relation of Polish and Ukrainian historiography is an example of the relations of neighbors' historiographies. Three theories of philosophy describe them. In turn the attitude of the present to the past is a case of neighborly historiography with reference to the past.

Key words: historiographical dialogue, common past, the relation of Polish and Ukrainian.

Ігор Гирич
(Київ)

Концепт Люблінської унії в українській історіографії доби позитивізму: деякі теоретичні міркування

Тема Люблінської унії 1569 р. належить до тих ключових історичних проблем, які відіграли визначну роль у створенні національних міфів польського та українського народів у часи формування новітньої суспільно-політичної ідеології. На основі польської історіографії XIX – початку XX ст. польська суспільна думка створила позитивну модель Люблінської унії як справедливого розв'язання національного питання у ранньомодерну добу існування Речі Посполитої. Політики і мислителі часів польських повстань 1831 та 1863 років намагалися впроваджувати у масову свідомість народів, що населяли терени колишньої Речі Посполитої: українців, білорусів, литовців, – думку про можливість побудови спільної держави для чотирьох націй на основі гармонізації взаємин за зразком Люблінської унії, коли тодішня «руська» шляхта Білорусі та України «добровільно» відмовилася від приналежності Великому князівству Литовському на користь «спільної» польської держави¹.

Люблінська ідея, на думку польських діячів національного відродження XIX ст., мала переконати некатолицьке населення колишніх «руських» воєводств позитивно сприйняти ідею відновлення «Історичної Польщі» в кордонах до першого розподілу Польщі 1772 р. Для непольського населення Правобережної України і Галичини це означало добровільну відмову від претензій на власну політичну окремішність. Тому українська суспільна думка формувалася на початку історіографами. Суспільними мислителями і політиками були передусім історики. А отже в історичних працях ми передусім подибуємо викази українського національного інтересу у XIX ст.

За своїм впливом на умі суспільства та широкий загал української людності Люблінський міф можна співвіднести з «Ягеллонським міфом» та ідеєю «Історичної Польщі». Якщо ж долучити ще імперські російські історичні міфи, то варто згадати легенду про «триєдиний руский народ» або «Переяславський міф».

Романтична доба історіографії у Польщі малювала Люблінську унію як всуціль позитивне явище. Ситуація змінилася після поразки повстання 1863 р. Стало зрозумілим, що площинне агіографічне представлення Люблінської угоди з Руссю не пояснює великих проблем, що спіткали Польщу у часи Хмельниччини. А отже, і рецепт Любліна не можна однозначно пропонувати як розв'язання національного питання у другій половині XIX – на початку XX ст. Пошуки причин невдач приводили польських інтелектуалів до думки про те, що нерозв'язання проблем непольського населення Речі Посполитої було одним із причин поразки польських революцій 1831 та 1863 років. Лідер краківської консервативної школи Юзеф Шуйський, простежуючи вплив унії на розвиток польської

---

¹ Короткий огляд основних історіографічних інтерпретацій польської історіографії та історіографії Російської імперії див.: Н. Білоус, Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації [в:] Український історичний журнал, № 1, 2010, с. 65–83.

державності, вбачав у ній одне з джерел слабкості та політичного краху Речі Посполитої у XVII ст. Бо освоєння розлогих новоприєднаних земель перевищувало можливості тогочасної Речі Посполитої їх «перетравити», полонізувавши населення та водночас здійснюючи протистояння Туреччині, Московії і Швеції¹. Ю. Шуйський визнавав позитив унії лише з цивілізаційного аспекту. Вона поширювала на українських і білоруських землях елементи західної культури, ідеї рівності та європейську польську культуру.

Політичний аспект «Люблінської легенди» увиразнив у прямій громадській дії визначний польський історик та львівський громадський діяч Францішек Ян Смолька, виступивши ініціатором створення на Високому Замку Львова відомого копця (кургану) Люблінській унії, який зберігся досі і є оглядовим майданчиком для відвідувачів цього історичного місця. «Копець» Люблінській унії постав у 1869 році, у зв'язку з трьохсотріччям знаменитої події. Люблінська легенда мала давати фактографічний підклад для федеративної суспільної ідеї².

Необхідно це було для мобілізації передусім українського населення для втілення польської державної ідеї. Чи можна говорити, що Люблінська унія у XIX столітті для діячів польського національного відродження трансформувалася в ідею сучасної федерації? І чи можна взагалі вважати федеративний концепт Любліна серйозним перспективним політичним планом?

Радше цей «федералізм» варто називати польським географічним регіоналізмом. Бо українські, литовські й білоруські терени розглядалися як польсько-культурні території, де не планувалося культурно-політичних преференцій для місцевого населення, – воно прирікалося на відбування польської акультурації в Речі Посполитій, яка в політичному сенсі була б централістичною державою, де інонаціональні терени й надалі перебували б під польськоетнічною домінацією. Така псевдофедерація нагадувала чимось майбутній ССРСР, у котрому національні окраїни керувалися з центру через російську еліту цих окраїн, хоч ніби й існували союзні республіки, що мали на папері право виходу з Союзу. Радянський Союз мав навіть більші підстави стверджувати свої федеративні начала, бо формально мова національних меншин мала в республіках Союзу квазідержавні права, існували національні освітні заклади, великими накладками видавалася література національними мовами. Коли після 1918 р. Волинь, Поділля та Галичина потрапили до меж Другої Речі Посполитої, якою керував прихильник «федералістичної концепції» Юзеф Пілсудський, українські терени, як і землі литовські та білоруські, не одержали навіть автономії, тим часом як міф люблінського федералізму тривалий час був панівним серед польської суспільності протягом майже усього XIX століття. Він живив своїм змістом знамениту українську школу польського письменства, яка була панівною на Правобережній Україні в середині XIX ст. і до якої належав класик польського романтичного письменства Ю. Словацький з Кременця.

Власне саме ця імітація національної свободи для України польським національним рухом і змусила Київську громаду відмовитися від підтримки

---

¹ Там само, с. 66.

² Про використання історичної пам'яті як мобілізаційного чинника див.: І. Гирич Формування модерної української нації. Теорії і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.), Тернопіль: Богдан 2014, с. 25–31.

польського повстання 1863 р. А польського походження громадівці-хлопомани вдалися до публічного відмежування від польського суспільства в Україні, яке виступало за відновлення «Історичної Польщі», а не за національне визволення України.

Люблінський міф для часів національно-визвольних змагань народів Східної Європи – це щодо українців польський еквівалент російського національного міфу про Переяславську Раду 1654 р. Російський міф, беззастережно і послідовно насаджуваний українській інтелектуальній еліті й народу протягом ХІХ–ХХ ст., стверджував аналогічні тези: 1) українці самі «добровільно» звернулися до Росії з проханням забрати їх під російську державу, щоб врятувати від польського «терору» і «винародовлення»; 2) вони не мали бажань утворювати власної політичної окремішньої політичної одиниці, єдиним бажанням народу і козаків як еліти нації було «возз'єднатися» з росіянами в одній державі під владою «царя восточного, православного»; 3) відбувалося це тому, що існувала писемна та історична пам'ять про «єдиний русский народ» від Камчатки до Карпат; історична пам'ять ця ґрунтувалася на існуванні спільної та однопольської держави часів Київської Русі під владою великих князів київських; 4) київські князі і московські царі – це генетично споріднена «русская» влада, бо обидві вони представляли одну родину однієї національності – династію Рюриковичів; 5) духовна спільність трималася на єдиній православній «русской» вірі; української духовності та церкви не існувало ніколи; навіть київські митрополити Петро Могила або Йов Борецький, люди, що етнічно не мали жодного спільного коріння з Московією, представляли, за тезами російської ідеології, «русскую» духовність і московську церкву.

Люблінський міф ґрунтувався на подібних до Переяславського ідеологемах: 1) «руська» шляхта сама була зацікавлена у злитті своєї землі з польським королівством і хотіла цього найбільше; вона не мала жодних інших альтернатив; 2) українці прагнули від короля Речі Посполитої як третейського судді в суперечці зі шляхтою Коронних земель; 3) влада польського короля на українських землях мала свою історичну традицію; Болеслав I Хоробрий був правителем у Києві і пощербив свого мечом об київські Золоті ворота; Червенські міста не були етнічними українськими територіями, а споконвічними володіннями польської корони; 4) через литовських правителів Гедиміновичів та родинні зв'язки з польськими Пястами українська еліта має генетичний зв'язок з польською елітою; «руська» шляхта є плоть від плоті польської шляхти; 5) Україна тяжіла до польської духовної традиції, свідченням чого є поява греко-католицької церкви; окатоличування еліти було природним процесом, який засвідчував спільні напрямні у цивілізаційному русі в майбутнє еліт обох народів.

Люблінський і Переяславський міфи¹ слугували впровадженню до масової свідомості думки про неможливість, небажаність і протиприродність ідеї української незалежності у новітню добу. Їх варто вважати деструктивними

---

¹ Докладніше про конструктивні і деструктивні міфи див.: І. Гирич, Як оцінювати українську історію ХІХ ст. [в:] У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скипетрами Романових і Габсбургів, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016, с. 54–56.

міфами, які слугували меті позбавити українців ідейних мотивацій для здобуття свого національного визволення.

Люблінський і Переяславський міфи почали свою дію майже одночасно. У 1869 році почав зводитися присвячений Люблінській унії «копець», того ж року розпочалися організаційні заходи зі спорудження у Києві пам'ятника Богданові Хмельницькому, який мав матеріально уособлювати Переяславський міф. Українці Києва намагалися опиратися встановленню цього пам'ятника під різними формальними приводами, сприймаючи як приниження напис на монументі «Волим под царя восточного православного. Единая и неделимая Россия». Майже на двадцять років розтягнулося його спорудження. Пам'ятник постав на Софійській площі лише у 1888 р., коли святкувалося 900-річчя прийняття християнства на Русі. Київську громаду підтримали народовці Галичини. На основі громадівського міфу, що мав заперечити ідеї «історичної Польщі» та «триєдиного русского народа», формувалася соборницька платформа обох Україн, розділених по Збручу. На громадівську теорію спирався й козацький міф, що стверджував ідею оборони національних прав українців представниками козацької спільноти у XVII – XVIII ст. Завдяки народовцям козацький міф, що прижився в уніатській Галичині, був сприйнятий як питомо свій.

Відповіддю на ці деструктивні ідейні посили Польщі та Росії був конструктивний міф про громаду – особливий слов'янський устрій в українців, міф¹, що протиставляв їх самодержавству та автократизму росіян й аристократизму і шляхетській сваволі поляків.

Російські кадети, ліберали, а також радикальні партії (зокрема й соціал-демократи більшовицького напрямку) Переяславською легендою пояснювали непотрібність і шкідливість гасла української самостійності. Природно, що ці твердження ґрунтувалися на працях солідних російських істориків, таких як М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський. До постання української наукової історіографії Переяславський міф через систему російської освіти панував в умах української інтелігенції. Першим Переяславський міф підважив Микола Костомаров. Його «Две русские народности» провістили наукову аргументацію українського суспільно-політичного погляду на цю проблему.

Люблінська унія на перших порах, у 1860-ті роки, не потребувала історіографічної актуалізації, бо російська історіографія її і сама, без допомоги українців, оцінювала негативно. Великий внесок в її розвінчання, але в межах російської державницької історіографії, зробили історики українського походження, передусім історик права Федір Леонтович, що вчився на юридичному факультеті Київського університету, а згодом був професором Новоросійського університету в Одесі, а також і у Варшаві. Київська історико-юридична школа була створена у 1860-х – 1880-х роках навколо професора університету св. Володимира Михайла Владимирського-Буданова. Останній був росіянином за походженням, хоча частково і визнавав слушність окремих тез української національної історіографії. Зокрема він відстоював ідею про викладання окремим курсом історії права Литовсько-Руської держави як особливої руської державності, що існувала і розвивалася паралельно з Московською державою. Проте називати таких істориків представниками української науки немає підстав. Вони належали

---

¹ Про громадівський міф див. І. Гирич, Як оцінювати..., с. 56–58.

російській історіографії, хоча учні М. Владимирського-Буданова М. Максимейко та О. Малиновський у 1920-х роках долучилися до української національної історіографії. Перший став членом-кореспондентом ВУАН, другий – академіком.

Визначним дослідником Галицько-Волинської держави та Люблінської унії був учень Володимира Антоновича професор Київського університету Микола Дашкевич. Але і його вважати представником української історіографії не можна, адже він не визнавав окремішнього від Росії українського історичного процесу.

Українська історіографічна оцінка Люблінської унії прозвучала у працях Михайла Грушевського, зокрема в його «Історії України-Руси». І саме вона послуговувалася основою ставлення до Люблінської легенди української історіографії від початку ХХ ст. досі. У четвертому томі «ІУР» М. Грушевський писав: «Прославлений пізніше як акт любові, братерства, пожертвування, в дійсності сей сойм був ланцюгом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної влади й тяжких політичних обставин. Від початку він був засідкою на литовські стани, де в кождім разі *ultima ratio* – королівська власть мала довершити то, чого не вдалося б вимогти від Литви добровільно... Перейшов він, по просту сказавши, на відкрите рабовання В[еликого] кн[язівства] Литовського. Маючи за собою короля, що вповні піддався впливам польських сенаторів, а не вмів опертися загонистости послів, чуючи безрадне становище Литовського князівства, пригнетеного до останку тягарем московської війни і підтятого внутрішнім розділом – давнім суперництвом руських і литовських елементів, а в справі унії ще й спеціальною підозрою між панамі і рядовою шляхтою, – знаючи добре про сю незгоду і се суперництво, поляки, як ми бачили, не журилися ані історичними правами, ані охотою чи неохотою до прилучення місцевої людности – себто панів і шляхти, бо тоді тільки шляхецькі верстви розумілися під поняттями «народа», «нації». На всі ... сумнівні відповідали вони одним покликком: нехай король відбере у непослушних уряди й держави, – або грозили війною. Справа прилучення Києва особливо в повній наготі виставляє голий нічим не прикритий *егоїзм польської політики* (тут і далі виділення наше. – І. Г.). Дебатували тільки над тим, чи прилучення Київщини буде корисне для Польщі. *В ідеологію ті польські політики не бавилися зовсім*, хоч була дешева вимівка під рукою – про ту шляхту на Україні і в Литві, що бажала унії, а не могла виломитися з-під впливів панів. *Будь-які ідеологічні прикраси поляки XVI віка лишали своїм потомкам з XIX, їм полишали величати, апотеозувати ту унію з далекого віддалення*. Та зазначаючи всю брутальну безоглядність і неприкрашену егоїстичність польської політики, я, одначе, не хочу ідеалізувати й противної сторони – противників унії на Люблінським соймі, автономістів В. кн. Литовського. Під литовським патріотизмом рішались й тут егоїстичні, класові інтереси, бажання *задержати в руках олігархії дальшу управу В. кн. Литовського*, не поділившись нею з руськими магнатами; ні з своєю шляхтою, ні з поляками. *Ся виключність олігархії В. кн. Литовського була головною причиною її слабості*. Не кажу вже про народні маси, *ся олігархія не могла опиратися на шляхту*, не могла числити навіть на панство українських земель. Се українське панство... не мало... охоти до прилучення їх земель до Польщі, але *ніколи не виявило охоти відірватись від Польщі та вернутися до В. кн. Литовського*. Українським магнатам, правда, ближший був олігархічний устрій

В. кн. Литовського, ніж шляхетська демократія польської корони... так багато вони не боялися втратити, як литовські олігархи, й тому не мали чого так дуже спротивляться інкорпорації. Рядова шляхта... навіть спеціально підпирала унію»¹.

М. Грушевський наголошує на таких основних моментах унії: 1) відсутність широкої бази підтримки в народі. Останній не брав участі в домовленостях на сеймі, усе вирішувало вузьке коло еліти – магнати і шляхта; 2) Люблінська унія була виключно в інтересах земельного панства і то не всього, а лише великого і середнього; 3) це була перемога польської національної ідеї, її успіх на українських землях – розпочався процес денаціоналізації еліти та її служіння інтересам польської держави; 4) сучасні уявлення польської історіографії та політикуму є не стільки відповідністю до реальних історичних подій, скільки конструюванням історичного міфу про унію, яка була підпорядкована тогочасним завданням польської політики – відновленню польської держави, в тому числі і коштом українських територій. М. Грушевський розглядав Люблінську унію прелюдією до Хмельниччини та тривалих воєн польської держави з козацтвом. Останнє стало елітою нової української держави, замість колишньої «руської» шляхти. Тепер не шляхта, а козацтво стало виразником національних прагнень українського народу.

Батьку національної історіографії на відміну від російських історіографів вважав Люблінську унію результатом тривалого розвитку українського суспільства, наслідком соціально-політичних метаморфоз, які в ньому відбувалися від XIV до XVI століть. Тому й відкидав анахронічні уявлення російських істориків, приміром, М. Дашкевича, які вважали, що бідою православної шляхти було невміння покладатися на свій народ у боротьбі за національно-державне протиставлення польській шляхті та її національній ідеї. М. Грушевський писав: «Неможливо ставити таких вимог. Де вже їм було до народних мас, коли навіть з шляхетською верствою вони не могли прийти до якогось порозуміння на сій точці. Сам Дашкевич справедливо пише, що навіть руських магнатів литовські пані не могли потягнути за собою»².

У популярному курсі української історії для широкого загалу – книзі «Ілюстрована історія України» (1911) Михайло Грушевський так сформулював негативи Люблінської угоди для українського суспільства, а саме – колонізацію його суспільного та культурного життя: «Прилучення до Польщі українських земель в 1569 році мало важне значення, бо завершило перестрій їх громадського устрою на польський взір. ... З прилученням до Польщі сюди посунула велика сила поляків, які позаймали уряди, різними способами підставали маєтки і *ополячили тутешнє життя*. До 1569 р. у землях сих полякам не можна було ні діставати посад, ні володіти маєтками. А тепер стало можна, і се була друга велика зміна, яку приніс 1569 рік. Українське життя наломано на польські взірці і ополячено. Був се повний перестрій зверху і донизу, який не зіставив каменя на камені в українськім життю. Він переіменив його на польські взірці і на самий спід його зіпхнув українську людність, яка трималася своєї української народ-

---

¹ М. Грушевський, Історія України-Руси, Київ – Львів, 1907, видання друге, розширене, т. 4, с. 41.

² Там само, с. 414.

ності. Податки і військову службу з шляхти знято, вона тепер не знала майже ніяких обов'язків, а діставала величезні права. До неї належало законодавство на соймах, і вона керувала ним на свою користь...; коронні землі роздавалися шляхтичам в доживотні держави, і вони правили ними як поміщики; ніхто крім шляхтичів не міг дістати ніякого уряду світського, а навіть і духовного. Шляхта правила всім, всім керувала собі на користь, і король мусів робити, чого вона хотіла. Власть королівська, взагалі всяка публічна власть була дуже слабка... Не було на шляхту ніякого суду ні управи, так що шляхтич міг собі робити що хотів, не боячися ніякої кари навіть за найтяжчі вчинки»¹.

Нова консервативна національна школа історіографії та суспільно-політичної думки, представлена В'ячеславом Липинським, творчо доповнила українське ставлення до Люблінської угоди. В. Липинський розвинув ідеї про деградацію української старої земельної еліти під впливом унії. Процес денаціоналізації завершився вигасанням у XVI–XVIII ст. усіх головних князівських родів української магнатурії та появою нової козацької еліти, у формуванні якої взяли участь представники малоземельної та середньої української (православної) шляхти, що підтримала повстання Б. Хмельницького. В. Липинський увів у науку поняття «українська шляхта», висловив претензії на привласнення українського сегмента шляхти Речі Посполитої. Це мало так само політичні цілі для початку XX ст., бо ідеолог українського консерватизму намагався залучити до національно-визвольної боротьби українського народу XX ст. сполонізовану шляхту Правобережної України.

У роботі про шляхту на Україні, написаній у 1908–1909 роках, В. Липинський писав: «Найголовнішим і найважливішим за результатами актом Люблінської унії було приєднання («включення»), *(отже, власне, не «унія»)* українських земель В. кн. Литовського... Люблінська унія, приєднуючи до Польщі українські землі, відкрила шлюзи, і в нові віддавна жадані землі кинулися польські колоністи й культуртрегери, приносячи з собою польську мову, польські звичаї, словом, польську культуру. Під їхнім впливом полонізація місцевої, тутешньої української шляхти і взагалі вищих верств, яка й досі відбувалася за посередництвом Литви, тепер набрала широкого масштабу. *Український шляхтич, полонізуючись, поволі позбувався своєї національності*, з цією зміною національності поглиблювався розлам між шляхтичем і нешляхтичем, між широкими народними масами, які ніколи не дадуть себе денаціоналізувати, і нечисленною вищою верствою, що поволі відривається від материнського кореня. Український шляхтич, уподібнюючися мовою, релігією і всією зовнішньою культурою до чужих прибульців, ставав для свого народу представником іншої, чужої культури, чужої національності; з місцевого громадянина, пов'язаного тисячами ниток зі своєю землею «зем'янина», він поволі ставав на своїй землі *колоністом*, що керується лише особистими інтересами. Слушно сказав про цих польських колоністів, на яких поволі перетворилася, за дуже нечисленими винятками, українська шляхта, польський історик професор Шуйський: «Колоніст несе батьківщину зі собою, його найближчі інтереси є для нього мірою інтересів держави. Колонізаційна політика вбиває проект антитурецької війни Владислава IV,

---

¹ М. Грушевський, Ілюстрована історія України, Київ–Львів, 1913 (репринтне відтворення 1990), с. 192–194.

колонізаційна політика спричиняє бунт козаків і зумовлює його кривавий розв'язок, колонізаційна політика кидає рукавичку Конституції 3 травня. Вона завжди однакова: короткозора, сповнена індивідуальної пихи і вузько зрозумілого інтересу»¹.

У працях В. Липинському йшлося про демонстрацію негативних наслідків денационалізації української шляхти, втрати нею державницьких українських інстинктів. У своїй роботі В'ячеслав Казимирович відштовхувався від праць представника краківської історіографічної консервативної школи Ю. Шуйського. Він намагався продемонструвати різницю у способі думання між місцевою вкоріненою в землю українською шляхтою та етнічно польською шляхтою, яка потрапляла в Україну з коронних земель. Для В. Липинського важливо було, спираючись на традицію націонал-демократичного напрямку, представленого М. Грушевським, показати, що не лише народні маси України постраждали від Люблінської угоди, але й та ж шляхта. Він доводив, що інтереси магнатерії зовсім не збігалися з інтересами простого шляхетства, що останнє було ближчим до козацької верхівки. Що на початку Хмельниччини саме українська шляхта була державотворчим елементом Козацької держави. Що саме формування козацької старшини відбувалося за рахунок вербування до неї шляхетського елементу, якому були близькими цілі Козацької держави, а не польського шляхетського стану і короля Речі Посполитої.

Наступні покоління українських істориків діяли в межах парадигми, закладеної М. Грушевським та В. Липинським. Вони лише доповнювали їх нюансами, концептуально повторюючи засадничі ідеї цих двох найбільших українських істориків. Так, приміром, у 1960-ті роки Наталя Полонська-Василенко писала у своєму курсі української історії, що став підручником для вищої школи на початку відродженої державності у 1990-ті: «Наслідки Люблінської унії для України були величезні. Україна була розірвана: більша її частина перейшла до Польщі – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя... Литовське князівство втратило не лише свої землі, а й державне значення... Найбільше втратила Україна: національне життя і національні традиції зазнали тяжких ударів. Польська шляхта згідливо ставилася до всього чужого, і перед українцями поставала дилема: або зректися політичного життя, або полонізуватися. Поволі польське право, мова, католицизм ширилися так, як то було в Галичині. Майже негайно після Люблінської унії починається широка роздача землі польським панам на Київщині, Брацлавщині, на Задніпрров'ї, що славилися родючим чорноземом. В Україні появляються величезні латифундії «королев'ят» – польських магнатів: Замойські володіли землями від Тернополя до Паволочі, Гарновські – Уманщиною, Конецпольські мали староство Барське, Плоскірівське, Чигиринське, Корсунське, Переяславське, Гадяцьке, Миргородське. Найбільше одержали Вишневецькі – Олександр і Михайло: в 1590 р. все Посулля, що наприкінці XIX ст. охоплювало Полтавську та частину Чернігівської губернії»².

---

¹ В. Липинський Шляхта на Україні [в:] В. Липинський, Суспільно-політичні твори, т. 1, с. 145–147.

² Н. Полонська-Василенко, Історія України, т. 1, Київ : Либідь, 1995, с. 343–344.

Навіть побіжний аналіз висновків Н. Полонської-Василенко демонструє, що в концептуальному сенсі вони цілком відповідають висвітленню Люблінської унії М. Грушевським та В. Липинським.

Чи могло існувати інше трактування Люблінської унії українською історіографією? Радше ні. Історіографія традиційного часу постання історії як науки, історична наука позитивістичного часу завжди і в усіх народів була науковим підґрунтям для суспільно-політичної думки, узаasadнювала для бездержавних народів ідеологію національно-визвольної боротьби.

Люблінська унія стала тим вододілом, після якого в Україні запанували польська культура і мова, католицька релігія, польські суспільні порядки, тобто те, що було неможливим для нашої території до 1569 р. Натомість український культурний вплив до середини XVI ст. був відчутний у Польщі. Люблін символізував поступове зникнення старої удільно-князівської України. Після Любліна народилася Україна козацька, яка прийняла на себе історичні виклики та боролася за збереження національних основ української території.

З іншого боку, події другої половини XVI ст. втрачають сьогодні певною мірою свою політичну злободенність, що дає змогу у наш час глибше придивитися до нюансів доби й більш об'єктивно їх оцінювати.

Анотація

Ігор Гирич. Концепт Люблінської унії в українській історіографії доби позитивізму: деякі теоретичні міркування.

У статті розглядаються оцінки в українській національній історіографії Люблінської унії 1569 р. Такі оцінки залежали від суспільно-політичних завдань, які у сфері ідеології мав вирішувати національно-визвольний рух, зокрема, її чільні діячі, які представляли національно-демократичний (Михайло Грушевський) та консервативний (В'ячеслав Липинський) напрями. Це відповідало й аналогічному ставленню польської історіографії до Люблінської угоди. Польська суспільна думка та історіографія намагалися мобілізувати українське населення теренів колишньої Речі Посполитої для спільної боротьби за відновлення польської держави. Для цього в широкий загал запускала думка про федеративне значення угоди 1569 р. Натомість українські історики на громадські діячі дивилися на Люблінські домовленості як подію, що заважає українцям згуртуватися навколо здобуття культурної і політичної окремішності від Польщі. Люблінська легенда в російській історіографії мала свій відповідник – Переяславський міф 1654 р.

Ключові слова: національно-визвольний рух, федеративна ідея, «Історія України-Руси», «Шляхта на Україні», денационалізація, земельна аристократія, українська шляхта.

Streszczenie

Igor Hyrycz, koncepcja Unii Lubelskiej w historiografii ukraińskiej epoki pozytywizmu: wybrane aspekty teoretyczne.

Artykuł dotyczy sporu o znaczenie Unii Lubelskiej z 1569 r. w ukraińskiej historiografii narodowej doby pozytywizmu. Wyrażane w tym okresie stanowiska zależały od ramy społeczno-politycznej, na której wspierał swe poglądy ruch *narodowo-wyzwoleńczy*, reprezentowany przez skrzydło *narodowo-demokratyczne* (Mychailo Hruszewski) i *konserwatywne* (Wiaczслав Łypynski). Formułowane przez historyków ukraińskich poglądy były m.in. reakcją na dyskurs historyczny prowadzony po stronie polskiej. Polska historiografia i opinia publiczna próbowały zmobilizować ukraińską ludność na terenach byłej Rzeczypospolitej do walki o odbudowę wspólnego państwa. W tym celu popularyzowano idee

federacyjną. Większość Ukraińców odnosiła się do niej krytycznie. Uważała, że uniemożliwia ona Ukraińcom zachowanie niezależności kulturowej i politycznej. Legenda Lubelska w rosyjskiej historiografii miała swój odpowiednik – mit Perejaśławski 1654.

Słowa kluczowe: pozytywizm, ruch *narodowo-wyzwoleńczy*, idea federacyjna, «Historia Ukrainy-Rusy», «Szlachta na Ukrainie», denacjonalizacja, arystokracja ziemiska, szlachta ukraińska.

Summary

Igor Hyrych. Concept of the Lublin Union in the Ukrainian historiography at the positivism era: several theoretical considerations.

This article highlights the assessment given to the Union of Lublin of 1569 within the Ukrainian national historiography. It depended on the social and political tasks, which the national liberation movement had to deal with, ideologically. Particularly those of its prominent figures representing national-democratic and conservative trends: Mykhailo Hrushevskyi and Viacheslav Lypynskyi. This was in accordance with the corresponding attitude towards the Union of Lublin within the Polish historiography. Polish public opinion and their historiography both showcased a tendency to attempt to motivate the Ukrainian population of the former Polish-Lithuanian Commonwealth for a joint effort in returning the Polish state to its former glory. The idea of a federate significance of the Union of 1569 was forced into the ideological mainstream for exactly this purpose. However, Ukrainian historians, and some prominent public figures viewed the Union of Lublin as an event which prevented Ukrainians from rallying around their achievement of cultural and political independence from Poland. The Lublin legend had its equivalent in Russian historiography – the Pereyaslav Myth of 1654.

Key words: national liberation movement, a federate idea, «The History of Ukraine-Rus», «The Szlachta in Ukraine», denationalization, territorial aristocracy, Ukrainian szlachta.

РАНЬОМОДЕРНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Дмитро Вирський
(Київ)

Річпосполитський досвід України: представлення/конструкція уявлень в ранньомодерній історіографії

Може через оту вже заяложену «молодість держави» в сучасній Україні відчутні певні інтелектуальні комплекси. Зокрема, помітна історична короткозорість, небажання заходити далеко в минуле – мовляв, і свіжих модерних прикладів вистачить. На жаль, фахова історіографія тут не виняток. Штучний поділ на домодерну і модерну історіографії та величезний «перекіс» у бік останньої – реальність, «дана нам у відчуттях».

Ситуацію могло б врятувати літературознавство чи то історія літератури (приклад Польщі, з її розвинутою «старопольською» полоністикою, тут показовий), але там теж в Україні «життя» прокидається власне вже з «Енеїди» І. Котляревського. «Глибше» ідуть хіба якісь самітники і пустельники, які не роблять «погоди» у своїй царині та й від «фахових сусідів» самі чекають на «гуманітарну допомогу». До того ж, історики вітчизняної літератури ще й хворіють на специфічну «заразу» філологів – «поетам вільності дозволені». Відтак, «заради красивого слівця», не пожаліти історичних фактів – то для багатьох українських філологів радше норма і до опублікованих (ще як і перекладених) ними давніх текстів слід підходити обережно.

Через це появилася ще й специфічна вітчизняна дихотомія історіографії і джерелознавства, коли останнє всіяко демонструє бажання дистанціюватися від першої. Відтак, пробують навіть виділити *джерелознавчі пам'ятки* з історіографічних. Причому, якраз домодерні тексти, які потребують більшої кількості джерелознавчих навичок, подаються як природний домен джерелознавця. Утім, такий підхід веде до «острівцевого» представлення письмових пам'яток (кожна сама собою – у відриві від традиції чи то локально-глобальних трендів) та поширення приставок винятковості – «уперше в світі», «унікальний текст» тощо.

Дуже характерною є загальна картина історії вітчизняної історіографії, яка панівно-популярна й сьогодні. Домодерний її відтинок цілком літописоцентричний. Фактично, літопис визнається природним жанром вітчизняної історіографії аж до кінця XVIII ст. Відтак, усі інші історіографічні жанри – то або вже Модерн, або Чужина (предмет історії німецької світової історіографії).

До того ж зберігаються за давніми стереотипами про виняткове значення кирилиці та творів, записаних цією абеткою (значною мірою це погляд накинута ще російсько-імперськими практиками), а також віра в те, що «просто» походження автора робить його кращим втіленням народних прагнень (це також відлуння народництва XIX ст., під яке у радянські часи підвели ще й «класовий підхід»). Відтак, домодерне вітчизняне письменство штучно редукується, його намагаються увібгати у жорстке «прокрустове ложе».

Зрештою, досягнувши успіху у таких скороченнях-обрізаннях, багато хто зітхає про бідність вітчизняної традиції і тим охочіше «втікає» до повнокров-

нішого Модерну. Вчених-істориків «віку історії», довгого ХІХ століття прийнято представляти «титанами Відродження», а аж ніяк не «карликами на плечах гігантів». Той факт, що чимало їхніх досягнень, базовані на відкриттях та інтелектуальних пропозиціях ранньомодерної історіографії, сприймається як мало-значуща деталь. Мені самому доводилося чути, що я, мовляв, представляю публіці нікому не цікавих авторів давньої Речі Посполитої, краще б посилався на модерніших «Великих» (власне, як в анекдоті – запам'ятовуються лише «останні»).

Відтак, подолання штучного розриву між Раннім Модерном і Модерном, цими хвилями одного і того ж «осьового часу» ставив я собі за мету, працюючи ось над недавньою синтезою «Роксолани серед Сарматів: річпосполитська історіографія України (кінець ХV ст. – 1659)» (Київ, 2013) та й у багатьох інших своїх творах-витворах. Повернення вітчизняній історіографічній традиції численних забутих ранньомодерних пам'яток і опцій є, фактично, основною темою моєї творчості як історіографа.

Отже, пропоную, як приклад представлення/конструкції уявлень у ранньомодерній історіографії, огляд концептів т. зв. сарматизму – одного з найбільш структурних досягнень річпосполитського інтелектуалізму. Причому, зроблений він в українській, не так добре знаній сучасним історіографам, версії цього явища.

* * *

Бароко, з його поєднанням непеєднуваного, стало головним стилем ранньомодерної річпосполитської культури¹. Так само химерно виглядав і сарматизм² – провідна державна ідеологія шляхетського народу. Почалася вона з географії – науки піднесеної Ренесансом³ і Великими географічними відкриттями⁴. Відчитані у «республіці вчених» античні географи-картографи (Страбон

¹ Польські дослідники історії культури зазвичай виділяють окремо добу Ренесансу-Відродження та добу Бароко. Для України це менш очевидний поділ, оскільки українська рецепція Ренесансу великою мірою точкова, анклавна і спізнла, інша річукраїнське Бароко – вже насправді «національний стиль (версія стилю)», вкорінений глибоко і надовго (до речі, для француза Делюмо в «Цивілізації Відродження» вони також нероздільні, хоча, зрозуміло, бароко – то пізньоренесансний стиль).

² «Химерність» тут позначилася на самому терміні сарматизм, що уперше формально артикулюється лише 1765 р. (на шпальтах часопису «Monitor Polski») і то – як ярлик для явища наразі ретроградного, яке стоїть на заваді подальшому прогресу. Причому, вже тільки після II-ї світової війни сарматизм втрачає ознаки одвічно-природного стану «старошляхетського життя і мислі» – його почали вивчати як динамічну модель, що змінювалася і розвивалася. До речі, підставова химерність у чомусь полегшує проникнення культурних явищ – адже уможливує запозичення окремих елементів, а не «системи» загалом. Це важливо мати на увазі при судженні про сарматизм український.

³ Делюмо писав, що головним складником мислення, котре дало змогу зародитися науці, була величезна увага до конкретного, зацікавленість, яка виявлялася щодо людини, пейзажу, рослин, географії; це було бажання організувати простір і оволодіти ним, див.: Ж. Делюмо, Цивілізація Возрождения, Екатеринбург 2006, с. 542.

⁴ Див. класику: Т. Ulewicz, Sarmacja: studium z problematyki słowianskiej XV i XVI w. [w:] Zagadnienie sarmatyzmu w kulturze i literaturze polskiej (Problematyka ogólna i zakres historyczny), Kraków 2006 (1-й варіант книги вийшов ще 1950 р.). Сучасний огляд явища сарматизму див.: U. Augustyniak, Historia Polski. 1572–1795, Warszawa 2008, s. 358–402 (розділ VIII «Культура та ідеологія»). За нею, зокрема, було три етапи розвитку

etc) оповіли, що на місті Речі Посполитої була колись Сарматія. Античні ж етнографи та історики подали певні відомості й про самих сарматів. Особливо виразно виглядав факт, що ті славні варвари якійсь час успішно воювали з давніми римлянами – народом, який мав найвищий «рейтинг» серед першопредків європейців¹. Саме такою ж войовничістю предків любили похизуватися і нащадки старожитніх германців – давній культурний взірць/конкурент для східних сусідів. Ідеологи Польської Корони взагалі певний час вагалися чи не вибрати за античного предка вандалів (пам'ять про яких також була гучною), але середньовічний антигерманізм поляків тут дався знаки і сармати звияжили (зрештою, і сусіди-угорці визнали себе нащадками гунів Аттіли за схожих обставин).

Цікаво, що про іраномовність сарматів на той час відомо не було, відтак їх спокійно зарахували у протослов'яни. Це мало вирашний контекст на східнослов'янських теренах Речі Посполитої, які, разом із Польщею, склали слов'янську більшість у державі Ягелонів. Взагалі, можливість використання вже існуючого за раннього модерну панславізму (з його привілеєм першого «царя світу» – Олександра Македонського, наданим слов'янам – ветеранам його походів) давала Польській Короні можливість позиціонувати себе як лідера *Rach Slavica* (знані спроби пошукати сарматів «за кордоном» – у чехів, словаків, росіян та аж у Хорватії-Далмації). Утім, вельми еластичний образ сарматів як мобільних лицарів-вершників давав можливість дошукуватися сарматського коріння і у татар (а отже, як максимум – претендувати на золотоординську спадщину, а як мінімум – легітимізувати статус татар литовських). Пасував він і до «участі» в етногенезі чи принаймні елітогенезі литовців та інших прибалтів, волохів-молдован, ба навіть угорців і східних німців (прусаків і лівонців).

Уяву тогочасних українців сарматизм захопив, утім, як і литовці, повністю розчиняється у ньому вони не бажали (хоча «надетнічний» підхід сарматської теорії для упослідженої нації був явно прийнятніший за таке собі варварське «Горе переможеним!» практик середньовічного Польського королівства XIV–XV ст.). Відтак, якщо литовці оголосили себе ще й нащадками високорідних римлян, то українці знайшли собі *роксоланів* (блискучих, сяючих аланів) – найдоблесніше (за античними авторами) серед сарматів плем'я (отже, маємо справу із заявкою на потенційну гегемонію і в форматі конструйованої «нової Сарматії»²). У «запасі» руських інтелектуалів були ще й гучні за античних часів

сарматизму, кожний з яких мав свою доміную: для XVI ст. – це конструювання сарматського генеалогічного походження; XVII ст. – сарматизм як політична ідеологія, що інтегрує т. зв. народ шляхетський; XVIII ст. – сарматська звичаєвість, ментальність і художні смаки. Свіжий розбір-компендіум історичної вченості сарматизму див. також: W. Paszyński, *Sarmaci i uczeni. Spór o pochodzenie Polaków w historiografii doby staropolskiej*, Kraków 2016.

¹ Литовці згодом зробили «хід конем» і оголосили себе нащадками римських колоністів, а російські Романови відповіли у тому ж ключі, визнавши свого напівлегендарного предка-емігранта з литовської Пруссії – нащадком римського імператора Августа. Отже, поляки на цьому тлі – у чомусь взірці вченої скромності.

² Тут доречно згадати класичну характеристику полюблінської (після 1569 р.) Речі Посполитої М. Грушевським – «...український елемент... почув себе взагалі сильнішим

скіфи (отже, вагання – кого вибрати? – на кшталт польських «вандальських» патріотів – тут також мали місце). Зауважу також, що мотив успішного протистояння з Римською імперією (у її вже пізній візантійській формі) акцентувався і в украї популярному сюжеті про морські виправи давніх русів на Царгород-Константинополь.

Після Козацької революції – коли появився запит на вихід за рамку надто шляхетського сарматизму¹ – розпочинається велика кар'єра *козарської теорії* (де сучасні козаки – це нащадки літописних козар-хозар)². Утім, будується вона на цілком «сарматських» засадах (давній народ-завойовник – предок елітної групи у суспільстві; так само як і сарматів, козар хибно сприймали за слов'ян)³. Симптоматичним був також мотив, що саме козари-хозари стояли на вістрі «drang nach Westen», натиску на Захід (греко-римську Ойкумену), а предки поляків – то власне зрадники, котрі зруйнували сарматську єдність і привласнили її здобутки.

Далі ближче зупинюся на «українських» контекстах сарматизму загалом. Цікаві тут «впізнавано українські» сарматські спроби уявного історичного реваншу над ординцями – ось власне С. Оріховський-Роксолан твердив, що сармати були слов'янські завойовники, що підкорили первісних аборигенів

в Короні [курсив – Д. В.], див.: М.С. Грушевський, Історія України-Руси, т. VI, Київ 1907/1995, с. 445.

¹ Взагалі, акцент на тому, що від сарматів походить саме шляхта, а не більш-менш усі верстви-народи Речі Посполитої, то явище вже шляхетської мегаломанії XVII ст. – у «здоровішому» XVI ст. про це ще не чуто.

² Є версія, що козарська/хозарська теорія спрямована вже проти післямазепинського концепту «всеросійської вітчизни», запропонованого Ф. Прокоповичем, див.: В. Брехуненко, Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст., Київ 2014, с. 254–255. Але, гадаю, вона була радше універсально-двосічна – могла бути застосована як проти «сарматів» з польським ядром, так і проти «усеросів» із їхнім пруським нащадком римлянина Августа (та, зрештою, й проти будь-яких інших міфів-імперіалістів»). На користь цього можна навести й свіжовідкриту молодим російським джерелознавцем Д.Ю. Степановим у фондах відділу рукописів Російської Національної Бібліотеки пам'ятку «Синописис истории козацкой», яку дослідник датував 1698 р. – вона вже містить хозарську етногенетичну легенду (це якщо не згадувати давнє міркування про хозарське походження козаків у Яна-Щасного Гербурта в «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi») / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом» (1608); відомо також, що Йоаникій Галятовський 1676 р. у вступі до своєї «Скарбниці» згадав хозарську теорію походження козацтва, до того ж із покликанням на Стрийковського – у якого, справді, було пов'язання хозар із русинами – Галятовський тоді не сприйняв хозаризм як переконливий, і віддав перевагу теорії виведення козаків від таємничого «Козерождця»). Свіжий текст на тему хозаризму див.: А. Бовгира, «Хозары во козаки именуются посем»: этногенетические концепты в украинских текстах XVII–XVIII вв. [в:] Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства, Москва 2017, с. 291–307 (схожий матеріал і в: Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн., Київ 2018, кн. 2).

³ Роксоланство, до речі, не сходить цілком нанівець, див. Пилипа Орлика «Алцид Російський» (1695) – панегірик І. Мазепі. Воно, до речі, як і стародавнє поняття «Русь», було, справді, досить амбівалентне до розрізненнь між східними слов'янами, хоча найчастіше пов'язувалося саме з Україною.

«татарського» походження¹. Утім, в ординському питанні, як уже зазначалося, сарматизм був вельми еластичний – зокрема, В. Демболецький охоче заявляв, що татари – то ті самі сармати – і лише вірою відрізняються (отже, наслідувати їх – це таке собі «свій, до свого, по своє»). А у київському панегірику 1693 р. Богдана Хмельницького прирівнювали не лише до античних героїв, а й до Тимура-Тамерлана². У контексті золотоординської спадщини, прикметна особлива любов усіх шляхетських військових мислителів до кінноти, а також специфічне переконання, що війни виграються в полі, а не у фортецях. Взагалі, певний орієнтаційний дрейф Польщі у XVII ст. відмітили навіть чужоземці³.

По-своєму українською була ідея об'єднання т. зв. Європейської Сарматії (переважно Речі Посполитої) з Сарматією Азійською (Московією і татарськими ханатами). Назвати стародавній «руський світ» сарматським – і на цій підставі спрямувати сили всієї держави на експансію у східному і південному напрямках – справа для ранньомодерного українця цілком комфортна. Відмова ж річнополитського уряду від цих зовнішньополітичних пріоритетів, вповні окреслена на середину XVII ст., підважила-зруйнувала й українську лояльність сарматській вітчизні.

Висування колективного лицарства сарматів на перший план⁴, із підозрілим ставленням до невиборних князів-тиранів, знайшло в Україні свій відгук (особливо в зв'язку із доволі динамічними процесами вигасання давніх князівських родів – стовпів Русі – плюс із відчутною полонізацією/деукраїнізацією решти панської еліти). Утім, українськими лицарями (зі статусом провідної/представницької верстви у місцевому суспільстві) стали козаки, а не шляхта (причиною тут була надмірна мілітаризація України, де шляхтич-громадянин і землевласник мав менший «піар», ніж козак-воїн). І таких «пересувань-зсувів» річнополитських ідей було чимало (згадаймо ось концепт середини XVI ст., що представляв прикордоння Русі/Західної України як «школу воїна»; він згодом «територіально» змістився на Запоріжжя, а у XVIII ст. Січ вже подавалася як «військова школа селянина-повстанця»).

Хрестоносний мотив сарматизму – який взагалі-то не був його винаходом і монополією – також легко інтегрувався в український світогляд і знаходив у ньому живильні джерела. «Підміна» вірності «старій вірі»-контрреформаційному

---

¹ В основі, напевно, міркування, що сармати перемогли скіфів, а скіфів, за часів Оріховського, звичайно вважали предками татар.

² С. Плохій, Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії, Київ 2015, с. 371 (це хвалебне слово про Б. Хмельницького містилося у підручнику з риторики).

³ Як зауважив український (чи то українсько-американський) історик Ігор Шевченко (1922–2009), Польща в XVII ст. несподівано стає для Європи «Сходом», див.: І. Шевченко, Україна між Сходом і Заходом [в:] «Дух і Літера», [Київ] 1997, № 1–2, с. 91 (текст більш відомий у монографічній версії: І. Шевченко, Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття, Львів 2001).

⁴ Фахівці часто звертають увагу, що «в маси» окреслення «сармати» (у сенсі доброго-справжнього громадянина, «сина коронного») впровадив т. зв. рокош М. Зебжидовського 1606-1608 рр. – вершина руху за шляхетську демократію (гміновладство) в Речі Посполитій.

католицизму на відданість не менш стародавньому православ'ю тут не складала труднощів.

Утім, українською специфікою було те, що ані сарматизм, ані роксоланство, ані хозаризм не вийшов на теренах України – хоч якось серйозно – за рамки такого собі «пояснення для вчених». Опанувати маси, як це трапилося у колі польської шляхти, ці ідеологічні концепти не змогли (а чи не встигли¹). Через це, з одного боку, не дійшло і до вульгаризації теорії (у Польщі це – оголошення сарматів добрими католиками, першошляхтичами, а також презентистське приписування сарматським предкам сучасних інститутів – виборної монархії, права *liberum veto* і т. д.), а з іншого, ці феномени в Україні значно поступалися польським аналогам за масштабом і впливом. Відтак, модерні/постмодерні спроби «відродження» елементів українського сарматизму украй невиразні і не впливові.

Далі подамо кілька прикладів авторів і текстів, які мають «заслуги» перед українським сарматизмом. Зрозуміло, спеціальних рефлексій на цю тему на рівні гданщанина *Мартина Опітца* (*Opitius*, 1597 – 1639) не маємо². Усі знані «вчені коментарі» стосовні українського сарматизму позначені печаткою принагідності – більшою чи меншою мірою. Принаймні жодних «окремих творів» щодо цього питання не залишилося.

---

¹ Доба масової шкільної освіченості української козацької старшини – це аж середина XVIII ст. (для польської шляхти такий рівень було досягнуто більш-менш на кінець XVI – початок XVII ст.). А не секрет, що 1740 – 1750-ті рр. – «золотий час» староукраїнської едукативної-освітньої – це час, коли механістичне Просвітництво вже підважувало химерні ренесансно-барокові стандарти вченості.

² Той Опітц з 1637 р. мав титул придворного історіографа. Він всерйоз зайнявся науковими підставами сарматизму та видав розлогу і як на той час вельми аргументовано-джерельну працю «*Variarum lectionum liber. In quo graecisue Sarmatico*» / «Різних викладів книга. В якій головним чином про Сарматію» (Гданськ, 1637). Книга, до речі, дедикована була Т. Замойському – магнату власне польсько-українському.

Тісно пов'язані з Україною були й інші «теоретики» сарматизму – ширше знаний автор гучного гербовника «*Orbis Polonus*» / «Світ поляків» (Краків, Т. 1 – 1641; Т. 2 – 1643; Т. 3 – 1645. Т. 4 – лишився незавершеним) і важливого для історіографії України твору «*Russia florida rosis et liliis...*» / «Русь квітнуча розами та ліліями» – Львів, 1646 (можливо, мав попереднє видання – Рим, 1641; 2-е видання – Лейпциг, 1759) Шимон Окольський (1580 – 1653); чи ось менш знаний єзуїт Павло Парізіуш (Парис, 1596 – 1667), який написав 3-томову «*Slavia*» частина «Славії» таки збереглася, див.: *Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu Nar. im. Ossolińskich, wydał Wojciech Kętrzyński, t. I, Lwów 1886, s. 168* (рукопис 107: містить кн. 2 «*Sarmatia fidelis Romano subordinata pontifici a Christo domini*», s. 2–368 та кн. 3 «*Sarmatae politici insignes*», s. 369–498). Полоноцентричне слов'язознавство на середину XVII ст. взагалі стало популярною темою в Європі. Про це, зокрема, свідчить поважного обсягу (830 стор.) рукопис «*De Sarmaticis sive Venedicis et Slavonicis populis, libri XXII*» / «Про сарматський або венецький і слов'янський народ, у 22 книгах» (Нюрнберг, 1639). Його копія (XVIII ст.) зберігається в: *Bibl. Czart. – Rpis 1324*. У цьому рукописі ретельно зібрані та проаналізовані вістки античних авторів, Біблії та інформації з сучасної латино- та німецькомовної літератури (полономовні праці не аналізуються, отже автор, напевно, не знав цієї мови), що стосувалися минулого теренів Речі Посполитої.

Напевно найбільшою зіркою українського сарматизму XVI ст. є *Станіслав Оріховський* (1513 – 1566)¹. Цей суперечливий персонаж українсько-польського прикордоння, який, симптоматично, знаний і з інтересу до образу «Химери», вельми підходить на роль першокласика цього історичного феномену. Той славний «Роксолан»^{*} відзначився і на історіографічній ниві, де йому належить чимало починань, хоча до «метрів» історіописання цього «трибуна шляхетського» (більш оратора-маніпулятора, чим глибокого мислителя) навряд чи можна зарахувати.

Найбільша історична праця Оріховського «*Annales*» (1553/1556²) – хроніка перших років панування польського короля Сигізмунда Августа. З семи (?) її порічних розділів збереглося п'ять перших (з 1548 до 1552 рр.). Праця залишилася незавершеною та вийшла друком лише зусиллями Я.-Щ. Гербурта у 1611 р.³ Згодом твір кілька разів перевидавався – Гданськ, 1643; Лейпциг, 1712; Краків, 1767; Варшава, 1805; Вроцлав, 1826; Сянок, 1856; Варшава-Вроцлав-Краків, 1972; український переклад (фрагментарний) – Київ, 2004⁴.

---

¹ Зрозуміло, що я небайдужий до цієї історичної особи, бо маю кілька праць про нього, див. зокрема: Д. С. Вирський, *Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель*, Київ-Кременчук 2001; Його ж, *Пам'ятка ренесансного історіописання в Україні: «Аннали» С. Оріховського-Роксолана [в:] «Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 3, Харків 2001, с. 31–38; Його ж, *Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять*, Київ 2013.

^{*} Означення себе «*Gente Roxolani, Natione Vero Poloni*» Оріховський виніс навіть у титули видань своєї праці про Петриківський синод 16.II.1552 р. та Варшавський синод 13.III.1561 р. (три видання – Краків, 1561 (два); Кельн, 1563).

² Бібліотека Курницька Польської Академії Наук у Познані (далі – *Bibl. Kórn.*) – Rps 262: «*Annales Stanislai Orichovii ab excessu Sigismundi I-mu*». Наприкінці тексту віднобовано, що «*Annalis quinti*» / «річник п'ятий» закінчено 24.VI.1556 р. Отже, чи були ті 6-й та 7-й річники? Крім того, є лист з 1.X.1556 р. А. Моджевського до Оріховського, де він пише: «...Знаю, що пишеш історію справ громадських. Але, прошу тебе, відклади усі справи на інші часи. Візьмися за те, що зараз є найважливішим і найбільш необхідним...» (цит. за: S. Kot, Andrzej Frycz Modrzewski. *Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI*, Kraków 1919, s. 158). Згодом, у листі до Анджея Дудича від 25.VII.1566 р. Роксолан пояснював – «зараз настали обставини, котрі пристало вірніше у забуття закопувати», через це він як історик «стратив серце і занехаяв працю» (*Orichoviana, Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543–1566*, edid. JosphKorzeniowski, vol. I, Cracoviae 1891, s. 661).

Кехлер взагалі приймає за рік написання «Анналів» 1553 р. (див.: K. Koehler, *Stanisław Orzechowski i dylematyhumanizmurenesansowego*, Kraków 2004, s. 316). 1553 р. це рік написання листа Оріховського до короля Сигізмунда-Августа, в якому згадано про працю (завершення праці?) над «Анналами» (див.: *Orichoviana. Opera inedita...*, s. 422–423). Отже, робота над хронікою Оріховського тривала принаймні від 1553 до 1556 рр. (перший етап – 1553-го; а після видруку хроніки Кромера у 1555 р. плюс, можливо, й у зв'язку із новим витком справи з одруженням Роксолана – другий етап – у 1556-му?), а може і в ще ширших хронологічних рамках.

³ *Annales Stanislai Orichovi Okszi, Dobromili 1611*.

⁴ Станіслав Оріховський, *Твори*, упорядник В. Литвинов, Київ 2004, 672 с. («Хроніка польська від смерті Сигізмунда I» [уривки], с. 529–563).

У передмові до «Анналів» Оріховський ставить перед собою такі дослідницькі питання, що потребують розв'язання ще до початку викладу подій сучасності: «що то був за народ Поляки?», «що то є за роду люди?», «з яких країв пришли Поляки?», а також зобов'язується писати про королівство, де правив король-небійчик Сигізмунд I Старий (1467 – 1548), взагалі, про все його населення. Отже, в центрі уваги історика опинилися питання походження народу, його місця у світі, а також «земля»-королівство, що має свою (не тотожну історії польського племені) історичну традицію. Цікаво тут зауважити близькість дослідницької позиції Оріховського з давньоруською літописною традицією, зокрема з «Повістю минулих літ» (славнозвісне «Откуда есть пошла Руская земля...»).

Дати відповіді на поставлені собі автором у передмові питання був покликаний нарис «Початок Поляків», що передував першій з річних хронік Роксолана. У ньому поруч із поляками письменник подає відомості про інші слов'янські народи – Чехів і Русів і про їхні стосунки між собою та світом. Загалом історичні уявлення Роксолана ґрунтуються на ренесансних міфах, і мають небагато спільного з дійсністю, але оповідання гуманіста цікаве з огляду на те, як античні перекази ставали за часів Відродження основами для «національної» міфотворчості. Так, Оріховський дотримувався т. зв. «дунайської теорії», популярної досить тривалий час у всіх слов'янських історіографіях¹. Згідно з нею, слов'ян гуманіст виводив з Балкан, зокрема з території Далмації і Македонії*. Це дало йому підставу вважати слов'ян нащадками фалангістів Олександра Македонського, які «світ цілий підбили були, через це самі себе Слов'янами, тобто славою слинучими і захисту повними, батьківською назвали мовою»².

Дуже цікавим, з огляду на майбутнє значення в історії українського відродження, є визначення Оріховським національної приналежності за мовним принципом. На думку Роксолана – «не має ж бо поміж народу нічого так вкоріненого і властивого як мовна сутність і спільність, яка хоча багатьма способами похитнутися може, викорінена однак з нас доценту не може бути...»³.

Аби проілюструвати наскільки охоче сучасна українська історіографія вдається до спадщини Оріховського згадаю добре знаний текст Н. Яковенко. Остання покликається на твори Оріховського, оповідаючи про поширення в

---

¹ А. Момрик, Біблійна генеалогія в етногенетичних концепціях польських та українських хроністів [в:] «Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей», т. V, Київ 1998, с. 112.

* Було б спокусливо углядіти у цьому вплив «Повісті минулих літ», але сам Оріховський серед своїх джерел більше згадає якість «ческі хроніки». Найімовірніше, що останні знані були Роксолану за посередництвом свіжої (1551-го року видання у Кракові) праці М. Бельського «Kronika wszytkiego swiata».

² S. Orzechowski, Kroniki Polskie od zgonu Zygmunta I-go, Warszawa 1805, s. 12. Нагадаю, що Слава-Gloria – то взагалі одне з ключових понять доби Ренесансу. Згодом К. Варшевицький, вклав до вуст С. Оріховського (головного героя уявної розмови 1561 р. у творі з 1598 р. «Про найліпший стан вольності») розлогу апологію «слави» від якої взяли ім'я слов'яни і якою понад усе дорожать і їхні польські нащадки, див.: Krzysztof Warszawickiego i Anonima uwagi o wolności szlacheckiej, redakcja naukowa Krzysztof Koechler, Kraków 2010, s. 364–365.

³ S. Orzechowski, Kroniki Polskie..., s. 11.

Україні західної політично-територіальної моделі національної самоідентифікації. Вона ґрунтувалася на територіальному патріотизмі і правах політичного громадянства, протиставляючи його погляди популярній серед українських православних ідеологів східної культурно-спадщинної (етнічної) моделі самоідентифікації, що надавала перевагу мовним, кривним і релігійним зв'язкам членів спільноти¹. Там таки йдеться і про те, що наведені думки Роксолана про спільну мову як найміцніший фактор консолідації у суспільстві, промовляють на користь того, що жорстке протиставлення двох згаданих моделей національної самоідентифікації у свідомості Роксолана відсутнє. У цьому він є солідарним із поглядами на національну самоідентифікацію поширеними, за висновком Яковенко, серед українського козацтва – майбутніх речників ідей українства².

Окрім цього, на наш погляд видається симптоматичним, твердження Оріховського щодо першопредків слов'ян взагалі та поляків і русинів-українців зокрема. Ними він вважає стародавніх греків. Аргументами для цього висновку Роксолану знову ж слугує близькість, яку гуманіст убачає між усіма слов'янськими та грецькою мовами, а також спільність рис народного характеру та звичаїв. Він пише: «Тому (свідком) є уроджене обох колін добро, таж сама дотепність, та сама розуму швидкість, рівна людяність і подібна підчас із кепськими звичаями злучена повільність; ну ж знову бенкетування і той звичай наповнення келихів, також під час пиття, здоров'я зичення, відомий у Греків, а з того від Слов'ян, занесений до Польщі...»³.

Як бачимо, саме культурно-спадщинні ознаки дали змогу Оріховському зробити згаданий висновок про «еллінське» походження слов'ян. Щобільше, Роксолан всіляко закликає сучасників до збереження і відродження «грецької спадщини», аби вони «на взірць Греків квітнули в науках, цнотами нагороджувалися б; і до тієї спритності в речах, і мужності захисту, котрими наш народ відомий, придамо ми поміркованості, пишності і ради; щоб здавалося, що ми вміння і вимову з Атен, а пишність і статечність зі Спарти спровадили до Польщі»⁴.

Підкреслю при нагоді, що тяжіння до використання культурного досвіду стародавньої Греції та Візантії, на довгі століття залишатиметься помітною рисою української культури, джерелом її саморозвитку і оригінальності. Тому, «грекофільство» Роксолана споріднює його саме з традицією України, в той час як поляки і литовці, разом із усією Західною Європою, надавали перевагу пошукам саме «римського коріння» своїх культур (хоча, слід зауважити, що наголоси на якомусь гострому протиставленні «Греції» і «Риму» перемиському гуманісту не близькі).

Оріховський чітко виокремлює «русинів»-українців з-поміж інших слов'ян. Він гадає, що «тим самим випадком [що і Чехи та Поляки – Д. В.] Русини, яких Роксоланами літописці звать, вибравшись від Слов'ян, знаменитий в Євро-

---

¹ Н. Яковенко, Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфології (на пам'ятках XVII–XVIII ст.) [в:] «Генеза», Київ 1997, № 1(5), с. 121.

² Там само, с. 124–125.

³ S. Orzechowski, Kroniki Polskie..., s. 15.

⁴ Ibidem, s. 16.

пейській Сарматії тримали край»¹. Отже, українці, так само як і поляки та чехи мають власну етнічну територію, на котру ніхто інший не має більшого права. Про королівство Польське Оріховський пише, що воно «складається з Поляків, Литви, Русі і Прусів»², відтак це скоріше федерація народів, аніж суто польська держава. Опис «Руси»-України як цілком окремого краю із самобутньою культурною та історико-політичною традицією спостерігаємо й у відомому автобіографічному листі гуманіста до Джованні-Франческо Коммендоні³. Верховенство поляків, на погляд гуманіста, базується швидше на культурній перевазі і популярності «золотих польських вольностей», ніж на праві сильного⁴.

Цю думку Роксолан найповніше розвинув у творі «Квінкункс, тобто вірець устрою Польського королівства» (1564) у параграфах присвячених справі унії Польської Корони і Великого князівства Литовського⁵. Еліта Польської Корони – польська державна «нація» поліетнічна. Саме Оріховському належить формулювання принципу інкорпорації етнічних меншин, зокрема українців, у систему Речі Посполитої – «*gente Rutheni, natione Poloni*», тобто зберігаючи власну історико-культурну спадщину, представник етнічної меншини може прилучатися до здобутків «високої» культури панівної етнічної групи.

Уже згадувалася й оригінальна інтерпретація Оріховським власне сарматизму як теорії про походження поляків від відомого з античності войовничого кочового племені сарматів. Роксолан без усяких сумнівів оголошує народзавойовник слов'янами, які під керівництвом своїх вождів-обранців Леха і Руса підбили під свою владу більшу частину Сарматії, заселеної народом «татарським», і успадкували ім'я своєї нової батьківщини⁶. Отже, він фактично модернізує античне сарматсько-скіфське протистояння до середньовічного слов'яно-тюркського (татарського) і, ймовірно, натякає й на свіже відчуття «польсько-руської» перемоги (загальної переваги) над Золотою Ордою і її епігонами.

«Русини»-українці, які за твердженням гуманіста отримали землі одного з найславніших сарматських племен роксоланів, відомі надалі і під цією назвою. Історична рівноправність українців і поляків, яка панує у зображенні Оріховського, а також чітке розмежування діничної спадщини цих народів, відкривала для ідеологів ранньомодерного українства шлях до культурного привласнення, «українізації» ідеології сарматизму або й вибудови на її кшталт власної – «роксоланської теорії».

Пієтет перед «автохтонністю» (яка, за звичаєвим правом, була одною з надважливих ознак повноправності) призводила до того, що відносно місцевої шляхти своєї «малої батьківщини» Роксолан завжди з гордістю підкреслює її

¹ Ibidem, s. 13.

² Ibidem, s. 14.

³ С. Оріховський, Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого [в:] Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2-х ч., Київ 1995, ч. 1, с. 405–406.

⁴ Те, що цей погляд мав тривалу популярність можна проілюструвати і зауваженням з Яна Доброцького «Реляції правдивої» (Львів, 1626), де є згадка про українські землі як «Сарматський краї, || Яким права насіння Лехове подає (підкресл. – Д. В.)».

⁵ С. Оріховський, Квінкункс, тобто вірець устрою Польської держави [в:] Українські гуманісти..., ч. 1, с. 358–366.

⁶ S. Orzechowski, Kroniki Polskie..., s. 13–14.

«руське» коріння¹. Описуючи походження свого роду, він згадує, як «польські лицарі», осівши в Русі, стали «русинськими воїнами»². Для позначення «героя» Оріховський обирає давньоруський термін «богатир». Що це він робить свідомо, свідчать міркування про «героїзм», висловлені Роксоланом у трактаті «Політія Польського королівства» (1565). Там перемиський мислитель пише, що героїв «Русь наша богатирами завжди їх звала, і до сих часів зове, від Бога, яко розумію»³. Отже, можна дійти висновку, що, якщо політична «князівська» спадщина вважається Оріховським меншвартісною порівняно до «королівської» сучасності, то богатирська традиція Русі аж ніяк не поступається польській лицарській. Бути «русином» у Русі він вважає більш почесним, аніж «поляком».

Те ж можна сказати і про православ'я та католицизм. За їх рівноправність і легітимність Оріховський висловився ще у своєму відомому «Хрещенні русинів» (1544). Роксолан, як католик і гуманіст, схвально оцінював «латинізацію», окатоличення українських панівних верств, але вважав, що цей процес не повинен мати нівеляційний характер. Православна традиція повинна була, за його думкою, органічно вплестися до оновленої структури єдиної християнської церкви. І, хоча екуменічні проекти мислителя мали досить утопічний характер, вони безперечно йшли у загальному руслі українських духовних шукань, що хвилювали думки місцевих інтелектуалів і до і, ще довго, після Роксолана, у зв'язку з полемікою щодо Брестської унії.

Загалом, можна сказати, що живучи в умовах відсутності у русинів-українців власного консолідуючого центру, без якого немислимий національний розвиток, Оріховський своєю творчістю продемонстрував живучість «руської» традиції. Утім, майбутнє України він бачив в інтеграції українського струменя в загальнорічнополитський культурний простір. Роксолан сподівався, що «пожертва» відрубності українства буде оцінена «імперською» елітою і забезпечить українцям високий статус в Речі Посполитій як на персональному рівні, так і як досить привілейованої соціетнічної групи.

Ім'я *Яна-ЩасногоГербурта* (1567–1616), популяризатора історії, політика-соратника М. Зебжидовського і одного з чільних персонажів «демократичного» рокошу 1606–1608 рр., дороге й українській традиції як спомин про одного з перших «ідеологів» руського руху в Короні Польській⁴ – автора «Розмислу про народ руський»⁵ (1613), де маніфестував, що «руський народ» цілком рівноправ-

¹ Нагадаю, що, за твердженням Ф. Броделя, саме ідентичність рівня краю-провінції (удільного князівства-графства-герцогства) була панівною в ієрархії ідентичностей XVI ст.

² С. Оріховський, Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого [в:] Українські гуманісти..., ч. 1, с. 406.

³ S. Orzechowski, *Politya Krolewstwa Polskiego na kształt Aristotelewych Politik*, Poznań 1859, s. 35.

⁴ Захарій Копистенський писав про Я.-Щ. Гербурта у передмові до «Бесід на послання» (Київ, 1623): «Славный и мудрый віков наших политик и историк глубокий», див.: Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків, Київ 1924, с. 74.

⁵ Оригінальна назва: *Zdanie o narodzie ruskim spisane podczas konfederacji moskiewskiej od Pana Szczęsnego Herburta, dobromilskiego, wiśnieńskiego, mościckiego starosty*. Український переклад В. Шевчука див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У

ний із іншими («16-ма») слов'янськими народами і його «звичаї» слід пильнувати за загальноєвропейськими стандартами римського права (яке чітко прописувало статус «звичаю»). Цей молодший баторіанець і замойщик був також скептиком щодо справи церковної унії (див. його лист до папи римського від 5.IV.1616 р.¹), яку він, як і давніше Оріховський, вважав прийнятною лише на добровільних ненасильницьких засадах.

Гербурту також належить авторство барвистої рукописної історії про переможні походи запорожців 1608 р. – «Victoriae Kozakorum Nisoviorum de Tartaris Tauricanis in anno 1608 narratio Herburthi» / «Перемога козаків низових над татарами таврійськими року 1608, описана Гербуртом» (1608)². У цьому творі автор, зокрема, висловився і щодо питання походження козаків. Їх він уважав нащадками хозар-«Козарів» (останніх приймав за одне із слов'янських племен). Відтак гадаю, що саме Я.-Щ. Гербурт має бути визнаний за першокласника «хозаризму» й історію цього концепту варто починати не з кінця XVII ст., а з далекосяжних сарматсько-панслов'янських проєктів баторіанців і замойщиків рубежу XVI і XVII ст.

Зрештою, зверну увагу на «мазепинську» генерацію українських інтелектуалів, які залишили помітний слід і в українському сарматизмі. Зокрема, акцентую на особі і творчому доробку Івана (Яна) Орновського (пр. 1651 – після 1705), поета (здебільшого полономовного), пов'язаного із Києвом і Черніговом. Його специфічним досягненням було вписання у сарматський контекст Слобожанщини (ген аж до Дону). Мова про панегірик роду харківських полковників Донців-Захаржевських – «Bogaty w parantele, sławę u honory wirydarz herbownemi Ich Mościow Panow P. Zacharzewskich pozornie po swych kwaterach zasadzony różami...» / «Багатий сад» (Київ, 1705). Звертає на себе увагу тут образ палацового «оздобного кабінету» як осердя збереження предківського сарматського (роксоланського) духу.

Утім, найцікавішим «сарматським» текстом Орновського слід вважати «Музу Роксоланську» (Чернігів, 1688), один з найраніших панегіриків гетьману І. Мазепі³. Цілу поему відкриває символічний «Голос Сарматії» (з основною темою жалісного лементу на турецьку агресію в Україні та закликм християн-європейців до відсічі). З колоритних образів цього «Голосу» звертає на себе увагу свіжа тема «Чигирин-Карфагена» («Твої були то, твої Картагини, ||

9-ти т., т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст., Київ 2001, с. 179–183. Міркування деяких авторів про 1611 р. як рік написання твору, вважаю помилковими, бо згадка «А що допомогло побити Потоцького?», то явно спомин про поразку Стефана Потоцького в Молдові у липні 1612 р.

¹ Оpubлікований в: Jakob Sliwski, Grus spiritualis, seu vigilantia pastoris: continens literas, de unione Schismaticorum Ruthenorum cum Catholicis optand, Cracoviae 1617. Там само Гербурт заявляв, що шість коронних руських воеводств (напевно, мова про Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське і Київське) «не з провінцією, але з Королівством порівняти можна».

² М. Возняк, Виправа Запорожців на Перекоп у 1608 р. [в:] «Україна», Київ 1929, № 9 (кн. 36), с. 18–21. Рукопис в: Bibl. Czart., rps. 1577 IV, s. 179–184.

³ Про нього див.: В. Шевчук, Чернігівський поет другої половини XVII – поч. XVIII ст. Іван Орновський [в:] «Сіверянський літопис», Чернігів 2007, № 6, с. 53–85 (з українським перекладом цілої «Музи Роксоланської» за полономовним оригіналом).

Роксолянинне, значні Чигирини. || Тут тільки попід, саме порошіння, || Хіба лишилось ім'я Чигирине!») та Кам'янця – Ілліону-Трої.

Поза тим найбільш знаним і згадуваним «мазепинцем»-представником українського сарматизму був *Пилип Орлик* (1672 – 1742)¹. Власне, найчастіше цитований «хозарський» вивід «козацького народу», який міститься у славно-звісній «Конституції» 1710 р. Окрім того, звичайно згадують Орликів поетичний панегіричний твір «*Hypromenes Sarmacki*»/ «Лев Сарматський» (Київ, 1698), який просякнутий бароковими елементами (бароко підкреслювало грандіозність із стремлінням до тріумфальності, полюбляло великі форми і героїчні дії). Але виразної концепції Сарматії-Роксоланії там немає та й нових «сарматських» образів взагалі небагато (здається, Орлик-поет таки вже користувався добре напрацьованими взірцями-елементами) – зазвичай «сарматський» і «роксоланський» там лише епітет української та пострічпосполитської території. Можна казати тут хіба про вписання свіжих подій кизикерменських кампаній 1695–1698 рр. до контексту сарматизму.

* * *

У підсумку зауважу, що український сарматизм, як і сарматизм загалом, має виразні ознаки Броделевої структури тривалої часової протягності/довгого тривання (*la longue durée*). Великою мірою обидва вони взуруються на більш універсальні європейські феномени Ренесансу і Бароко. Відтак, сарматські концепти є відчутно вразливі для антиструктуралістської критики (наскільки це цілісне явище? скільки у ньому природного, а скільки сконструйованого? якою мірою можливо генералізувати – поширювати на весь ранньомодерний період унікальні інтелектуальні прояви? де межа для історика втручання-конструювання минулої реальності? тощо). До цього можна додати й наразі ще досить слабе опрацювання матеріалів за цією темою (принаймні, це гостро відчутно щодо українського сарматизму²), відтак «межі можливого» для такого сюжету ще окреслені досі невиразно і потребують подальших досліджень (утім, це стосується т. зв. *культурних студій* ранньомодерної України загалом).

Анотація

Дмитро Вирський. Річнополитський досвід України: представлення/конструкція уявлень в ранньомодерній історіографії.

Стаття присвячена дослідженню історичного досвіду ранньомодерної України – часів перебування у складі Речі Посполитої. Вивчаються процеси представлення/конструкції уявлень у тогочасній історіографії (XVI-XVIII ст.), зокрема на прикладі феномену сарматизму (в його питомих українських версіях). Сарматизм – частина спадщини ранньомодерної України. Попри слабший рівень інтелектуальних сил

¹ Напевно, найкращу сьогодні збірку його творчої спадщини див.: П. Орлик, Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори, Київ 2006, 736 с.

² Тут вельми показовою є украї слабенька книжка росіянки М. Лескінен, див.: Д. Вирський, Ярлики і комікси сарматизму (рец. на кн.: М. В. Лескінен, Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой, Москва: Институт славяноведения РАН, 2002, 178 с.) [в:] «Дрогобицький краєзнавчий збірник», вип. VII, Дрогобич 2003, с. 600–607. До речі, в Росії жодної ревізії робіт Лескінен не видно, про що свідчить, зокрема, недавня книжка Д. Без'єва, див.: Д. А. Без'єв, Украина и Речь Посполитая в первой половине XVII в., Москва, 2012.

українців порівняно із польськими центрами сарматської культури, український сарматизм став помітним локальним культурним явищем (хоча ніколи не сягнув того рівня «опанування масами» як у Польщі). Роксоланство і хозаризм стали оригінальними варіантами сарматизму в Україні (умовно – варіанти шляхетський і козацький). Українські джерела сарматизму загалом (прабатьківщина, претензії на спадщину на сході) і сарматські родоводи ранньомодерної ідентичності українців. С. Оріховський, Я.-Щ. Гербурт і П. Орлик як класики українського сарматизму.

Ключові слова: ранньомодерний час, сарматизм, роксоланство, хозаризм, мазепинці.

Streszczenie

Dmytro Wyrskij. Wpływy kulturowe Rzeczypospolitej na Ukrainie: prezentacja/projektowanie przedstawień we wczesnonowożytnej historiografii.

Artykuł poświęcony został wynikom badań nad oddziaływaniem kulturowym Rzeczypospolitej na Ukrainę i Ukraińców w XVI-XVIII w. Dotyczą one głównie reprezentacji/projektowaniu reprezentacji (tworzenia wyobrażeń) inspirowanych kulturą sarmackąw historiografii ukraińskiej. Sarmatyzm był częściądziedzictwa wczesnonowożytnej Ukrainy. Pomimo słabszego, niż na ziemiach polskich, potencjału intelektualnego mieszkańców Ukrainy sarmatyzm stał się znanym lokalnym zjawiskiem kulturowym (choćaż nigdy nie osiągnął takich wpływów jak na ziemiach koronnych). «Roksolanstwo» i «chozaryzm» były oryginalnymi wariantami sarmatyzmu na Ukrainie. Pierwszy z nich był bardziej szlachecki, drugi – kozacki. W niniejszym artykule zostały przedstawione źródła ukraińskie doogólnie rozumianej kultury sarmackiej (pra-ojczyzna Sarmatów, kwestia dziedzictwa na wschodzie i ekspansji w tym kierunku) oraz sarmackie rodowody wczesnonowożytnej tożsamości ukraińskiej. Stanisław Orzechowski, Jan Szczęsny Herburt i «mazepiści» (Jan Ornowski, Filip Orlik i in.) zostali potraktowani jako klasycy sarmatyzmu ukraińskiego.

Słowa kluczowe: czasy wczesnonowożytne, sarmatyzm, roksolanstwo, chozaryzm, mazepiści.

Summary

Dmytro Vyrskii. The Historical Experience of the Polish-Lithuanian Commonwealth for Ukraine: A Presentation / Design of Imagines in the Early Modern Historiography.

The paper is devoted to the study of the historical experience of early modern Ukraine – the time of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The processes of representation / design of imagines in the historiography of the time (XVI-XVIII centuries), in particular, on the example of the phenomenon of sarmatism (in its specifically Ukrainian versions) are studied. Sarmatism is a part of the heritage of Early Modern Ukraine. Despite the weaker level of Ukrainian Intellectual Forces (compared to Polish centers of the «Sarmatian culture»), the Ukrainian Sarmatism became marked a local cultural phenomenon (although never reached the level of «Mastery of the Masses» as in Poland). Roksolanstvo and Hozarism were original version of the Sarmatism in Ukraine (suspended – a Gentry option and a Cossack option). Ukrainian sources of the Sarmatism (Proto-homeland, claims to the Heritage in the East) and the Sarmatian genealogies of early modern Ukrainian identity. S. Orzechowski, J.-Sch. Herburt and P. Orlyk as Ukrainian classics of the Sarmatism.

Key words: early modern time, sarmatism, roksolanstvo, khozarizm, mazepintsy.

Tomasz Maćkowski
(Gdańsk)

Poglądy Gotfrieda Lengnicha na ustrój Rzeczypospolitej i ich recepcja w polskiej historiografii przed II wojną światową

Jako badacz zajmujący się historią historiografii, a przede wszystkim dziejami Prus Królewskich oraz kulturą materialną Gdańska – wielokrotnie miałem okazję sięgać do dzieł Adama Naruszewicza oraz Gotfrieda Lengnicha. Pierwszy z nich jest uznawany za najwybitniejszego historyka polskiego oświecenia, drugi – często przedstawiany jest w jego tle, na którym pełniej jaśnieje blask dziejopisarstwa biskupa smoleńskiego, a co najwyżej jako regionalista i prekursor złotego okresu polskiej historiografii w XVIII wieku. Tymczasem (nieco tylko prowokując) do twórczości Naruszewicza najbliższym mi było, kiedy miałem w niespecjalnie wyszukany sposób wykazać dlaczego ostatniego króla z dynastii Piastów nazywamy «Wielkim», podczas gdy książki Lengnicha towarzyszą mi przy wielu zagadnieniach, jako wciąż aktualne opracowania szeregu tematów dotyczących historii Prus Królewskich i Gdańska. Rzadko się zdarza, aby pisarstwo z pierwszej połowy XVIII wieku pozostawało ważne, nie tylko dla badań z zakresu historii historiografii, ale dla aktualnych ustaleń odnośnie kluczowego dla Rzeczypospolitej ośrodka, jakim pod wieloma względami był Gdańsk (co w wielu punktach ma swoje przełożenie na całościowe ujęcie historii państwa polskiego).

Zadałem więc sobie pytania: 1) co sprawia, że kilka pozycji Lengnicha wciąż ma istotne znaczenie dla badań historycznych? 2) czy to rzeczywiście A. Naruszewiczowi powinna przysługiwać palma pierwszeństwa? Przy czym nie chodzi mi o deprecjację niewątpliwych zasług biskupa, co o próbę zwrócenia uwagi i dowartościowania dorobku gdańskiego dziejopisa. Zarazem, jako główny cel niniejszego artykułu chciałbym – 3) poszukać genezy przedstawionej powyżej oceny funkcjonującej w polskiej historiografii odnośnie gdańskiego historyka, która w dużej mierze stała się pochodną recepcji jego poglądów oraz jego samego.

Odpowiedź na pierwsze z postawionych pytań wydaje się dość prosta: mało kto posiadał tyle możliwości i czasu co Lengnich, aby poznać ogromną ilość dokumentów systematycznie gromadzonych w gdańskim Archiwum Rady Miejskiej. Lengnich znał także wiele z tych, które nie przetrwały okresu II wojny światowej i obecnie nie są dostępne badaczom. Jednak na to nakłada się jeszcze jeden czynnik, który uwiarygadnia pisarstwo Lengnicha – starał się on pisać, chciałoby się rzec – «*wie es eigentlich gewesen*» – jego dokonania są niemal w każdym zdaniu podparte archiwalnymi materiałami źródłowymi (owszem, pochodzącymi z jednego głównie ośrodka oraz wynikiem selekcji materiału). Jednak co istotniejsze – w duchu wzorców pisarstwa naukowego wykreowanych przez krytyczne podejście myślicieli niemieckiego oświecenia, zwłaszcza na gruncie prawa oraz nauczycieli Lengnicha (Christian Wolff, Christian Thomasius, Johann Peter Ludewig, Niklaus Hieronymus Gundling¹),

---

¹ Por. J. Jarzęcka, *Obraz życia umysłowego Rzeczypospolitej doby saskiej w świetle wybranych Lipskich Czasopism Naukowych (1710-1762)*, Warszawa 1987, s. 78; W. Zientara, *Gottfried Lengnich – ein Danziger Historiker in der Zeit der Aufklärung*, Teil 1, Toruń 1995, s. 17.

a także w wyniku własnych przekonań odnośnie sposobu w jaki historia powinna być opisywana – starał się nie ulegać subiektywizmowi i apriorycznym koncepcjom. Wydaje mi się, że tu tkwi właśnie główna przewaga Lengnicha nad Naruszewiczem, który w swojej interpretacji przeszłości takiej «partyjności» uległ. Celnie opisał pisarstwo historyczne syndyka gdańskiego Stanisław Estreicher – «Rejestruje (...) fakty i stara się podać je wiernie; wstrzymuje się zaś z powściągliwością, od wypowiedzania ocen wartościujących. Sympatie jego i antypatie można nieraz wyczuć między wierszami, ale otwartego angażowania się unika. (...) Nawet gdy działalność tej czy innej osobistości jest mu niemiła, np. Zygmunta Augusta – wstrzymuje się on od bezpośredniego sądu, woli milczeć. Zwrot religijny w Polsce, jaki zaszedł za Zygmunta III, a polegał na przejściu od tolerancji do reakcji antyróżnowierczej, rozumie i opowiada, ale go nie sądzi, choć niewątpliwie był on jemu – gorliwemu luteraninowi – bardzo niemiły. O jezuitach stara się nigdzie źle nie mówić, nawet z okazji sprawy toruńskiej (1724), która za podniętą Prus wywołała tak silne wzburzenie w całej Europie protestanckiej i stała się podstawą dla całej powodzi pism atakujących Polskę i jezuitów»¹.

S. Estreicher rozprawia się z jeszcze jednym mitem – że jego największa, pisana przez ponad trzydzieści lat, 9-tomowa praca o historii Prus Królewskich², jest dziełem regionalnym, tak je charakteryzując – «Dzieje całej Polski są tu uwzględnione bardzo szeroko, tak że właściwie jest to historia całej Polski w latach 1526-1732 ze szczególnym tylko uwzględnieniem dzielnicy pruskiej». Rzeczywiście, w kolejnych tomach, im bliżej czasów współczesnych Lengnichowi, tym zakres ujęcia ogólnopaństwowego jest większy. Dlatego niesłusznie uważa się, że jego główną książką o zasięgu ogólnokrajowym jest *Historia Polski od Lecha do śmierci Augusta II*³, i z tej perspektywy ocenia się Lengnicha jako historyka, nie specjalnie przy tym bacząc, że powstała ona w istocie z wykładów dla dzieci (w tym dla przyszłego króla Polski – Stanisława Augusta Poniatowskiego)⁴.

Mimo szeregu pochwał dla gdańszczyzny, wyżej S. Estreicher stawia jednak A. Naruszewicza pisząc – «Lengnich nie jest jeszcze historykiem pragmatycznym: opowiada on zdarzenia rok za rokiem, po kronikarsku. Prostuje błędy i wyjaśnia przebieg wypadków, ale jako obserwator – a nie odtwarza ich głębszego związku i znaczenia», a w innym miejscu «bije on swoją źródłowością i znajomością archiwa-

¹ S. Estreicher, *Gotfryd Lengnich, gdański prawnik i historyk*, «Wiadomości Literackie», nr 31-32 (23-30 lipca 1939), s. 22.

² G. Lengnich, *Geschichte der preußischen Lande Königlich-Polnischen Antheils*, t. 1-9, Gdańsk 1722-1755; zawartość tomów omówił W. Zientara, dz. cyt., Teil 2, Toruń 1996, ss. 5-38.

³ W. Lengnich, *Historia Polona a Lecho ad Augusti II mortem*, Lipsk 1740.

⁴ Przykładem takiego podejścia jest krytyka ze strony M. Bobrzyńskiego, który Lengnicha jako historyka ocenia na podstawie tej jednej pozycji – M. Bobrzyński, *O dawnym prawie polskim, jego nauce i umiejętnym badaniu*, Warszawa 1874, s. 36 – «Lengnich nawet historią polską, dzieło z prawem pospolitym w ścisłym zostające związku, nie historycznie napisał. Nietylko bowiem, że żadnych w nim nie rozróżnił okresów, że wypadki z czasów piastowskich na równi z elekcyjnymi postawił, że pozbierał same suche fakty żadnym ciągiem nie powiązane, ale rozpisując się szeroko o królach elekcyjnych, a osobliwie rozciągając stosunkowo niepomiarne panowanie Augusta II-go, całe dzieje piastowskie i jagiellońskie zamknął zresztą w najpotężniejszym ledwie kilkunastokartkowym zarysie».

liów przechowywanych w Gdańsku wszystkich innych historyków współczesnych w Polsce; trzeba było dopiero pojawienia się Naruszewicza, by go w Polsce pod tym względem przewyższył». Ku opinii tej przychylił się także wybitny historyk i biograf gdańskiego syndyka Stanisław Salmonowicz – «Nie był jednak [Lengnich] pragmatykiem, nie szukał programowo i nie ujawniał przyczyn i skutków wydarzeń dziejowych, lecz nadal głównie opowiadał. Stąd synteza Naruszewicza w drugiej połowie wieku stanowić będzie wielki krok naprzód»¹.

Jednak moim zdaniem dokonana przez S. Estreichera ocena, w dużej części jest chybiona. Żeby to wykazać trzeba: (1) po pierwsze odpowiedzieć na pytanie, czy Lengnich był jedynie kronikarzem, który nie potrafił pisać w sposób wyjaśniający, czy spojrzenie historyczne na dzieje było mu obce?; (2) a następnie, należy przyjrzeć się – w jaki sposób Lengnich konstruuje narrację.

Odpowiadając na pierwsze z pytań – wielokrotnie widać, czy to na przykładzie jego twórczości jurystycznej, czy też choćby tematycznych dodatków włączanych do poszczególnych tomów «Historii Prus Królewskich», że Lengnich opisywał zagadnienia w sposób diachroniczno-problemowy, wyjaśniający w genetycznym ciągu logicznych zdarzeń i konsekwencji stan obecny. Nie jest to bezrefleksyjne przedstawianie faktów. O znacznie głębszym niż kronikarskie ujęciu dziejów Polski świadczy też dokonana przez niego w *Zarysie historii państwa polskiego* periodyzacja². Lengnich przedstawił historię Polski w 2203 punktach, z których część została ujęta w pytania świadczące o krytycznym stosunku autora do dotychczasowych przekazów kronikarskich, bądź w pytania problemowe. Całość została ujęta w siedmiu rozdziałach: (1) dzieje mityczne, (2) X w. – upadek państwa Mieszka II, (3) odbudowa państwa przez Kazimiera Odnowiciela – 1295, (4) Przemysław II królem Polski – 1385 przepędzenie z Polski Wilhelma Habsburga, (5) 1385 – 1572 śmierć ostatniego z Jagiellonów, (6) 1573 – 1668 abdykacja Jana Kazimierza, (7) 1669 – 1696 śmierć Jana III Sobieskiego. Łukasz Kurdybacha tak ocenił tę najstarszą pracę Lengnicha odnoszącą się do całości dziejów państwa – «nie znalazła popularności w Polsce, ani nawet nie wywołała żadnego oddźwięku. Dla społeczeństwa czasów saskich była ona zbyt śmiała i zbyt krytyczna; w takich warunkach mogła być raczej powodem zgorszenia niż uznania»³.

Obok podziału dziejów na okresy panowania kolejnych władców, w «Historii Prus Królewskich» narracja jest dzielona zasadniczo według poszczególnych sejmów, gdzie królewskie uniwersały i listy z propozycjami reform oraz tematami pod obrady tworzą podstawę źródłową, spośród której Lengnich wybierał najważniejsze zagadnienia. Autor często przytacza całe ustępy zaczerpnięte ze źródeł, a je same załącza na końcu poszczególnych tomów. Na podstawie recesów opisujących przebieg obrad sejmików generalnych Prus Królewskich, wypracowanych instrukcji oraz korespondencji (zwłaszcza Gdańska), historyk przedstawia wybrane problemy, aż po ich rozwiązanie na sejmie, bądź w wyniku innych wydarzeń politycznych. Poszczególne zagadnienia są rozpatrywane przez autora w kolejnych akapitach. Jednak wiele z nich

---

¹ S. Salmonowicz, Godfryd Lengnich. Szkic do portretu uczonego, w: *Od Prus Książęcych do Królestwa Pruskiego. Studia z dziejów prusko – pomorskich*, Olsztyn 1992, s. 87.

² G. Lengnich, *Abriss einer Polnischen Reichs-Historie*, «Polnischen Bibliothec», Bd. 2, Rozd. 6-8, Danzig (Tannenberg wo Vladislaus Jagyello die Creutz-Herren schlug) 1719.

³ Ł. Kurdybacha, *Stosunki kulturalne polsko-gdańskie w XVIII wieku*, Gdańsk 1937, s. 26.

jest kontynuowana i poruszana na następnych stronach opisujących kolejne sejmy oraz wydarzenia. Współczesny historyk zapewne powiązałby opisywane przez Lengnicha i rozbite w tekście problemy w koherentne zagadnienia. Jednak dla syndyka gdańskiego ważniejsze jest chronologiczne odzwierciedlenie źródłowe opisywanych wydarzeń. Dlatego, jeśli ktoś nie czyta dłuższych fragmentów, może odnieść wrażenie, że w poszczególnych akapitach przedstawiane są wydarzenia w sposób kronikarski, nie zaś problemowy. Ale przestrzeganie «właściwej kolejności», było jednym z istotnych kryteriów ówczesnego, rzetelnego dziejopisarstwa historycznego. Świadczy o tym ocena prac Lengnicha zawarta w «Neue Zeitungen von gelehrten Sachen» – «Prace Lengnicha dają świadectwo, że postępuje on jak rzetelny dziejopis; nie pominął żadnej z rzeczy zasadniczych, przestrzega właściwej kolejności, wszystko udowadnia wiarygodnymi dokumentami i posługuje się wykładem, któremu nie da się właściwie nic zarzucić»¹. Przy tym wszystkim syndyk gdański nie jest nachalny w dodawaniu swoich komentarzy – co u innych historyków nader często przeradza się w kreowanie subiektywnej wizji przebiegu historii podpieranych wybiórczym materiałem źródłowym.

G. Lengnich przedstawił swoje podejście metodologiczne odnośnie jurysprudencej, ale te same wartości towarzyszyły mu w pracach typowo historycznych: «Bo to jest jest najpierwsza powinność tych, którzy prawa pospolitego uczą, być dalekim od przychylności ku stronom, dowcipowi nic nie pozwalając, ale wszystkiego według praw uważać (...); żadnych nie zaniedbać (...)»². Gdański historyk zatem z pełną premedytacją unikał stronniczości starając się możliwie obiektywnie przedstawić opisywane wydarzenia. Co nie znaczy, że całkowicie odżegnywał się od komentarzy i ocen historycznych, lecz często są one ledwie zauważalne. Przykładem może być opis zerwania sejmu przez posła Sicińskiego w 1652 roku, które tak przedstawia gdańszczanin: «Zaczęty Seym 26 stycznia, nic postanowić niemógł, bo zerwany, y to ieszcze, co naybarzey dziwno, a nigdy niepraktykowano było, od iednego Posła, którego Siczyńskim zwano...»³. Drobną wstawką, że działanie takie ze strony jednego posła «nigdy nie praktykowane było», zupełnie zmienia przekaz z kronikarskiego w historyczny. Czasami jego uwagi przesiąknięte są sarkazmem, czego przykładem jest komentarz do wprowadzenia do obiegu monetarnego miedzianych boratynek i tymfów – «Żeby zaś pieniądze na zapłatę wojsku wystarczyły, nową monetę bić pozwolono z podwyższeniem iey ceny. Użyci do tego byli Boratyński y Tynf Mincerze, więcey sobie y dziedzicom niż Krolestwu do z bogacenia usłużyli, miedzią fałszując monetę. (...) Tynf kary, na którą zasłużył, ucieczką uszedł, powstały po nim od niego nazwane tynfy, godne oycy potomstwo wierność y cnotę tego ogłaszające»⁴. Na odrobinę tylko

¹ Cyt. za – J. Jarzęcka, dz. cyt., s. 160.

² *Prawo Pospolite Królestwa Polskiego przez Godfryda Lengnicha po lacinie zebrane; przetłumaczone po polsku przez X. Marcina Moszczeńskiego*, t. 1. 1761, s. 16.

³ *Zbiór Dzieiopisów Polskich We Czterech Tomach Zawarty*, t. 1, *Kronika Marcina Bielskiego Niegdyś w Krakowie Drukowana teraz Znowu Z Doprowadzeniem aż do Augusta III Przedrukowana [Że zaś Bielskiego Kronika daley się ciągnie, iak tylko do Stephana Batorego śmierci, przetoż iey dokończenie, aż do Augusta III doprowadzone przydałem, które po większej części z lacińskiej Lengnicha historii, w Polskim ięzyku od naszych iest zebrane, y ułożone]*, wyd. i tłum. F. Bohomolec, Warszawa 1764, s. 800.

⁴ Tamże, s. 811.

szersze komentarze pozwala sobie Lengnich rekapitulując szczególnie ważne wydarzenia lub panowania poszczególnych władców. Niekiedy są one bardzo oryginalne, a zawsze wykazujące głębię oceny. Takimi słowy podsumowuje postać króla Michała Wiśniowieckiego – «Zdarzyło mu się królowanie kłótlive y nieszczęsne, acz w tym większa była wina Obywatelow, a niżli iego. Bo chociaż w polityce rządzenia był mniej biegły, mógł iednak być wymówionym, ponieważ od wyniosłości delekim będąc, panowania nie zabiegał, ale gwałtem na się włożone, niechętnie przyjął. Z drugiej zaś strony, ponieważ wielu Panow iego obraniu byli przeciwni; y pogardzali go na tronie, o którego przed królestwem niedbali; ponieważ pod same Tureckie y Tatarskie najazdy Rzeczypospolita bez rady była; tedy nie mogła niezgodami nie rozrywać się Polska, y nie przyść na takie niebezpieczeństwo, na iakie przyszła. Podobno po przywroconey zgodzie, (...) y za Michała powstałaby Rzeczypospolita, ale nie wczesną śmiercią w kwitnym wieku (...) dowodem stał się dla potomnych, że w pogardę wpada majestat, gdy się bogactwy niewspiera»¹. Jednak co szczególnie godne podkreślenia, podsumowując panowania, często zestawiał ze sobą różne opinie na temat władców.

Lengnich był bardzo cenionym historykiem przez współczesne jemu i wykształcone elity. Szczególnie dobre zdanie miał o nim bp Józef Andrzej Załuski, tak go charakteryzując – «Godefried Lengnich, co jest teraz syndyk gdański, (...) To najlepsze, że zawsze alleguje swoich autorów, skąd wyczerpnął; więc po nici kłębka dojdiesz, po cytowanych nawet księgi kartach»², a w innym miejscu «Tenże Lengnich, jubiler w polskiej historii i w prawie prusko-polskiem najbieglejszy»³, jest «pryncypałem żyjących historyków naszych»⁴. Natomiast w powszechnym odbiorze bardziej był znany jego dorobek prawno – ustrojowy.

* * *

Choćby tych parę powyższych uwag, mam nadzieję, wykazuje, że był G. Lengnich badaczem nieprzeciętnym, a w istocie rzeczy – nawet wyprzedzającym, na gruncie polskiej historiografii, epokę w której tworzył.

Dlaczego zatem zdarzyło się, że taki specjalista od umysłowości XVIII stulecia na ziemiach polskich jak Władysław Smoleński – nie dostrzegając tej postaci ani w *Przewrocie umysłowym*⁵, ani zwłaszcza w *Szkołach historycznych*⁶? W. Smoleński tak charakteryzował pierwszą połowę XVIII wieku – «Pisano (...) o wielu sprawach rzeczypospolitej rozsądnie (Karwicki, Jabłonowski, Leszczyński, Stanisław Poniatowski); nie zdołano jednak krytyki istniejącego porządku oprzeć na szerszej podstawie historycznej, (...) pisarze nasi tonęli w urojeniach (...). Pierwsza, o ile wiemy, próba uogólnienia dziejów polskich, podjęta za stanowiska nauki, ukazała się w r. 1760, lecz wyszła z pod pióra współziomka Woltera. Nie przynosi to chluby literaturze rodzimej, tem bardziej, że żaden z pisarzy naszych wieku XVIII nie zdobył się na dzieło, któreby

¹ Tamże, s. 821.

² *Józefa Jędrzeja Załuskiego Biblioteka historyków, prawników, polityków, i innych autorów polskich lub o Polsce pisaćcych*, wyd. J. Muczkowski, Kraków 1882, s. 25

³ Tamże, s. 92

⁴ Tamże, s. 27.

⁵ W. Smoleński, *Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII*, Kraków-Petersburg 1891.

⁶ W. Smoleński, *Szkoły historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość*, Warszawa 1887.

tak systematycznie uogólniało całość dziejów polskich (...) jak [dzieło] Cezara Pyrrhys'a de Varille»¹. Wręcz zdumienie budzi, kiedy w swoim szkicu o towarzyszach naukowych na ziemiach polskich W. Smoleński wzmiankuje założone w 1720 roku, najstarsze na ziemiach polskich, gdańskie *Societas Litteraria*, którego Lengnich był współtwórcą² – ale nawet tu jego nazwisko nie pada³. Jednak Smoleński znał postać Lengnicha (do czego jeszcze powrócę).

Nawet w bardzo nieodległej przeszłości, tak wybitny badacz jak Andrzej Feliks Grabski, w książce, która *de facto* uformowała współczesne myślenie o historiografii polskiego oświecenia⁴, dostrzega Lengnicha jedynie w didaskaliach.

Wydaje się, że zadecydowały o tym trzy główne czynniki, zresztą splatające się ze sobą: (1) Na pierwszy z nich zwraca uwagę właśnie W. Smoleński, który charakteryzując edukację historyczną w Polsce pisze na temat gdańskiego syndyka – «Gruntowniejszą od wszystkich była wydana w r. 1740 przez Lengnicha «Historia polona a Lecho ad Augusti II mortem; nie dogadzała jednak szkołom z powodu protestantyzmu autora»⁵. Warto jednak w tym miejscu dodać, że krytyczny stosunek do mitycznego Lecha, w swoim podręczniku historii Teodor Waga zaczerpnął właśnie od Lengnicha – «(...) Polacy początek swój, kraj, i imię Lechowi, najpierwшему Książęciu swojemu, winni. Ale w zdanie to póty dać wiary żadnej nie można, póki dowodami niezawodnymi nie pokażą, że ten Lech przynajmniej był kiedy na świecie. Gdyż podług wyrażenia rozsądnego Lengnicha, Lech tak się w głowie któregoś nie najdawniejszego Dziejopisa urodził, jak w mózgu Jowiszowym Minerwa»⁶. Także jego *Ius publicum Regni Polonie (Prawo pospolite Królestwa Polskiego)* było podręcznikiem w *Collegium Nobilium* i w Szkole Rycerskiej.

Wracając jednak do protestantyzmu Lengnicha, po jego zaangażowaniu w obronę praw dysydentów w 1767 roku⁷, nie mógł cieszyć się on szczególną sympatią ze strony konfederatów barskich⁸. Jest to okres historyczny, kiedy zaczyna się tworzyć

¹ Tamże, s. 3.

² Ł. Kurdybacha, dz. cyt., s. 15-35; W. Zientara, dz. cyt., s. 46-50.

³ W. Smoleński, *Towarzystwa naukowe i literackie w Polsce wieku XVIII*, Warszawa 1887, s. 3.

⁴ A. F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego oświecenia*, Warszawa 1976.

⁵ W. Smoleński, *Nauczanie historii polskiej*, w: *Pisma historyczne*, t. 3, Kraków 1901, s. 426.

⁶ T. Waga, *Historia Xiążąt y Królów Polskich*, Warszawa 1770, s. 2; Lengnich wysunął teorię, że imię Lech wywodzi się od sarmackich Łazów – «Nie jest daleko od prawdy, że Polacy (...) to następcy i potomkowie Łazów [sarmackich]. Owszem, wydaje się, że nazwa Łazów zmieniona została na Lecha, uważanego za wodza, który przywiódł Polaków w te strony. Pogląd ten jest potwierdzony przez fakt, że starożytni autorzy wspominają o Łazach, a nie o Lechu, (...) za sąsiadów mieli Zechów [stąd Czech] – cyt. za *700 lat myśli polskiej*, t. 1 – *Filozofia i myśl społeczna w latach 1700-1830*, red. I wybór tekstów M. Skrzypek, tłum. Warszawa 2000, s. 190; szerzej – J. Maślanka, *Słowiańskie mity historyczne w literaturze polskiego oświecenia*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, ss. 28-46.

⁷ J. Dygdała, *Udział Gotfryda Lengnicha w toruńskiej konfederacji dysydenckiej w 1767 roku. (Z problematyki stosunku Gdańska do kwestii różnowierczej w XVIII wieku)*, «Zapiski Historyczne», t. 42, 1977, nr 4, ss. 9-30.

⁸ Szerzej – J. J. Głowacki, *Stosunek konfederacji barskiej do protestantów*, «Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica» 90, 201, ss. 47-74.

nowoczesna tożsamość narodowa, jeszcze nie pochodzenie etniczne w rozumieniu XIX-wiecznym, ale wyznaczenie – zaczynało stawać się jednym z decydujących wyznaczników «my» – «oni» w aspekcie narodowym¹; (2) Z współczesnego punktu widzenia postawa Lengnicha jest dość trudna do zrozumienia. Przede wszystkim dlatego, że wymyka się on schematom pojęciowym stworzonym w XIX wieku, dotyczącym identyfikacji narodowej, ale także nie wpisuje się w zrodzony także w XIX stuleciu paradygmat postaw politycznych oraz towarzyszących im nurtów intelektualnych odnoszących się do opozycji republikańskie – monarchiści. Lengnich do żadnego z nich nie pasuje. Żeby lepiej go zrozumieć należy przytoczyć słowa wyjaśniające, od czego – jego zdaniem – zależy dobro Ojczyzny – «(...) jest to zły skutek wolności, kiedy ludzie źle jej zażywają, swawolą się uwodzą za wolność ją mając. Ale gdyby wszyscy (...) pamiętali, że nie insza jest w Polsce wolność jak według Praw, i ten jest prawdziwie wolny, który Praw słucha: Wszyscy zaprawdę chwaliłoby Prawa ściśle, i na to by się wszyscy zgodzili, ażeby Królestwo Prawami ufundowane, i ubezpieczone, Prawami także i Praw chowaniem, z zazdrością nawet postronnych uczynić jak najlepiej kwitnące»². Te mądre słowa, nie tylko pokazują Lengnicha jako wielkiego patriotę, ale też stanowią klucz do zrozumienia twórczości naukowej oraz działalności politycznej gdańszczanina. Bo to właśnie Gdańsk od 1454 roku w relacjach z Koroną trzymał się zasady «*pacta sunt servanda*», a nieustające spory o zachowanie swojego statusu zrodziły nad Motławą szczególne zamięślenie dla jurysprudencki. Przestrzeganie praw miało też uchronić tożsamość pruskiej prowincji. Polska historiografia nauczyła nas interpretować dzieje Rzeczypospolitej w taki sposób, że zbytnia dbałość o odrębności krajowe oraz przywileje ze strony Gdańska i Prus Królewskich były wyrazem separatyzmu – w rozumieniu braku patriotyzmu. W tym postrzeganiu, to przede wszystkim centralistyczne dążenia monarchiczne oraz polityka większości szlacheckiej stanowią punkt odniesienia określający – jak należy rozumieć patriotyzm. Ale czyż w istocie rzeczy nie było odwrotnie?, czy rezerwy wobec różnych praktyk systematycznie chylących państwo ku upadkowi (w tym także narastającej ksenofobii, braku praw politycznych dla mieszczan, a także ignorancji szlacheckiej dla spraw morskich i gospodarczych) – nie należy traktować jako wyrazu rozsądku (nie tylko partykularnego, ale też może ogólnopolskiego)? Czy Lengnich, doskonale sobie zdający sprawę, jak negatywny oddźwięk w Prusach wywołała reakcja króla i szlachty na tzw. tumult toruński w 1724 roku³, mógł pozostać bierny i nie przypominać, że tolerancja religijna stanowiła niegdyś jedną z podstaw wielkości Rzeczypospolitej? Oczywiście nie wiedział wówczas, w jaki sposób zakończy się ostatecznie ta sprawa.

---

¹ Por. H. Orłowski, Zur «Erfindung der (deutschen) Nation» von historischer Semantik und historischer Stereotypenforschung, in: *Nationale Identität: Aspekte, Probleme und Kontroversen in der deutschsprachigen Literatur*, Łódź 1998, s. 10-24; F. Steffen, «Polnische Patrioten?» *Einige Anmerkungen zum frühen Polenbild in Westpreußen um 1700*, «Acta Universitatis Lodzianae, Folia Germanica» 3, 2002, s. 79-97.

² *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, t. 2, Kraków 1761, przedmowa.

³ S. Salmonowicz, *O problematyce politycznej i prawnej tzw. tumultu toruńskiego z 1724 roku*, «Czasopismo Prawno – Historyczne», t. 24, 1972, z. 1, s. 223 n.; tenże, *Z dziejów walki o tzw. restaurację autonomicznych aspiracji Prus Królewskich w XVIII wieku*, «Annalecta Cracoviensia» 7, 1975, ss. 433-457; J. Dygala, *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku*, Warszawa-Poznań-Toruń 1984, s. 43.

Lengnich już u zarania swojej twórczości zadawał pytanie – czy my Prusacy «Polaków jesteście równymi braćmi, czy też ich sługami»¹. W swoich poglądach na ustrój Rzeczypospolitej i jej dobro syndyk gdański był zagorzałym obrońcą autonomii pruskiej i takiej relacji wobec Korony, w której «nie była to podległość, lecz równość będąca gwarantem prawidłowego funkcjonowania całego organizmu: i [żaden członek] nie może narzucać swojej woli innemu (...) Ruś, Litwa, Prusy i Mazowsze (...) wszystkie one są równymi członkami (...) aczkolwiek Ruś i Mazowsze znacznie ściślej są powiązane z Polską niż Litwa czy Prusy»². Dla prawidłowego funkcjonowania państwa dostrzegał zagrożenia zarówno ze strony nadużywania wolności i łamania praw dysydentów przez większość szlachecką, jak i dążeń monarchów do nazbyt daleko idącej unifikacji; (3) z obrony protestantyzmu i autonomii krajowej, a także języka niemieckiego dziejopisa – historycy niemieccy coraz chętniej, zwłaszcza w okresie sporu politycznego o przynależność polityczną Gdańska w 20-leciu międzywojennym, wyciągali prezentystyczny wniosek o identyfikacji Lengnicha z narodem niemieckim oraz jego interesami.

W XIX wieku owa niemieckość kulturowa Lengnicha nie odbiła jeszcze swojego wyraźnego piętna na recepcji jego poglądów. Prace gdańskiego historyka, sądząc po adnotacjach bibliograficznych, znane były większości ówczesnych polskich historyków zajmujących się nowożytnymi dziejami Rzeczypospolitej, a zwłaszcza Pomorza, aczkolwiek znacznie częściej niż do jego książek historycznych odwoływano się do *Prawa pospolitego Królestwa Polskiego*. W powszechnym odbiorze Lengnich już w XVIII wieku bardziej był kojarzony jako specjalista od ustroju niż jako historyk. W dużym stopniu to zasługa tłumaczenia na języki polski i opublikowania jego *Ius publicum Regni Poloniae* dokonanej przez Marcina Moszczeńskiego w 1761 roku³.

Lengnich głosił w swoim dziele, że jako obywateli «rozumiemy wszystkich pod rządem króla zostających, którzy się na szlachtę, mieszczan i wieśniaków dzielą»⁴. Natomiast do najbardziej żywo dyskutowanych jego tez należała ta głosząca, że «nie trzy, lecz dwa istotnie są stany [sejmujące], które Król, jako głowa Rzplitej, (...) według okoliczności do swej rady wzywa»⁵, a także iż zasada liberum veto nie ma uzasadnienia w konstytucjach. Oczywiście był też piewcą autonomii Prus Królewskich, na podobieństwo Litwy, gdyż Kazimierz Jagiellończyk przyłączył Prusy do Polski, «tak jednak, że oprócz Króla nic wspólnego z Królestwem nie miały, ale wedle swoich praw działały i rządziły się (...). Po unii lubelskiej – Prusacy wcielonymi zostali – z czego Prusy na ów czas niekontentne, publicznie się temu sprzeciwiły»⁶.

W 1836 roku Antoni Zygmunt Helcel opublikował kolejne wydanie tego dzieła, poprzedzając tekst wstępem charakteryzującym «historię prawa ojczyźnego», a także krótkim biogramem gdańszczyzanina⁷. A. Z. Helcel przedstawił kilka uwag

¹ K. Friedrich, *Inne Prusy. Prusy Królewskie i Polska między wolnością a wolnościami (1569-1772)*, Poznań 2005, s. 278.

² Tamże, s. 285.

³ *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, t. 1-2, Kraków 1761.

⁴ Tamże, t. 2, Ks. 3, § 2, s. 2.

⁵ Tamże, t. 1, Ks. 2, § 3, s. 73.

⁶ Tamże, t. 1, Ks. 1, rozdz. VII, §. 5, s. 29-30.

⁷ *Prawo Pospolite Królestwa Polskiego, wydanie nowe w poprawnym tłumaczeniu*, wyd. A. Z. Helcel, Kraków 1836.

krytycznych do dzieła syndyka gdańskiego, m. in. miał zastrzeżenia do porządku i rozkładu materiału, powtarzania tych samych treści, uważał też, że praca «razi jednostronnym pociągiem do zdań niemieckich dziejopisów», a «w tym jest najgłówniejsza wada Lengnicha, o której ostrzec należy czytelnika, aby w ustępach gdzie autor starożytności dotyka, ostrożniej rzecz sprawdzał, według nowszych naszych dziejopisów badań». Natomiast «co do zarzutu czynionego mu przez niektórych, iż się zbyt do szczegółów przywiązywał, możnaby słusność jego uznać o tyle tylko, ile autor istotnie zbyt często, zbyt obszernie, i zbyt stronniczo rozwodzi się nad sprawami rodowitej swej prowincji». Jednak «pomimo bowiem zbytniego lgnienia do prowincjonalizmu, przebija wszędzie z dzieła trzeźwość widoków, poszanowanie szczególniejsze tak dla królów, którym podlegał, jako też dla potężnych sprzymierzeńców ościennych; przebija wzgląd rozsądnej tolerancji, a nade wszystko duch porządku prawnego, do wzniesienia którego dziełem swym najwięcej pragnął się przyczynić»¹.

Także w późniejszym okresie «Prawo pospolite Królestwa Polskiego» mogło szcycić się wśród polskich badaczy zazwyczaj wysokimi notami. Świetnie znający tę pozycję Aleksander Rembowski w 1889 roku tak ją ocenił – «Przed wszystkim dwa traktaty Lengnicha dotyczące prawa publicznego dotychczas nie straciły wysokiej wartości naukowej i każdy piszący o prawie państwowem polskiem obejść się bez nich nie może»²; z kolei Władysław Konopczyński – «Lengnich, wzywany do porady przez kanclerza Zauskiego (1740), służył mu najlepszym po dzień dzisiejszy wykładem Prawa politycznego Królestwa Polskiego (...) niezbędne po dziś dzień vademecum każdego historyka polskiego»³. Jeszcze w 1922 roku, tak wybitny historyk prawa jak Stanisław Kutrzeba ocenił – «O ile chodzi o porządek sejmowania dotąd jest niezastąpiony Gotfryd Lengnich: Jus publicum regni Polonie»⁴. Jedyne, wyraźnie krytyczny komentarz z tego okresu pochodzi od Michała Bobrzyńskiego – «(...) każde urządzenie prawne wtedy tylko można należycie uchwycić i sprawiedliwie ocenić, kiedy się jego historyczny rozwój poznało, to przeświadczenie nie było Lengnichowi wyraźnym i danym. (...) Próżnoby również szukał w Lengnichu jakiegoś głębszego poglądu na istotę samego państwa, zrozumienia jego czynników w ich wzajemnym stosunku i pojęcia ich jako części składowych jednego żywotnego ustroju. (...) Mówiąc o prawie pospolitym Lengnicha, uważaliśmy, że więcej w nim archeologii niż prawa»⁵.

Jak to już zostało powiedziane – znajomość innych prac Lengnicha, ale też jego postaci, była wyraźnie mniejsza. W zasadzie jedynym w XIX wieku, obok wzmiankowanego już biogramu A. Z. Helcela, obszernym tekstem na temat Lengnicha był artykuł Józefa Maksymiliana Ossolińskiego opublikowany w 1848 roku⁶. Powstał

---

¹ Tamże, s. VIII-IX.

² *Pisma Alexandra Rembowskiego*, t. 3 – *Studia Historyczno – Polityczne. Krytyki Naukowe*, Warszawa 1906, s. 413.

³ W. Konopczyński, *Mrok i świt. Studia historyczne*, Warszawa 1911, s. 30.

⁴ S. Kutrzeba, *Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1922, s. 197.

⁵ M. Bobrzyński, dz. cyt., s. 36-37.

⁶ J. M. Ossoliński, *Gotfryd Lengnich*, «Biblioteka Naukowego Zakładu imienia Ossolińskich», t. 1, Lwów 1848, ss. 37-63.

on w dużej mierze na podstawie najstarszej biografii historyka, sporządzonej przez jego przyjaciela Johanna Juglera, zaraz po jego śmierci w 1774 roku¹.

Na szczególne podkreślenie zasługują dwa, niestety niezrealizowane projekty, które w sposób znaczący dopomogłyby rozpowszechnić znajomość Lengnicha, gdyż dotyczą jego najlepszych osiągnięć. Oba wyrosły z przekonania o przynależności syndyka gdańskiego do polskiej historiografii i jego w niej znaczenia. Pierwszym była próba podjęta przez Michała Jana Wincentego Modzelewskiego przetłumaczenia na język polski w 1847 roku – *Dziejów Prus Polskich od roku 1526 do zgonu króla Zygmunta I-go*². Niestety do opublikowania książki nie doszło, gdyż w 1848 roku Modzelewski został aresztowany w Cytadeli Warszawskiej, a następnie zesłany na Syberię, z której powrócił w 1858 roku. Natomiast znany warszawski fotograf i numizmatyk Karol Bayer kupił na aukcji w Gdańsku nieznaną wcześniej rękopis Lengnicha *Ius publicum civitatis Gedanensis*. Dzieło to zostało przetłumaczone przez Karola Hubnera, Walentego Dutkiewicza, Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego (*Urządzenie wewnętrzne i prawa miasta Gdańska*). Niestety zamiar jego wydania przez Edwarda Rastawieckiego w 1862 roku, w ramach redakcji «Biblioteki Warszawskiej», nie został zrealizowany³. Książkę wydał w 1900 roku, w języku niemieckim, Otto Günther – dyrektor Biblioteki Miejskiej w Gdańsku⁴.

Zasadniczego przełomu w obecności dzieł Lengnicha w pracach polskich historyków dokonało dwóch badaczy – Adam Szelągowski oraz Władysław Konopczyński. Prace drugiego z nich, którego zresztą predylekcja do polityczno – ustrojowego pisarstwa bardzo zbliżała do twórczości gdańskiego syndyka – doskonale oddają sedno problemu polskich historyków z syndykiem gdańskim. W. Konopczyński był pod jego dużym wrażeniem. Wydawany przez gdańszczanina jakoby spod Grunwaldu, gdzie Władysław Jagiełło pokonał Krzyżaków, pierwszy na ziemiach polskich periodyk historyczny *Polnische Bibliothek* – miał świadczyć jako «znamienna, wczesna oznaka przywiązania nie tylko do ciaśniejszej, pruskiej, ale i do szerszej, polskiej ojczyzny»⁵; i dalej pisał w 1911 roku, częściowo powtarzając słowa Szymona Askenazego – «Czy potrafiłyby ktokolwiek lepiej spamiętać, ogarnąć, powiązać całość przywilejów i statutów miasta, staranniej zataić ich słabe strony, niż ów «pruski Tacyt», zręczniejsz redagować ekspedycje, adwokatować ziomkom przed królem, Rzeczpospolitą i zagranicą, dostojniej posłować i przemawiać niż ten krasnomówca zawodowy?»⁶; i chociaż – «Nie da się zaprzeczyć, że w niektórych pismach Lengnicha syndyk lekko zamracza dziejopisa, gdańszczanin stale zaćmiewa obywatela szerokiej Rzplitej», to «lubować się będzie w wyliczaniu, jacy królowie polscy to miasto obecnością swoją zaszczytili i bądź dłużej bądź krócej tu zabawiali...

¹ Johann Friedrich Jugler, *Beytrage zur juristischen biographie: Oder, Genauere litterarische und critische nachrichten von dem leben und den schriften verstorbener rechtsgelehrten und staatsmänner, welche sich in Europa berühmt gemacht haben*, Leipzig 1777, ss. 283-318.

² Rękopis pracy znajduje się w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. BJ Rkp. 6012 II.

³ «Biblioteka Warszawska», t. 2, Warszawa 1958, s. 690-691; «Czas. Dodatek miesięczny», t. 10, Kraków 1858, [na końcu] *Gazetka Literacka*, s. V.

⁴ *Des Syndicus der Stadt Danzig Gottfried Lengnich «Ius publicum civitatis Gedanensis oder der Stadt Danzig Verfassung und Rechte», 1769, nach der Originalhandschrift des danziger Stadtarchivs*, «Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens», Bd. 1, Danzig 1900.

⁵ W. Konopczyński, *Mrok i świt. Studya historyczne*, Warszawa 1911, s. 208.

⁶ Tamże, s. 211.

Sam sobie z tego dobrze nie zdając sprawy, protestując się przy swoim patriotyzmie lokalnym, znakomity gdańszczanin został doskonałym Polakiem»¹. Jednak już w 1918 roku charakteryzował syndyka następującymi słowami – «Gottfried Lengnich, najuczestszy z Niemców, jacy onego czasu pisali o Polsce, i najlepiej zżyty z nią...»², a w 1927 roku przyznaje – «Gottfried Lengnich, który choć nigdy nie był Bogumiłem [imię nadawane Lengnichowi przez Polaków], owszem czuł po niemiecku, bolał nad polonizacją, bronił odrębnej kultury i autonomji Prus oraz Gdańska, a jednak w swym nieocenionym dziele nie umie powiedzieć ani słowa o gwałtownym wynaradawianiu Prusaków»³.

Publikacje Lengnicha stały się w 20-leciu międzywojennym podstawowym źródłem do dynamicznie rozwijających się badań nad dziejami Prus Królewskich, a ich interpretacja podawała argumentację w debacie polsko – niemieckiej, nad charakterem kulturowym Pomorza, dla obu zresztą stron. Niemiecka historyk Karin Friedrich tak to opisuje – «W przeszłości niemiecka historiografia zazwyczaj prezentowała Lengnicha i jego zwolenników, jako proniemieckich «separatystów», mieszczan i uczonych nastawionych antypolsko i antyszlachecko. Osąd ten przyjęli także niektórzy polscy historycy. W pracach niemieckich Lengnich nadal należy do najczęściej cytowanych autorów z Polskich Prus okresu sprzed rozbiorów. Wybiórcza lektura jego traktatów, często połączona z otwarcie antypolskim założeniem badawczym, doprowadziła do skostnienia tej opinii, ciągle jeszcze przeważającej w większości prac historycznych na temat osiemnastowiecznych Prus Polskich. Patrząc z perspektywy czasu, dążenia patrycjatu pruskiego do przyłączenia się do monarchii Hohenzollernów i ocalenia swojej «niemieckiej tożsamości» wydają się naturalne historykom, którzy – rozmyślnie, bądź z powodu nieobeznania z materiałem archiwalnym – ignorują długotrwałe tradycje łączące prowincję i jej miasta z Rzeczpospolitą. Polska szlachecka stała się znana jako cudzoziemski i nieoświecony wróg miast pruskich, uwikłanych w uciążliwą walkę narodowościową między Polakami a Niemcami. Jednak rzeczywistość była inna i znacznie bardziej złożona»⁴.

Przed opisanymi powyżej poglądami polscy historycy radzili sobie na trzy sposoby. Pierwsza grupa za Szymonem Askenazym odwracała argumentację niemiecką, podkreślając te czynniki, które świadczyć miały o polskości Lengnicha. S. Askenazy pisał na początku XX wieku – «Ale i ten mąż uczony, sława Gdańska, członek Akademii cesarskiej rosyjskiej i radca legacyjny saski, których to obydwu tytułów, jak sam powiada, «zgoła używać wyrzekałem się z dobrą rozważą», dyplomata wielki i ostrożny, nazywany przez nieżyczliwych «Tacytem pruskim, albowiem domilczał się do syndykatu», gorliwy nade wszystko i uparty stróż wszelakich gdańskich fikcyi prawnych, zwłaszcza względem sejmujących Stanów polskich, zrosły najgłębszą miłością ze swoją ściślejszą gdańską ojczyzną, przecież koniec końcem, choć niejedną jurydyczną warował dystynkcyę i niejedną stanową żywił urazę, był dobrym i przywiązany synem swojej szerszej ojczyzny, Rzplitej polskiej. Będzie się on mocno spierał o to, że Gdańsk jeno królowi samemu winien *getreusein*, zaś Koronie

---

¹ Tamże, s. 111-112.

² Tenże, *Liberum veto: studium porównawcze – historyczne*, Kraków 1918, s. 291.

³ Tenże, *Prusy Królewskie w unji z Polską 1568-1772*, «Roczniki Historyczne» 3, 1927, s. 116.

⁴ K. Friedrich, dz. cyt., s. 289.

polskiej winien tylko *Bestes befondern*, będzie się gniewał o nieprawne przyswojenie tytułu *domina* przez Rzplłą, ale z miłością i dumą będzie wyszczególniał zasługi Gdańska dla Polski i uznanie Polski dla Gdańska, lubować się będzie w wyliczeniu, jacy królowie polscy «to miasto obecnością swoją zaszczyli i bądź dłużej, bądź krócej tu zabawiali», (...) Sam sobie z tego dobrze nie zdając sprawy, protestując się przy swoim patriotyzmie lokalnym znakomity Gdańszczanin został doskonałym Polakiem»¹. Słowa te powtórzył w 1911 r. W. Konopczyński². Dużo bardziej krytyczny, niemniej generalnie pozytywnie nastawiony do G. Lengnicha był Łukasz Kurdybacha, który pisał – «Obok niezaprzeczonej chęci wybielenia Augusta II, zdradził Lengnich w tej mowie [po zgonie Augusta II] swoje głębokie przywiązanie do Polski. Zdając sobie sprawę z groźnego położenia, tak zakończył przemówienie – «Ty zaś Boże, który niegdyś Rzplłą powołałeś do życia i przez wicie wieków ocalałeś ją wśród tylu niezgód, zamieszek, tumultów i srogich wojen, a nawet wbrew zawiści sąsiadów pomnożyłeś jej prowincje, zlituj się teraz nad nieszczęśliwą, pozbawioną króla, sam ją popieraj i broń. Otocz ją zewsząd twoją opieką, aby była bezpieczna od napadów wrogów, wpłyn na umysły ludzkie, aby jednakowo myślały i jednego chciały, to jest tego, co przyczynia się do bezpieczeństwa i korzyści wszystkich. Niech dojdzie podczas tego bezkrólewia do tak dawno już oczekiwanej naprawy Rzpltej. Niech miasto to (t. j. Gdańsk) nie służy nigdy obcym rządóm, które od jakiegoś czasu występują z wielką gwałtownością przeciw dotychczasowemu w nim panowaniu»³. Przywołanym słowom towarzyszy komentarz – «Zakończenie tej mowy oraz szereg innych faktów dyskredytują zupełnie twierdzenia nauki niemieckiej, że życzliwy stosunek Lengnicha do Polski, a nawet całe przywiązanie podyktowane było wyłącznie względami gospodarczymi Gdańska»⁴, a w innym miejscu – «Zadokumentowany niejednokrotnie w dziełach gorący patriotyzm Polski starał się Lengnich godzić przez całe życie z sumieniem lojalnego obywatela Gdańska, chociaż nie zawsze to mu się udawało»⁵.

Nieco inną postawę przyjął Stanisław Bodniak przedstawiając w 1935 roku stan badań nad tematyką wzajemnych relacji ustrojowych pomiędzy Prusami Królewskimi a Koroną⁶. Wskazywał on na nieobiektywizm Lengnicha wynikający ze stronniczości materiałów zgromadzonych w gdańskim archiwum – «Dzieło Lengnicha, dotąd jedyny najpełniejszy obraz rzeczywistości pruskiej w dobie sporu o unję, wywarło decydujący wpływ na ukształtowanie poglądów. Założeniem podstawowym jego historii Prus Królewskich jest państwowość kraju, złączonego z Polską do r. 1569 jedynie przez osobę króla. (...) Dekret lubelski pozbawił kraj swobód, zniósł różnice i pomieszał ze sobą dwa obce narody, pozostawiając Prusom samo imię, język ojczysty i smutne wspomnienie po utraconej wolności. (...) Nie można zarzucić Lengnichowi tendencyjności w sensie celowego zniekształcania treści źródeł albo świadomego

¹ Sz. Askenazy, *Wczasy historyczne*, t. 2, Warszawa-Kraków 1904, s. 223.

² W. Konopczyński, *Mrok i świt...*, s. 211-212.

³ Ł. Kurdybacha, dz. cyt., s. 28-29.

⁴ Tamże, przyp. 45.

⁵ Tamże, s. 32.

⁶ S. Bodniak, Prusy Królewskie wobec unji z Koroną, w: *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie, 17-20 września 1935 r.*, t. I – Referaty, Lwów 1935, ss. 52-57.

przemilczania niedogodnych dla własnych założeń faktów. Jednakże całą jego pracę o Prusach cechuje wybitna jednostronność, uwarunkowana materiałem. Czerpał go bowiem autor wyłącznie z archiwum gdańskiego»¹.

Jednak w najbardziej dojrzały sposób, problem ukazał tuż przed wybuchem II wojny światowej, w numerze «*Wiadomości Literackich*» mającym przedstawić polskie tradycje Gdańska – Stanisław Estreicher, który stwierdził – «Postać Gotfrieda Lengnicha, znakomitego uczonego a zarazem wielkiego patrioty gdańskiego, Gdańszczanina z krwi i kości, Gdańszczanina! Tak! – nie czuł się bowiem Lengnich Polakiem – a tem więcej błędnie nazywają go u nas niektórzy «doskonałym Polakiem». Był co najwyżej lojalnym poddanym królów polskich. Nie czuł się także nigdy Niemcem w znaczeniu politycznym, choć z kulturą ówczesnych Niemiec niejedno go wiązało, (...) Patriotą polskim nie mógł być ten Gdańszczanin, i trudno się w ówczesnych warunkach po nim tego spodziewać. Ale chciał z Polską dla jej dobra współpracować (...) Pojęcie «narodu» nie odgrywało w jego uczuciach żadnej roli, i dlatego tak trudno nam go zrozumieć»².

W. Zientara pisze o tożsamości Lengnicha – «Lengnich mówił sam o sobie, jako o gdańszczaninie. Jego ojczyzną, nie tylko w sensie geograficznym, lecz w jego odczuciu także w politycznym sensie, w pierwszym rządzie był Gdański i Prusy Królewskie. W szerszym znaczeniu jego ojczyzną była Rzeczpospolita, której władcy był wiernym i lojalnym poddanym»³. Jeżeli nie mamy żadnego problemu, żeby Polakiem określać mówiącego na co dzień po niemiecku Kopernika, także z syndykiem gdańskim nie powinno być problemu. Jego złożona tożsamość wspaniale oddaje ducha dawnej, wielokulturowej Rzeczypospolitej. Natomiast przynależność jego twórczości do polskiej historiografii nie może budzić żadnych zastrzeżeń. Niewątpliwie był badaczem nieprzeciętnym, godnym dużo większej uwagi niż to miało miejsce dotychczas. Tym bardziej warto się bliżej przyjrzeć jego książkom i je należy dowartościować, przy tym wszystkim pamiętając, że pisał przed rozbiorem Polski, wydarzeniami – które musiały w znaczący sposób wpłynąć na sposób postrzegania dziejów Ojczyzny, przez każdego historyka, który był tego świadkiem. Lengnich, z uwagi na wiek, nie miał możliwości, żeby spojrzeć na historię Rzeczypospolitej już inaczej.

Анотація

Томаш Мацьковські. Погляди Готфріда Ленґніха на устрій Речі Посполитої і їх реценція в польській історіографії перед Другою світовою війною.

Готфрід Ленґніх (1689–1774) – німецькомовний житель Гданська і вірний підданий польських королів – був одним з найвидатніших представників польської історіографії XVIII ст. Однак попри те, що він став видавцем найдавнішого історичного журналу в Польщі «*Polnische Bibliothek*», де, серед іншого, запропонував цікаву періодизацію історії Польщі, пропагуючи критичне та об'єктивне ставлення дослідника до джерел, розбирався з міцно укоріненими в суспільній свідомості історіографічними міфами, та, врешті, був автором низки чудових історико-правових трактатів – він все ще значною мірою недооцінений в польській історіографії. Це пов'язано з кількома причинами. Деякі вчені хибно розглядали його як історика права, а інші – лише як

¹ Там же, s. 52-53.

² S. Estreicher, dz. cyt., s. 22.

³ W. Zientara, dz. cyt., t. 2, s. 65.

історика-регіоналіста. Проте недооцінка Ленгніха, в основному, зумовлена тим, що його діяльність та погляди випадають зі звичайних схем сприйняття історіографії XVIII ст., політичних поглядів того часу й національних ідентифікацій, створених у XIX столітті. Етнічне та культурне розмаїття Речі Посполитої не заважало Ленгніху в сприйнятті себе як відданого патріота. Але, особливо в контексті польсько-німецької суперечки про політичну приналежність Гданська та Помор'я, німецькі історики вибірково інтерпретували його погляди, бачили Ленгніха захисником протестантизму і пруського сепаратизму, а через його приналежність до німецькомовної культури – робили претензійний висновок про ідентифікацію Ленгніха з німецькою нацією і її тодішніми інтересами. Польські історики не завжди знали як ставитися до цих аргументів. Все це спричинилося до того, що хоча праці Ленгніха є обов'язковими і, незважаючи на час, все ще актуальними для вивчення істориками Королівства Пруссії та модерного Гданська, їх ледь помічають історики історіографії.

Ключові слова: Готфрід Ленгніх, устрій Речі Посполитої, польська історіографія міжвоєнного періоду.

Streszczenie

Tomasz Maćkowski. Poglądy Gotfrieda Lengnicha na ustrój Rzeczypospolitej i ich recepcja w polskiej historiografii przed II wojną światową.

Gotfryd Lengnich (1689-1774) – niemieckojęzyczny gdańszczanin i wierny poddany królów polskich, należał do najwybitniejszych reprezentantów polskiej historiografii w XVIII wieku. Jednak pomimo, że stał się wydawcą najstarszego na ziemiach polskich czasopisma historycznego pt. «Polnische Bibliothek», gdzie m. in. zaproponował interesującą periodyzację dziejów Polski, propagując krytyczną i obiektywną postawę badacza względem źródeł rozprawiał się z mocno tkwiącymi w świadomości społecznej mitami historiograficznymi, a w końcu był autorem szeregu znakomitych traktatów historycznych i prawnych – wciąż jest mocno niedoceniany w polskiej historii historiografii. Wynika to z kilku zasadniczych powodów. Niektórzy badacze niesłusznie widzieli w nim przede wszystkim historyka prawa, a inni – jedynie historyka regionalistę. Jednak jego niedowartościowanie wynika głównie z faktu, że działalność Lengnicha i jego poglądy wymykają się utartym schematom postrzegania historiografii XVIII wieku, ówczesnych postaw politycznych, a także stworzonym w XIX wieku identyfikacjom narodowym. Wielość etniczna i kulturowa Rzeczypospolitej nie przeszkadzała Lengnichowi w postrzeganiu siebie, jako oddanego patrioty. Lecz zwłaszcza w kontekście sporu polsko – niemieckiego o przynależność polityczną Gdańska i Pomorza, historycy niemieccy dokonując wybiórczej interpretacji jego poglądów, widzieli w Lengnichu obrońcę protestantyzmu i separatyzmu pruskiego, a z jego przynależności do kultury języka niemieckiego – wyciągali prezentystyczny wniosek o identyfikacji Lengnicha z narodem niemieckim oraz jego współczesnymi interesami. Historycy polscy nie zawsze wiedzieli, jak się do tych argumentów odnieść. Wszystko to sprawiło, że choć dzieła Lengnicha są obowiązkową i mimo upływu czasu ciągle aktualną lekturą dla historyków Prus Królewskich oraz nowożytnego Gdańska, to zarazem są ledwie zauważalne wśród badaczy historii historiografii.

Słowa kluczowe: Gotfryd Lengnich, system państwowy Rzeczypospolitej, polska historiografia okresu międzywojennego.

Summary

Tomasz Maćkowski. The views of Gotfried Lengnich on the Commonwealth system and reception on them in Polish historiography before the Second World War

Gotfryd Lengnich (1689-1774) – a German-speaking citizen of Gdańsk and a loyal subject of Polish kings, he was one of the greatest representatives of Polish historiography in the 18th century. However, despite the fact that he was the publisher of the oldest historical journal in Poland, titled «Polnische Bibliothek», where, among others he proposed a very

interesting periodization of Polish history, dispraised historiographic myths, propagating the researcher's critical and objective attitude towards historical sources, and finally he was the author of several great historical books and legal codices – he is still very unappreciated in Polish history of historiography. This is the result of several reasons. Some scholars incorrectly perceived him as mainly a legal historian and others – only as a regionalist historian. However, his unappreciated result above all from the fact that Lengnich's attitude and his views do not fit in with the usual patterns of perception of Polish 18th century historiography, political attitudes at the time, and national identifications created in the nineteenth century. The ethnic and cultural multitude of the Polish state did not interfere with Lengnich's perception of himself as a devoted patriot. But especially in the context of the Polish-German dispute over political belongingness of Gdansk and Pomerania, German historians making a selective interpretation of his views, saw Lengnich as a protector of Protestantism and separatism against the centralist aspirations of the Polish king, and from his belonging to the German language culture – they drew the conclusion about Lengnich's identification with the German nation and its modern interests. Polish historians did not always know how to discuss these arguments. All this meant that although Lengnich's works are compulsory and, despite the passage of time, still up-to-date reading for the historians of Royal Prussia and modern Gdańsk, they are barely noticeable among historiography historians.

Key words: Gottfried Lengnich, state system of the Commonwealth, Polish historiography of the interwar period.

ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ

Jerzy Maternicki
(Rzeszów)

Joachim Lelewel i Józef Szujski: wizje konfederacji barskiej

O konfederacji barskiej (1768-1772) napisano już wprawdzie sporo, ale o jej zmieniających się w czasie historiograficznych obrazach raczej niewiele, prawie nic. Władysław Konopczyński na czterech stroniczkach swego *Wstępu* do wyboru tekstów źródłowych jej poświęconych¹ przytoczył niektóre oceny konfederacji formułowane swego czasu przez Joachima Lelewela, Adama Mickiewicza, Stanisława Kaczkowskiego, Walerego Wróblewskiego, Józefa Szujskiego, Waleriana Kalinki, Michała Bobrzyńskiego, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Henryka Schmitta, Tadeusza Korzonna, Władysława Smoleńskiego, Aleksandra Kraushara i Szymona Askenazego. Bardzo ogólnie o historiografii ruchu barskiego pisali też późniejsi autorzy: Waław Szczygielski² i Jan Rzońca.³ Brak jest jakichkolwiek studiów analitycznych poświęconych temu zagadnieniu, a więc obrazom konfederacji barskiej tworzonemu przez kolejne pokolenia historyków. Problematyka ta zasługuje na solidne studium historiograficzne.

Nie ulega wątpliwości, że konfederacja barska była jednym z najważniejszych wydarzeń w dziejach Polski XVIII w. Ze względu na swoją złożoność i swoistą wielowątkowość, a także niejednoznaczność celów i różnorodność skutków, była i jest nadal przedmiotem rozlicznych kontrowersji. 90 lat temu, najwybitniejszy jej badacz – Władysław Konopczyński pisał: «Pogląd nie tylko szerokiego ogółu, ale i historyków zawodowych na Konfederację Barską znajduje się (...) w stanie płynnym. Czy stanowiła ona przedostatni (przed Targowicą) objaw dawnego ducha rokoszowego, czy też pierwsze ogniwo w łańcuchu walk o niepodległość? Czy obstawała przy złotej wolności, czy sięgała po wolność nowoczesną, zgodną z wymaganiami życia państwowego? Tchnęła ślepym konserwatyzmem, czy zmierzała do śmiałych reform? Hołdowała fanatyzmowi i klerykalizmowi, czy czerpała z natchnień «oświeconej» filozofii XVIII-go wieku? Najogólniej biorąc: pomogła Polsce, czy zaszkodziła? (...) Uczucia i rozum podpowiadały często sprzeczne na te pytania odpowiedzi».⁴

W. Konopczyński starał się te kwestie rozwikłać w swej monumentalnej *Konfederacji Barskiej* (t. I-II, Warszawa 1936-1938), ale i on nie zawsze dochodził do jednoznacznych wniosków, choć – generalnie rzecz biorąc – wypowiadał się o ruchu barskim na ogół z dużym uznaniem (czasami jednak nie szczędził mu też słów krytycznych).⁵

---

¹ Por. Konfederacja Barska. Wybór tekstów. Wstępem i objaśnieniami zaopatrzył W. Konopczyński, Kraków 1928, s. IV-VIII.

² Por. W. Szczygielski, Konfederacja barska w Wielkopolsce 1768-1770, Warszawa 1970, s. 3-14.

³ Por. J. Rzońca, Konfederacja barska w historiografii polskiej w: Polacy i Rosjanie na przestrzeni wieków (XVII-XX w.). Praca zbiorowa pod red. J. Rzońcy, Opole 2000, s. 47-58.

⁴ W. Konopczyński, Wstęp w: Konfederacja Barska. Wybór tekstów, s. III.

⁵ Por. J. Michalski, Przedmowa do obecnego wydania w: W. Konopczyński, Konfederacja Barska, wyd. II, Warszawa 1991, s. 5-11; P. Biliński, Władysław Konopczyński i jego dzieło

Przedmiotem naszego zainteresowania są wczesne dzieje historiograficznej legendy Baru, zarówno tej «białej», jak i «czarnej». Uwagę skupimy na poglądach dwóch historyków: Joachima Lelewela – czołowego przedstawiciela polskiej historiografii romantycznej i Józefa Szujskiego – współtwórcy krakowskiej szkoły historycznej. Głosili oni, jak wiadomo, różne, często zdecydowanie odmienne poglądy na przeszłość narodową.¹ Rzutowały one na ocenę wielu wydarzeń i zjawisk historycznych, m. in. konfederacji barskiej. Badając jej obrazy w sposób porównawczy, możemy m. in. uzyskać pełniejszą wiedzę na temat ewolucji poglądów wymienionych wyżej historyków.

Bazę źródłową naszych dociekań świadomie ograniczamy do syntez i parasyntez dziejów narodowych, autorstwa J. Lelewela i J. Szujskiego. Publikacje tego typu konsumują dorobek badań analitycznych, są również powszechnie uznawane za najważniejsze źródło dla poznania myśli historycznej określonego okresu czy kierunku historiograficznego. Ważne jest też i to, iż z reguły cieszą się one znacznie większą poczytnością niż hermetyczne niejednokrotnie studia analityczne. Niemniej, w niektórych przypadkach, dla lepszego poznania zapatrywań określonego historyka, wypadło nam również sięgnąć do jego publikacji o charakterze analitycznym, a czasami także i wspomnieniowym.

Analizę poglądów J. Lelewela na konfederację barską rozpoczniemy od przypomnienia jego zapatrywań na historię i jej funkcję społeczną.²

Konfederacja Barska w: W. Konopczyński, *Konfederacja Barska. Przebieg, tajemne cele i jawne skutki*. T. I, Poznań 2017, s. 5-21. Por. także Władysław Konopczyński jako badacz dziejów XVIII wieku, red. Z. Zielińska, W. Kriegseisen, Warszawa 2014.

¹ Por. np. M. H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977; A. Wierzbicki, *Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski*, Warszawa 1984; tenże, *Spory o polską duszę*, Warszawa 1993; A. F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009.

² O J. Lelewelu i jego zapatrywaniach na przeszłość narodową napisano już kilkadziesiąt książek i kilkaset drobniejszych opracowań, ograniczymy się więc tu tylko do wymienienia niektórych, zasługujących na szczególną uwagę: M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*, Warszawa 1958; *Studia lelewelowskie*. «Kwartalnik Historyczny» 1961 nr 4; *Z badań nad pracami historycznymi Joachima Lelewela*, red. J. Pajewski, Poznań 1962; F. Bronowski, *Idea gminowładztwa w polskiej historiografii (Geneza i formowanie się syntezy republikańskiej J. Lelewela)*, Łódź 1969; B. Cygler, *Działalność polityczno-społeczna Joachima Lelewela na emigracji w latach 1831-1861*, Gdańsk 1969; tenże, *Z wolnością mego sumienia. Poglądy Joachima Lelewela na religię i rolę Kościoła katolickiego w dziejach*, Gdańsk 1992; H. Więckowska, *Joachim Leleweł – uczoney, polityk – człowiek*, Warszawa 1980; *Joachim Leleweł – człowiek i dzieło*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1988; V. Julkowska, *Retoryka w narracji historycznej Joachima Lelewela*, Poznań 1998; H. M. Słoczyński, *Światło w dziejarskiej ciemnicy. Koncepcja dziejów i interpretacji przeszłości Polski Joachima Lelewela*, Kraków 2010. Por. także, M. H. Serejski, *Joachim Leleweł i jego szkoła w: Polska myśl filozoficzna i społeczna. Tom pierwszy 1831-1863*, red. A. Walicki, Warszawa 1973, s. 30-77; A. F. Grabski, *Joachima Lelewela koncepcja dziejów Polski w: tegoż, Perspektywy przeszłości*, Lublin 1983, s. 133-220; A. Wierzbicki, *Koncepcja dziejów Polski Joachima Lelewela w: Joachim Leleweł – człowiek i dzieło*, s. 205-219; M. Drozdowski, *Lelewelowska koncepcja przyczyn upadku Polski*. Tamże, s. 221-232. Ze zrozumiałych

J. Lelewel, jak wiadomo, za główne zadania historii uznawał poszukiwanie prawdy o przeszłości, jednocześnie jednak kładł duży nacisk na społeczną pożyteczność kreślonego przez historyka obrazu przeszłości. Opowiadał się za historią zaangażowaną, służącą życiu, respektującą jego potrzeby.¹ Dla J. Lelewela nie ulegało wątpliwości, że historyk polski powinien służyć swemu narodowi, wzmacniać poczucie jego odrębności i wewnętrznej spójności, krzepić ducha narodowego, a także mobilizować rodaków do walki o lepszą przyszłość. Wszystko to jednak powinno się dokonywać z poszanowaniem prawdy historycznej.

Dużo światła na lewelową koncepcję dziejów Polski rzuca autobiograficzna notatka historyka *O piśmiennych pracach*, powstała ok. 1830 r. J. Lelewel otwarcie przyznawał, że w pracach poświęconych dziejom ojczystym przyświecał mu «cel polityczny». Uzasadniając swoje postępowanie, a jednocześnie wyjaśniając patriotyczny sens swych prac pisał: «Naród, który stracił byt i swego odrodzenia szuka przez przypomnienie przeszłości, którą wskrzesić pragnie, nabywa sił».² J. Lelewel był głęboko przekonany o wielkim znaczeniu podjętej przez siebie misji, polegającej z jednej strony na przywróceniu blasku przeszłości narodowej i mobilizowaniu w ten sposób rodaków do walki o niepodległość, z drugiej zaś – na wskazaniu narodowi właściwej drogi dalszego rozwoju, którą upatrywał w «gminowładztwie», głównie w «republikańskiej» formie rządu.

Rzutowało to nie tylko na lewelową wizję całości dziejów narodowych, ale także na ujęcie wielu składających się na nie wydarzeń i zjawisk historycznych, w tym konfederacji barskiej.

Już w swej napisanej w 1820 r. *Historycznej paraleli Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku* J. Lelewel wskazywał, że w latach 1768-1773 Polska była «zajęta» wojną o «własną (...) niepodległość».³

Nieco szerzej autor *Parareli* wypowiedział się na ten temat w opublikowanych w 1829 r. *Dziejach Polski potocznym sposobem opowiedzianych*. Tworząc to dziełko, przeznaczone dla dzieci i młodszej młodzieży, autor musiał, rzecz jasna, liczyć się z ówczesną cenzurą; nie o wszystkim więc mógł pisać bez żadnych zahamowań. Zachowując ostrożność podnosił, iż konfederacja barska była zawiązana «przeciw wpływowi cudzoziemców, za niepodległością Rzeczypospolitej i za religią».⁴ Dopiero później, kreśląc w wielkim skrócie przebieg wydarzeń, J. Lelewel wyjaśniał, że owymi «cudzoziemcami» byli Rosjanie. O konfederatach wypowiadał się na ogół z dużym uznaniem; szczególnymi względami darzył Kazimierza Pułaskiego, który «najdzielniej i najdłużej działał», a także biskupa kamienieckiego Adama Krasieńskiego, który «po dworach europejskich szukał dla Polski wsparcia».⁵ Konfederaci prowadzili walkę z

---

względów dużo miejsca poświęcił J. Lelewelowi i jego zapatrywaniom na dzieje Polski A. Wierzbicki w książce *Historiografia polska doby romantyzmu*, Wrocław 1999.

¹ Szerzej na ten temat J. Maternicki, *Historia i życie narodu*, s. 57 i n.

² J. Lelewel, *O piśmiennych pracach w: tegoż, Dzieła. T. I. Materiały autobiograficzne*, oprac. H. Więckowska, Warszawa 1957, s. 130.

³ J. Lelewel, *Dzieła. T. VIII. Historia Polski nowożytnej*, Warszawa 1961, s. 251.

⁴ J. Lelewel, *Dzieła. T. VII. Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane*, oprac. J. Bieniarzówna, Warszawa 1961, s. 190.

⁵ Tamże, s. 190-191. Autor dodawał tu jednak, że wysiłki te nie dały wielkich rezultatów, bowiem owo wsparcie okazało się «bardzo niedostateczne».

wojskami rosyjskimi z «różnym szczęściem»; nie «ćwiczeni w boju» nie mogli sprostać «porządnemu» (tzn. dobrze wyszkolonemu i wyposażonemu) wojsku rosyjskiemu. Do ich klęski w niemałym stopniu przyczyniło się nierozważne porwanie króla. Zdarzenie to «ostudziło wielu konfederatów, na konfederację wielkie skargi ściągnęło». W tym czasie dwory obce zaprzestały wspierania konfederacji, zaś trzy mocarstwa ościenne «postanowiły dać koniec kilkuletniej wojnie i ściętnić polskie granice».¹

Przypomnienie negatywnych skutków porwania króla było właściwie jedynym krytycznym akcentem w nakreślonym przez J. Lelewela szkolnym obozie konfederacji barskiej. Całość tej narracji świadczy, iż autor *Dziejów Polski potocznym sposobem opowiedzianych* darzył konfederatów ciepłymi uczuciami, z szacunkiem odnosił się do ich poświęcenia dla sprawy niepodległości Polski. Nie trudno się domyśleć, że obraz konfederacji barskiej, naszkicowany przez J. Lelewela w 1829 r. podporządkowany był idei patriotycznego wychowania młodego pokolenia Polaków.²

Szerzej na temat konfederacji barskiej wypowiedział się J. Lelewel w pracy *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta*. Po raz pierwszy ukazała się ona w 1818 r., później była wielokrotnie poprawiana i uzupełniana. Szczególny walor mają dla nas jej edycje emigracyjne. Nieskrępowany cenzurą, a także względami dydaktycznymi autor mógł już o wielu sprawach pisać wprost i otwarcie, a tym samym ujawnić w pełni swój rzeczywisty pogląd na konfederację barską. Istotne znaczenie miało również to, że dziełko przeznaczone było dla bardziej wyrobionego czytelnika; miało nie tylko wzmacniać uczucia narodowe, ale także uczyć porządnego myślenia o sprawach kraju i drogach prowadzących do odzyskania niepodległości.

Przedmiotem naszej analizy będzie ostatnia «autorska» edycja *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta* z roku 1859.³ W wydaniu krytycznym dziełko to liczy blisko 200 stron, z czego 30 dotyczy wydarzeń lat 1768-1772.

«Celem konfederacji barskiej – pisał J. Lelewel – było wyzwolić Polskę od najścia Rosji, a konstytucję spod jej gwarancji, która pozbawiała naród swobody prawodawczej, odzyskać niepodległość i samowładztwo (...)».⁴ Historyk wskazywał także na to, że konfederacja chwyciła za broń również «pod hasłem wolności i religii».

Zatrzymajmy się na chwilę przy tych zdaniach. Zwraca uwagę rozróżnienie dwu pojęć: «niepodległości» i «samowładztwa» czyli – w tym przypadku – suwerenności. Nie mamy do końca pewności, co J. Lelewel miał na myśli, mówiąc o obronie «wolności», przypuszczamy jednak, że zapewne chodziło mu o swobody stanu szlacheckiego, zwłaszcza zaś zachowanie republikańskiego ustroju Rzeczypospolitej, podważonego wcześniej przez reformy Czartoryskich. Autor *Panowania Stanisława Augusta* nie rozwinął szerzej tego wątku, uznawał go może za mniej istotny, bowiem reformy te zostały obalone przed 1768 r. Być może brał tu również pod uwagę fakt, iż

---

¹ J. Lelewel, *Dzieła*. T. VII, s. 192.

² Przepojone było nią całe dziełko J. Lelewela. Por. T. Słowikowski, Joachim Lelewel – krytyk i autor podręczników historii, Warszawa 1974.

³ Korzystać będziemy z jej wydania krytycznego z roku 1961. Por. J. Lelewel, *Dzieła*. T. VIII. Historia Polski nowożytnej, oprac. J. Dutkiewicz, M. H. Serejski i H. Więckowska, Warszawa 1961, s. 265-462.

⁴ J. Lelewel, *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta* w: tegoż, *Dzieła*. T. VIII, Warszawa 1961, s. 307.

postulaty ustrojowe konfederatów formułowane były nierzadko w sposób mało klarowny, wręcz mętny.

Ciekawy jest również komentarz J. Lelewela do przyświecającego konfederatom hasła religijnych. Był on krótki, ale bardzo wymowny: «w imię religii więcej się krwi przelało niżeli w sprawie ojczyzny».¹ Do sprawy tej jeszcze powrócimy w dalszej części naszych wywodów.

Dla J. Lelewela konfederacja barska była przede wszystkim «powszechnym w narodzie powstaniem» skierowanym przeciwko Rosji i jej dążeniom do podporządkowania sobie Polski.² Autor *Panowania Stanisława Augusta* mocno podkreślał: «Była to wojna [prowadzona – J. M.] wewnątrz, ale nie wewnętrzna, w kraju, ale nie domowa».³ W tytule jednego z podrozdziałów podnosił, że z konfederatami walczyli «Rosjanie sami». Pominięcie polskich formacji wojskowych, wiernych królowi, jest tu bardzo wymowne. Autor nie był tu jednak zupełnie konsekwentny, na innym miejscu stwierdził bowiem, że przez konfederację barską Polska została «w odmęt domowej wojny pochłonięta»⁴, co więcej – opisując przebieg walk – wspominał, że oddziały wierne królowi współdziałały z wojskami rosyjskimi. Całość wywodów J. Lelewela, poświęconych konfederacji barskiej, świadczy jednak dobitnie o tym, że w sposób zdecydowany na plan pierwszy wysuwał on «powszechną» walkę Polaków z Rosjanami; nie pomijał całkowicie konfliktów wewnętrznych, m.in. walki konfederatów z królem, ale przypisywał już do niej bez porównania mniejsze znaczenie.

Wojna z Rosją – zdaniem J. Lelewela – od początku toczyła się ze zmiennym szczęściem. Odnotowując porażki przez nich poniesione, historyk z nieukrywaną satysfakcją stwierdzał: «Mimo tych klęsk konfederacje wszędzie się pokrzepiały».⁵

Przywiązując dużą wagę do zawiązania konfederacji generalnej (w listopadzie 1769 r.) J. Lelewel podkreślał, że: «Naród ukazywał wszędzie radość w obecności nawet Rosjan, którzy nie śmieli się sprzeciwić takiemu uczuciu objawieniu. Ze wszystkich stron nadchodziły przystępowania do konfederacji, senatorów i ludzi wiekiem wytrawnych, zasługą znakomitych. Konfederaci pod bronią nabrawszy otuchy z większym do boju rzucili się zapałem».⁶

Przewaga była jednak po stronie armii rosyjskiej, lepiej wyćwiczonej i zaopatrzonej, a także bardziej zdyscyplinowanej niż wojsko konfederatów. Konstatując ten fakt J. Lelewel nie krył swego podziwu dla powstańców. Ponoszone przez nich klęski w 1770 r. «nie wycieńczały [ich – J. M.] umysłu przedsiębiorczego. Konfederacja co dzień nabierała groźniejszej postawy, co dzień nowe domyślano plany».⁷

Nieco dalej autor *Panowania Stanisława Augusta* z wielkim uznaniem wypowiadał się o «sile działalności» konfederatów. W jego ocenie w 1770 r.: «Położenie konfederatów zdawało się być najpomyślniejsze, a środki posiadała [ona – J. M.] ogromniejsze niż kiedykolwiek».⁸ Sytuacja międzynarodowa była wówczas dla konfe-

---

¹ Tamże.

² Tamże, s. 307-308.

³ Tamże, s. 308.

⁴ Tamże, s. 306.

⁵ Tamże, s. 311.

⁶ Tamże, s. 317.

⁷ Tamże, s. 319.

⁸ Tamże, s. 322.

deratów dość sprzyjająca. J. Lelewel wskazywał tu m. in. na «pobłażliwość» Austrii oraz życzliwość Francji. Wysłany przez tę ostatnią Charles-François du Périer Dumouriez «znalazł stan konfederacji najporządniejszy». Za jego sprawą: «Ułożono plany działania, urządzono lepiej karność wojskową, a obecność oficerów francuskich na wielu punktach nadała konfederatom wejrzenie armii porządnej, ich obrotom wojennym strategiczne działanie».¹ Dumouriez zreorganizował armię konfederatów, dzieląc ją na trzy korpusy.

Z czasem jednak – wskazywał J. Lelewel – «okoliczności zewnętrzne» okazały się «niestateczne» i zaczęły przybierać «posępną barwę». Autor miał tu na myśli uzyskanie przez Rosję zdecydowanej przewagi w wojnie z Turcją.

Pomimo to – podnosił J. Lelewel – konfederaci nie upadli na duchu, walczyli dzielnie nadal. Ze szczególnym uznaniem odnosił się historyk do poczynąń Kazimierza Pułaskiego. Opisywał je stosunkowo szeroko. Chwalił go m. in. za to, że już w latach 1778 i 1769 należał do tych, co «liczyli na własne siły i chcieli działać zaczepnie».² Dowiódł on swoimi poczynaniami «śmiałości i umysłu przedsiębiorczego», co nie wszystkim się podobało. «Nieszczęsnym losu zrządzeniem, jaki się często czepia ludzi dobrej sprawie wylanych, miał zawistnych, co nie przestali wymyślać podejrzeń».³ J. Lelewel odnosił się do nich krytycznie. Jego zdaniem, K. Pułaski był «umysłem niepodległym»⁴ i zawsze starał się dobrze służyć narodowi.

J. Lelewel wielokrotnie podkreślał męstwo i poświęcenie konfederatów, ich ogromną determinację w walce z wrogiem. «W ciągu tych lat kilku konfederaci liczne ponieśli klęski; ich rozsyпка była ustawiczna, ale nie niszcząca ich działania, po każdym rozbiciu byli zdolni groźniej się stawiać Rosjanom, z większym doświadczeniem i wprawą».⁵

Autor *Panowania Stanisława Augusta* nie był jednak apologetą konfederacji i jej armii. Oceniał ją trzeźwo, nierzadko krytycznie. «Nie brakowało konfederatom, ani męstwa, ani sprawności, ale przywykli od lat wielu (!) bojować jako partyzanci, więcej byli usposobieni do rozpierzchania się aniżeli porządnego odwrotu, mało przywykli do utrzymania w boju linii, nie byli dostatecznie opatrzeni, chociaż w ostatnim czasie [chodzi tu o drugą połowę 1770 r. – J. M.], ani amunicji, ani pieniędzy im nie brakowało».⁶

Oslabienie konfederacji i jej porażki w 1771 r. J. Lelewel tłumaczył m. in. zmianą sytuacji we Francji, tj. upadkiem życzliwego jej rządu E.-F. Choiseulau i daleko idącym ograniczeniem francuskiej pomocy dla konfederatów. Nie bez znaczenia były też «knowania w ciemnościach dyplomatycznych» Berlina, Wiednia i Petersburga. Nasiliły się również konflikty między poszczególnymi dowódcami, m. in. Dumouriezem a K. Pułaskim. Wszystko to powodowało «dolegliwe chwianie się w umysłach». Kiedy ostatecznie zawiodły nadzieje obcej pomocy, «złe wróżby tylko coraz gorsze wdzierały się w patriotyczne uczucia, nasuwały zimnej a strudzonej

---

¹ Tamże.

² Tamże, s. 311.

³ Tamże, s. 325.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, s. 307.

⁶ Tamże, s. 323.

rozwazde myśl, że konfederacja niedługo trwać będzie». ¹ W rezultacie: «W rozmaitych bitwach konfederaci potracili najlepsze swoje wojska, różne magazyny, zasoby i 30 armat». ²

Wspomnieliśmy wyżej o tym, że J. Lelewel przywiązywał dużą wagę do międzynarodowego kontekstu walk polsko-rosyjskich w latach 1768-1772. O działaniach dyplomatycznych konfederatów pisał już mniej, wychodził bowiem z założenia, iż dla losów konfederacji miały one dość ograniczone znaczenie. Zarzucał konfederatom, iż długo wiązali wielkie nadzieje z polityką mocarstw europejskich. Już w latach 1768-1869 okazało się, iż pomimo wielu gestów przyjaznych, konfederaci nie mogli liczyć na realną pomoc z zewnątrz; «Francja jedyna cokolwiek się czynniej losem konfederatów zajęła». ³ Z czasem sytuacja się nieco poprawiła i mocarstwa europejskie zaczęły żywiej interesować się walką konfederatów z Rosją, ale nie trwało to długo. Klęski Turcji w wojnie z Rosją «zmieniły zupełnie konfederatów położenie. Zrozumieli, że nadzieje pomocy obcej mogą się stać zawodne, iż na siebie liczyć im wypada». ⁴

Czytelnik *Panowania Stanisława Augusta* z rozważań J. Lelewela mógł wyciągnąć wniosek, że w walce o niepodległość najważniejsza jest wiara we własne siły, a nie w pomoc obcą. Jakiś wpływ na to stanowisko J. Lelewela mogło mieć jego rozczarowanie wydarzeniami lat 1848-1849 ⁵.

Jest rzeczą zastanawiającą, jak mało uwagi autor *Panowania Stanisława Augusta* poświęcił królowi i jego postawie w latach 1768-1772. Oceniał ją surowo. W 1768 r. Stanisław August był «strwożony, pełen do konfederatów wstrętu, a przychylności do Rosjan». ⁶ Nieliczne wzmianki o jego poczynaniach w następnych latach utrzymane były w podobnym tonie. J. Lelewel ze zrozumieniem odnosił się natomiast do działań konfederatów skierowanych przeciwko królowi. «Jego służebna [wobec Rosji – J. M.] nieczynność stawiała go w poniżającym i oplakanym położeniu. Strącenie go z tronu stawało się prawie powszechnym życzeniem». ⁷ J. Lelewel był jak najdalej od potępienia konfederatów za ogłoszenie bezkrólewia (9 kwietnia 1770 r.). Zwracał jednak uwagę, że akt ten, potwierdzony 14 maja 1770 r., miał też i swoje złe strony, dawał bowiem Rosji nową «pobudkę» do działań na rzecz utrzymania na tronie Rzeczypospolitej «swojej kreatury», tj. Stanisława Augusta. ⁸

Pisząc o porwaniu króla (3 listopada 1771 r.) J. Lelewel zwracał uwagę na fakt, że nastąpiło ono za przyzwoleniem K. Pułaskiego. Autor *Panowania Stanisława Augusta* miał mu za złe, że później, kiedy wytoczono proces spiskowcom, K. Pułaski zszedł «z drogi szczeroci, jaką był winien nie procesowi, ale narodowi» i «kłamliwie» się «zaparł, jako nic o tym przedsięwzięciu nie wiedział». ⁹

---

¹ Tamże, s. 328.

² Tamże.

³ Tamże, s. 313.

⁴ Tamże.

⁵ Por. B. Cygler, Działalność polityczno-społeczna Joachima Lelewela na emigracji.

⁶ J. Lelewel, *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta*, s. 310.

⁷ Tamże, s. 321.

⁸ Por. tamże, s. 321-322.

⁹ Tamże, s. 330.

Autor *Panowania Stanisława Augusta* mocno jednak akcentował negatywne skutki porwania króla. «To przedsięwzięcie konfederatów dało powód do oskarżenia ich o przestępstwo nastawiania na życie królewskie». J. Lelewel nie omieszczał przy tym zaznaczyć, że: «Sam król nie wzdragał się tej opinii rozszerzać (...)».¹ Porwanie Stanisława Augusta pogorszyło sytuację konfederatów. «Dwory sąsiednie – podnosił historyk – uznały to za zamach królobójczy. Król pruski uznał, że konfederaci «zasłużyli na pomstę całej Europy», a Kaunitz spowodował, że Generalność zmuszona była opuścić Austrię.² Rozwijając dalej ten wątek J. Lelewel zwracał uwagę na to, że po porwaniu króla dyplomacja europejska «poczęła okazywać wstręt do konfederatów. Zamysł rozbioru [Rzeczypospolitej – J. M.] ustalał się odgłosem powszechnym». W kraju zaś: «Podpadnięcie umysłu zmroziło uczucia narodowe; po tych wydarzeniach okropne tylko następstwa widziano; z przerażeniem poglądano na dzielność i poświęcenie konfederatów. Liczba ich szybko malała».³

Będąc na emigracji J. Lelewel bez żadnej obawy mógł już otwarcie pisać o smutnym, wręcz tragicznym losie konfederatów, którzy dostali się do niewoli rosyjskiej. «Szczęśliwsi» byli ci, «co uniknąwszy dręczeń od razu śmierć znaleźli; wielka ich liczba, wycieńczona najwyższą niewygoda, zapędzona została na Syberię, na zawsze skąd nie wrócili, a ci, których w kraju zostawiono, po większej części byli pokaleczeni, z pucinanymi rękami lub nogami. Długo potem, z tych jeńców, co cierpienia przeżyli, bez rąk lub innym kalectwem dotkniętych po ulicach żebrzących widziano».⁴

Opinia ta sformułowana została na marginesie opisu «barbarzyńskich» poczynań I. G. Drewicza na Ukrainie w 1769 r.

J. Lelewel nie mógł, rzecz jasna, pominąć pytania o przyczyny klęski konfederatów. Nie stawiał go wprost, ale wiele wskazuje na to, iż miał je zawsze na uwadze w swej refleksji, poświęconej wypadkom lat 1768-1772. Bardzo znamienne są jego słowa: «W tej wojnie o niepodległość jedynie szlachta walczyła. Uważać zaś potrzeba, że nie wszystka do broni biegła, tylko szczupła onej ilość usiłowała zająć i przebiegać szeroką krainę, aby w niej urządzić siłę narodową, z niej wyczerpywać środki do wielkiego przedsięwzięcia».⁵

W słowach tych, nie do końca jednoznacznych w swej treści, kryło się zapewne głębokie rozczarowanie tym, iż nie cała szlachta podjęła walkę o niepodległość, a ci

¹ Tamże.

² Tamże.

³ Tamże, s. 331. Opisując toczony wówczas walki J. Lelewel koncentrował swoją uwagę na poczynaniach «bohatera» K. Pułaskiego, który do upadłego bronił Częstochowy. W końcu, nie widząc już żadnej nadziei, nie chcąc narażać miasta na zniszczenie, a obrońców na niechybną śmierć, złożył dowództwo i «opuścił ojczyznę». Załoga przez jakiś czas jeszcze się broniła, ostatecznie jednak skapitulowała.

⁴ J. Lelewel. *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta*, s. 309.

⁵ Tamże, s. 323. Wedle J. Lelewela liczba konfederatów «dochodziła czasami» do ośmiu lub dziewięciu tysięcy, Rosjanie zaś dysponowali armią liczącą od dwudziestu do dwudziestu pięciu tysięcy i «zawsze byli wyżsi nie tylko liczbą, ale karnością i wsparciem głównej armii». Nie bez pewnej satysfakcji historyk stwierdzał, że pomimo «jawnej nierówności stron» przez jakiś czas «powodzenia i klęski zachodziły rozmaicie», raz górą byli konfederaci, innym razem – wojska rosyjskie. Tamże.

spośród niej, którzy to uczynili, nie poruszyli pozostałych warstw narodu – chłopów i mieszczan.

Wypowiadając się na temat słabości i błędów ruchu konfederackiego. J. Lelewel nie pominął też jego religijnych aspektów. Nie pisał na ten temat wiele, ale za to w sposób dobitny. Cytowaliśmy wyżej jego słowa, że «w imię religii więcej się krwi przelało niżeli w sprawie ojczyznej». Zapewne odnosiły się one głównie do rzezi humańskiej i jej konsekwencji. Według J. Lelewela dokonała się ona z «podniety» Katarzyny II, dążącej do zniszczenia konfederacji. «Ponieważ powstanie wzięło za hasło religię, mając walczyć z dysydentami z nieprzyjacielem kraju zmównymi, a nunciusz papieski wzywał do obrony znieważonego kościoła i rozjątrzał religijny fanatyzm, imperatorowa umiała stąd wyczerpać korzyści, przeciw szlachcie katolickiej uzbroiła lud dyzunicki. Hufce Zaporozców przez Żeleźniaka prowadzonych niosąc ukaz imperatorowej rozsypały się w powiatach ze zbrojnej siły ogołoconych na Ukrainie, szerząc rozbój i rzeź, a powołując lud w imię uciśnionej religii».¹

«Okrucieństwa» Zaporozców posunęły się tak daleko, że nawet «Rosjanie sami zniewoleni byli zaciekłość powściągnąć».² Wojska rosyjskie uśmierzyły rzezie, surowo karząc Zaporozców. J. Lelewel zaznaczał przy tym, że w walce z nimi brały także oddziały polskie dowodzone przez Józefa Stępowskiego.

Rzecz ciekawa, zasługująca na uwagę, że J. Lelewel w cytowanej wyżej pracy ani słowem nie wspomniał o tym, że hasła religijne barszczan odgrywały również pozytywną rolę, mobilizowały ich do walki z Rosją. Szczególnie wymowne jest tu pominięcie uwielbianego przez poetów romantycznych³ księdza Marka (Marka Jandołowicza) i jego roli w obronie Baru w 1768 r. Można przypuszczać, że w jakiejś mierze pozostawało to w związku z indyferentyzmem religijnym historyka i jego krytycznym stosunkiem do Kościoła.⁴

Pisząc o konfederacji barskiej J. Lelewel relacjonował wydarzenia, często je komentował, nigdy jednak nie pokusił się o jej globalną, jednoznaczną ocenę. Zapewne nie było to sprawą przypadku. Jego pogląd na konfederację barską był złożony. Wskazują na to m. in. końcowe zdania rozdziału poświęconego temu wydarzeniu. Relacjonując ostatnie poczynania konfederatów, wspominając o wyjeździe z kraju K. Pułaskiego, o heroizmie ostatnich obrońców Częstochowy, J. Lelewel pisał: «Inni konfederaci pozbawieni wszelkiego wsparcia, kryjąc się po domach i szeroko zniszczonym kraju albo uchodząc za granicę, rozwiązali bezskuteczne przedsięwzięcie swoje. Tyle poświęcenia się i ofiar dla ojczyzny uczyniwszy, tyle krwi własnej

---

¹ J. Lelewel, *Panowanie króla Stanisława Augusta*, s. 308. Przy okazji warto zaznaczyć, że genezę ruchu hajdamackiego J. Lelewel pojmował dość wąsko, sprowadzając wszystko do prowokacji rosyjskiej. Wspomniany przez niego «ukaz imperatorowej» (zapewne chodziło tu o tzw. Złotą Hramotę) nie był dokumentem autentycznym, ale «fałszywką» mającą zachęcić hajdamaków do walki z Lachami.

² J. Lelewel, *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta*, s. 309.

³ Por. M. Janion i M. Żmigrodzka, *Tradycja barska w dobie romantyzmu w: Przemiany tradycji barskiej*, red. Z. Stefanowska i in., Kraków 1973, s. 107 i n.; Z. Stefanowska, *Konfederaci barscy w twórczości Mickiewicza*. Tamże, s. 167 i n.; S. Treugutt, *Książę niezłomny na murach Baru*. Tamże, s. 189 i n.; *Konfederacja barska, jej konteksty i tradycje*, red. A. Buchmann i A. Danilczyk, Warszawa 2010.

⁴ Por. B. Cygler, *Z wolnością mego sumienia. Poglądy Joachima Lelewela na religię i rolę Kościoła katolickiego w dziejach*, Gdańsk 1992.

przelawszy jedni są powiezieni zaludnić Syberię i o nich nikt się po tym nie upomniał, inni poszli tułać się po świecie, głośniejszym imię Polski czynić. Jeden tylko waleczny Zaremba, jeden z nich, uniżył się i u zwycięzców przebaczenia prosił».¹

Przebija z tych słów z jednej strony głęboki podziw i szacunek dla konfederatów oraz ich heroicznej walki z Rosją, z drugiej zaś głęboka gorycz z powodu poniesionej klęski. Wysiłki konfederatów okazały się «bezskuteczne», co więcej wszczęta przez nich wojna doprowadziła do zniszczenia kraju i wielu ofiar. Czy mogło być inaczej, czy konfederaci mogli zwyciężyć? Tego pytania historyk sobie nie stawiał, w każdym razie nie czynił tego wprost. Źródła klęski zdawał się upatrywać głównie w tym, iż nie cała szlachta włączyła się do walki z Rosją. pośrednio dawał również wyraz swemu niezadowoleniu z powodu czysto szlacheckiego charakteru ruchu. J. Lelewel wskazywał także na słabe wykształcenie i wyposażenie oddziałów konfederackich, niesnaski pomiędzy dowódcami, przesadne liczenie na pomoc obcą, podejmowanie działań budzących niechęć pozostałych państw europejskich (porwanie króla) itp. Nie wypowiadał się jednoznacznie o tym, w jakim stopniu konfederacja barska przyczyniła się do rozbioru Rzeczypospolitej w 1772 r., pewne wszakże wydaje się to, iż dostrzegał związek pomiędzy tymi faktami.

Oceniając ogólnie poglądy J. Lelewela na konfederację barską trzeba stwierdzić, iż nacechowane były one dużym realizmem; autor *Panowania Stanisława Augusta* nie zawsze był konsekwentny, unikał wszakże skrajności, starał się w swych ocenach sprawiedliwie rozkładać blaski i cienie ruchu barskiego. Wypowiadał się o nim często krytycznie, ale nie szczędził mu również pochwał; cenił go za to, że reprezentował bliskie mu wartości patriotyczne, podjął walkę o wyzwolenie kraju spod obcego jarzma.² Wiązało się to z postawą polityczną historyka, głęboko zaangażowanego w działalność niepodległościową. Będąc na emigracji początkowo wiązał duże nadzieje z ruchami rewolucyjnymi w Europie, później, po Wiośnie Ludów, nabrał przekonania, że Polacy w swych dążeniach niepodległościowych mogą tylko liczyć na własne siły.³ Łączyło się to z mocno ugruntowanym przeświadczeniem, że niepodległość można odzyskać jedynie na drodze zgodnego współdziałania szlachty i ludu wiejskiego. Przekonania te, jak widzieliśmy, wywarły znaczący wpływ na lelewelowską wizję konfederacji barskiej, w jakiejś mierze legły u jej podstawy.

Następne pokolenie syntetyków dziejów Polski rozwinęło swoją działalność już po klęsce powstania styczniowego, a więc w nowych warunkach politycznych. Zwolennicy pracy organicznej na ogół z dużym dystansem, a bywało, że i z nieukrywaną niechęcią odnosili się do tradycji walk niepodległościowych, spisków i powstań narodowych. Towarzyszyła temu daleko idąca rewizja zapatrywań na dawną Rzeczypospolitą i przyczyny jej politycznego upadku w końcu XVIII w. Zagadnienie to było już przedmiotem wielu badań, poświęconych w głównej mierze dominującym w popowstaniowej myśli historycznym szkołom: krakowskiej i warszawskiej.⁴

---

¹ J. Lelewel, *Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta*, s. 332.

² Por. A. F. Grabski, *Joachima Lelewela koncepcja dziejów Polski*, s. 198.

³ Por. B. Cygler, *Działalność polityczno-społeczna Joachima Lelewela na emigracji w latach 1831-1861*; A. F. Grabski, *Joachim Lelewel i demokracja niemiecka*, Łódź 1987.

⁴ Por. np. *Historiografia polska w dobie pozytywizmu (1865-1900)*. Kompilacja dokumentacyjna, red. R. Przelaskowski, Warszawa 1968; A. F. Grabski, M. H. Serejski, *Historiografia polska w latach 1863-1899 w: Historia nauki polskiej pod red. B. Suchodolskiego*. T. IV

Zainteresowania nasze skupimy teraz na tej pierwszej, na jej stosunku do tradycji barskiej. Zaczniemy od czołowego syntetyka szkoły krakowskiej – Józefa Szujskiego¹, od jego pierwszej syntezy, tj. czterotomowych *Dziejów Polski*, wydanych

---

1863-1918. Cz. III, red. Z. Skubała-Tokarska, Wrocław 1987, s. 378-613; Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ 1869-1969, red. C. Bobińska i J. Wyrozumski, Kraków 1972; K. Grzybowski, szkoła historyczna krakowska w: Polska myśl filozoficzna i społeczna. Tom drugi pod red. B. Skargi, Warszawa 1975, s. 535-592; S. Filipowicz, Ujarzmienie rozumu politycznego. Polityczne horyzonty krakowskiej szkoły historycznej, Warszawa 1984; Uniwersytet Jagielloński. Złota Księga Wydziału Historycznego, red. J. Dybiec, Kraków 2000; Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne. Studia historiograficzne, red. P. Biliński i P. Plichta, Warszawa-Kraków 2017; M. H. Serejski, Miejsce pozytywistycznej szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia w: tegoż, *Przeszłość a terażniejszość. Szkice i studia historiograficzne*, Wrocław 1965, s. 139-173; A. F. Grabski, *Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki w: Polska myśl filozoficzna i społeczna. Tom drugi*, s. 456-534; tegoż, *Warszawska szkoła historyczna. Problemy i kontrowersje w: tegoż, Orientacje polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1972, s. 272-300; J. Maternicki, *Zmierzch szkoły krakowskiej i opozycja historyków warszawskich. Cz. I-II. «Przegląd Humanistyczny» 1976 nr 2, s. 15-28, nr 3, s. 17-42; Historycy warszawscy ostatnich dwóch stuleci*, red. A. Gieysztor, J. Maternicki i H. Samsonowicz, Warszawa 1986; A. Wierzbicki, *Warszawska szkoła historyczna wobec problemu historyczno-kulturowej przynależności Polski w: Warszawskie środowisko historyczne w XX wieku*, Warszawa 1997, s. 91-104; *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku. T. I-V*, red. J. Maternicki i L. Zaskilniak, Rzeszów-Lwów 2004-2007; *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki i L. Zaskilniak, Rzeszów 2007; *Toż T. II*, red. J. Maternicki, P. Sierzęga i L. Zaskilniak, Rzeszów 2014; A. Toczek, *Lwowskie środowisko historyczne i jego wkład w kulturę książki i prasy (1860-1918)*. Kraków 2013; J. Maternicki, *Złote lata historiografii polskiej we Lwowie*, Rzeszów 2015.

¹ Por. J. Adamus, *O syntezach historycznych Szujskiego. Szkic z dziejów polskiej myśli historycznej w: Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby. T. II*, Kraków 1938, s. 1-27; H. Barycz, *Docenkie kłopoty Józefa Szujskiego w: tegoż, Wśród gawędziarzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich. T. II*, Kraków 1963, s. 92-116; J. Miłkowski, *Józef Szujski jako badacz polskiego średniowiecza w: Spór o historyczną szkołę krakowską*, s. 71-81; J. Gierowski, *Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych. Tamże*, s. 83-93; J. Maternicki, *Józef Szujski wobec tzw. idei jagiellońskiej w: Historia XIX i XX w. Studia i szkice. Prace ofiarowane H. Jabłońskiemu ...*, Wrocław 1979, s. 41-55; tenże, *Historiografia i kultura historyczna. Cz. I*, Warszawa 1990, s. 92-123; A. F. Grabski, *Polityka i Katedra Historii Polskiej w: tegoż, Troski i nadzieje. Z dziejów polskiej myśli społecznej i politycznej XIX wieku*, Łódź 1981, s. 251-298; H. S. Michalak, *Józef Szujski 1835-1883. Światopogląd i działanie*, Łódź 1987; tenże, *Wstęp w: J. Szujski, O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki. Rozprawy i artykuły*, wyd. H. Michalak, Warszawa 1981, s. 5-19; U. Perkowska, *Profesor Józef Szujski i jego uczniowie. «Rocznik Krakowski»*. T. LX, 1994, s. 95-105; tejże, *Józef Szujski (1835-1883) w: Uniwersytet Jagielloński, Złota księga Wydziału Historycznego*, s. 51-62; H. Słoczyński, *Z dziejów czarnej legendy krakowskiej szkoły historycznej. «Kwartalnik Historyczny 1995 nr 3-4*, s. 209-243 (polemika: A. Wierzbicki, *Wokół czarnej legendy historiografii krakowskich konserwatystów. «Kwartalnik Historyczny» 1997, nr 2*, s. 63-87); tenże, *Młodość historyka. Wizja przeszłości Polski i przekonania polityczne we wczesnym piarstwie Józefa Szujskiego.. «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne»*. Z. 127, Kraków 2000, s. 89-106; tenże, *Krytyczna interpretacja dziejów narodowych Józefa Szujskiego a upadek Polski Jana Matejki w: Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne*, s. 217-240; A. Wierzbicki, *Józef Szujski (1835-1883) w: Nation and history. Polish historians from the*

w latach 1862-1866.¹ Pierwsze dwa tomy tego dzieła ukazały się jeszcze przed wybuchem powstania styczniowego, dwa dalsze już po jego klęsce.² Interesować nas tu będzie tom IV, napisany już po powstańczych doświadczeniach lat 1863-1864. J. Szujski niegdyś demokrata, uczestnik powstania styczniowego, po jego klęsce związał się z obozem konserwatywnym i stał się zwolennikiem ugody z Austrią. Dość szybko odciął się też od tradycji walk niepodległościowych, potępiając *liberum conspiro*, będące, jego zdaniem, kontynuacja zgubnego dla Polski *liberum veto*.

Jak ta przemiana wpłynęła na jego wizję konfederacji barskiej, zaprezentowaną w IV tomie *Dziejów Polski*?

Nim spróbujemy odpowiedzieć na to pytanie przypomnimy tu pokrótce poglądy J. Szujskiego na historię i jej społeczną funkcję, wyrażone we *Wstępnych uwagach i wiadomościach* otwierających I tom jego *Dziejów Polski*.³ Punktem wyjścia rozważań historyka na ten temat było głębokie przeświadczenie o bliskim i silnym związku współczesności z przeszłością. Dobrze jej poznanie jest dla J. Szujskiego niezbędne dla zrozumienia « ducha narodowego ». Chodzi o to, aby zachowując « twórczy » i « badawczy » stosunek do przeszłości, wydobyć z niej « myśl (...) bożą, zbawczą, prawdziwą, odpychając przypadłości i słabości czasów i wieków, wiążąc zarazem myśl obecną, twórczą, żywotną z myślą ubiegłych pokoleń ».⁴

Każde dziejopisarstwo ma dwie « strony »: « umiejętną » (naukową) i « czerpaną z narodowego poczucia », czyli narodową. W pierwszym przypadku chodzi o to, aby « dążyć za pomocą badań, poszukiwań, odkryć nowych materiałów i dokumentów, do wysłedzenia wszechstronnie prawdy faktów, odparcia fałszywych przypuszczeń i przedstawienia przeszłości w kształtach rzeczywistych i pełnych ».⁵

Wypowiadając się na temat drugiej « strony » dziejopisarstwa J. Szujski dowodził, że jest ona « czerpana (...) z narodowej duszy » i « grupuje zdarzenia przeszłości narodowej około wielkich autorów myśli opatrznych, zakreślonych ręką bożą, które poruszały przeszłością i dotąd jako jej spuścizna przemieszkują w tejże duszy narodowej ».⁶ Według autora *Dziejów Polski*: « Zadaniem dziejopisarstwa zatem jest nie tylko podanie znakomitych czynów i wypadków narodowych z ich przyczynami i skutkami, ale wyprowadzenie z nich tej opatrznej myśli, która dziejom narodu tym a nie innym płynąć kazała korytem, wskazanie tych idei sternicznych, które przyświecając narodowi od jego kolebki, to a nie inne w dziejach kazały mu zająć stanowisko ».⁷

Enlightenment to the Second World War, ed. by J. D. Stanley and P. J. Wróbel, Toronto 2006, s. 85-100; Józef Szujski 1835-1883, red. J. Wyrozumski, Kraków 2015 (m. in. artykuł K. Zamorskiego *Historyzm i narodziny szkoły krakowskiej*, s. 51-59).

¹ Dzieło to, niestety, nie doczekało się, jak dotąd, pogłębionej analizy historiograficznej, stosunkowo najwięcej uwagi poświęcili mu – w wymienionych w przyp. 53 pracach – H. Słoczyński i H. S. Michalak.

² Por. J. Szujski, *Dzieje Polski* podług ostatnich badań. T. I-II, Lwów 1862. T. III, Lwów 1864. T. IV, Lwów 1866.

³ Szersze ich omówienie w pracy J. Maternickiego, *Historia i życie narodu*, s. 146 i n.

⁴ J. Szujski, *Dzieje Polski*. T. I, s. 1.

⁵ Tamże, s. 2.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

Z całości wywodów J. Szujskiego wynikało, że dokonując «rozrachunku» z przeszłością historycy powinni rozdzielać to, co w niej było dobre i złe.

Nie były to myśli nowe, podobne wypowiadali już wcześniej czołowi przedstawiciele historiografii romantycznej – J. Lelewel i Karol Szajnocha. J. Szujski cenił ich dorobek, z dużym uznaniem odnosił się też do tego kierunku myśli historycznej, którą reprezentował Adam Mickiewicz w swych prelekcjach paryskich; twierdził, iż «wieje» z niego duch «ciepły» i «życiodajny».¹

Poglądy J. Szujskiego na historię i jej społeczną funkcję uległy dość istotnej zmianie po klęsce powstania styczniowego. Znalazło to wyraz m.in. w jego *Wstępnej prelekcji otwierającej kurs historii polskiej* (1869).² Mocniej teraz przeciwstawiał się wykorzystywaniu historii dla celów doraźnych; na plan pierwszy wysuwał rzetelność i bezstronność historyka. Nie kwestionował potrzeby «budzenia i utrzymania ducha narodowego», ale w 1869 r. nie przywiązywał już do tego takiej wagi, jak w 1862 r. Twierdził nawet, że jest to «najmniejsza korzyść, jaką z historii narodowej wyciągnąć można, korzyść często straty za sobą pociągająca».³ Historia – zdaniem J. Szujskiego – powinna być krytyczna, powinna przywracać rodakom «zmysł polityczny», uczyć politycznego myślenia.

4 tom *Dziejów Polski*, w którym mowa m.in. o konfederacji barskiej, powstał w okresie stopniowego przechodzenia J. Szujskiego na pozycje konserwatywne i ugodowe. Postawa ideowa historyka nie była jeszcze w pełni uformowana; nie od razu zerwał ze swą romantyczną i powstańczą przeszłością. Nasuwa się w związku z tym pytanie, w jakiej mierze rzutowało to na jego ówczesne poglądy na konfederację barską? Jak daleko odszedł w 1866 r. od zapatrywań J. Lelewela?

Konfederacji barskiej J. Szujski poświęcił nieco ponad 44 stron tekstu, a więc znacznie więcej niż j. Lelewel w *Panowaniu Stanisława Augusta*. Nakreślony przez J. Szujskiego obraz wydarzeń lat 1768-1772 był bogatszy w faktografię, bardziej też nasycony refleksją ogólną, niż to było w przypadku J. Lelewela. Także podstawa źródłowa rozważań historyka krakowskiego była bez porównania szersza, bardziej solidna. W latach 60. XIX w. był to niewątpliwie jeden z najlepszych, jeżeli nie najlepszy syntetyczny obraz konfederacji barskiej.⁴

Według J. Szujskiego była ona «jedną z najciekawszych, najbardziej pouczających a zarazem najmniej znanych kart naszej historii».⁵ Historyk krakowski najwyraźniej nawiązywał tu do koncepcji historii, jako lekcji lub inaczej: szkoły politycznego myślenia. Sugerował czytelnikowi, iż z analizy wydarzeń lat 1768-1772 można wyciągnąć pożyteczne wnioski natury politycznej, aktualne także i w czasach współczesnych. Sam ich nie formułował, pozostawiał to domyślności czytelnika.

¹ Tamże, s. 4.

² Por. J. Szujski, *Wstępna prelekcja otwierająca kurs historii polskiej* w: *Historycy o historii*. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775-1918, Warszawa 1963, s. 139-148.

³ Tamże, s. 143.

⁴ «Konkurencją» dla niego mogło być wówczas jedynie to, co o konfederacji barskiej napisał H. Schmitt w II tomie swych *Dziejów Polski XVIII i XIX wieku*, wydanym w Warszawie w tym samym, 1866 r. Wypadkom lat 1768-1772 historyk lwowski poświęcił blisko trzy razy więcej miejsca niż J. Szujski.

⁵ J. Szujski, *Dzieje Polski* podług ostatnich badań. T. IV, Lwów 1866, s. 432. Podkreślenia nasze.

Analizę stworzonego przez J. Szujskiego obrazu konfederacji barskiej zaczniemy od tego, co historyk pisał na temat jej celów. Nie poświęcił tej sprawie zbyt wiele uwagi, nie skupił też swoich przemyśleń na ten temat w jakimś jednym miejscu (jak to uczynił J. Lelewel), ale rozsiał je po całym niemal tekście dotyczącym lat 1768-1772.¹

Autor *Dziejów Polski* uznawał, iż konfederacja barska stawiała przed sobą cztery cele. Pierwszym i najważniejszym było «zrzucenie jarzma» rosyjskiego, a więc obrona niepodległości i suwerenności Polski. Podobnie, jak pamiętamy, sądził J. Lelewel. Drugim celem konfederacji, zdaniem J. Szujskiego, było przywrócenie dawnego religijnego stanu Rzeczypospolitej (chodziło m. in. o odrzucenie roszczeń dysydentów), trzecim zaś – powrót do dawnego ustroju politycznego i wolności szlacheckich. Także i te cele były już wcześniej dostrzeżone przez J. Lelewela. Obaj jednak nie poświęcili im zbyt wiele uwagi, prawdopodobnie uznawali je za mniej istotne.

J. Szujski wzbogacił natomiast lelewelowski katalog celów konfederacji barskiej o jeden istotny postulat: obalenie Stanisława Augusta Poniatowskiego. «Detronizacja Stanisława Augusta wchodziła w program konfederatów barskich (...) Masa szlachty uczestniczącej nienawidziła króla, każda prawie pieśń konfederacka była inwektywą na niego».² Sprawie tej, jak dalej zobaczymy, historyk krakowski nadawał wyjątkowo wysoką rangę, uznając ją za jeden z najważniejszych wątków dziejów Polski w latach 1768-1772.

Dysponując większą ilością miejsca J. Szujski mógł bardziej szczegółowo omówić genezę konfederacji barskiej. Dowodził, że jej myśl powstała wśród rosyjskich «gwałtów radomskich i warszawskich», a za jej inicjatorów uznawał biskupów Adama Krasieńskiego i Kajetana Sołtyka (jeszcze przed porwaniem i wywiezieniem tego drugiego w głąb Rosji). W te «tajemne układy» wchodził także Józef Pułaski.³ Wspominając o wysiłkach A. Krasieńskiego, starającego się o uzyskanie wsparcia z zewnątrz, J. Szujski zaznaczał, że choć był on «trafny w sądach, głęboki w kombinacjach politycznych», to jednak brakowało mu «stanowczości». Nie umiał przygotować «czynu», «zapanować nad nim i wyznaczyć mu chwilę stosowną».⁴ Z przytoczonego zdania dość jednoznacznie wynika, że J. Szujski skłaniał się do poglądu, iż konfederacja została zawiązana i podjęła walkę z wojskami rosyjskimi w niezbyt odpowiednim momencie (zapewne przedwcześnie). Za prawdziwego «męża czynu» uznawał jednak nie A. Krasieńskiego a Józefa Pułaskiego.

W ocenie historyka krakowskiego konfederacja barska była reakcją na «bezczelną uzurpację i większe gwałty na niepodbitym jeszcze dokonywanych społeczeństwie». Był to – podkreślał J. Szujski – «wybuch chwalebny i szlachetny, pełen rysów heroizmu i poświęcenia ...» Zaraz jednak historyk dodawał, że nie wychodził on «ani na chwilę poza ciasny widnokrąg słabego rozumu stanu szlacheckiego, a co gorsze obciążony (był) wszystkimi zakorzenionymi wadami przeszłości».⁵

---

¹ Stosunkowo najwięcej uwagi poświęcił tej sprawie w podrozdziale 149 zatytułowanym «Konfederacja zawiązana w Barze 29 lutego 1768 r.», s. 432-435.

² J. Szujski, *Dzieje Polski*, T. IV, s. 465.

³ Stosujemy tu współczesną pisownię jego nazwiska, J. Szujski używał formy: Puławski.

⁴ J. Szujski, *Dzieje Polski*. T. IV, s. 433.

⁵ Tamże, s. 432.

Pierwsza część tej opinii była w pełni zgodna z oceną J. Lelewela, druga już nie. Wyprzedzając wyniki dalszej analizy, zaznaczmy tu tylko, że o ile J. Lelewel starał się w swych ocenach konfederacji w miarę równomiernie rozkładać światła i cienie, o tyle J. Szujski skupiał raczej swoją uwagę na jej słabościach, błędach i negatywnych skutkach.

Wspomnieliśmy wyżej, że według J. Szujskiego konfederacja barska została zawiązana o niewłaściwym czasie. Historyk krakowski dodawał do tego, że zainicjowana została przez ludzi «w społecznej hierarchii polskiej podrzędnych», nie miała przez to «powagi», a ponadto rozpoczęła się «bez zasobów».¹ Była improwizacją nie poprzedzoną odpowiednimi przygotowaniem, a tym samym niejako z góry narażoną na niepowodzenie.

J. Szujski nie przywiązywał wprawdzie – podobnie zresztą jak J. Lelewel – większej wagi do religijnego wątku konfederacji, ale kiedy już go podejmował², na niektóre sprawy patrzył inaczej niż autor *Panowania Stanisława Augusta*. Podnosił, że sprzysiężenie barskie rozbudzając «ducha religijnego», zapewniło ruchowi «trwałość i niepożytość» (niespożytość).³ J. Lelewel, jak o tym wcześniej wspomnieliśmy, takiej korzyści nie dostrzegał.

Wątek religijny odgrywał istotną rolę w rozważaniach obu historyków dotyczących ruchu hajdamackiego i rzezi humańskiej. Nie tylko J. Lelewel, ale także J. Szujski zwracał uwagę na to, że wysuwane przez barszczan hasła religijne w niemałym stopniu przyczyniły się do rozruchów na Ukrainie. J. Szujski ujął to w słowach: «Konfederacja barska, ruch szlachecki w imię wiary i wolności, zaniepokoiła umysły szyszmatyckiego [szyszmatyckiego – J. M.] ludu Ukrainy». Wybuchł «bunt hajdamaków i chłopstwa ukraińskiego, podniecony przez Moskwę i szyszme» – stwierdzał historyk.⁴ J. Szujski rozważał to zjawisko w szerszej perspektywie historycznej niż robił to J. Lelewel. Zwracał mianowicie uwagę na to, że hajdamactwo rozpoczęło się wtedy, kiedy «kozactwo urzędownie w Polsce istnieć przestało». Historyk krakowski przypominał, że na Ukrainie «mordy i bunty chłopskie» nie były nowością. «Moskwa, pani Zaporozża, była naturalną podstawą tych ruchów, w których chęć rabunków i nienawiść polskiego żywiołu łączyła się z fanatyzmem religijnym». J. Szujski przypominał też, że: «Już Piotr Wielki używał hajdamactwa dla politycznych celów».⁵ W podobny sposób postąpiła Katarzyna II, która w wydanym manifestie (J. Szujski zdawał się wierzyć w jego autentyczność) «wezwała szyszmatyczną ludność do rzezi».⁶

---

¹ Tamże, s. 435.

² Informował m. in., że: «Współcześnie z aktem konfederacji zawiązał się w Barze rodzaj zakonu rycerskiego pod nazwą kawalerów krzyża świętego. Zobowiązali się oni «bronić wiary świętej własnym życiem i krwią». J. Szujski wypowiadał się o ich działalności z wyczuwalnym dystansem. Por. J. Szujski, *Dzieje Polski*. T. IV, s. 434-435. Warto tu też zauważyć, że historyk krakowski zamieścił w swoim dziele trzy wzmianki o pominiętym przez J. Lelewela księdzu Marku. Wspominał o nim jako «proroku i zakonodawcy» rycerzy krzyża świętego, ale pominął jego rolę w obronie Baru w czerwcu 1768 r.

³ J. Szujski, *Dzieje Polski*. T. IV, s. 435.

⁴ Tamże, s. 439.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże, s. 440. J. Szujski, podobnie jak J. Lelewel pisał o niej z odrazą: «w Humańsku dwadzieścia tysięcy mieszkańców, szlachty, księży, mieszczan i żydów padło od noża

Potępiając w ostrych słowach rzeź humańską, autor *Dziejów Polski* zwracał również uwagę na to, że: «Bunt humański uniemożliwił wszelkie silniejsze rozwinięcie konfederacji w stronach południowo-wschodnich».¹ Podobnego zdania, jak pamiętamy, był też J. Lelewel.

Obaj historycy stosunkowo dużo uwagi poświęcili społecznym aspektom ruchu barskiego. Także i w tym przypadku byli w swych sądach czasami zbieżni, czasami zaś nie. Według J. Szujskiego konfederacja barska była «ostatnią wojną w duchu czysto szlacheckim o niepodległość narodową».² Zbliżone stanowisko zajmował wcześniej J. Lelewel. Obaj historycy zwracali też uwagę na to, że nie cała szlachta zaangażowała się w wojnę z Rosją. Zdaniem J. Szujskiego patriotyzm konfederatów «nie poruszył mas szlacheckiego narodu».³ J. Szujski, podobnie jak J. Lelewel, najbardziej surowo oceniał postawę polskiego możnowładztwa. «Rodziny możne – pisał – trzymały się na uboczu, wyczekiwały trwożnie, chłody lub zapalały się w miarę zagranicznych nadziei a członkowie ich wysunięci na straconą w konfederacji czatę, nie poświęcili sprawie całej energii i zasobów swego domu».⁴

Konfederacja barska była w swym «duchu» ruchem «czysto szlacheckim», ale też – w opinii J. Szujskiego – przełamującym jednocześnie, jak niegdyś w wojnie o «oswobodzenie» w 1655 r., «granicę kasty szlacheckiej».⁵ Była to teza nowa, obca J. Lelewelowi. J. Szujski podnosił, że konfederacja barska «poszła po obrońców do warstw niższych». Uzasadniając tę tezę, historyk krakowski powoływał się na to, że «Morawski, jeden z najdzielniejszych partyzantów był rzeźnikiem, Szczygieł szewcem; w Krakowie walczyła cała ludność, Marcin Lubomirski wodził tatrzańskich górali, Sawa-Caliński był kozakiem».⁶

Szczególnie mocno J. Szujski akcentował udział wszystkich warstw narodu w obronie Krakowa w 1768 r.: «Na akcie konfederacji spotykamy liczne mieszczan podpisy, co żyło ruszyło się w Krakowie do broni, szlachta, chłopci i mieszczenie pełnili obok siebie służbę na murach».⁷

Można się zastanawiać, dlaczego J. Lelewel o tym nie wspominał; na dobrą sprawę pominął udział przedstawicieli warstw niższych w wojnie konfederatów z Rosją. Wydaje się mało prawdopodobne, aby o tym nie wiedział; wytłumaczenia tego faktu szukać raczej należy w postawie ideowej historyka. Jako demokrata, J. Lelewel nie był usatysfakcjonowany pojedynczymi przypadkami aktywności mieszczan czy chłopów, ważne dla niego było natomiast to, że obie te warstwy nie miały praktycznie żadnego wpływu na charakter ruchu barskiego. Nadal – w swych celach i środkach działania – pozostawał on często szlachecki. Dla J. Szujskiego konfederacja barska była ruchem szerszym, w jakiejś mierze obejmującym także niższe warstwy narodu. Historyk krakowski nie był tu jednak w pełni konsekwentny, bowiem wcześniej, w

---

hajdamackiego, wśród mąk, na jakie się tylko ludzkie zdobyć się może rozbestwienie». Tamże, s. 441.

¹ Tamże, s. 443.

² Tamże, s. 485.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, s. 486.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże, s. 444.

innym miejscu swoich wywodów poświęconych konfederacji barskiej twierdził, że był to «bój czysto szlacheckich żywiołów».¹

Zwrócimy teraz uwagę na organizacje tego «boju», na sprawy polityczne i czysto wojskowe. Wypowiadając się na te tematy J. Szujski nie szczędził konfederatom ostrych słów krytyki. W wielu przypadkach posunął się w niej znacznie dalej niż J. Lelewel.

Wspominając o licznych konfederacjach lokalnych, zawiązywanych w 1768 r., autor *Dziejów Polski* pisał: «Bez kierownictwa od konfederacji generalnej wychodzącego, bez udziału możniejszych, wszystkie te konfederacje przedstawiają dziwny a różnorodny obraz improwizacji polityczno-wojskowych, a jeżeli jednym prawdziwie dało początek poświęcenie, to drugim warcholstwo a nawet nikczemną chęć obłowienia się».² Dostrzegał to zjawisko także J. Lelewel, ale przywiązywał do niego jakby mniejsze znaczenie.

J. Szujski mocno podnosił, że także w następnym, 1769 r., brak było «wszelkiej organizacji». W tej sytuacji: «nie dziwota, że walka z małymi liczebnie siłami moskiewskimi nie szła ani pomyślnie ani chwalebnie a taki podrzędny komendant, jakim był uwijający się po Polsce Drewicz, przyszedł do strasznej dla konfederatów sławy».³ Działania wojenne konfederatów pozbawione były «ciągu i planu». Także w 1770 r. przed przyjazdem do Polski Ch. F. Dumourieza «ruchami konfederacji nie kierowała żadna myśl dalsza, strategiczna».⁴ Sytuacja ta, zdaniem J. Szujskiego uległa poprawie dopiero na przełomie 1770 i 1771 r., kiedy to wspomniany wyżej Ch. F. Dumouriez i Generalność konfederacji podjęli «wielkie przygotowania». Ich celem było «przetworzenie dotychczasowej partyzantki na wojnę regularną».⁵ J. Szujski pochwalał te wysiłki, ale jednocześnie wskazywał na dość ograniczone ich efekty.

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na to, co historyk krakowski pisał o utworzonej w Białej w listopadzie 1769 r. konfederackiej Generalności. Początkowo, oceniał, pracowała ona «na drodze dyplomatycznej i politycznej z wielką gorliwością»⁶, później jednak pogrążyła się w sporach i walkach wewnętrznych.⁷ Historyk krakowski podnosił też, iż Generalność «nie umiała uderzyć w stanowczy ton pospolitego ruszenia, nie umiała sobie dać rady w stawianych na nią matniach dyplomatycznego szalbierstwa, oglądała się i łudziła zagranicą, gospodarzyła między dowódcami wedle przewagi tej albo owej partii w swoim łonie. Ten brak taktu, stanowczości, rozumu, pędził ją do kroków fałszywych i zgubnych, stwarzał niezgodę a w podkomendnych chęć samowoli i uzurpacji». Dalej autor twierdził, że nikogo nie powinno

---

¹ Tamże, s. 377.

² Tamże, s. 445.

³ Tamże, s. 452.

⁴ Tamże, s. 468.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże, s. 457.

⁷ Por. tamże, s. 446. Autor poświęcił nawet tej sprawie osobny paragraf (159) noszący tytuł «Intrygi w łonie konfederacji», s. 158-161. Warto przy sposobności zauważyć, że J. Szujski nie miał zbyt wysokiego mniemania o dyplomacji konfederacji. Jej dyplomaci, z wyjątkiem biskupa Krasieńskiego, «nie byli dość bystrego umysłu, aby przeniknąć tajemnice gabinetów i do grozy położenia zastosować środki ratunku». Tamże, s. 479.

dziwić, że «wśród takich stosunków zdarzały się często nadużycia, rabunki, że się wyrodził groźny dowódców terroryzm ...»¹

Na te negatywne zjawiska zwracał wcześniej uwagę J. Lelewel; J. Szujski oceniał je jednak bardziej surowo, potępiał z całą bezwzględnością.

Obaj historycy z szacunkiem odnosili się do heroizmu i poświęcenia konfederatów w walkach z wojskami rosyjskimi. Jak pamiętamy, J. Lelewel opisując poszczególne bitwy i potyczki często podkreślał «waleczność», «ofiarność», «poświęcenie» i «bohaterstwo» konfederatów. Niektóre wypowiedzi historyka na ten temat miały charakter bardzo emocjonalny. Narracja J. Szujskiego była bez wątpienia bardziej stonowana; takie słowa jak «waleczny opór» czy «poświęcenie» pojawiały się w niej znacznie rzadziej, niż w tekstach J. Lelewela. Dla J. Szujskiego, podobnie zresztą jak i dla autora *Panowania Stanisława Augusta*, największymi bohaterami byli bracia Pułascy, w szczególności Kazimierz.²

Czytając *Dzieje Polski* można odnieść wrażenie, że J. Szujski często oceniał konfederację barską z perspektywy chłodnego analityka. Szczególnie wymowne są pod tym względem jego słowa dotyczące Józefa Zaremby i jego postawy w 1772 r. Otóż, w połowie kwietnia tego roku wypowiedział on służbę konfederacji, a następnie – po różnych perypetiach – wyjechał do Warszawy, gdzie od króla otrzymał stopień generalski. Przejście na służbę króla J. Lelewel potępiał w sposób zdecydowany, zaś J. Szujski odnosił się do tego z dużym zrozumieniem. «Opinia publiczna – pisał – nazwała go zdrajcą; wzgląd na okoliczności usprawiedliwia go wszakże. Był on dobrym żołnierzem, dopóki widział prawdopodobieństwo skutku; na męczennika idei nie był stworzony».³

Dochodzimy tu do sprawy szczególnie ważnej, dotyczącej oceny polityki Stanisława Augusta⁴, zwłaszcza jego relacji z konfederatami. Poglądy J. Lelewela i J. Szujskiego na te kwestie były zdecydowanie odmienne.

J. Lelewel, jak pamiętamy, potępiał króla w sposób stanowczy, traktował go jako «kreaturę» rosyjską, nic też nie wspominał o jego próbach uniezależnienia się od Petersburga i porozumienia z konfederatami. J. Szujski poświęcił mu nie tylko więcej uwagi, ale też zupełnie inaczej go oceniał.

Autor *Dziejów Polski* zwracał m. in. uwagę, że król parokrotnie starał się wyrwać z «kleszczy rosyjskich».⁵ Wszystkie te wysiłki były niweczone przez konfederatów. W 1769 r. na przykład: «Po raz drugi ujrzał się (...) w fatalnej sytuacji, że szczerze jego chęci odzyskania niepodległości odpychano, sytuacji, której winą był pierwotny grzech otrzymania korony przez protekcję moskiewską».⁶

¹ Tamże, s. 485-486. W końcowej części tych wywodów autor dość zaskakująco stwierdził, że wszystko to «jako wina na sprawę konfederacji spadać nie powinno». Trzeba to rozumieć chyba w ten sposób, że całą winę za wymienione wyżej zjawiska negatywne ponoszą władze konfederacji, a nie ogół jej uczestników.

² Por. J. Szujski, *Dzieje Polski*, T. IV, s. 453, 465, 485.

³ Tamże, s. 483.

⁴ Szerzej na ten temat pisał przed laty A. Zahorski, *Spór o Stanisława Augusta*, Warszawa 1988.

⁵ Por. np. J. Szujski, *Dzieje Polski*. T. IV, s. 448, 450.

⁶ Tamże, s. 455.

Ogłoszenie bezkrólewia w 1770 r. uznawał J. Szujski za «czyn najniepolityczniejszy, na jaki się wówczas zdobyć można było».¹ Nastąpiło ono w czasie, kiedy król i Czartoryscy ponownie starali się zbliżyć do konfederacji. Był to «błąd polityczny» o doniosłych skutkach. Historyk krakowski przypominał, że detronizację Stanisława Augusta potępiły kraje, które dotąd wspierały konfederację lub odnosiły się do niej przychylnie. Z wywodów J. Szujskiego dotyczących tej kwestii jednoznacznie wynikało, że po ogłoszeniu bezkrólewia Stanisław August nie miał innego wyjścia, jak ponowne związanie się z Rosją i podjęcie walki z konfederatami.

Jeszcze bardziej surowo oceniał historyk krakowski porwanie króla w 1771 r. Pociągnęło ono za sobą «najgorsze» skutki: «mocarstwa podziałowe otrzymały wyborny motyw mieszania się w interesy anarchicznej Polski ...»²

Najbardziej znamienna wypowiedź J. Szujskiego, dotycząca stosunku konfederatów do Stanisława Augusta, wiąże się z wypadkami wcześniejszymi. Omawiając niełatwą sytuację, w jakiej znalazła się konfederacja w pierwszych miesiącach 1770 r. J. Szujski pisał: «Gdyby konfederacja miała więcej rozumu stanu, gdyby ocenić umiała wartość firmy królewskiej dla swego działania, nie należy wątpić, że byłaby mogła rozpocząć rzeczywiście dzieło oswobodzenia kraju. Niestety spójność jej ciała była tylko pozorną i pokrywała wewnętrzną zamieszkę, a rozum stanu dalekim był od przeważnej części jej przywódców».³

Cytowane wyżej słowa J. Szujskiego świadczą o tym, iż, jego zdaniem, konfederacja barska, wybierając drogę konfrontacji z królem, zwalczając go, całkowicie przekreśliła jakiekolwiek szanse na zrzucenie «jarzma rosyjskiego». J. Szujski nie przesądzał tego, czy w ówczesnych warunkach było to w ogóle możliwe, uznawał wszakże współdziałanie z królem za nieodzowny warunek skuteczności wszelkich działań zmierzających do osiągnięcia wspomnianego wyżej celu. Stanowisko J. Lelewela w tej sprawie było zupełnie inne; Stanisław August był dla niego przeszkodą w walce z Rosją, wrogiem dążeń niepodległościowych narodu, znajdujących swój wyraz w heroicznej walce konfederatów barskich.

Obaj historycy dużo uwagi poświęcali sytuacji międzynarodowej w latach 1768-1772, w szczególności polityce Petersburga, Wiednia i Berlina wobec Polski. Nie było w tych sprawach pomiędzy nimi jakichś istotnych różnic. J. Szujski mocno akcentował to, że «Katarzyna [II – J. M.] myślała o ujarzmieniu Polski na własną rękę a konfederacja barska dawała jej wyborny pozór dokonania planu».⁴ Podobnie zresztą jak J. Lelewel, przywiązywał też dużą wagę do konsekwencji zwycięstw Rosji w wojnie Turcja; fakt ten w istotny sposób zmienił sytuację konfederatów. Nastąpiło zbliżenie Austrii i Prus i oba te kraje dążyły odtąd do podziału Rzeczypospolitej. Za głównego orędownika idei rozbiorów J. Szujski, podobnie jak J. Lelewel, uznawał Prusy.

---

¹ Tamże, s. 464.

² Tamże, s. 481.

³ Tamże, s. 458.

⁴ Tamże, s. 445.

Dość zgodnie obaj historycy oceniali również życzliwą konfederatom politykę Francji i jej załamanie w późniejszym okresie. Opinia J. Szujskiego o Ch. F. Dumouriezie była tylko, jak się wydaje, nieco bardziej krytyczna niż J. Lelewela.¹

Chwaląc konfederatów za poświęcenie i męstwo w walce o zniesienie rosyjskiego «jarzma», J. Szujski nie omieszczał zaznaczyć, że wśród nich byli także «ludzie podli, którzy kupczyli świętą sprawą konfederacji w Petersburgu, jakimi byli (Gabriel) Podoski i (Teodor) Wessel».² Surowo osądzał ich także J. Lelewel.

W ocenie J. Szujskiego, jak już wcześniej o tym była mowa, konfederaci wykazali się żarliwym patriotyzmem, ale – bez porozumienia z królem – nie mieli praktycznie żadnych szans na zwycięstwo; był to więc ruch niejako z góry skazany na klęskę. Historyk krakowski nie powiedział tego wprost, ale dość jednoznacznie wynikało to z całości jego wywodów dotyczących lat 1768-1772. J. Lelewel nie był w tej sprawie aż takim pesymistą; doceniał siłę przeciwnika, tj. wojsk rosyjskich, ale widział też – po spełnieniu pewnych warunków – możliwości ich pokonania.

Powróćmy do zapatrywań historyka krakowskiego. Wyrażając swój ogólny pogląd na konfederację barską, J. Szujski dokonał jej porównania z powstaniem 1794 r. Powstanie kościuszkowskie było dla historyka krakowskiego «krokiem ogromnego postępu wobec konfederacji barskiej, jako walka za niepodległość i reformę zarazem wobec walki o niepodległość w imię dawnego porządku, jako walka poruszająca mieszczan, a nawet częściowo lud wiejski wobec boju czysto szlacheckich żywiołów, jako walka wreszcie scentralizowana pod jednym wodzem bez rachunków dyplomatycznych wobec szlacheckiej niezgody i wieszania się nadziei zagranicznych rycerzy barskich».³

Skutki ruchu szlacheckiego lat 1768-1772 autor *Dziejów Polski* oceniał bardzo surowo. Konfederacja barska miała «ratować» Polskę, w rzeczywistości przyspieszyła jej podział.

Dużą wagę J. Szujski przywiązywał także do wyniszczenia ziem polskich w wyniku działań wojennych. «Ruina kraju po konfederacji – pisał – była ogromną, chociaż nie podlega wątpliwości, że się do niej bardziej Moskale jak konfederaci przyczynili».⁴ Olbrzymie i bolesne były również straty ludzkie. Tu historyk powoływał się na opinię księdza M. Pstrokońskiego. «Ludu wojennego (...), rodowitych Polaków – pisał on – zginęło, jak wyrachował król, mający o wszystkim wierne raporty, sześćdziesiąt tysięcy. Bezbronnych ludzi tu ówdzie porżniętych, rachowano też na kilkadziesiąt tysięcy; dziadów, żydów, z fałszywego o szpiegostwo podejrzenia, pełno po drogach wisiało, a zaprzędanych za sio, za to konfederatów Prusakom przez Moskwę, na kilkanaście tysięcy liczyć się mogło. Familie najzacniejsze i wielkich fortun do ubóstwa przychodziły; młodź szlachecka ostatnie kawałki majątków ojczystych potraciła».⁵ Z kontekstu przytoczonych tu słów jednoznacznie wynika, że J. Szujski w pełni podzielał tę opinię.

---

¹ J. Szujski doceniał jego wysiłki, aby przekształcić partyzanckie działania konfederatów w wojnę regularną, ale jednocześnie wskazywał na ich nikłe rezultaty. Jego plany oceniał jako «awanturnicze», podnosił też, że był «absolutny» i «grubiański». Tamże, s. 468-469.

² J. Szujski, *Dzieje Polski*. T. IV, s. 485.

³ Tamże, s. 377-378.

⁴ Tamże, s. 486.

⁵ Tamże.

Podkreślić jednak należy, że J. Szujskiego ocena konfederacji barskiej nie była całkowicie negatywna; historyk krakowski bardzo mocno akcentował jedną jej stronę dodatnią: «poświęcenie i zapał patriotyczny». «Jakoż – pisał – można nazwać Bar kolebką nowego patriotyzmu polskiego». Otóż, patriotyzm ten «występujący najsilniej «w bohaterskiej rodzinie Pułaskich», stał się – zdaniem J. Szujskiego – «ziarnem ewangelicznym dla pokoleń przyszłych».¹ Historyk krakowski nie rozwinął szerzej tej myśli, podjęcie jednak tego zagadnienia (związku późniejszych powstań narodowych z walką konfederatów barskich) było na gruncie historiografii zjawiskiem raczej nowym. J. Lelewel nie podnosił tej sprawy, choć, jak wiadomo, walka o niepodległość była mu zawsze bardzo bliska.

Przytoczone wyżej wypowiedzi J. Szujskiego zdają się świadczyć, iż jego pogląd na konfederację barską w 1866 r. nie był jeszcze w pełni skryształizowany. Odwołując się do przytoczonych na początku rozprawy słów W. Konopczyńskiego można powiedzieć, że z jednej strony postrzegał ją jako rokosz, z drugiej jednak – jako godne szacunku powstanie narodowe.² Przeważały w jego narracji oceny krytyczne, nieraz bardzo surowe, ale przecież nie brak w niej również ocen pozytywnych, podnoszących szlachetność intencji barszczan, ich waleczność i poświęcenie, a także wpływ na patriotyzm następnych pokoleń Polaków.³

Być może, że to właśnie stało się powodem nieco kąśliwych uwag Waleriana Kalinki dotyczących J. Szujskiego i jego obrazu konfederacji barskiej. Zasadniczo W. Kalinka był pod dużym urokiem myśli historycznej tego historyka, niejednokrotnie bardzo pochlebnie wypowiadał się o jego pracach; obaj, jak wiadomo, głosili podobne zapatrywania na dzieje Polski, opowiadali się za teorią samozawinionego upadku.⁴

Autor *Ostatnich lat panowania Stanisława Augusta* obdarzył J. Szujskiego w 1868 r. wieloma komplementami. Stwierdził wówczas m.in., że: «Z ogłoszonych dotąd historii konfederacji barskiej, najlepsza choć krótka znajduje się w dziele pana Szujskiego».⁵ Mowa tu oczywiście o IV tomie jego *Dziejów Polski*. Praca ta – podnosił W. Kalinka – odznacza się zarówno «metodą historyczną i jasnością wykładu», jak też «pocziwym uczuciem w ocenianiu faktów i ludzi».⁶ W. Kalinka na tym jednak nie poprzestał, stwierdził bowiem, że w nakreślonym przez historyka krakowskiego obrazie konfederacji barskiej brakuje, «wytrawnego politycznego sądu».⁷

Autor *Ostatnich lat panowania Stanisława Augusta* nie sprecyzował bliżej swych obiekcji, można jednakże się domyśleć, że chodziło mu o brak jednoznacznego i

---

¹ Tamże, s. 485.

² W analizowanym przez nas fragmencie *Dziejów Polski* nie znaleźliśmy takich terminów jak «rokosz» czy «powstanie narodowe», jednakże treści jakie zazwyczaj z tym pojęciami wiążemy, są obecne wielu wypowiedziach ich autora.

³ Por. s. niniejszych rozważań.

⁴ Szerzej na ten temat w studium J. Maternickiego, Walerian Kalinka (1826-1886) i jego badania nad epoką porozbiorową, Rzeszów 2013, s. 51 i n.

⁵ W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*. Cz. I. Dzieła Waleriana Kalinki, T. I. Cz. I, Kraków 1891, s. 187, przyp. 1.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże. W. Kalinka uznawał to za rzecz zupełnie zrozumiałą, bowiem trudno o taki sąd nawet najzdolniejszemu historykowi, jeżeli nie ma on «praktyki interesów publicznych» i «doświadczenia życia». Tamże.

zdecydowanego potępienia ruchu barskiego przez J. Szujskiego.¹ W rzeczy samej w 1866 r. historyk krakowski wykazywał jeszcze pewne wahania w jego ocenie.

Czy i w jakim stopniu J. Szujski wziął sobie do serca krytyczne uwagi W. Kalinki, trudno to już dziś z całą pewnością stwierdzić. Faktem jednak jest, że druga synteza J. Szujskiego, opublikowana 14 lat po ogłoszeniu IV tomu *Dziejów Polski*, była – w swych ocenach konfederacji – bardzo bliska temu, co o tym wydarzeniu napisał W. Kalinka w 1868 r. Nad dziełem tym, noszącym dość długi tytuł: *Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście* historyk krakowski pracował pod koniec lat 70. XIX w., opublikował je zaś w 1880 r. Ów zwięzły zarys historii Polski, napisany – wedle deklaracji autora – z myślą o «młodzieży i światłej publiczności», nawiązywał wprawdzie do wcześniej wydanych przez niego *Dziejów Polski*, ale jednocześnie – w niektórych przynajmniej przypadkach – wnosił do nich znaczące nieraz korekty. Dotyczy to m. in. konfederacji barskiej. Jej obraz, nakreślony w 1880 r., był bardziej jednoznaczny w swej wymowie niż ten, jaki historyk zaprezentował w 1866 r.

Oczywistą jest rzeczą, iż w jednotomowym zarysie dziejów Polski J. Szujski musiał dokonać daleko idącej selekcji faktów historycznych. W 1866 r., jak pamiętamy, dziejom konfederacji barskiej poświęcił ponad 44 strony, w 1880 – znacznie mniej, niecałe 5 stron. Ważniejsze jest jednak dla nas to, iż w 1880 r., podtrzymując wiele swoich wcześniejszych sądów, J. Szujski w wielu przypadkach inaczej rozkładał akcenty. Szczególnie wymowne jest tu m.in. całkowite niemal pominięcie społecznych wątków konfederacji i udziału w niej przedstawicieli warstw niższych.

Były też zmiany dalej idące. W 1866 r. J. Szujski w swym obrazie konfederacji barskiej na czoło wysuwał walkę z Rosją o niepodległość Polski, dopiero na drugim planie sytuował walkę konfederatów z królem, ich dążenie do detronizacji Stanisława Augusta. W 1880 r. ten drugi wątek stał się dla historyka krakowskiego równie ważny jak pierwszy. J. Szujski wytykał konfederatom, iż ci podejmując walkę o «odzyskanie niezawisłości», pominieli króla i nawiązali do «anarchicznych tradycji konfederacji radomskiej».²

---

¹ W. Kalinka ocenił go w 1868 r. znacznie surowiej. Nie kwestionował celowości podjęcia walki z Rosją, bardzo jednak dobitnie podkreślał, że podjęto ją w nieodpowiednim momencie, bez żadnego niemal przygotowania, prowadzono zaś w sposób wysoce niezdolny. Aby osiągnąć zamierzony cel «potrzeba było obok religijnego i patriotycznego zapału, zgody i porozumienia z rządem». «Zamiast rozdzierać naród występując przeciw królowi, [konfederaci – J. M.] powinni byli zaprosić go do przystąpienia i pociągnąć do siebie ludzi wykształconych, z Dworem złączonych, którzy by mogli oddać znaczne usługi». W. Kalinka wskazywał ponadto na korzystny wpływ takiego rozwiązania na stanowisko państw europejskich. «Gdyby Francja i Porta widziały Polskę zjednoczoną i w poważnej postawie, nie omieszkałyby te państwa zawrzeć przymierza z narodem, który nieraz prowadził zwycięskie wojny z Rosją, choć był zarazem i od innych narodów napadnięty». Dostrzegał wprawdzie wśród konfederatów «rycerskie charaktery», cenił ich «odwagę, poświęcenie, a nawet w boju wytrwałość», nie mniej – dowodził – brak porozumienia i współdziałania z królem z góry niejako przekreślał możliwość ich zwycięstwa. W sposób dobitny i zarazem bezwzględny orzekał, że: «Konfederacja barska była ostatnią i bezpośrednio przyczyną pierwszego podziału Polski ...» W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, s. 184-187.

² J. Szujski, *Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, Warszawa 1880, s. 358.

W tekście poświęconym konfederacji barskiej w 1866 r. słowo «anarchia» pojawiło się tylko 1 raz, w znacznie krótszym, niespełna 5 stronicowym z roku 1880 – 6 razy. J. Szujski swoje krytyczne oceny ruchu barskiego wypowiadał już teraz, w 1880 r., bez żadnych osłonek, w sposób bardzo kategoryczny.

Omawiając genezę konfederacji barskiej, zwracał uwagę, iż w ciągu czterech poprzedzających ją lat «upadła zbawienna reforma Czartoryskich, węzły zawisłości od ościennego mocarstwa ścieśniły się: ambasador rosyjski władał krajem samowładnie». Przyczynę tego stanu rzeczy historyk upatrywał w «braku wszelkim rozumu politycznego»; «namiętność fakkji» nie pozwalała «poprzeć zbawiennych planów króla i Czartoryskich». Dla «obrony anarchii» łączono się przeciw nim z Rosją, «potęgą, która w podbiciu Polski widzieć musiała cel politycznych usiłowań swoich». ¹ W tej sytuacji – pisał dalej J. Szujski – «nastąpił wybuch naturalnego, ale nieszczęśliwą chwilą obierającego oburzenia: ruch z początku mało znaczący, przez społeczeństwo zamożniejsze słabo wspierany, z czasem wzrastający do obszernych rozmiarów». Konfederacja barska, zdaniem historyka krakowskiego, okazała się ruchem «nieudolnym w kierunku politycznym i nieskutecznym wojskowo, w skutkach swoich sprowadzającym najgorsze dla kraju następstwa». ²

Opisując przebieg zdarzeń J. Szujski niezwykle rzadko oceniał pozytywnie działania konfederatów. Nawet o «walecznych» braciach Pułaskich (Kazimierzu i Franciszku) wypowiadał się dość powściągliwie. Kładł natomiast nacisk na «niezgodę między przywódcami» i «nieudolne» prowadzenie walk. Nawet po wypowiedzeniu wojny Rosji przez Turcję «konfederacja sama, acz w liczbę rosnąca, coraz anarchiczniejszą się stawała i bić się pozwoliła bezkarnie niewielkiemu oddziałowi Drewicza ...». ³

W opinii historyka krakowskiego do czasu powołania Generalności ruch konfederacki miał charakter «anarchiczny». ⁴ Generalność starała się go jakoś zorganizować, ale i ona «odznaczała się grubą nieudolnością polityczną». ⁵ «Wkorzeniona do króla i Czartoryskich nienawiść gnała Generalicję w nastawione sieci», uniemożliwiała osiągnięcie zamierzonych celów.

Równie surowo, jak w 1866 r. oceniał J. Szujski, «uniwersał bezkrólewia» z 9 kwietnia 1770 r. Był to krok «niepolityczny» o «fatalnych dla konfederacji skutkach». Stanisław August, «odepchnięty manifestem, powrócił do swych związków z Rosją», co więcej: «Anarchiczność skompromitowała Rzeczpospolitą (!) wobec opinii europejskiej». W tej sytuacji, wywodził dalej autor *Historii polskiej*: «Ruchy wojenne konfederatów, pomimo reorganizacji, której Dumouriez z r. 1770 na 1771 dokonać się

---

¹ Tamże, s. 357.

² Tamże.

³ Tamże, s. 359.

⁴ Tamże, s. 360. Na tym tle jaśniały poczynania Stanisława Augusta. J. Szujski podkreślał, że po wybuchu wojny turecko-rosyjskiej król i Czartoryscy «trwali na odpornym względem Wołkońskiego i Rosji stanowisku». Wyprawiano poselstwa do Anglii, Holandii i Francji celem uzyskania ich poparcia, zażądano też w Petersburgu «ewakuacji wojsk rosyjskich». Tamże, s. 359.

⁵ Tamże.

starał, tracą wszelkie znaczenie wobec zawiślań polityki europejskiej, przygotowujących pierwszy podział Rzeczypospolitej».¹

Z dalszych wywodów J. Szujskiego wynikało, że los konfederacji został już wówczas przesądzony. Nastąpiło zbliżenie Austrii i Prus i ich zgodne współdziałanie na rzecz podziału Rzeczypospolitej. Autor przypominał, że początkowo Rosja była temu przeciwna (jej celem było podporządkowanie sobie całej Rzeczypospolitej), później jednak na to przystała. Międzynarodowa sytuacja Polski uległa dalszemu pogorszeniu po «zamachu konfederatów na osobę Stanisława Augusta, który (...) przyczynił się do potępienia Polski jako kraju anarchicznego».² Los Rzeczypospolitej został ostatecznie rozstrzygnięty przez konwencje podziałowe podpisane w Petersburgu 6 i 19 lutego 1772 r.

J. Szujski nie powiedział wprost, że konfederacja barska walnie przyczyniła się do I rozbioru Polski, ale jednoznacznie wynikało to z całości jego wywodów dotyczących lat 1768-1772. Po upadku ruchu barskiego: «Kraj zniszczony, zdemoralizowany, wyludniony wojną i morową zarazą poddawał się biernie nieuchronnemu losowi».³

Nagromadzenie tak wielu krytycznych ocen na niewielkiej ilości stron spowodowało, że obraz konfederacji barskiej z roku 1880 był o wiele bardziej «przyczerniony», niż ten jaki J. Szujski nakreślił w 1866 r. Wrażenie to potęguje fakt, iż w *Historii polskiej* nie ma już mowy o «rycerzach barskich» czy «świętej sprawie konfederacji», a także o tym, że była ona «kolebką nowego patriotyzmu polskiego». Słowa te pozostawały już w wyraźnym rozdzwisku z wyostrzonym w 1880 r. spojrzeniem historyka na konfederację barską. J. Szujski podkreślał teraz jej anarchiczny charakter i wpisywał ją w ciąg zdarzeń prowadzących do upadku Rzeczypospolitej.

Stwierdziliśmy wyżej, że w 1866 r. konfederacja barska była dla J. Szujskiego zarówno rokoszem, jak i powstaniem narodowym. Rozpatrywał ją wówczas zarówno z perspektywy losów państwa, jak i narodu, co powodowało, że nie zawsze był w swych ocenach konsekwentny. W 1880 r. historyk krakowski reprezentował już w pełni «państwowy» punkt widzenia na konfederację barską; była ona teraz dla niego zdecydowanie bardziej rokoszem niż powstaniem narodowym.

Jak wytłumaczyć tę ewolucję? Według nas była ona spowodowana niebezpiecznym dla konserwatystów krakowskich rozwojem sytuacji politycznej w Galicji w drugiej połowie lat 70. XIX w. Poczynając od odnowienia się konfliktu bałkańskiego w 1876 r. w Galicji odżyły dążenia niepodległościowe. Pojawiły się organizacje opowiadające się za podjęciem przygotowań do nowego powstania. W tej sytuacji organ stańczyków – krakowski «Czas» zwalczał wszelkie próby odnowienia konspiracji.⁴ W działania te wpisywały się też wysiłki historyków związanych z obozem konserwatystów krakowskich, nie tylko J. Szujskiego, ale także W. Kalinki⁵ i M. Bobrzyń-

---

¹ Tamże.

² Tamże, s. 362.

³ Tamże.

⁴ Por. S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa 1968, s. 314 i n.; J. Wojtasik, *Idea walki zbrojnej o niepodległość Polski 1864-1907*, Warszawa 1987, s. 98 i n.

⁵ Por. J. Maternicki, *Walerian Kalinka (1826-1886) i jego badania nad epoką porozbiorową*, s. 155 i n.

skiego.¹ Wszyscy oni starali się chłodzić gorące serca i umysły młodych, śniących o nowym powstaniu narodowym.

J. Szujski traktował historię Polski jako przestrożę przed popełnianiem błędów, które w XVIII w. doprowadziły kraj do upadku. Będąc przekonany, że w czasach mu współczesnych mieści ona w sobie więcej niż dawniej «niezbędnych pewników oraz nauk praktycznych»², uznawał konfederację barską za odstraszący przykład działań «niepolitycznych», mających w założeniu swym ratować ojczyznę, a w rzeczywistości doprowadzających ją do zguby.

Wizja lat 1768-1772, jaką odnajdujemy w syntezie J. Szujskiego z roku 1880, nie miała praktycznie już nic wspólnego z poglądami J. Lelewela, była ich zaprzeczeniem.

Анотація

Єжи Матерніцький. Йоахім Лелевель і Юзеф Шуйський: три бачення барської конфедерації.

Погляди Й. Лелевеля на Барську конфедерацію остаточно викристалізувалися наприкінці життя в часи останнього видання «Панування Станіслава Августа» (1859). Для нього Барська конфедерація була «загальнонаціональним повстанням» проти пануючої у Польщі Росії, боротьбою за незалежність і національний суверенітет. Він говорив з великим визнанням про героїзм конфедератів, хоча в той же час вказував і на деякі помилки. Його обурювала, зокрема, надмірна віра в допомогу європейських держав. Він суворо оцінював позицію Станіслава Августа, який був «повний огиди до конфедератів», виказуючи, натомість, на «прихильність до Росії». Ці думки відповідали ідеї національно-визвольної боротьби Й. Лелевеля. По іншому трактував конфедерацію молодий Ю. Шуйський. В останньому томі «Історії Польщі» (1866) він не засуджував учасників барського союзу, з повагою ставився до їхньої боротьби за незалежність Польщі. Водночас, набагато сильніше ніж Й. Лелевель, підкреслював їхні помилки. Він також критикував ставлення конфедератів до короля, вважаючи, що з ним потрібно було не боротися, а домовлятися. Він звертав увагу на те, що замість порятунку Польщі, конфедерація прискорила її падіння. Однак погляди Ю. Шуйського у 1866 р. не були дуже песимістичними. Він неодноразово хвалив конфедератів за патріотичне завзяття і велику жертвовність. У той час він бачив у Барській конфедерації «колицю нового польського патріотизму». Це свідчить про те, що, поділяючи тогочасну політику угоди з Віднем, Ю. Шуйський не відмовився від своїх давніх поглядів, близьких до романтичної традиції. Це сталося пізніше. У своїй «Польській історії» (1880) він намалював новий образ Барської конфедерації, що повністю узгоджувався з історичною ідеологією краківських консерваторів. Тодішнє ставлення до Барської конфедерації було вже різко негативним. Він підкреслював її анархічну природу. Ю. Шуйський відмовляв конфедератам у «великому політичному розумі». Вважав, що це був «невмілий у політичному сенсі і неефективний у військовому плані рух, що спричинився до найгірших для країни наслідків». З його висновків виходило, що Барська конфедерація суттєво спричинилася до першого поділу Польщі в 1772 р. Ці погляди були безпосередньо пов'язані з угодовською політикою краківських консерваторів. На думку автора «Польської історії», Барська конфедерація була відлякуючим прикладом дій, продиктованих емоціями.

---

¹ Por. S. Kieniewicz, *Tło historyczne «Dziejów Polski» M. Bobrzyńskiego*. «Przegląd Historyczny» 1947 (druk: 1948), s. 343-356.

² J. Szujski, *Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, s. I.

Ключові слова: Барська конфедерація, історіографія XIX століття, Йоахім Лелевель, Юзеф Шуйський.

Streszczenie

Jerzy Maternicki. Joachim Lelewel i Józef Szujski: trzy wizje konfederacji barskiej.

J. Lelewel swoje poglądy na konfederację barską ostatecznie skryształizował pod koniec życia w ostatniej edycji «Panowania Stanisława Augusta (1859). Konfederacja barska była dla niego «powszechnym w narodzie powstaniem» skierowanym przeciwko panoszącej się w Polsce Rosji, walką o niepodległość i suwerenność narodową. Z dużym uznaniem wypowiadał się o heroizmie konfederatów, choć równocześnie wytykał im pewne błędy. Miał im za złe m.in. przesadną wiarę w pomoc mocarstw europejskich. Surowo oceniał postawę Stanisława Augusta, który był «pełen dla konfederatów wstrętu», wykazywał natomiast «przychylność dla Rosji». Opinie te były zgodne z wyznaczoną przez J. Lelewela ideą walki narodowowyzwoleńczej. Inaczej postrzegał konfederację młody J. Szujski. W ostatnim tomie «Dziejów Polski» (1866), nie potępiał on uczestników związku barskiego, z szacunkiem odnosił się do ich walki o niepodległość Polski. Jednocześnie jednak o wiele mocniej niż J. Lelewel podkreślał ich błędy. Krytykował też stosunek barszczan do króla; nie należało go zwalczać ale raczej szukać z nim porozumienia. Zwracał uwagę na to, że zamiast ratować Polskę, konfederacja przyspieszyła jej upadek. Poglądy J. Szujskiego nie były jednak w 1866 r. skrajnie pesymistyczne. Wielokrotnie chwalił barszczan za patriotyczny zapał i wielkie poświęcenie. Upatrywał wówczas w konfederacji barskiej «kolebkę nowego patriotyzmu polskiego». Świadczy to, że stojąc już wówczas na gruncie polityki realnej, zakładającej ugodę z Wiedniem, J. Szujski nie wyrzekł się swych dawnych poglądów, bliskich tradycji romantycznej. Stało się to później. W swej «Historii polskiej» (1880) nakreślił nowy obraz konfederacji barskiej. Był on w pełni zgodny z ideologią historyczną konserwatystów krakowskich. Jego stosunek do konfederacji barskiej był tam zdecydowanie negatywny. Podkreślał jej anarchiczny charakter. Odmawiał barszczanom «wszelkiego rozumu politycznego». Był to ruch «nieudolny w kierunku politycznym i nieskuteczny wojskowo, w skutkach swoich sprowadzający najgorsze dla kraju następstwa». Z całości wywodów historyka wynikało, że konfederacja barska w istotny sposób przyczyniła się do I rozbioru Polski w 1772 r. Poglądy te pozostawały w bezpośrednim związku z ugodową polityką konserwatystów krakowskich. W opinii autora «Historii polskiej» konfederacja barska to odstraszący przykład działań dyktowanych emocjami.

Słowa kluczowe: konfederacja barska, historiografia XIX wieku, Joachim Lelewel, Józef Szujski.

Summary

Jerzy Maternicki. Joachim Lelewel and Józef Szujski: three visions of the Bar Confederation.

J. Lelewel, finally crystallized his ideas on the Bar Confederation at the end of his life in the last edition of («Panowanie Stanisława Augusta») «The reign of Stanisław August» (1859). For him, the Bar Confederation was «a nation-wide uprising» directed against the prevalence of Russia, the struggle for independence and national sovereignty. He spoke with great acclaim about the heroism of the Confederates, although at the same time he pointed out some mistakes. He blamed them for, among others, exaggerated faith in the help of European countries. He judged harshly the attitude of Stanisław August who was «full of disgust for the confederates», but he showed «favor for Russia». These opinions were in line with the idea of the national liberation struggle set by J. Lelewel. Young J. Szujski perceived the confederation differently. In the last volume of «Dzieje Polski» (1866), he did not condemn the participants of the Bar association, he respected their struggle for Polish independence. At the same time, he emphasized their mistakes much stronger than J. Lelewel. He also criticized the attitude of the

participants of the Bar association to the king; The king was not to be fought against but rather seek agreement with him. He drew attention to the fact that instead of saving Poland, the confederation speeded up its fall. However, the views presented by J. Szujski were not extremely pessimistic in 1866. He repeatedly praised the participants of the Bar association for their patriotic zeal and great sacrifice. At that time, he perceived the Bar Confederation as the «cradle of new Polish patriotism». This proves that while standing at the time on the basis of real policy, which assumed a settlement with Vienna, J. Szujski did not renounce his former views, close to the Romantic tradition. It happened later.

In his «Historii polskiej» (1880) he outlined a new state of the Bar Confederation. It was fully consistent with the historical ideology of Krakow conservatives. His attitude towards the Bar Confederation was definitely negative there. He emphasized its anarchic nature. He showed the lack of «great political wisdom» in the participants of the Bar association. It was a movement «politically inept and ineffective in military terms, and consequently leading to the worst for the country». The historian's whole argument showed that the Bar Confederation made a significant contribution to the first partition of Poland in 1772. These views were in direct relation with the conciliatory policy of the Krakow conservatives. In the opinion of the author of «Polish History», the Bar Confederation is a deterrent example of actions affected by emotions.

Keywords: Bar Confederation, historiography of the 19th century, Joachim Lelewel, Józef Szujski.

Sławomir Zieliński
(Rzeszów)

**Zgoda czy ustępstwo?
Oblicza tolerancji religijnej w historiografii polskiej XIX w.
Joachim Lelewel i Józef Szujski**

Historiografia dostarcza wielu przykładów na to, jak odmienna może być interpretacja tych samych zjawisk. Jednym z nich jest zagadnienie tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Tolerancji w dawnej Rzeczypospolitej poświęcono wiele prac napisanych przez historyków rodzimych i obcych¹. Na gruncie polskim ideę «państwa bez stosów» już od czasów oświecenia gloryfikowali tacy badacze, jak Stanisław Staszic, Jerzy Samuel Bandtkie czy krytyk reformacji ks. Franciszek Siarczyński, a ugruntowali historycy współcześni, jak chociażby Janusz Tazbir. W tekście niniejszym, w którym poddano analizie zjawisko tolerancji ze szczególnym uwzględnieniem dwóch istotnych aktów prawnych: zgody sandomierskiej i konfederacji warszawskiej, chcielibyśmy zasygnalizować, że nie zawsze tak było, a tolerancję religijną nie zawsze interpretowano jednakowo.²

Analizie poddano poglądy dwóch czołowych historyków polskich epoki rozbiorowej: Joachima Lelewela (1786-1861) – głównego przedstawiciela historiografii romantycznej i Józefa Szujskiego – współtwórcy krakowskiej szkoły historycznej. Obu historyków dzieliło wiele, zwłaszcza w kwestii poglądów na dzieje narodowe³. Miały one swoje odzwierciedlenie w ocenie wielu zjawisk, w tym także tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej i jej skutków. Obaj historycy stanowią swoiste klamry spinające pewną epokę w dziejach polskiej historiografii. Dla Lelewela idee romantyczne stanowiły zwieńczenie twórczości dziejopisarskiej, a dla Szujskiego romantyzm był punktem wyjścia w rozważaniach nad dziejami Polski.

Niezwykle istotnym czynnikiem wpływającym na ocenę zjawisk religijnych w dawnej Rzeczypospolitej była też sytuacja, w jakiej obu tym znakomitym historykom przyszło tworzyć. W wieku XIX dochodzi do niezwykle silnego wrośnięcia w społeczeństwo polskie katolicyzmu, głównie dzięki zaangażowaniu się Kościoła w walkę narodowowyzwoleńczą. W połowie wieku pojęcia polskości i katolicyzmu stają się w

---

¹ Por. U. Im Hof, *Europa Oświecenia*, M. Łukasiewicz, Warszawa 1995; J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. II, Warszawa 1964; A. Jobert, *Od Lutry do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517-1684*, Warszawa 1994.

² Niemal od samego początku akt konfederacji wzbudzał spory, nie określał bowiem precyzyjnie, kto miał być nim objęty. Dyskusja w tej sprawie toczyła się na łamach pisma «Reformacja w Polsce». Por.: W. Sobieski, *A nie o wiarę*, «Reformacja w Polsce» t. 19 (1928), s. 60-67; J. Siemieński, *Rebus w konfederacji warszawskiej r. 1573* oraz *W obronie «dóbr» konfederacji z 1573 r.*, *Drugi akt konfederacji warszawskiej 1573 r.* «Reformacja w Polsce» t. 19 (1928), s. 98 – 103.

³ Por. m. in. H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977; A. Wierzbicki, *Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski*, Warszawa 1984; tenże, *Spory o polską duszę*, Warszawa 1993; tenże, *Historiografia polska doby romantyzmu*, Wrocław 1999; A. F. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009.

zasadzie nierozdzielne i tożsame¹. W tej sytuacji interpretacja zjawiska tolerancji religijnej dokonana przez interesujących nas historyków nabiera dodatkowego znaczenia.

Życie i działalność «samotnika brukselskiego» są już dostatecznie dobrze opracowane, aby przytaczać je w tym miejscu². Warto jednak przedstawić w ogólnym zarysie jego poglądy religijne i ogólne koncepcje historiograficzne, gdyż wpłynęły one w istotny sposób na pojmowanie i ocenę procesu dziejowego. Lelewel był katolikiem, chociaż w czasach młodości, zwłaszcza podczas pobytu na Uniwersytecie Wileńskim, przebywał w towarzystwie wolnomyślicieli i antyklerykałów. Jego mistrz i autorytet, filolog klasyczny Ernest Godfryd Groddeck był wolnomularzem i mistrzem loży *ZumGutenHirten*³. W późniejszych latach, zwłaszcza na emigracji, postawę Lelewela cechował indyferentyzm religijny. Był krytyczny wobec polskiego ultramontanizmu czy ortodoksyjnego katolicyzmu, a także skrajnego mistycyzmu⁴. O ile w swych pracach naukowych odrzucał providencjalizm, to w tekstach publicystycznych zdarzało mu się poruszać wątki typowo romantyczne i mesjanistyczne⁵.

Poglądy Lelewela na zadania historii, a także zasadnicze koncepcje historiozoficzne związane były z prądami późno oświeceniowymi i preromantycznymi. Po 1831 r. wzmocnieniu uległy elementy romantyczne. Za główne zadania historii J. Lelewel uznawał poszukiwanie prawdy o przeszłości, akcentując społeczną użyteczność tworzonego obrazu przeszłości. Opowiadał się za historią zaangażowaną, służącą życiu i respektującą jego potrzeby. Autor *Dziejów Polski potocznym sposobem opowiedzianych* miał wątpliwości, że historyk powinien służyć swemu narodowi, wzmacniać poczucie jego odrębności i wewnętrznej spójności, krzepić ducha narodo-owego, a także mobilizować rodaków do walki o lepszą przyszłość. Wszystko to jednak powinno się dokonywać z poszanowaniem prawdy historycznej⁶.

¹ Z. Zieliński, *Kościół i naród w niewoli*, Lublin 1995, s. 23.

² Por. m. in. A. Śliwiński, *Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786 – 1831*, Warszawa 1918, Warszawa 1932; I. Chrzanowski, *Joachim Lelewel. Człowiek i pisarz*, Warszawa 1946; S. Kieniewicz, *Samotnik brukselski. Opowieść o Joachimie Lelewelu*, Warszawa 1960; tenże, *Joachim Lelewel*, Warszawa 1990; H. Więckowska, *Joachim Lelewel – uczonek, polityk, człowiek*, Warszawa 1980; A. F. Grabski, *Joachim Lelewel i demokracja niemiecka*, Łódź 1987; (red.), *Joachim Lelewel – człowiek i dzieło. W 200-lecie urodzin*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1988; H. Słoczyński, *Światło w dziejarskiej ciemnicy*, Kraków 2010.

³ Masonów w tym czasie w Wilnie nie brakowało, cieszyli się też, przynajmniej do roku 1821 względami cara Aleksandra. Sam Lelewel, jak przypuszcza Ludwik Hass, do żadnej z łóż nie należał. Szerzej: L. Hass, *Wolnomularstwo w Europie Środkowo – Wschodniej w XVIII i XIX w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982, s. 331. Natomiast D. Beauvois pisze, iż car Aleksander sprzyjał rozwojowi łóż masonskich, wielu profesorów Uniwersytetu Wileńskiego należało do wolnomularstwa. Gwarantowało to protekcję i karierę. Wśród masonów wileńskich tworzyły się podziały, o czym wspominał Lelewel. Także Daniel Beauvois nie wymienia Lelewela wśród członków tamtejszej masonerii. Por. tegoż, *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803 – 1832*, Wrocław 2010, s. 155 – 156.

⁴ B. Cygler, ... *Z wolnością mego sumienia. Poglądy Joachima Lelewela na religię i rolę Kościoła katolickiego w dziejach*, Gdańsk 1992, s. 68.

⁵ H. Słoczyński, *Światło w dziejarskiej ciemnicy. Koncepcja dziejów i interpretacja przeszłości Polski Joachima Lelewela*, Kraków 2010, s. 273. Autor stwierdzał, iż Lelewel «grawitował w pobliżu idei millenarystycznych», tamże, s. 293.

⁶ Por. m. in. M. H. Serejski, *Koncepcja historii powszechnej Joachima Lelewela*; tenże, *Joachim Lelewel a współczesna mu nauka historyczna* [w:] tegoż, *Przeszłość a teraźniejszość*,

Na lelewelowską koncepcję dziejów Polski rzuca światło autobiograficzna notatka historyka *O piśmiennych pracach*, powstała ok. 1830 r. J. Lelewel otwarcie przyznawał, że w pracach poświęconych dziejom ojczystym przyświecał mu «cel polityczny». Uzasadniając swoje postępowanie i patriotyczny sens swych prac pisał: «Naród, który stracił byt i swego odrodzenia szuka przez przypomnienie przeszłości, którą wskrzesić pragnie, nabywa sił»¹. J. Lelewel był głęboko przekonany o wielkim znaczeniu podjętej przez siebie misji, polegającej z jednej strony na przywróceniu blasku przeszłości narodowej i mobilizowaniu w ten sposób rodaków do walki o niepodległość, z drugiej zaś – na wskazaniu narodowi właściwej drogi dalszego rozwoju, którą upatrywał w «gminowładztwie», głównie w «republikańskiej» formie rządu².

Kluczowym elementem jego koncepcji dziejów Polski było również przekonanie, że żaden zachodni model rozwoju nie stanowił dla narodu polskiego obowiązującej normy. To z Zachodu przyszły wszelkie idee, które spowodowały w Polsce zamęt. Wśród nich na czoło wysuwały się dążenia absolutystyczne, jezuiti i ich wpływ na umysłowość narodu, hierarchiczność społeczna i nietolerancja wyznaniowa. Sądził, że «moralna słabość» narodu polskiego, która postawiła kraj na skraju upadku, spowodowana była próbami zaadoptowania na rodzimy grunt wzorców zachodnich, w tym także – co należy podkreślić – idei reformy Kościoła³.

Dla Lelewela tolerancja, która z taką siłą ujawniła się w czasach reformacji, obecna była w polskim narodzie od zawsze, stanowiąc jedną z cech Słowian. Nie bez znaczenia był tu dla historyka fakt, że na ziemiach polskich od zawsze schronienie znajdowali wyznawcy różnych wyznań. Już w momencie pojawienia się w kraju husytów dała się poznać tolerancyjna postawa Polaków. Przeciwno zwolennikom Jana Husa wystąpiło zdecydowanie jedynie duchowieństwo. Heretyków chciano oddać w ręce inkwizycji, jednak «niehumanitarne sądownictwo, stosując się do łagodnych skłonności narodowych, nie mogło się zakrwać okrucieństwem, żadnych też skutków nie pociągnęło za sobą»⁴. Postawa taka wynikała, zdaniem historyka, z przyrodzonych cech takich jak łagodność i wstręt do okrucieństwa. W przypadku Polski podłoże

---

Wrocław – Warszawa – Kraków 1965, s. 84 – 107; tenże, *Joachim Lelewel i jego szkoła* [w:] *Polska myśl filozoficzna i społeczna. Tom pierwszy 1831 – 1863*, red. A. Walicki, Warszawa 1973, s. 30 – 77; J. Topolski, *Lelewel a postęp metodologiczny historiografii europejskiej (Refleksje o «Historykach» Joachima Lelewela)* [w:] *Joachim Lelewel – człowiek i dzieło*, s. 21 – 35; A. F. Grabski, *Joachim Lelewel i nauka historyczna jego czasów* [w:] *Joachim Lelewel – człowiek i dzieło*, s. 3 – 19; M. H. Serejski, *Joachim Lelewel. Indywidualność historyka a jego poglądy* [w:] tegoż, *Przeszłość a teraźniejszość*, s. 67 – 85; tegoż, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977, s. 109 – 132; A. F. Grabski, *Joachima Lelewela koncepcja dziejów Polski* [w:] tegoż, *Perspektywy przeszłości*, Lublin 1983, s. 133 – 220; A. Wierzbicki, *Koncepcja dziejów Polski Joachima Lelewela* [w:] *Joachim Lelewel – człowiek i dzieło*, s. 205 – 219; M. Drozdowska, *Lelewelowska koncepcja przyczyn rozbiorów Polski*, tamże, s. 221 – 232; M. Wierzbicka, *Lelewel a Mickiewicz. Problem trwałości romantycznych koncepcji dziejów Polski*, tamże, s. 233 – 244.

¹ J. Lelewel, *O piśmiennych pracach* [w:] tegoż, *Dziela*, t. I. Materiały autobiograficzne, oprac. H. Więckowska, Warszawa 1957, s. 130.

² A. Wierzbicki, *Historiografia polska doby romantyzmu*, Wrocław 1999, s. 309 – 329.

³ Tamże.

⁴ J. Lelewel, *Historia polska do końca panowania Stefana Batorego* [w:] tegoż, *Dziela*, t. 6, oprac. Z. Kolankowski, Warszawa 1962, s. 300.

reformacji miało, zdaniem Lelewela, nieco inny charakter. Historyk dostrzegał rodzącą się w narodzie niezależność wobec wpływów Stolicy Apostolskiej. Nowinki religijne wskazywały błędy «dawnych wieków» Kościoła, sami zaś Polacy łatwo przyswajali sobie nowe idee, bowiem «niewiele dbali o papieża»¹. Kwestia niezależności wobec Rzymu i związane z nią szanse na większą niezależność pojawia się w myśli Lelewela wielokrotnie. Wpływy Stolicy Apostolskiej na politykę Rzeczypospolitej był, zdaniem historyka, negatywny.

Podkreślał on także, że Zygmunt, mimo iż przywiązany do katolicyzmu był na owe czasy władcą niezwykle tolerancyjnym. Jako pierwszy katolicki panujący «ustanowił luterskiego księcia» i uznał Albrechta Hohenzollerna za suwerennego władcę. Było to, według Lelewela, przejawem wielkiej wyrozumiałości i praworządności władcy oraz ewenementem na skalę europejską². Zygmunt I, według J. Lelewela, zawsze przemawiał «głosem jednawczym i pokoju», a jego «spokojna dusza nie znała ni chciwości i zazdrości»³.

Historyk, ceniąc wolność, zdecydowanie potępiał jakiejkolwiek formy przymusu w sprawach wiary. «Duch narodowy» nakazywał, jak twierdził Lelewel, dać w kraju schronienie wszystkim bez wyjątku i bez względu na wyznanie czy sposób myślenia, nie opowiadając się otwarcie za jakimkolwiek z nich.

Lelewel nie krył sympatii dla ostatniego z Jagiellonów zauważając, że Zygmunt August uchronił kraj od «wewnętrznych krwawych rozterków»⁴. A podpisane za jego panowania porozumienie między wyznaniami reformowanymi, zwane zgodą sandomierską, służyło za przykład «postronnym narodom»⁵. W przerobionym podręczniku Teodora Wagi pisał, że były to czasy «najpiękniejsze dla Polski». W stanie szlacheckim panowała równość, a tolerancja religijna spowodowała napływ do kraju wielu światłych i mądrych ludzi⁶. A kiedy Polska opływa w dostatek w innych krajach, jak pisał historyk, nastąpiły «nielitościwe mordy fanatyzmu religijnego»⁷.

Jednocześnie Lelewel analizując obojętność Zygmunta Augusta w sprawach wiary zauważał, iż oficjalne przyjęcie jakiegokolwiek wyznania reformowanego doprowadziłoby kraj do zguby, gdyż, za przykładem Niemiec, szlachta poczułaby się udziałną we własnych księstwach, Wielkopolska śpiewałaby «psalmy po niemiecku» zaś głową kościoła luterskiego zostałby zapewne ktoś obcego pochodzenia, z pewnością pochodzący z rzeszy «niemiecki luteran». Na Litwie przywództwo przypadłoby, według Lelewela, komuś z rodziny Radziwiłłów, w ziemi ruskiej zaś «gościliby Wołosi, Siedmiogrodzianie i Turcy». Taki stan rzeczy spowodowałby w tej części powstanie nie ludu kozackiego, tylko katolickiego. Niezwykle wymowna jest opinia Lelewela, że każdy, kto ulega religii i «kto sobie ojczyznę z religii tworzy (...) ten wyrzeka się obywatelstwa (...) słowem ojczyzny własnej»⁸. Powyższe słowa świadczą,

---

¹ Tamże, s. 337.

² Tamże, s. 380 – 381.

³ Tamże, s. 382.

⁴ Tamże, s. 401.

⁵ Tamże, s. 395.

⁶ T. Waga, *Historia książąt i królów polskich*, Wilno 1924, s. 201.

⁷ J. Lelewel, *Historia polska*, s. 434.

⁸ J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej [w:] Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. III, Poznań 1855, s. 295.

że według Lelewela kraj stanął przed brakiem możliwości wyboru, a Polacy stali się niejako więźniami tolerancyjnego «narodowego ducha», który ściągnął na kraj upadek. Mimo powtarzających się prześladowań, które historyk konsekwentnie określał jako «obląkania umysłów», postanowienia konfederacji warszawskiej w 1573 roku pozostały prawem obowiązującym w Rzeczypospolitej, a rozsądek narodowy «nieśmiały powstać przeciw dziełu swemu»¹.

W pracy *Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane*, będącej podręcznikiem do nauczania historii Polski, Lelewel zauważał, że podczas bezkrólewia doszło do zawiązania konfederacji, zabezpieczającej wolność wyznania protestantom i wszystkim dysydemtowi czyli, jak wyjaśniał autor, różniącym się w religii. W wyniku tego «mało co do krwi rozlewu i do wojny domowej nie przyszło»². Po raz pierwszy Lelewel występuje tu z krytyką aktu, który jak dotąd cieszył się niemal powszechną aprobatą w historiografii. Lelewel, mimo iż nie zajmował w tym dziele wyraźnego stanowiska względem innowierców, pośrednio zdawał się wskazywać, że wyznaniem łączącym Polaków w jeden zgodny naród, zwłaszcza w chwilach dramatycznych, był katolicyzm. Pojawienie się innowierstwa wprowadziło zamieszanie i kłótnie, chociaż nie były one krwawe, przynajmniej w początkowej fazie. Obóz katolicki pozostał natomiast jednorodny. W pracy tej, będącej podręcznikiem dla młodzieży szkolnej, historyk starał się wskazywać na te elementy narodowego dziedzictwa, które łączyły naród, nie zaś dzieliły.

W późniejszej syntezie *Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej* historyk posunął się jeszcze dalej w krytyce aktu konfederacji warszawskiej, która, zawarta przez przedstawicieli szlacheckich wszystkich wyznań, potwierdziła władze pana nad chłopem. Okazało się to, według Lelewela, brzemiennie w skutkach nie tylko dla stanu kmieckiego, ale całego państwa³.

Lelewel podkreślił również, że ku uprawomocnieniu w państwie tolerancji zmierzali przede wszystkim katolicy. Pisał: katolicy «pragnąc wewnętrzną w kraiu ubezpieczyć spokojność, której nic tak na przeszkodzie nie iesel, iako wynikające z różności wiary niezgody, podpisali pokój»⁴.

Historyk przedstawiając czasy bezkrólewia staje się coraz bardziej krytyczny wobec innowierców. Okazali się dla kraju niebezpiecznymi, jak sądził, gdyż broniąc się przed atakami katolików szukali pomocy u obcych⁵. Wyraził też pogląd, że zgoda, jaka zapanowała w Rzeczypospolitej, pomimo zapewnienia państwu spokoju i pomyślności okazała się, tragiczna w skutkach. W czasach Batorego umocniła się w kraju pozycja jezuitów, którzy reprezentowali wpływy obcej władzy⁶. Dawna harmonia, jaka panowała w narodzie za Jagiellonów, «coraz bardziej się jednak psuła». Zatargi z protestantami prowadziły do krwawych incydentów. W ten sposób «po wszystkich kątach Rzeczypospolitej», jak ubolewał historyk, krzewiły się niezgoda i spory⁷. Za panowania tego króla doszło w Polsce, «dotąd spokojnej», do gwałtów na

---

¹ Tamże, s. 306.

² J. Lelewel, *Dzieje Polski potocznym sposobem opowiedziane...*, Warszawa 1929, s. 203.

³ J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski*, s. 252.

⁴ T. Waga, *Historia*, s. 205.

⁵ J. Lelewel, *Historia polska*, s. 436.

⁶ J. Lelewel, *Historia polska*, s. 456.

⁷ J. Lelewel, *Dzieje*, s. 153.

innowiercach. Panowanie Zygmunta było dla kraju tym bardziej nieszczęśliwe według Lelewela, że ciągnęło się bardzo długo. Rosła też nienawiść dyzunickich Kozaków do katolickiej szlachty¹.

O tym, że z czasem historyk zaczął doceniać rosnącą rolę Kościoła i religii w życiu narodu świadczy sposób, w jaki pisał na temat duchowieństwa katolickiego w pracy *Polska odradzająca się* (Bruksela 1836), która była kontynuacją *Dziejów Polski potocznym sposobem opowiedzianych*. Praca ta powstała na emigracji, z myślą o «pokrzepieniu serc». Historyk mógł więc pisać to, co myślał, bez obawy o cenzurę². Chwalił tam duchowieństwo katolickie, które w czasie powstania listopadowego stanęło wspólnie ze społeczeństwem przeciw zaborcy. Podkreślał jego zasługi w «zachowaniu narodowości» i «ocaleniu Polski». Zaznaczał jednak, że w powstaniu listopadowym poświęcenie wykazało jedynie duchowieństwo łacińskie i unickie. «Szanowni to ludzie» pisał, «męczennicy patriotyzmu (...) powiedzą oni ludowi: powstań! I powstanie»³.

Podsumowując, dla Lelewela tolerancja religijna w Rzeczypospolitej w XVI wieku nie była niczym nowym. Wręcz przeciwnie: Polska była krajem o zakorzenionej wolności i tolerancji, zatem zgoda sandomierska i konfederacja warszawska były dla historyka faktyczną zgodą religijną, choć z czasem zaczął oceniać ją mniej idealistycznie. Polacy «od zawsze» byli przyjaźnie nastawieni do innowierców, początkowo do prawosławnych, husytów i Żydów, z czasem zaś także do protestantów. Zjawisko nietolerancji pojawiło się wraz z innowiercami, którzy sami prowadzili ze sobą namiętne spory i walki i przyczynili się do upadku narodowych cnót. Samo zjawisko zgody sandomierskiej i konfederacji warszawskiej oceniał Leleweł jako ogólnonarodową zgodę w obliczu zagrożenia, jakie niesło ze sobą bezkrólewie, przy czym bardziej zależało na niej szlachcie niż innowiercom.

Z upływem lat, w obliczu sytuacji w Królestwie i roli, jaką w życiu narodu zaczął odgrywać Kościół i wiara katolicka, także w ocenie zjawisk religijnych daje się zauważyć zmiana na korzyść czynnika jednoczącego naród czyli wiary rzymskokatolickiej. Zawsze jednak pozostał Leleweł, jak na republikanina przystało, wierny ideom tolerancji, równości i wolności, także w sprawach sumienia. Wartości te dostrzegał też w charakterze narodowym Polaków i konsekwentnie eksponował, gdyż zapewniły naszemu krajowi demokratyczną formę rządów i nadały naszym dziejom sens, stając się jednym z trwałych elementów naszego wkładu w cywilizację.

Z kolei Józef Szujski (1835 – 1883)⁴, głosił odmienne poglądy na rolę tolerancji religijnej w dziejach Polski. Wynikało to z jego ogólnych poglądów na dzieje

¹ J. Leleweł, *Dzieje*, s. 159.

² T. Słowikowski, *Joachim Leleweł*, s. 162.

³ J. Leleweł, *Polska odradzająca się czyli dzieje polskie od roku 1795 potocznie opowiedziane*, Bruksela 1836, s. 89 – 90.

⁴ Por. J. Adamus, *O syntezach historycznych Szujskiego. Szkic z dziejów polskiej myśli historycznej*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. II, Kraków 1938, s. 1-27; J. Miłkowski, *Józef Szujski jako badacz polskiego średniowiecza*, [w:] *Spór o historyczną szkołę krakowską*, s. 71-81; J. Gierowski, *Józef Szujski jako historyk czasów nowożytnych*, [w:] *tamże*, s. 83-93; J. Maternicki, *Józef Szujski wobec tzw. idei jagiellońskiej*, w: *Historia XIX i XX w. Studia i szkice. Prace ofiarowane H. Jabłońskiemu ...*, Wrocław 1979, s. 41-55; H. S. Michalak, *Józef Szujski 1835-1883. Światopogląd i działanie*, Łódź 1987; tenże, *Wstęp*, w: *J. Szujski, O fałszywej historii jako mistrzyni fałszywej polityki. Rozprawy i artykuły*, Warszawa 1981, s. 5-

narodowe. Obok Waleriana Kalinki, Michała Bobrzyńskiego i Stanisława Smolki reprezentował krakowską szkołę historyczną, która krytykowała koncepcje historiograficzne głoszone przez Joachima Lelewela i jego zwolenników i określał ją mianem «historii fałszywej». Historycy krakowscy zaproponowali nowe, krytyczne spojrzenie na dzieje narodowe, piętnowali też «anarchiczny charakter narodowy» Polaków.

Józef Szujski był przeświadczony o bliskim i silnym związku współczesności z przeszłością. A dobre poznanie dziejów było dla J. Szujskiego niezbędne dla zrozumienia «ducha narodowego» i wydobywania z niej «myśli (...) bożej, zbawczej, prawdziwej, odpychającej przypadłości i słabości czasów i wieków, wiążąc zarazem myśl obecną, twórczą, żywotną z myślą ubiegłych pokoleń»¹.

Każde dziejopisarstwo, zdaniem krakowskiego historyka, ma dwie «strony»: «umiejętną» (naukową) i «czerpaną z narodowego poczucia», czyli narodową. W pierwszym przypadku chodzi o to, aby «dążyć za pomocą badań, poszukiwań, odkryć nowych materiałów i dokumentów, do wyśledzenia wszechstronnie prawdy faktów, odparcia fałszywych przypuszczeń i przedstawienia przeszłości w kształtach rzeczywistych i pełnych»². Z kolei druga «strona» dziejopisarstwa, jak dowodził J. Szujski, jest «czerpana (...) z narodowej duszy» i «grupuje zdarzenia przeszłości narodowej około wielkich autorów myśli opatrnych, zakreślonych ręką bożą, które poruszały przeszłością i dotąd jako jej spuścizna przemieszkują w tejże duszy narodowej»³. Według autora *Dziejów Polski*: «Zadaniem dziejopisarstwa zatem jest nie tylko podanie znakomitych czynów i wypadków narodowych z ich przyczynami i skutkami, ale wyprowadzenie z nich tej opatrnej myśli, która dziejom narodu tym a nie innym płynąć kazała korytem, wskazanie tych idei sternicznych, które przyświecając narodowi od jego kolebki, to a nie inne w dziejach kazały mu zająć stanowisko»⁴. Z wywodów J. Szujskiego wynikało też, że dokonując «rozrachunku» z przeszłości historycy powinni rozdzielać to, co w niej było dobre i złe. Poglądy J. Szujskiego na historię i jej społeczną funkcję uległy dość istotnej zmianie po klęsce powstania styczniowego. Znalazło to wyraz m. in. w jego *Wstępnej prelekcji otwierającej kurs historii polskiej*

19; U. Perkowska, *Profesor Józef Szujski i jego uczniowie*. «Rocznik Krakowski» 1994, t. LX, s. 95-105; teźże, *Józef Szujski (1835-1883)*, [w:] *Uniwersytet Jagielloński, Złota księga Wydziału Historycznego*, s. 51-62; H. Słoczyński, *Z dziejów czarnej legendy krakowskiej szkoły historycznej*, «Kwartalnik Historyczny» 1995 nr 3-4, s. 209-243 (polemika: A. Wierzbicki, *Wokół czarnej legendy historiografii krakowskich konserwatystów*, «Kwartalnik Historyczny» 1997, nr 2, s. 63-87); tenże, *Młodość historyka. Wizja przeszłości Polski i przekonania polityczne we wczesnym piarstwie Józefa Szujskiego*, «Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne», z. 127, Kraków 2000, s. 89-106; tenże, *Krytyczna interpretacja dziejów narodowych Józefa Szujskiego a upadek Polski Jana Matejki*, [w:] *Krakowska szkoła historyczna a Polskie Towarzystwo Historyczne*, s. 217-240; A. Wierzbicki, *Józef Szujski (1835-1883)*, [w:] *Nation and history. Polish historians from the Enlightenment to the Second World War*, ed. by J. D. Stanley and P. J. Wróbel, Toronto 2006, s. 85-100; *Józef Szujski 1835-1883*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2015.

¹ J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. I, Lwów 1862, s. 1.

² Tamże, s. 2.

³ Tamże.

⁴ Tamże.

(1869)¹. Przeciwwstawiał się wówczas wykorzystywaniu historii dla celów doraźnych. Na plan pierwszy wysunął rzetelność i bezstronność historyka. Nie kwestionował potrzeby «budzenia i utrzymania ducha narodowego», ale w 1869 r. nie przywiązywał już do tego takiej wagi, jak w 1862 r. Twierdził nawet, że jest to «najmniejsza korzyść, jaką z historii narodowej wyciągnąć można, korzyść często straty za sobą pociągająca»².

Chcąc poznać stosunek Józefa Szujskiego do reformacji i kontrreformacji należy przeanalizować jego najważniejsze dzieła-syntezy dziejów Polski. O ile w pierwszej z nich – *Dziejach Polski* (Lwów 1862-1866) – historyk dał wyraz swym poglądom romantycznym, to w drugiej syntezie *Historii polskiej treściwie opowiedzianej książką dwanaście* (Kraków 1880) przeszedł już ewolucję ku «ugodowemu monarchizmowi»³. J. Szujski był również autorem pracy *Odrodzenie i reformacja w Polsce* (Kraków 1881).

Dziejami reformacji zajął się Józef Szujski w drugim tomie *Dziejów Polski*, swojej pierwszej syntezy dziejów Polski, która stała się jednym z fundamentów krakowskiej szkoły historycznej⁴. Szujski, pisząc swoje dzieło, pozostawał jeszcze pod wpływem koncepcji romantycznych. Zapewne nie bez wpływu na kształt *Dziejów Polski* pozostawały wydarzenia, jakie dokonywały się w tym czasie w Królestwie Polskim, a które doczekały się terminu «rewolucja moralna». Autor *Dziejów Polski* kwestiom religijnym, a przede wszystkim tolerancji, poświęcił sporo refleksji o charakterze ogólnym. Ruch reformacyjny w Polsce od początku i konsekwentnie krytykował. Tę «chwilową gorączkę», jak twierdził, cechowała «ujemność» i «burzliwość». Katolicyzm z kolei, przy którym trwali Zygmunt August i Stefan Batory, był uświęcony tradycją. Najsilniejszą bronią przeciw ruchowi reformacyjnemu była, zdaniem historyka, tolerancja, którą określił w niezwykle interesujący sposób jako «kamień probierczy szczeroci reformacji polskiej»⁵. Określenie zjawiska tolerancji w Polsce jako «broni» katolików przeciw protestantom uznać należy za nowatorskie.

W przeciwieństwie do J. Lelewela Szujski przypisał reformacji o wiele większe znaczenie. Określał ją nie tylko jako «jeden z najważniejszych objawów w życiu Polski», ale również jak «w dziejach całego chrześcijańskiego świata». Jest ona również – jak sądził – «osią zwrotową naszej historii», bowiem «na podstawie wielkiego ruchu reformacyjnego spostrzegamy w świecie powstające nowe budowy polityczne (...), spostrzegamy w dziejach umysłowości ludzkiej wielkie i stanowcze zmiany». Na dowód sukcesów reformacji przytaczał Szujski dzieje Anglii, Francji i Niderlandów, gdzie żywioł reformacyjny przyczynił się do ustanowienia silnych państw. W Polsce, dla odmiany, «rozgorączkowawszy tylko żywioły dawne pchnęła w

¹ Por. J. Szujski, *Wstępna prelekcja otwierająca kurs historii polskiej*, [w:] *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775-1918*, red. M. H. Serejski, Warszawa 1963, s. 139-148.

² Tamże, s. 143.

³ A. Wierzbicki, *Józef Szujski (1835-1883)*, [w:] tenże, *Poczet historyków polskich*, Poznań 2014, s. 101-107; tenże, *Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej*, Warszawa 1984, s. 192; tenże, *Historiografia polska doby romantyzmu*, Wrocław 1999, s. 449-450; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.*, Rzeszów 2009, s. 144-146.

⁴ J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane*, t. II: *Jagiellonowie*, Lwów 1862.

⁵ J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. II, s. 241.

ostateczność wybujały indywidualizm narodowy; nie prześladowana osłabła i straciła dawniejsze znaczenie politycznego czynnika; katolicyzm dźwignął się i zakwitnął na nowo; przez wpływ jezuitów zaszczerpiła się w opinii narodowej nietolerancja, wsteczność, pobożność fałszywa, wróciły się średnie wieki»¹. Stanowisko wobec zjawisk religijnych XVI w. jest u Szujskiego o wiele bardziej krytyczne, aniżeli u J. Lelewela. Także wobec powrotu do katolicyzmu historyk krakowski był sceptyczny, gdyż przybrał on nowy, «jezuicki» charakter.

Szujski podkreślał, że reformacja dała narodom Europy zachodniej wolność, którą te spożytkowały i weszły «na wyższy stopień rozwoju». Polska, zauważał podobnie jak J. Lelewel, miała wolność zanim jeszcze pojawiła się reformacja. Niestety, ubolewał historyk, Polacy pod rządami katolickich Wazów: «pozostali czem byli: obumarli dla ruchu i postępu europejskiego». Ani reformacja ani katolicyzm nie zdołały obudzić w narodzie ducha działania, rozwoju, nie stały się czynnikami postępu, a katolicyzm, po swoim zwycięstwie, zadowolił się skonsumowaniem swego sukcesu. Powrót do katolicyzmu, kiedy «katolicyzm napowrót w duszę narodu się wkorzenia», to także czas, kiedy Polska, jak zauważył Szujski, staje się w oczach «racjonalnej» Europy «dziwotworem państwa», «rarogiem», «zawadzająca na świecie mumią».

Konfederacja warszawska z 1573 r., którą Szujski określił jako «konfederację dyssydentów», zawartą pod wpływem nie tylko wydarzeń nocy św. Bartłomieja, ale także trwającego bezkrólewia i walki stronnictw, uznał za «jeden z najważniejszych aktów prawodawstwa polskiego» oraz «jedną z ustaw zasadniczych narodu, ustaw zbawiennych z wyjątkiem owego nieszczęśliwego punktu «co do poddanych». Akt konfederacji, co nie dziwiło historyka, nie znalazł uznania wśród duchowieństwa. A Stolica Apostolska uznała go za wręcz przejaw «bezbożności»². Historyk krakowski był również zdania, że konfederacja warszawska, gwarantująca różnowiercom tolerancję niejako «z urzędu», uspiła czujność innowierców i, paradoksalnie, przyczyniła się do upadku reformacji³.

W swej drugiej mniej obszernej syntezie, wydarzenia do jakich doszło w Rzeczypospolitej za panowania ostatniego Jagiellona, określał konsekwentnie negatywnie, jako «religijne wstrząśnienie»⁴ i «wielki zamęt religijno-polityczny»⁵. Sekularyzację Prus nazywał Szujski o wiele krytyczniej aniżeli poprzedni historyk: «wielkim przewrotem», ze zgubnymi dla Polski konsekwencjami⁶. To, co w pierwszej syntezie historyk określił jako zwykły «synod» teraz zyskuje na znaczeniu. W 1570 roku miał mieć miejsce w Sandomierzu – jak pisał – «wielki zjazd», który doprowadził do zgody sandomierskiej. Ułożono też na nim «polskie wyznanie», które było, jak to ujął Szujski, skompilowane z «mniemań religijnych lutrów, kalwinów i braci czeskich». Próby jego wprowadzenia nie powiodły się jednak, także za sprawą króla. Spory religijne ostatecznie okazały się «bezużyteczne»⁷.

---

¹ Tamże, s. 242.

² J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. III, Lwów 1864, s. 13-14.

³ Tamże, s. 87.

⁴ J. Szujski, *Historii polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*, Warszawa 1880, s. 165.

⁵ Tamże, s. 168.

⁶ Tamże, s. 172.

⁷ Tamże, s. 199.

Jednocześnie, jak zauważył historyk, «walka» o tolerancję – musiano o nią walczyć – doprowadziła do zguby. O to, że w epoce «złotego wieku» nie udało się urządzić państwa w nowoczesny sposób i skutecznie jego działań obwiniał historyk zaistniałą wówczas sytuację, kiedy to sprawy polityczne «splątały się» z religijnymi¹. Konsekwentnie krytykował obóz reformacji w Rzeczypospolitej za to, że nie przyczynił się do przeobrażenia państwa. Program polityczny reformacji w momencie zagwarantowania sobie tolerancji przestał odgrywać rolę czynnika politycznie twórczego, zdolnego wyjść ponad podziały. Idea kościoła narodowego i narodowego soboru upadły, co historyk przyjął z aprobatą, gdyż stanowiłyby tylko źródło dalszych podziałów. Pisał wprost: ruch reformacji «skłócił» szlachtę². Ruch egzekucyjny nie został doprowadzony do końca, a wysiłki szlachty strawiły dyskusje religijne. W ostatecznym więc rozrachunku reformacja okazała się czynnikiem hamującym rozwój państwa. A był to okres, kiedy pod wpływem humanizmu można było reformę państwa przeprowadzić, co też król i szlachta starali się czynić. I katolicy i protestanci mieli swoje programy, w których uwzględniano także program wzmocnienia państwa. Kwestią sporną pozostawała – jak sądził – pozycja Kościoła. Czy miał on zostać podporządkowany państwu (protestanci), czy też wolny i uprzywilejowany jak dawniej (katolicy).

Brak konfliktów między protestantami a katolikami był wynikiem postawy króla i szlachty, ale także nieobecności zdecydowanego oporu Kościoła katolickiego, co sprawiło, że nie doszło do scementowania obozu protestantów. Pisał: reformacja «rozkrzewiła się bujnie a płytko». Zapanowanie tolerancji świadczyło również o tym, jak twierdził krakowski historyk, że i same spory nie były poważne i żarliwe. W takiej ocenie można dopatrywać się próby umniejszenia znaczenia zjawiska tolerancji. Na Zachodzie spory były poważne, ale i ich skutkidoniosłe, nie tylko pod względem religijnym, lecz także ustrojowym i prawnym. Ostatecznie Szujski doszedł do wniosku odmiennego aniżeli Lelewel. Tolerancja oraz wiążące się z nią akty prawne były ustępstwem obu stron mającym na celu utrzymanie status quo w przełomowym momencie dziejowym jakim była wolna elekcja. Zdobycie dla siebie jak najwięcej swobód i wolności stało się celem obu obozów: katolickiego i protestanckiego i zaważyło na losach państwa.

Najpełniej krytykę reformacji wyraził Szujski w pracy *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. Przypisywał reformacji ogromne znaczenie w dziejach całego kontynentu, pozostał jednak konsekwentnie krytyczny wobec tego zjawiska w Rzeczypospolitej. Według niego ruch ten, pomimo ogromnego potencjału jaki ze sobą niósł, nie spełnił w Polsce pokładanych oczekiwań, chociaż w innych krajach doprowadził do trwałych, gruntownych wręcz zmian o charakterze cywilizacyjnym. W Polsce żywił polityczny, jaki skupił się wokół reformacji, mógł także wpłynąć na dalszy bieg historii. Szujski miał tu na myśli przede wszystkim wzmocnienie władzy królewskiej i reformy aparatu władzy. Reformacja mogła być czynnikiem pozytywnym, ale w konsekwencji stała się przyczyną rozkładu. Doprowadziła, jak twierdził historyk, do narodowościowych i wyznaniowych podziałów i stała się «wielkim religijnym kataklizmem»³. Spory między samymi protestantami przyrównał do «piekielnego gwaru

---

¹ Tamże, s. 201-202.

² Tamże, s. 202.

³ J. Szujski, *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, Kraków 1881, s. 48.

tysiąca sekciarzy»¹, a sytuację religijną pod koniec lat pięćdziesiątych XVI w. określał mianem anarchii religijnej, «wieżą Babilońską sekt», kiedy to «rozbitcie na sekty nie miało już granic»².

Zdaniem Szujskiego przełom w stosunkach religijnych w kraju miał się dokonać między 1564 a 1565 rokiem. Wówczas to upadły próby zaprowadzenia zgody w obozie innowierczym. Sami protestanci domagali się wykluczenia i wypędzenia arian, co w konsekwencji oznaczało faktyczny brak powszechnej tolerancji. Szujski wręcz pisał o «wyczerpaniu się» zasobów polskiego różnowierstwa, które nie potrafiło wydać poważniejszych dzieł religijnych i jedynie «chwyciło się doktryn obcych i solidaryzowało z niemi»³.

Szujski, podobnie jak Lelewel, potępiał fanatyzm i przejawy nietolerancji, choć dostrzegał, iż dochodziło do nich nie wśród szlachty, ale głównie mieszczan. Ostatecznie konfederacja warszawska, której przyznawał prym, była ustępstwem obu stron – w zamyśle katolików jedynie chwilowym – za cenę zdobycia jak największych swobód podczas elekcji. Dla protestantów ustępstwa miały zapewnić im spokój w oczekiwaniu na wybór króla innowiercy! Szlachta, zapewniwszy sobie dominującą pozycję w państwie i tolerancję, przestaje z czasem interesować się religijnymi nowinkami i wraca do katolicyzmu.

Szujski generalnie krytycznie odnosił się do całego obozu protestanckiego akcentując jego rozbitcie, niemożność utworzenia realnej siły politycznej i posądzając go o szukanie protekcji obcych, zwłaszcza w burzliwych czasach bezkrólewia. Historyk krakowski, podobnie jak i J. Lelewel, z czasem w katolicyzmie dostrzegł siłę mogącą zjednoczyć państwo, do czego doszło podczas potopu. Wówczas to, w trakcie zmagania z protestancką Szwecją, religia katolicka na trwałe ugruntowała się w narodzie.

J. Lelewel podkreślał jednakże przede wszystkim pokojowe współistnienie wielowyznaniowego społeczeństwa Rzeczypospolitej wypracowane na przestrzeni wieków już od początków państwa, a J. Szujski przesunął akcenty na podstawy prawne tolerancji, ograniczał ją do stanu szlacheckiego i korzyści politycznych, jakie dawała. Pokojowa koegzystencja zapewniała pomyślność państwa według Lelewela, dla Szujskiego prowadziła do niepotrzebnych ustępstw (hołd pruski) i spowodowała zatrzymanie ruchu egzekucyjnego na drodze ku reformie państwa. Szlachta, zaspokojona w swym prawie do swobody religijnej i prawa do wyboru króla, nie zreformowała ustroju.

Анотація

Славомір Зелінські. Згода чи поступка? Релігійна толерантність в польській історіографії XIX ст. Йоахим Лелевель і Юзеф Шуйський.

Метою статті є представлення поглядів двох провідних польських істориків XIX ст. – Йоахіма Лелевеля та Юзефа Шуйського – на найважливіші акти релігійної толерантності у Речі Посполитій: Сандомирську угоду та Варшавську конфедерацію. Ці правові акти, найвищі досягнення польської релігійної толерантності, які вирізняли нас на тлі Європи, не однаково оцінювалися та інтерпретувалися. Йоахім Лелевель розглядав їх як релігійну угоду і прояв вродженої толерантності поляків, хоча бачив, що вони не

¹ Там же, s. 89.

² Там же, s. 99.

³ Там же, s. 110.

охоплюють всіх конфесій. Юзеф Шуйський, своєю чергою, акт Варшавської конфедерації від 1573 р. описував як тимчасову поступку обох сторін перед невизначеною ситуацією, що виникла в часи безкоролів'я. Ця угода мала бути тимчасовою, а, натомість, стала реальним законом, що діяв аж до поділів Польщі та принесла країні низку катастроф.

Ключові слова: історіографія, релігійна толерантність, Варшавська конфедерація, церковна історія, Йоахім Лелевель, Юзеф Шуйський.

Streszczenie

Slawomir Zieliński. Zgoda czy ustępstwo? Oblicza tolerancji religijnej w historiografii polskiej XIX w. Joachim Lelewel i Józef Szujski.

Celem artykułu jest przedstawienie poglądów dwóch czołowych historyków polskich XIX w. – Joachima Lelewela i Józefa Szujskiego – w kwestii najważniejszych aktów tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej: zgody sandomierskiej i konfederacji warszawskiej. Te akty prawne, szczytowe osiągnięcia polskiej tolerancji religijnej wyróżniające nas na tle Europy, nie przez wszystkich były jednakowo oceniane i interpretowane. Joachim Lelewel uważał je za zgodę religijną i przejaw wrodzonej tolerancji Polaków, choć dostrzegał, że nie objęły one wszystkich wyznań. Józef Szujski z kolei zwłaszcza akt konfederacji warszawskiej z 1573 r. określał jako chwilowe ustępstwo obu stron w obliczu niepewnej sytuacji spowodowanej bezkrólewem. W tym sensie miał on być tymczasowy, a stał się prawem obowiązującym aż do rozbiorów, sprowadzając na kraj szereg nieszczeń.

Słowa kluczowe: historiografia, tolerancja religijna, konfederacja warszawska, historia Kościoła, Joachim Lelewel, Józef Szujski.

Summary

Slawomir Zieliński. Consent or concession? Images of religious tolerance in the Polish historiography of the XIX century. Joachim Lelewe and Józef Szujski.

The aim of the article is to present the views of two leading Polish historians of the 19th century – Joachim Lelewel and Józef Szujski – on the most important acts of religious tolerance in the Republic of Poland: the Sandomierz agreement and the Warsaw Confederation. These legal acts, the peak achievements of Polish religious tolerance that distinguished us from the background of Europe, were not equally assessed and interpreted by all. Joachim Lelewel regarded them as religious consent and a manifestation of the innate tolerance of Poles, although he saw that they did not embrace all confessions. Józef Szujski described the act of the Warsaw Confederation from 1573 as a temporary concession of both sides in the face of the uncertain situation caused by the interregnum. In this regard, it was to be temporary but it became a law valid until the partitions, bringing the country a number of adversities.

Keywords: historiography, religious tolerance, The Warsaw Confederation, church history, Joachim Lelewel, Józef Szujski.

Валентин Ребенюк
(Ніжин)

**Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників
краківської та варшавської історичних шкіл
(Ю. Шуйський і Т. Корзон)**

Юзеф Шуйський (1835–1883) і Тадеуш Корзон (1839–1918) – це дві знакові фігури в польській історичній науці та суспільно-політичній думці XIX – першої чверті XX ст. Представники двох провідних історичних шкіл – краківської та варшавської, дискусія між якими визначила польський історіографічний дискурс на довгі десятиліття. Обоє вчених були шляхетського походження, мали в чомусь подібні, але одночасно відмінні долі, які відображали специфіку формування й функціонування польської інтелігенції в умовах відсутності держави на підконтрольних різним імперіям (Російській та Австро-Угорській) територіях.

Складною була доля Т. Корзона (герб Морський кіт), вченого зі стародавнього татарсько-литовського шляхетського роду¹. Початкову освіту він здобув у родині – від батька й найнятих гувернерів, а закінчивши Мінську гімназію вступив на юридичний факультет Московського університету. Після успішного закінчення університету Т. Корзон викладав у гімназії в Ковно, де взяв участь у політичній маніфестації 1861 року, за що був засланий до Сибіру на довгі 4 роки. У засланні історик спочатку заробляв приватними уроками, а після заборони викладання, щоб вижити, був змушений «перебиватися» різними заробітками – малював, перекладав, працював як чиновник із документами². Після заслання проживав у Пйотркові протягом двох років перед дозволом осісти у Варшаві³. Та й у столиці історик заробляв переважно педагогічною діяльністю, викладаючи російську мову та історію, а не виданням монографій і статей⁴. Справжньою удачею для вченого стала праця в Бібліотеці ординації Замойських, де були найсприятливіші умови для наукової діяльності⁵. Політичні погляди науковця не можна віднести до політичного радикалізму, а скоріше до поміркованого лібералізму в межах концепції «органічної праці». Однак учений рішуче відкидав можливість припинення боротьби за свободу й незалежність Польщі. З часом Т. Корзон у своїх політичних поглядах наближається до ендеків, а його сильний антагонізм до Росії зменшується⁶.

Іншою була доля Ю. Шуйського – позашлюбного сина Кароліни Шуйської зі стародавнього російсько-польського князівського роду, який подібно до іншої

---

¹ S. Dziadulewicz, Herbarz rodzin tatarskich w Polsce, Wilno 1929, s. 413–414.

² T. Korzon, Mój pamiętnik przedhistoryczny, Kraków: nakładem autora 1912, s. 121–130.

³ T. Korzon, Mój pamiętnik..., s. 140–144.

⁴ J. Kołbuszewska, Tadeusz Korzon (1839–1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi, Łódź 2011, s. 47.

⁵ W. Smoleński, Monteskjusz w Polsce wieku XVIII. Fragment pamiętnika autora i zupełna bibliografia jego pism, Warszawa 1927, s. 9.

⁶ A. Grabski, Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania, Warszawa 1972, s. 280.

аристократії в цю епоху, зокрема, Корзонів збіднів і втратив свій вплив¹. Навчався спочатку в краківській гімназії св. Анни, а пізніше здобував вищу освіту протягом 1855–1859 рр. у Кракові та Відні. Після отримання освіти за кордоном, Ю. Шуйський скомпрометував себе контактами з представниками радикальних націоналістів, а тому був під наглядом поліції, що не давало йому змогу скласти іспит на гімназійного професора (боявся невдачі через нагляд) і, відповідно, отримати документи, необхідні для роботи викладачем². Тому науковець писав літературні твори, провадив суспільну діяльність, видавав політико-публіцистичну періодику.

Збільшення родини та ще юнацькі амбітні плани спонукали історика до пошуку сталого місця роботи в Ягеллонському університеті. Під впливом лібералізації в Галичині в 60-х роках Ю. Шуйський отримав габілітацію в університеті й посаду професора новоствореної кафедри історії Польщі, очоливши її в 1869 році³. Від цього часу вчений нерозривно пов'язаний із викладанням у Краківському університеті та громадською працею в Галичині. Щодо політичної діяльності, то у 1866 році його було призначено постійним послом до крайового сейму. Одночасно у 1867–1869 рр. Юзеф Шуйський був послом до Ради держави, а з 1881 р. став пожиттєвим членом Палати панів Ради держави⁴.

Політичні погляди Ю. Шуйського були виражені у так званій Теці Станчика й надруковані у «Перегляді польському» (1869 р.) та видані у двотомному зібранні «Політичних листах Шуйського»⁵. Він підтримував Австрійську монархію, виступав за створення максимально сприятливих умов для розвитку народу в тодішніх умовах Дунайської імперії шляхом мирної й активної суспільно-політичної діяльності в законодавчих межах⁶. Прихильно ставився до українського питання в освіті, намагався сприяти співпраці поляків з українцями в Галичині⁷.

Нашою метою є здійснити порівняльний аналіз наукової спадщини Т. Корзона і Ю. Шуйського й визначити, як вчені розглядали значення XVII ст. для історичного розвитку Першої Речі Посполитої, як оцінювали та описували початок цієї доби і яке місце в його подіях відводили українському козацтву.

Варто відзначити, що сфера наукових інтересів Ю. Шуйського була різнобічною. Учений досліджував польські середньовічні хроніки, проводив історико-

¹ H. Michalak, Józef Szujski. 1835-1883. Światopogląd i działanie, Łódź 1987, s. 12.

² J. Szocki, Zainteresowania i księgozbiór Józefa Szujskiego (1835-1883), «Pszegład zachodniopomorski», 1991, T. VI (XXXV), z. 3, s. 80–82.

³ U. Perkowska, Józef Szujski (1835–1883), [w:] Złota księga Wydziału Historycznego, red. Julian Dybiec, Kraków 2000, s. 51–63.

⁴ Teczka osobowa. Józef Szujski, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, S II 619, не пронумеровано.

⁵ Dzieła Józefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe, Kraków 1885, Serya III, T. I. Pisma polityczne, 415 s.

⁶ О. Руда, Висвітлення історії України у працях Юзефа Шуйського, «Південний архів», Херсон 2007, Вип. 26, с. 110–115; Є. Сінкевич, Українська проблематика в дослідженнях і практичній діяльності краківської історичної школи, «Південний архів», Херсон 2007, Вип. 26, с. 117–121.

⁷ H. Michalak, Józef Szujski..., s. 182–183.

філологічні дослідження, вивчав історію Кракова, Ягеллонського університету¹. Значну увагу приділяв історії періоду Ягеллонів та Першої Речі Посполитої, звертаючи увагу на причини її занепаду. Серед напрацювань ученого наявні роботи, присвячені, власне, подіям початку XVII ст. («Цецора і Хотин», «Марина Мнішек і обидва самозванці»²).

Однак найбільш повно свої історичні погляди дослідник виклав саме у визначній для свого часу синтезі «Історія Польщі...». Перший і другий том «Історії» були опубліковані у 1862 році, а третій, розділений на дві частини, із запізненням був виданий у 1864 та 1866 роках (ч. 1 – 1572–1668 pp., ч. 2 – 1668–1794 pp.)³. Найбільше уваги Ю. Шуйський присвятив українським козакам саме в третій частині своєї праці, яку ми візьмемо як основне історіографічне джерело в нашому дослідженні.

Не менш різнобічними були зацікавлення Т. Корзона. Відповідно до своєї педагогічної діяльності історик написав підручники «Нова історія стародавньої Месопотамії та Ірану», «Курс історії середніх віків», «Стародавня історія, викладена елементарним способом», «Новітня історія»⁴. Видатними працями вченого вважаються «Внутрішня історія Польщі за часів Станіслава Августа», «Костюшко. Біографія, написана на підставі документів», «Нарис історії торгівлі». Однак, на нашу думку, найбільш визначною є тритомна «Історія воєн та військової справи в Польщі»⁵ – перше синтетичне позитивістське дослідження, присвячене виключно військовій історії, якщо не брати до уваги рукопису Е. Котлубая⁶ та монографій К. Гурського⁷. Однак саме в узагальнювальній праці з військової історії Польщі Т. Корзон значну увагу приділив українським козакам, як складовій частині польського війська.

Назвавши провідні роботи вчених, де найбільш повно виражені їхні погляди на історію українських козаків, можемо з'ясувати, як вони оцінювали значення правління Сигізмунда III, династії Вазів для розвитку польської державності та козацтва. Ю. Шуйський визначав епоху Вазів як незворотний початок занепаду Речі Посполитої – «з якої сторони не розглянемо перебіг панування

---

¹ F. Zoll, Spis prac naukowych, literackich i politycznych J. Szujskiego, ogłoszonych drukiem bądź osobno, bądź w pismach czasowych, Kraków 1884, s. 1-8.

² J. Szujski, Chocim i Cecora, Warszawa 1925, 24 s.; Dzieła Józefa Szujskiego. Wydanie zbiorowe, Kraków 1885, Serya II, T.V. Rostrząsania i opowiadania historyczne, s. 219–298.

³ J. Szujski, Dzieje Polski podług ostatnich badań, Lwów 1862, T. I.: Piastowie, 294 s.; Dzieje Polski podług ostatnich badań spisane, Lwów 1862, T. II: Jagiellonowie, 340 s.; Dzieje Polski podług ostatnich badań, Lwów 1864, T. III.: Królowie wolno obrani, cz. 1.: r. 1572–1668, 497 s.; Dzieje Polski podług ostatnich badań, Lwów 1866, T. IV.: Królowie wolno obrani, cz. 2.: r. 1668–1795, 752 s.

⁴ Słownik historyków polskich, red. Maria Prosińska-Jackl, Warszawa 1994, s. 247.

⁵ T. Korzon, Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, Lwów – Warszawa – Kraków 1923, T. I, 388 s.; Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, Kraków 1912, T. II, 532 s.; Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce, Lwów – Warszawa – Kraków 1923, t. III, 466 s.

⁶ K. Olejnik, Synteza dziejów wojskowości polskiej Edwarda Kotłubaja, «Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej», 1975, t. 1, s. 93–101; B. Miśkewicz, Polska historiografia wojskowa, Poznań 1996, s. 31–34.

⁷ B. Miśkewicz, Polska..., s. 64–74.

Вазів, отримаємо сумний результат, спостерігаємо поступ занепаду»¹, бо «...рокошем, занепадом королівської політики, безладом, завершилася епоха Вазів»². Краківський історик розглядав козаків першої чверті XVII ст. крізь призму політичних прорахунків, помилок та негативних наслідків правління Сигізмунда III. Науковець робив акцент на тому, що початок усіх подальших проблем Речі Посполитої формувався саме на цьому проміжку історії, вказуючи, що саме від цього моменту «відкривається широка дорога на майбутні нещастя, приготовані лихами уряду Сигізмунда, які навіть вправна правиця Владислава IV відвернути не змогла»³.

Т. Корзон, відповідно до мілітарної теми дослідження, інакше розглядав кінець XVI – першу чверть XVII ст. – крізь призму військової майстерності Сигізмунда III Вази, який «...виявився квапливий до початку воєн, хоча воювати не умів. На щастя успадкував після Баторія його вихованців з гданської та московської воєн...»⁴. Саме завдяки війнам Сигізмунда III відбувався активний якісний і кількісний розвиток козацтва на початку XVII ст., особливо за відсутності сеймових видатків на військові дії, як це було яскраво продемонстровано вченим на прикладі подій 1600 року⁵.

Досліджуючи специфіку сприйняття й висвітлення вченими історії українських козаків, нами було обрано три ключові хронологічні точки початку XVII ст., які мали особливе значення для розвитку козацтва досліджуваної епохи та були найбільш значущими з історичного погляду: військові дії з Молдавією 1600 року, допомога козаків при осаді Москви 1618 року та Хотинська війна 1621 року. З огляду на обмеженість розміру статті, ми не будемо докладно звертатися до специфіки висвітлення досліджуваними істориками життя й діяльності видатної особистості цього періоду – гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Чорноморські походи козаків та Цецорська битва також залишаться поза межами нашої роботи.

Польсько-молдовські військові дії 1600 року найбільш комплексно й розгорнуто описав Т. Корзон, вказавши приблизну кількість українських козаків під штандартами Речі Посполитої (2 тис. кінноти на початку бойових дій) та в таборі її противника Міхала Хороброго (600 загиблих)⁶. Ю. Шуйський значно скромніше описав цю подію, вказавши тільки кількість козаків (1 тис.) на польському боці й відзначивши їхню наявність у значній кількості на боці противника⁷. Наявні розбіжності між ученими і в питанні перебіжчиків на бік Речі Посполитої під керівництвом Кісельницького та Козаковського (Т. Корзон називає їх поляками і наводить цифру в 500 осіб, а причиною – невиплату

---

¹ J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, Lwów 1864, T. 3.: *Królowie wolno obrani*, cz. 1.: r. 1572–1668, s. 477.

² J. Szujski *Dzieje Polski...*, s. 107.

³ Там само, s. 195.

⁴ Т. Корзон *Dzieje wojen i wojskowsci w Polsce*, Kraków 1912, T. II, s. 75.

⁵ Там само, s. 127.

⁶ Там само, s. 121.

⁷ J. Szujski, *Dzieje Polski...*, s. 155.

жалування¹; натомість Ю. Шуйський – козаками, без кількості та прямої вказівки на причини²).

Найцікавішим для нашого дослідження є те, як бачили й відображали історики штурм Москви 1618 року та похід українського козацького гетьмана П. Сагайдачного на допомогу королевичу Владиславу. Ю. Шуйський неоднозначно оцінював допомогу українських козаків королевичу під Москвою, акцентуючи увагу на цій події, як на важливому стратегічному прорахунку недалекої королівської політики з фатальними наслідками для держави. З цього приводу він зазначав: «Королевич прийняв їх гетьмана чудово, подарував бунчук і булаву, вчинивши серйозну політичну помилку для миттєвої користі»³. Одночасно варто зауважити, що вчений відзначав потребу цієї підтримки, але не такими методами й способами. Ключовою подією для дослідження історії козацтва польсько-московської війни є саме штурм Москви. Однак краківський історик висвітлив його доволі стисло. Причини невдачі штурму Москви, названі вченим, видаються доволі спрощеними та однобокими (з огляду на сучасний стан розробки теми⁴). Зокрема, доволі показовими є висловлені вченим тези про те, що штурм не вдався через «сильний супротив москалів, відсутність підтримки штурму в рішучий момент, недостатність мурових драбин»⁵. Проте для свого часу ці думки були цілком слушними й важливими для подальшого розвитку цієї проблематики, хоча й ґрунтувалися на спадщині А. Нарушевича⁶.

Т. Корзон описав ці події вкрай лаконічно, особливо щодо участі в них українських козаків. Навіть Ю. Шуйський у своїй праці відобразив штурм Москви більш детально, зі своїми роздумами про наявний перебіг подій. Тому зазначене вченим, що «ймовірний штурм двох брам 2 листопада не вдався»⁷, викликає подив тим, наскільки вчений уникає висвітлення цієї теми. Також він не зробив жодних висновків про невдачу штурму й її причини. Однак Т. Корзон додав до опублікованих раніше Ю. Шуйським відомостей про похід П. Сагайдачного на Москву багато нових подробиць. Зокрема, було окреслено маршрут гетьмана по території Московії в 1617 році з вказівкою про пограбовані міста й згадано сюжет боротьби П. Сагайдачного з Бутурліним⁸. Втім, ця інформація була неоригінальна. Вчений запозичив її з польської історичної літератури почат-

¹ Т. Korzon, *Dzieje wojen...*, s. 124.

² J. Szujski, *Dzieje Polski...*, s. 155.

³ Там само, s. 210.

⁴ Див.: П. Сас, *Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр.*, Біла Церква 2010, 512 с.; В. Брехуненко, С. Леп'явко, *Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII століття*, [w:] *Переяславська рада 1654 року. Історіографія та дослідження*, Київ 2003, с. 701-747; А. Majewski, *Moskwa 1617–1618*, Warszawa 2016, 260 s.

⁵ J. Szujski, *Dzieje Polski...*, s. 210.

⁶ A. Naruszewicz, *Historya Jana Karola Chodkiewicza, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego W. X. Lit.*, Warszawa 1805, t. II, s. 115–116.

⁷ Т. Korzon *Dzieje wojen...*, s. 194.

⁸ Там само.

ку XVII ст. – праці С. Кобежицького¹, а також з польських досліджень XVIII ст., зокрема, «Життя Яна Кароля Ходкевича» А. Нарушевича².

Хотинська війна обома вченими описана розгорнуто й докладно з відзначенням ролі та значення в її подіях українського козацтва, але з певними відмінностями в трактуванні подій і новими відомостями. Доволі контroversійні зауваження Ю. Шуйського («підготовка до війни (Хотинської – Р. В.) передбачала багато труднощів. Гармат і амуніції так бракувало, що мусили (поляки – Р. В.) у козаків запозичити»³) показували брак необхідної матеріально-технічної бази польського війська, особливо після Цецорської битви. З цього можна зробити цілком парадоксальний висновок стосовно ролі українських козаків у Хотинській війні. Оскільки відповідно до викладеного вченим матеріалу, попередні фінансові виплати поляками козакам на амуніцію та озброєння заклали можливість перемоги і стали важливим фактором, завдяки якому війська Речі Посполитої змогли стримати кримсько-турецькі військові сили.

Важливим є також наведений Ю. Шуйським склад військових сил Речі Посполитої під час Хотинської війни, який демонструє доволі велику частку саме українського козацтва: 7850 – гусарів, 2110 – кінноти, 7200 – надвірних козаків, 7700 – польської піхоти, 6450 – німецької піхоти, 1200 – лісовчиків, 40 000 – козаків запорозьких⁴. Однак вчений узагальнено відобразив участь українських козаків та гетьмана П. Конашевича у військових подіях Хотинської війни, не деталізуючи її, як це зробив Т. Корзон⁵.

Для нашого дослідження важливі події, пов'язані з плануванням нічних операцій нападу на турецькі війська в ніч з 12 на 13 вересня 1621 року, описані Ю. Шуйським у його «Історії Польщі...». Головна роль у цих операціях відводилася українським козакам, хоча в них мала брати участь і частина польських військ. Історик відзначав з цього приводу: «Конашевич із козаками конче наполягали на нічній операції нападу на турецький обоз. К. Ходкевич дуже вагався з боязні, що козаки, зайняті грабежем, від неприятеля поразки можуть понести»⁶. Проте, коли нарешті було віддано наказ на операцію, то несподіваний дощ завадив походу. Більш вагоме в цьому контексті відображення вченим ставлення до таких операцій поляків та реакція на них українських козаків, які всіляко домагалися їх проведення. Зокрема, краківський науковець вказував, що «опір його (великого гетьмана литовського К. Ходкевича – Р. В.) таким походам став причиною заворушень, які в козацькому таборі відбулися і спеціальна комісія немалими обітницями мусила заспокоїти»⁷.

Більш детально й розгорнуто варшавський вчений розглядав Хотинську війну, подібно до Ю. Шуйського, але розширюючи висвітлення новими деталями та фактами, зокрема, і з історії українського козацтва. На відміну від краків-

¹ S. Kobierzycki, Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego, Wrocław 2005, s. 249–255.

² A. Naruszewicz, Historia Jana Karola Chodkiewicza..., s. 109–117.

³ J. Szujski, Dzieje Polski..., s. 218.

⁴ Там само, s. 218.

⁵ T. Korzon, Dzieje wojen..., s. 211–218.

⁶ J. Szujski, Dzieje Polski..., s. 220.

⁷ Там само, s. 220.

ського історика, Т. Корзон приділив значну увагу польсько-козацьким переговорам щодо умов участі запорожців у війні з турками та надання останнім привілеїв, послаблень за участь у військових подіях. Зокрема, як зауважував Т. Корзон, козаки вимагали «підтвердження дизуніатської ієрархії»¹. Також надзвичайно важливі в цьому контексті зауваження варшавського вченого, що «керував посольством Петро Конашевич Сагайдачний, палкий прихильник «стародавньої» грецької віри, відомий з військових подвигів і послуг, наданих королевичу у московській війні»². У цьому сюжеті вимальовується позитивний образ українського козацького гетьмана, який допомагав Речі Посполитій захищати її інтереси й підтримував королевича Владислава. У розділі, спеціально присвяченому історії козацтва досліджуваного періоду, наявна більш розширена позитивна характеристика гетьмана, вірного «королю і вітчизні, тобто Польщі»³. Не менш важливі моменти відображені Т. Корзоном, які не трапляються у краківського історика. Це – зустріч коронних гетьманів і козацького, подальший маршрут і організаторська діяльність П. Сагайдачного, відповідно до вимог військового командування при підготовці до війни.

В іншому трактуванні Т. Корзон більш докладно висвітлив планування нападу на турецькі війська в ніч з 12 на 13 вересня. Початок подіям дала військова рада 10 вересня, на якій «Ходкевич [...] запропонував нічний похід на турецький обоз, наблизений уже на чверть милі до польських окопів. Конашевич допущений до голосування гаряче підтримував цю пропозицію»⁴. Надалі йде, власне, опис запропонованого плану. Вчений зробив висновок, що план не вдався через дощ та довгу підготовку до атаки. Не останню роль відіграло і те, що у козаків «помокли самопали»⁵.

Важливо також і те, що вчений інакше ніж Ю. Шуйський наводить відомості про початок заворушення в польському таборі через нестерпні умови перебування та відсутність обіцяних грошових виплат, роз'яснюючи подальші події. Значну роль у них відведено козацькому гетьману, який попередив К. Ходкевича про наближення «бунту» і допоміг його уникнути (обіцянкою 10.000 зл. понад 40 000 належного жалування) в критичний час 14 вересня 1621 року, коли до турецького обозу надійшли нові військові сили⁶.

При висвітленні історії козацтва важливою є реконструкція військової операції в ніч з 18 на 19 вересня, про яку, до речі, не згадував Ю. Шуйський, коли відбулося «вторгнення або скоріше прослизання на животі 8–11 тисяч запорожців до нижнього обозу надністрянського (турків)... Були роздерті намети паші, забрано його військовий реєстр, ланцюг і червону хоругву..., відігнали верблюдів до 30 і коней зо 200»⁷. Надалі козаки згадуються лише епізодично у військових діях після смерті Я. Ходкевича 24 та 28 вересня.

¹ Т. Korzon, *Dzieje wojen...*, s. 211.

² Там само, s. 211.

³ Там само, s. 312.

⁴ Там само, s. 216.

⁵ Там само, s. 216–217.

⁶ Там само, s. 217.

⁷ Там само.

Проведений аналіз праці Т. Корзона «Історія воєн і військової майстерності в Польщі» дає змогу стверджувати, що козацтво не було спеціальним об'єктом історичного дослідження варшавського історика, але значну увагу він присвятив саме історії українських козаків, зокрема, під час Хотинської війни як складової польської військової історії. Варшавський історик висвітлив військову і деякою мірою політичну діяльність українських козаків, починаючи з XIV ст. і закінчуючи XVIII ст. Для нього, власне, центральним об'єктом дослідження були військові події в історії польського народу та діяльність у них найкращих представників шляхти.

З огляду на матеріали досліджуваної праці можна стверджувати, що Т. Корзон захоплювався С. Баторієм та його «учнями» – героями військових подій XVI–XVII ст. Я. Замойським та К. Ходкевичем. У цьому контексті цікаво, що вчений доволі позитивно оцінював особу козацького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, як поміркованого прихильника Речі Посполитої, який приходив на допомогу в складний для держави час. Загалом, козаки початку XVII ст. описуються дослідником скоріше нейтрально, хоча Т. Корзон й відзначав негативні наслідки козацької військової діяльності під час чорноморських походів¹.

На відміну від варшавського історика, Ю. Шуйський зосередився передусім на суспільно-політичній стороні історичних подій, що характерно для краківської історичної школи, але не оминав і військових аспектів історії Першої Речі Посполитої, що можемо спостерігати у М. Бобжинського². Проведений аналіз «Історії Польщі...» та інших праць вченого дає змогу стверджувати, що для нього було важливим різнобічно описати історію власної держави крізь призму міжнародних взаємин, внутрішніх суспільно-політичних процесів та військових дій, як їхніх проявів. У цьому контексті важливу роль у суспільно-політичній історії литовсько-польської держави відігравали саме українські козаки кінця XVI – початку XVII ст. Учений у своїй праці відзначав їхню діяльність і неоднозначно оцінював значення та місце козаків у військово-політичних процесах Речі Посполитої першої чверті XVII ст. З одного боку, негативну його оцінку козацтво отримало через незаконні, несанкціоновані військові дії, що шкодили дипломатичним стосункам з Османською імперією у складний для Речі Посполитої час³. З іншого боку, історик відзначав допомогу українських козаків в обороні Речі Посполитої, хоча й акцентував увагу на негативних рисах та згубних наслідках їхньої допомоги для держави, що особливо виразно відображено в сюжеті про Хотинську війну.

Анотація

Валентин Ребенюк. Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон).

В статті автор зробив порівняльний аналіз наукової спадщини провідних вчених другої половини XIX – початку XX ст. краківської та варшавської історичних шкіл

¹ Там само, s. 312.

² Див.: В. Ребенюк, Українське козацтво початку XVII ст. у «Нарисі історії Польщі» М. Бобжинського, «Гілея», Спецвипуск, Історичні науки, Київ 2017, s. 56–60.

³ J. Szujski. Dzieje Polski..., s. 195, 207–208.

Ю. Шуйського і Т. Корзона присвяченої військово-політичній історії Речі Посполитої початку XVII ст., дослідив ставлення науковців до польсько-литовської держави цього періоду, з'ясував місце і значення українських козаків в подіях польсько-московської війни, битві під Цецорою та під час Хотинської війни у працях істориків відповідно до їх наукових поглядів.

Ключові слова: українські козаки, Ю. Шуйський і Т. Корзон, краківська і варшавська історичні школи, польська історія, польсько-московська війна, Цецора, Хотин.

Streszczenie

Valentyn Rebenok. Ukraińscy Kozacy początku XVII wieku w poglądach przedstawicieli krakowskiej i warszawskiej szkoły historycznej (J. Szujski i T. Korzon).

W niniejszym artykule autor dokonał analizy porównawczej poglądów czołowych uczonych polskich drugiej połowy XIX i początku XX w., przedstawicieli krakowskiej i warszawskiej szkoły historycznej, J. Szujskiego i T. Korzona, w obszarze historii wojskowo-politycznej Rzeczypospolitej początku XVII w. Autor zbadał też stosunek wymienionych badaczy do państwa polsko-litewskiego tego okresu, wyjaśnił miejsce i znaczenie ukraińskich Kozaków podczas wojny polsko-moskiewskiej, a także w czasie bitwy pod Cecorą i wojny chocimskiej. Dokonał rozróżnienia ich poglądów naukowych.

Słowa kluczowe: Kozacy ukraińscy, J. Szujski i T. Korzon, krakowska szkoła historyczna, warszawska szkoła historyczna, historia Polski, wojna polsko-moskiewska, Cecora, Chocim.

Summary

Valentyn Rebenok. Ukrainian Cossacks of the early XVII century in the coverage of Krakow and Warsaw Historical Schools' representatives (J. Shuiskyi and T. Korzon).

In the following article the author has carried out a comparative analysis of scientific heritage of J. Shuiskyi and T. Korzon as the prominent scholars of Krakow and Warsaw Historical Schools in the second half of the XIX and early XX centuries, on the military and political history of Polish-Lithuanian Commonwealth of the early 17th century, explored the attitude of scientists in relation to the Polish-Lithuanian state of this period, identified the role and significance of Ukrainian Cossacks in the scientific works of historians according to their scientific views in the context of events of the Polish-Muscovite War, military actions in the Battle of Cecora and during the Battle of Khotyn.

Key words: Ukrainian Cossacks, J. Shuiskyi and T. Korzon, Krakow and Warsaw Historical Schools', History of Poland, Polish-Muscovite War, Tsetsora, Khotyn.

Andrzej Stępnik
(Lublin)

Nauki dla Polski. Kozacy i kozaczyzna w historiografii polskiej okresu międzypowstaniowego

Tytuł niniejszego wystąpienia jest parafrazą tytułu ważnej pracy Stanisława Staszica *Przestrogi dla Polski*, wydanej po raz pierwszy anonimowo w r. 1790¹. W rozprawie tej polski działacz oświeceniowy zestawił katalog cnót, szans i zagrożeń dla Polski u schyłku XVIII w. Na plan główny wysunął dwie dziedziny: ustrojową i społeczną. Wśród jego postulatów znalazły się: związanie praw natury z życiem społecznym, zniesienie liberum veto, nadanie wolności osobistej chłopom, objęcie prawami mieszczan, utworzenie sojuszu między arystokracją a mieszczanami itp. Zamierzeniem autora niniejszego opracowania jest wykorzystanie staszicowskiego formatu dla potrzeb nowego odczytania i zinterpretowania problematyki polsko-ukraińskiej przedstawionej w historiografii doby romantyzmu. Posiadała on także wyrazisty program dydaktyczny.

W połowie XIX w. zachodnioeuropejska nauka historyczna, głównie za sprawą osiągnięć niemieckich, umacniała swój akademicki status. Na Zachodzie był to okres rozpowszechniania się naukowych metod gromadzenia materiału badawczego i krytyki źródeł. Wyraźnie rysował się postęp w dziedzinie edytorstwa oraz nauk pomocniczych historii.

Inaczej wyglądało to na ziemiach polskich. Tu historiografia napotkała niekorzystne warunki rozwoju. Po upadku powstania listopadowego zaborcy zaczęli wywierać rozmaite naciski na intelektualistów lub stosować wobec nich represje. Wiele zbiorowych warsztatów pracy historyków (np. katedry uniwersyteckie, archiwa, biblioteki) zlikwidowano lub zaczęto reglamentować dostęp do nich. Okres ten Jan Adamus nazwał bezuniwersyteckim². W tym czasie wielu badaczy udało się na emigrację lub przeniosło się na prowincję. Większość z nich odeszła od badań źródłowych, znajdując w dotychczasowym piśmiennictwie wystarczający materiał informacyjny i filozoficzny. W takich realiach powstawały nowe dzieła, na które był spory popyt. W okresie romantyzmu bowiem słowo pisane zostało wyniesione na piedestał. Książki zaczęły ważyć «na świadomości narodu, na jego kulturze politycznej – kulturze buntu przeciw rachubom rozsądku, nakazującym przymierze z rzeczywistością»³. W pewnych sytuacjach książki zastępowały państwo. Przekładało się to na charakter i rosnącą liczbę publikacji z zakresu historii, wśród których dość licznie reprezentowane były nowe prace o charakterze ogólnym. Większość z nich stworzyli romantycy. Można w nich zaobserwować, jak słabło zrozumienie autorów dla idei «rządu», jak rozwijała się tendencja do rehabilitacji «narodu» i afirmacja wielkich, nieprzemijających wartości

---

¹ Zob. [S. Staszic], *Przestrogi dla Polski: z terażniejszych politycznych Europy związków i praw natury wypadające, przez pisarza Uwag nad życiem Jana Zamoyskiego*, t. I-II, [Warszawa] 1790.

² J. Adamus, *Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski*, Łódź 1961, s. 93.

³ M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Warszawa 1978, s. 5; por. tychże, *Romantyzm i egzystencja. Fragmenty niedokończonego dzieła*, Gdańsk 2004, s. 23.

całego dziedzictwa przeszłości polskiej¹. Skłoniło to J. Adamusa do uznania lat 1831-1863 za «okres wielkich syntez»². Ogólną charakterystykę tych prac przedstawiła Maria Wierzbicka³, a poglądy ich autorów omówił Marian Henryk Serejski⁴.

Zdaniem Jerzego Maternickiego w latach 1831-1863 utrzymywały się dwie charakterystyczne tendencje historiograficzne: pierwsza była owocem bezkrytycznego zbieractwa pamiątek narodowych, druga zmierzała do «unaukowienia» Klio⁵. Bez względu na deklaracje nikomu z ówczesnych dziejopisów nie udało się jednak zdystansować od pierwiastków ideologicznych. Historyzm tych czasów służył bowiem różnym potrzebom społecznym: od obrony starego porządku do kreowania nowego systemu wartości i postaw społecznych. Z tego między innymi względu historiografia okresu międzypowstaniowego stała się wdzięcznym polem refleksowania wielowiekowego doświadczenia Polaków i ich sąsiadów. Stosunkom polsko-ukraińskim nadano nową rangę. Historycy tego okresu poświęcili im ok. 4% swoich prac o charakterze ogólnym⁶.

W interesującym nas okresie dominowała demokratyczno-republikańska (romantyczna, optymistyczna) myśl historyczna. Przecistawiali się jej zwolennicy refleksji monarchicznej (państwowej, pesymistycznej, krytycznej), będącej w pewnym sensie kontynuacją myśli naruszewiczowskiej lub jej prepozytywistyczną opcją. Obok nich funkcjonowało szereg nurtów pośrednich, trudnych do sklasyfikowania. Były to zazwyczaj kompilacje oparte na dotychczasowym dorobku historiograficznym, conceptualizowane wiedzą potoczną lub aktualną koniunkturą polityczną⁷.

Po 1831 r. powróciła z dużą siłą wiara w to, że historia jest nauczycielką/mistrzynią życia, pochodnią prawdy lub czymś na jej podobieństwo⁸. Do tej antycznej maksymy nawiązywali wprost lub pośrednio niemal wszyscy historycy okresu międzypowstaniowego, kreując swoisty program dydaktyczny swojej epoki. W sposób najbardziej chyba wyrazisty czynił to Karol Szajnocha, który nie przypadkiem nazywany był hetmanem słowa, mistrzem «historii dla wyobraźni»⁹. W okresie międzypowstaniowym historia miała więc uczyć (bez nadmiernego mentorstwa i dydaktyzmu) moral-

¹ Szerzej na ten temat A. F. Grabski, *Historia i świadomość polska. Epoka Romantyzmu*, [w:] tenże, *Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne*, Lublin 1983, s. 109-131; M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Warszawa 1978.

² J. Adamus, dz. cyt., s. 93.

³ M. Wierzbicka, *Dawne syntezy dziejów Polski. Rozwój i przemiany koncepcji metodologicznych*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974.

⁴ M. H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977.

⁵ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne 1832-1869*, Warszawa 1970, s. 13-14.

⁶ A. Stępnik, *Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczyźnych okresu porzoborowego 1795-1918*, Lublin 1998, s. 287.

⁷ Por. S. Kieniewicz, *Rozwój polskiej świadomości narodowej w XIX wieku*, «Kultura i Społeczeństwo» R. XIV, 1970, nr 1, s. 51.

⁸ J. Maternicki, *Historia i życie narodu, Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*, Rzeszów 2009, s. 99.

⁹ Nawiązuję tu do tytułu wartościowej książki V. Julkowskiej, *Historia dla wyobraźni. Recepcja i interpretacja piśarstwa historycznego Karola Szajnochy*, Poznań 2010.

ności, mądrości, odpowiedzialności za losy narodu polskiego i «połączonych z nim narodów pobratymczych»¹.

Edukacyjną wartość miała oczywiście nie cała historia, ale ta jej część, która odwołuje się – jak mówiono wówczas – do ducha narodowego i odsłania ukryte «nici» przeszłości². Lwowianin Henryk Schmitt zalecał np., by tak «uczyć młodzież, aby w owym błędniku wydarzeń nie zgubić nici Ariadny, którą jest myśl w nich utajona, wszystko wyjaśniająca. Nie obarczaj – pisał – samej pamięci chronologicznym natłokiem wydarzeń, ale ucz je rozumieć, ucz, jak wysledzać przyczyny dla wszystkiego, co w dziejach się pojawiło»³. Schmitt traktował historię jak swego rodzaju trybunał, osądzający dawne słowa i czyny. Do niego odwoływał się, chcąc wykazać «wielkość własnych tradycji, ciągłość życia narodowego, a tym samym przeciwstawić piękną przeszłość ubogiej teraźniejszości i uzasadnić, że naród zdolny w przeszłości do samodzielnego bytu, także i w przyszłości potrafi sobie taki byt zabezpieczyć, a nawet, jak twierdzili mesjanisci, być wzorem oraz duchowym i politycznym przywódcą innych narodów»⁴. Historia miała nie tylko krzepić ducha, ale także wytykać błędy i wskazywać drogi do lepszej przyszłości.

Walory te eksponował pisarz, ewoluujący ideowo od republikanizmu, przez mesjanizm (1842 r.) do konserwatyzmu – Lucjan Siemieński. Tłumaczył on, że historia, «aby użyteczną stała się nauką, musi najściślej przeprowadzić ideę religijną i moralną, w każdym zdarzeniu wskazując palec boży, po każdej zbrodni karę, po każdym cnotliwym czynie nagrodę. Ten wielki dramat przeszłości o tyle potrafi zająć, o ile umiał żywymi obrazami obudzić uczucia religijne i moralne. Gdyby historia nie miała innego celu, tylko przytoczenie dat i wydarzeń, lub nasycenie ciekawości, po cóż jej uczyć wieśniaka, który i tak czasu ma niewiele na kształcenie umysłowe – reflektował autor *Wieczorów pod lipą*⁵.

Wśród monarchistów także pojawiał się motyw *magistra vitae*. Związany z Hotelem Lambert Karol Sienkiewicz kilkakrotnie zauważał, że Polacy mają chwalebny historię, ale nie wykorzystują tego atutu w budowaniu wizji przyszłej Polski. Nie stworzyli nawet – pisał – opracowania «dla ogółu Polaków, dla masy narodu»⁶. Bardziej optymistycznie widział to bliski mu ideowo Józef Kazimierz Plebański. Pozwalał on sobie wyrazić opinię, iż historia «jest jedną z najkosztowniejszych, jedną z najpotrzebniejszych, w pewnym względzie najświętszych ksiąg narodów»⁷. Dalej pisał, że dzieje ojczyste: «kołatają wprost do naszego serca», zaś historia powszechna «nastraja umysł do trzeźwego na świat i życie poglądu»⁸. Wskazywał historię jako

---

¹ L. Jankowski, *Propedeutyka, czyli nauki przygotowawcze do historii powszechnej*, [w:] *Historycy o historii*, t. I, *Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775-1918*, zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył M.H. Serejski, Warszawa 1963, s. 112.

² H. Schmitt, *Zadanie dziejopisarstwa*, [w:] *Historycy o historii...*, s. 123-124.

³ Tamże, s. 123.

⁴ J. Kozik, *Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830-1848*, Kraków 1973, s. 9.

⁵ L. Siemieński, ks. J. A. Łukaszewicz, *Wieczory pod Lipą czyli Historia Narodu Polskiego opowiadana przez Grzegorza z pod Raclawic i jego Syna z dodatkiem konstytucji 17.3.1921 r.*, Grudziądz 1922, s. 3-4,

⁶ K. Sienkiewicz, *Przedmowa do Skarbca historii polskiej*, [w:] *Historycy o historii...*, s. 91.

⁷ J. K. Plebański, *Dlaczego nie mamy dobrze napisanej historii polskiej*, rkps; cyt. za J. Maternicki, *Historia i życie narodu...*, s. 112.

⁸ Tamże.

inspirację mądrej polityki. Nie przypisywał jej jednak nadmiernej roli. Wiedział, że historia nie powtarza się i jej znajomość nie wystarcza, by być dobrym politykiem.

Wśród dziejopisów okresu 1831-1863 istniała zgoda, co do tego, że historia może być poligonem dla sporów o przeszłość, stan obecny oraz przyszłość Polaków i Ukraińców. Powstało wręcz oczekiwanie, by polska historiografia akcentowała najciekawsze doświadczenia narodowe, chociażby po to, aby w przyszłości odwoływać się do nich, nie powielać błędów, jakie zdarzyły się w kraju przed r. 1795. Według romantyków Polska miała się czym pochwalić. Przede wszystkim była to (niepозzbawiona wad, acz unikalna) demokracja szlachecka. Tworzyła ona «podstawę narodową»: wolność i równość. Dzięki wyjątkowości swych rozwiązań ustrojowych Polska, w co naiwnie wierzone, wyprzedziła pod względem cywilizacyjnym świat zachodni o dwa stulecia. Była latarnią, wskazującą Europie kierunek rozwoju. Rzeczpospolita była gotowa dzielić się z innymi własnymi osiągnięciami ustrojowymi. Na tym m.in. polegała jej misja cywilizacyjna na Wschodzie, opisywana metaforą szabli i lemiesza. Pogląd ten mocno eksploatował K. Szajnocha. Kwitował go słowami: «Szabla czyniła sobie zadość broniąc Rusi od Tatarów, lemiesz uprawiał ją i osiedlił»¹. Podobną rolę pełnił przekaz o wywodzącym się z gminowładztwa przywiązaniu do demokratycznych rozwiązań ustrojowych oraz sarmacka rycerskość, ocierające się o junactwo, zawadiactwo i brawurę.

Przekonania o wyjątkowości polskich dziejów narodowych nie była w stanie zrationalizować rodzima historiografia odwołująca się do idei silnego państwa. Wskazując na nasze zapóźnienie i młodszość cywilizacyjną historycy tej opcji uważali, że poszerzenie granic państwa i wpływów Kościoła rzymskiego było skutkiem siły i efektywności monarchii piastowskiej i jagiellońskiej.

Historycy okresu międzypowstaniowego, żyjąc w warunkach niewoli politycznej (rozbior), na ogół nie mieli bezpośredniego wpływu na sprawy państwowe. Swe potrzeby patriotyczne realizowali przede wszystkim poprzez uczestnictwo w wielkiej debacie obywatelskiej². Oscylowała one głównie wokół przyczyn upadku I Rzeczypospolitej i wzajemnych relacji ze stronami, które ją współtworzyły. Nierzadko dyskusja ta wkraczała w przestrzeń niepewnej przyszłości.

Ukraina jako kraina bliska, mimo to groźna i nie do końca poznana, była znakomitym spektrum takiego dialogu. Z perspektywy interesujących nas historyków mogła być ona nie tylko źródłem napięć i konfliktów, ale też Arkadią (źródłem bogactwa i nowych karier) oraz krynicą wartości obywatelskich i żołnierskich.

Dla wielu dziejopisarzy o poglądach demokratyczno-republikańskich mieszkańcy Ukrainy byli uosobieniem pracowitości, cierpliwości, ufności, wierności, konsekwencji, waleczności i pragmatyzmu³. Dobrze wpisywali się w duchowość i oczekiwania narodu polskiego, który swoją państwową szansę stracił i na tym polu musiał dorabiać się od nowa. Dla niektórych historyków ukraińskość była punktem odniesienia dla ciężko wówczas doświadczanej polskości, co zdobywało tej problematyce dodatkowe miejsce w historiografii.

¹ K. Szajnocha, *Dzieła*, t. II, Warszawa 1876, s. 340.

² Lata 1831-1863 nie sprzyjały z oczywistych względów badaniom źródłowym. Historiografia tego okresu zadawała raczej nowymi sposobami interpretacji historii.

³ Zob. J. Lelewel, *Uwagi nad dziejami Polski nad dziejami Polski i ludu jej*, [w:] tenże, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane przez [...]*, t. III, Poznań 1855, s. 286-287.

Z tego względu, w okresie międzypowstaniowym, Ukraina była świadomie «przywracana» Rzeczypospolitej. Proces ten przebiegał w kilku etapach. W pierwszym, nastąpiło skojarzenie Ukrainy z Kozaczyzną oraz zwrot do głębokich korzeni Polaków i Ukraińców. Wywodzą ich od indoeuropejskich Azów¹. Jednocześnie (*sic!*) próbowano wkomponować Kozaczyżnę w mit sarmacki, wyrażający się m.in. przywiązaniem do wolności (jako przyrodzonej wartości społecznej), cnót rycerskich i praw do zajmowanej ziemi. Starano się w ten sposób «unarodowić» siłę kontrolującą przestrzeń stepową, która rozgraniczała osiadłą ludność rolniczą Europy Wschodniej od koczowników ze stepów euroazjatyckich.

W kręgach demokratycznych mieszkańców dawnej Rusi (w szczególności Kozaków) zaczęto też łączyć z gminowładztwem, ideą i praktyką dającą im możliwość uszlachetnienia i wejścia do szerszej tożsamości polskiej, wolnościowej i demokratycznej². Historycy w swych dziełach wyjaśniali jacy są mieszkańcy południowo-wschodnich ziem dawnej Rzeczypospolitej i dlaczego załamało się tyle porozumień z nimi zawartych.

Pojawiły się nieśmiałe próby przedstawiania ich jako naturalnych sojuszników czy wręcz partnerów Polski. Demokraci zauważali, że «Kozacy zawsze niezłomną wierność zachowywali królowi i Rzeczypospolitej. Co tym większą było zasługą, ile że od wszystkich prawie sąsiednich państw chrześcijańskich mianowicie z Moskwy, z Rakuz, z Multan i Siedmiogrodu, dochodziły Kozaków raz po raz pochwały i zapomogi pieniężne, własna zaś matka Polska częściej surowością niż łaską darzyła swoich synów. [...] Oni [...] niezachwianie dotrzymywali jej wiary»³. Romantycy często też upiększali obraz Kozaka jako człowieka obdarzonego szczególnym «instynktem niepodległości», gdyż ten lepiej nadawał się na bohatera epoki niż chłop⁴. Ukraina tym samym stawała się najbardziej mitotwórczym regionem polskiego romantyzmu: «Szkocją Polski» – jak to określił teoretyk polskiego romantyzmu Maurycy Mochacki⁵. Monarchiści także nie ignorowali przeobrażeń na Ukrainie. Aczkolwiek oskarżali Kozaków o przysporzenie Rzeczypospolitej wielkich kłopotów i strat, byli zafascynowani ich bitnością, wiernością i przywiązaniem do instytucji państwa (rejestr) oraz autorytetu króla.

Dzięki teorii wspólnych korzeni i wizjom wspólnej przyszłości umacniał się pozytywny obraz Kozaka, do niedawna przedstawianego wyłącznie jako nieokrzesana

---

¹ Zob. A. Wierzbicki, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2010, s. 77.

² S. Płochij, *Między Rusią a Sarmacją: «unarodowienie» Kozaczyzny ukraińskiej w XVII-XVIII w.*, [w:] *Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*, red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko, Lublin 2000, s. 152-172.

³ K. Szajnocha, *Dwa lata dziejów naszych. 1646-1648. Opowiadanie i źródła*, t. 1, *Polska w roku 1646*, Lwów 1865, s. 71.

⁴ Wizerunek Kozaków jako stowarzyszenia równych sobie żołnierzy budowali historycy i artyści. Zob. M. Janion, *Kozacy i górale*, [w:] *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*, red. S. Kozak, M. Jakóbiec, Wrocław-Warszawa-Kraków Gdańsk 1970, s. 135; też, *Dwie wizje ludowości romantycznej*, «Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza» R. X, 1975, s. 15.

⁵ M. Kwapiszewski, *Kozak romantyczny*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, *Między Wschodem i Zachodem*, cz. II, *Piśmiennictwo pogranicza*, red. R. Łużny i S. Nieznanowski, Warszawa 1991, s. 271.

nego rębajłę, hultaja, rebelianta i okrutnika. Nie bez oporów przeobrażał się on – dzięki romantynom – z buntownika w powstańca, z ciemnego zabijaki w obrońcę przedmurza. Wystąpienia kozackie zaczęły być traktowane jako wykwit toczących Rzeczpospolitą chorób, zdiagnozowanych już pod koniec XVI w. przez księdza Piotra Skargę¹.

Nową tendencję dobrze oddaje tekst Jędrzeja Moraczewskiego, w którym czytamy, że Kozacy to synowie wolności. Nie pytano się wśród nich – zapewniał zdeklarowany lelewelista – «kto szlachcic albo chłop, kto czyj syn albo czyj krewniak, tylko każdy był równy drugiemu a ten najwięcej znaczył, kto się w bitwie najlepiej z nieprzyjacielem potykał»². Lucjanowi Siemieńskiemu Kozaczyzna przypominała średniowieczne zakony rycerskie³.

Pomimo swoistej fascynacji Kozaczyzną zwolennicy republikańskiej koncepcji dziejów nie rozpisywali się zbyt szeroko o genezie tej wspólnoty, a zwłaszcza budzących się nad Dnieprem procesach narodotwórczych. Historycy ci ledwie zdobyli się na próbę opisanie Kozaczyzny, bez wchodzenia w szczegółowe analizy, głównie z powodu małej wiedzy na ten temat oraz niechęci do konfliktowania się z dotychczas panującymi poglądami. Poza tym ówczesna historiografia, oscylując nadal w znacznej mierze wokół spraw dworu i monarchii, ciągle nie potrafiła wyjaśniać złożonych problemów społecznych czy świadomościowych. Lelewel np., kładąc nacisk na zjawiska społeczne, pisał, że Kozacy to niekatolickie «plemie wojenne nieszlacheckie, co wojny rozniecało, dawało przytułek ludowi położeniem swym znękane-mu», który z czasem przekształcił się w «kozacki lud rolniczy», zobowiązany «z bronią w rękę Rzeczypospolitej służyć»⁴. Pomimo pewnej fascynacji Kozaczyzną Lelewel informował jednocześnie, że «kozactwo z ochotą bicia się i rabunku za łupami gonilo»⁵. Przypominane przywary kozackie w pewnym sensie wskazywały kierunek rozwoju tej społeczności. Pozostając w konflikcie ze wszystkimi sąsiadami, zamykała się ona w kręgu własnych spraw, co najwyraźniej sprzyjało kształtowaniu się jej nowej tożsamości społeczno-narodowej. Cementowanie kultury stepu i faworyzowanie prawosławia oddalała Ukraińców od Rzeczypospolitej i lepszego życia.

Podobny nieco sposób myślenia prezentował Moraczewski. Ten «zabłąkany w polityce uczony» zróżnicował demograficzny obraz Ukrainy. Wśród jej mieszkańców wyróżnił zwykłych chłopów (czern), Kozaków, jako tych, co z kosami stawali do boju, oraz Niżowców, którym skąpił etykiety narodowej. «Niżowce – pisał – byli tylko

¹ P. Skarga, *Kazania sejmowe*, [w:] *Kazania na niedziele i święta całego roku x. Piotra Skargi*, Kraków 1597.

² [J. Moraczewski], *Gospodarza Jędrzeja opowiadania podług starych ksiąg polskich, jaka ta dawniej Polska i jacy byli starzy Polacy*, III książeczka, Poznań 1854, s. 83.

³ Ł. Siemieński, J. A. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 167. W pracy tej porównano Kozaków do Krzyżaków, bezzennych wojowników utrzymujący się z łupów, poszukujących sławy i możliwości awansu w męstwie wojennym.

⁴ J. Lelewel, *Uwagi...*, s. 352, 355; zob. też J. Maternicki, *Kozacy i wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.)*, [w:] *Kozacki vijni XVII stolittja v istoricnij svidimosti pol'skogo ta ukrains'kogo narodiv. Materiali Drugoj Pol'sko-Ukrains'koi Naukovoji Zustrici (Lviv, 12-13 zovtnija 1995 r.)*, red. L. Zaszkil'niak, Lviv-Ljublin 1996, s. 156-167; tenże, *Wojny kozackie XVII w. w polskiej myśli historycznej doby porozbiorowej (do 1864 r.)*, «Przegląd Humanistyczny» R. XXXIX, 1996, nr 1, s. 209-224.

⁵ J. Lelewel, *Uwagi...*, s. 357.

Rusini ale między Kozakami nie brakło Polaków, Wołochów, a zdarzył się Moskal, Tatar, Niemiec, Włoch i różnego narodu człowiek»¹. Niżowcy stali się dla historyka wielkopolskiego uosobieniem demonicznego zła, które rozsiedliło na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Kozaków historyk dość pokretnie wywodził z oddziały starosty kaniowskiego Dymitra Wiśniowieckiego i jego brata Michała, którzy w połowie XVI w. zgromadzili pod swą komendą znaczną grupę zbrojnych². Przyznawał jednak, że kresowi wojownicy oddali Polsce ogromne zasługi wojenne i stali się symbolem waleczności. Ludzie ci, zorganizowani dla ochrony interesów polskich, z czasem odkryli nowe możliwości własnego życia na Ukrainie i zapoczątkowali swoistą cywilizację pogranicza. Nawiązywała ona – zdaniem Moraczewskiego – do polskich wzorów organizacyjnych i obyczajowości rycerskiej. Historyk ten akceptował istniejącą *de facto* autonomię Kozaczyzny, mimo że zdawał sobie sprawę z tego, iż jej trwanie było możliwe tylko dzięki sile szabel kozackich oraz antypolskim nastrojom narastającym na terenach dawnej Rusi Kijowskiej.

Szczególnie duże zasługi w uszlachetnianiu Kozaczyzny miał K. Szajnocha. O Kozakach opowiadał «umiejętnie» i «malowniczo» w szerokiej przestrzeni historyczno-geograficznej³. Wywodził ich z rycerstwa, trudniącego się nad Dnieprem «rzemiosłem wojennym», tj. walką z poganami⁴. W konsekwencji tego stepy ukraińskie «w ciągu XVIgo i XVIIgo wieku ciągle okrywały się budynkami nowych wielkich slobód to jest osad częstokroć bardzo znacznych, panowała [w nich – A. S.] niby Rzeczpospolita polska, ale że nie było tam wiele osiadłej szlachty i grodów z władzami starościńskimi, przeto wiele Kozaków żyło w pokoju niepodległe, a na czas wojny pod rozkazami tylko atamana czyli hetmana Kozaka albo pana polskiego co sobie umiał wpływy zjednać»⁵.

Rzecz ciekawa, że demokraci będąc apologetami idei wolności, jednocześnie obawiali się zbyt daleko idących swobód dla Kozaków⁶. Uważali, że osłabiłyby one podstawy ustrojowe państwa, a niebezpieczne skłonności Kozaków do agresji, rabunku i zmian sojuszy zagrażałyby bezpieczeństwu i stabilizacji Rzeczypospolitej. Niektórzy obawiali się też zabiegania Kozaków o godności szlacheckie lub stanowiska państwowe.

Jeszcze większy dystans wobec Kozaczyzny miał Walerian Wróblewski, nazywany czasem «wypaczonym lelewelistą». Epopei kozackiej poświęcił on większą część drugiego tomu *Słowa dziejów polskich*, liczącego 704 strony tekstu. Powstała u schyłku średniowiecza Kozaczyznę traktował jako pospólstwo ruskie, ludzi «bezpieńskich, nikomu prywatnie nie poddanych»⁷. Polemizował z innymi historykami, zakładającymi, że Kozaków można wywodzić z drobnej szlachty. Zgadzał się jedynie z tym, że z czasem przeniknęło do tej społeczności wielu synów szlacheckich. Ponieważ Kozacy mieli swe siedziby na ziemiach Rzeczypospolitej, byli – zdaniem autora *Słowa*

¹ [J. Moraczewski], *Gospodarza Jędrzeja...*, III książeczka, s. 79-80.

² Tenże, *Dzieje Rzeczypospolitej Polskiej*, t. VI, Poznań 1848, s. 140.

³ Zob. V. Julkowska, dz. cyt., s. 335.

⁴ M. Kwapiszewski, dz. cyt., s. 271-283.

⁵ Tamże, s. 18.

⁶ Por. H. Schmitt, *Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów krótko i zwięźle opowiedziane*, z. I, Lwów 1861, s. 304.

⁷ W. Koronowicz [W. Wróblewski], *Słowo dziejów polskich*, t. II, Lipsk 1858, s. 160.

– poddanymi monarchii polsko-litewskiej. Wróblewskiemu trudno było ich zaliczyć do którejś z warstw społecznych. W jego oczach była to bowiem zbiorowość wyjątkowa. Ubóstwo i stałe zagrożenie popchnęło ją – zdaniem historyka – do życia w warunkach kozarowych i uprawiania zbójnictwa. Taki styl życia dał podstawę specyficznemu charakterowi ludu kozackiego, który stał się protoplastą nowożytnych Ukraińców¹. Kozaczyzna, zgodnie z interpretacją W. Wróblewskiego, była *de facto* przedmurzem Rusi. W sposób częściowo niezamierzony zabezpieczyła ją od najazdów tatarskich i tureckich, co stworzyło jej warunki do życia w pewnej autonomii. Docierały tam wprawdzie wpływy polskie, jednak klucz do przyszłości tych ziem leżał w rękach kozackich. Z czasem sięgnęli oni po te możliwości. W drugiej połowie XVI w. Kozakom ukraińskim i zaporoskim (odróżnianych od Kozaków dońskich oraz zadnieprzańskich), nie będzie już chodzić – pisał – o «samo zachowanie własnej swobody i przywilejów, ale o nadanie takąż wszystkich Rusinów w ogóle»². Tendencja do emancypacji politycznej Rusi pojawiła się – zdaniem Wróblewskiego – dokładnie wtedy, gdy Kozacy uświadomili sobie, że każdy rodzaj symbiozy z Polską będzie ograniczał ich specyficzną wolność i kulturę. Celem mieszkańców południowo-wschodnich kresów Rzeczypospolitej stała się więc własna rusko-kozacka ojczyzna, prawosławna, z tatarskimi obyczajami i duchem, utrzymująca się z wojen i rozbojów. To z niej z czasem wyrosła nowa jakość narodowa – ukraińska. Stworzyły ją – zdaniem historyka – «trzy zaludnienia: jedno kozackie wolne, drugie poddane ruskie, trzecie szlacheckie; jedno uległe i korne, drugie po zbójceku harde, trzecie dumne swoją ogładą, przywilejami, pochodzeniem i władztwem, a wszystkim razem rządzone osobnymi zwyczajami i prawy»³. Wróblewski uważał, że nie było sposobu na pozyskanie Kozaków dla Polski, gdyż nie byli oni w stanie zaakceptować żadnych ograniczeń względem swojej «dzikiej natury».

Przedstawiciele monarchicznej refleksji historycznej nie podejmowali tak zasadniczo problemu Kozaczyzny i jej emancypacji narodowej. Najbardziej liberalnie myślący w tym kręgu Karol Boromeusz Hoffman uważał Kozaków za poddanych króla polskiego, którzy rządzą się «cywilnie i politycznie własnymi prawami, które im zaręczała konstytucja polska z roku 1590»⁴. Ich związek z Polską określał jako «hołdowniczo-federacyjny»⁵. Oznaczało to, że Kozacy znaleźli się wśród ludów sprzymierzonych, którymi Rzeczpospolita posiłkowała się w swoich wojnach. Hoffman cenił ich walory wojskowe, ale zachowywał jednocześnie wobec Kozaków pewien dystans, jako że w jego mniemaniu «ta dzicz nie zawsze dotrzymywała wiary»⁶.

Z podobnym myśleniem spotykamy się w syntezie młodego Józefa Szujskiego. Według niego Kozacy początkowo byli co najwyżej grupą ochotników do armii polskiej. «Z takich to ochotników – pisał historyk krakowski – animuszem wojennym wiedzionych, powstał później rdzeń, dusza kozaczyzny zadnieprskiej, tacy wiedli prym w ustawnym boju «na kresach»⁷. Z czasem stworzyli oni rodzaj «rzeczypospolitej

---

¹ Tamże, s. 161.

² Tamże, s. 166-167.

³ Tamże, s. 162.

⁴ [K. B. Hoffman], *Listy o rządzie. List 5*, «Przegląd Poznański», t. VIII, 1849, s. 176.

⁵ Tamże, s. 176.

⁶ Tamże.

⁷ J. Szujski, *Dzieje Polski, podług ostatnich badań spisane*, t. II, Lwów 1862, s. 143.

wojennej» czy «ruchliwej rzeczypospolitej kozaczej»¹. Stawała się ona sprzymierzeńcem królów polskich podczas wojen. W czasach pokoju (jak znaczna część rycerstwa) żyła głównie z rabunku. To ściągało na nią gniew i represje ze strony wszystkich jej sąsiadów. W konsekwencji Kozacy znaleźli się w izolacji i zaczęli wykształcać własną organizację, zwyczaje i system wartości. Zdaniem Szujskiego Kozaczyzna nie stanowiła zalążku nowego narodu ani tym bardziej państwa. Historyk krakowski rozumiał, że polskie przeciwdziałanie procesom emancypacji Ukrainy jedynie wzmacniało separatystyczne tendencje na Ukrainie i niosło nieprzewidywalność zachodzących tam przemian².

W opiniach większości historyków okresu międzypowstaniowego najbardziej efektywną, choć tymczasową, metodą wiązania rosnących w siłę Kozaków był rejestr. Polegał on na odpłatnym zaciąganiu pod sztandary królewskie określonej grupy sfrustrowanych warunkami życia i brakiem perspektyw zbrojnych mieszkańców Naddnieprza. Dzięki temu stabilizowała się sytuacja społeczna na południowo-wschodniej rubieży Rzeczypospolitej, a król, niezbyt dużym kosztem, mógł liczyć na kilka tysięcy lekkiej jazdy, bardzo przydatnej zwłaszcza do prowadzenia wojen z Tatarami i Turkami³. Tak oceniał rejestr K. Szajnocha: «W miejsce niesfornych, z łupiestwa żyjących kup urosło nie tylko mnogie, karne waleczne wojsko, ale nastąpiła nadto nowa klasa ludności wiejskiej, zbliżona wielce do godności szlachectwa»⁴. Oddziały te mogły być znakomitym uzupełnieniem dla ciężkozbrojnej husarii. Nie dla wszystkich było to takie jednoznaczne.

Schmitt, Moraczewski i Lelewel mieli powściągliwy stosunek do rejestru, gdyż powstał on w wyniku wymuszonego kompromisu, który burzył – ich zdaniem – porządek republikański, podważał historyczne zasługi szlachty oraz jej wpływ na obronność kraju. Od tego czasu granic państwa mieli bronić ludzie mało godni, wstawieni «codziennym łotrowaniem»⁵, którzy ponadto zaczęli niebezpiecznie eskalować swoje żądania: począwszy od zwiększenia liczby rejestrowych poprzez dostęp do stanu szlacheckiego aż po niepodległość ziem ukraińskich⁶.

Żołnierzom rejestrowym nie odmawiano jednak uznania za ich waleczność i odwagę. Schmitt nazywał ich rycerstwem⁷. Moraczewski wyrażał się o nich: «ci polscy pograniczni stróże od psów wierniejsi»⁸. Sądził, że rejestrowi byli w stanie zapewnić pokój południowo-wschodniej granicy, a przez to dalszy rozwój Rzeczypospolitej. Winą za to, że Kozacy z czasem obrócili swą siłę przeciw Polsce, leleweliści obciążali magnatów kresowych, którzy nie uznawali ich «za żołnierzy lecz tylko za nikczem-

¹ Tamże, s. 213.

² Zob. *Istorija Rusov ili Maloj Rosiji*, Moskwa 1846, s. 70-71; S. Kozak, *U źródeł romantyzmu i nowożytnej myśli społecznej na Ukrainie*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1978, s. 71.

³ L. Siemieński, *Wieczory w Ojcowie...*, s. 216-217.

⁴ K. Szajnocha, *Dwa lata...*, t. 1, s. 47.

⁵ [J. Lelewel], *Teodora Wagi Historia książąt i królów polskich, krótko zebrana. Dla lepszego użytku znacznie przerobiona i pomnożona*, Wilno 1824, s. 223-224.

⁶ Por. tenże, *Uwagi...*, s. 72-73; tenże, *Dzieje Polski*, Warszawa 1830 s. 208; J. Moraczewski, *Dzieje Rzeczypospolitej...*, t. 4, s. 333; [tenże], *Gospodarza Jędrzeja...*, III książeczka, s. 86-87.

⁷ H. Schmitt, *Dzieje narodu...*, t. 1, Lwów 1963, s. 650.

⁸ J. Moraczewski, *Dzieje Rzeczypospolitej...*, t. 8, s. 27.

nych i podłych niewolników»¹. Rejestr traktowali jako ucieczkę «królewiał» przed reformami Rzeczypospolitej.

Niechętny rejestrowi, choć z nieco innych powodów, był W. Wróblewski. Uważał, że częściowe dopuszczanie Kozaków do zajęć wojennych, zastrzeżonych dotychczas dla szlachty, rozzuchwalało ruskich kmieci i prowadziło do ubiegania się przez nich o szlacheckie zaszczyty i państwowe stanowiska. Ich nieformalnych wpływów na dworze królewskim historyk obawiał się najbardziej. «Kto też za to ręczyć może czy i przed Władysławem IV. władza królewska niepoglądała na Kozaków, jak na swoich przyszłych oswobodzicieli?» – pytał². Sugerował też, że już Batory, chcąc podważyć pozycję polityczną szlachty, dążył do tego, by utrwalić zwyczaj mianowania hetmanów kozackich, zależnych tylko od króla. Rejestr kozacki był według Wróblewskiego zaczątkiem «narodowego wojska» kozackiego, kolejną po urzędzie hetmańskim instytucją rodzącego się państwa kozacko-ruskiego³. Stworzyło to sytuację, którą nazywał «potwornością polityczną». Powstała ona w chwili, gdy Ukraina została opasana jak siecią pułkami kozackimi, osobno się rządziła i sądziła. Już wtedy Kozacy byli – zdaniem autora *Słowa* – «bardziej hołdownikami niż poddanymi»⁴. W tym czasie trudno było utrzymać ich w posłuszeństwie wobec Polski. Każda próba opanowania tego narodowego – jak pisał – żywiołu kończyła się przelewem krwi i nierzadko niesławą oręża polskiego.

W oczach zwolenników monarchicznej koncepcji dziejów rejestr okazał się niewątpliwym sukcesem polityki polskiej. Zdeklarowanym rzecznikiem wykorzystania sił kozackich dla obrony granic Rzeczypospolitej był Hoffman. Wyjątkowo cenił ich walory wojskowe. Powtarzał, jak inni, iż prawdą jest, że «ta dzicz nie zawsze dotrzymała wiary»⁵.

Według Szujskiego polityka polska zmierzała przede wszystkim do tego, by «Ukrainę kozacką zmienić, o ile możliwości w normalną prowincję a kozactwu nałożyć wędzidło organizacji podporządkowanej królowi»⁶. Historyk krakowski zauważał jednak, że w drugiej połowie XVI w. Polska mogła podporządkować sobie już tylko «kozactwo ukraińskie». Na Zaporozżu emancypacja Kozaków zaszła – w jego przekonaniu – tak daleko, że król mógł ich zjednywać sobie co najwyżej kolejnym nadaniami i przywilejami. Miało to jednak też niewystarczającą skuteczność, toteż południowo-wschodnia granica płonęła nadal.

Okazję dla ocieplenia obrazu stosunków polsko-ukraińskich stwarzały rozważania nad unią lubelską i jej konsekwencjami. Historycy zaliczani do formacji lelewelowskiej porozumienie z 1569 r. postrzegali głównie w kontekście domniemanego przyspieszenia przemian cywilizacyjnych, jakie miały miejsce po zawarciu unii; najpierw na ziemiach litewskich, później na Ukrainie. Byli przekonani, że na południowo-wschodnich rubieżach wielonarodowościowej Rzeczypospolitej zaczęły się rozszerzać swobody demokratyczne i przyjmować takie wartości polskie, jak:

¹ Tamże, s. 33.

² W. Koronowicz [W. Wróblewski], dz. cyt., t. II, s. 165.

³ Por. tamże, s. 166, 169.

⁴ Tamże, s. 187.

⁵ [K. B. Hoffman], dz. cyt., s. 176.

⁶ J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. 3, s. 55.

«ludzkość, równość, braterstwo, wolność, użycie posiadłości swobodne, domy otwarte bez dzwonek, bezpieczeństwo, bogobojność, byt, niepodległość, uznanie siebie»¹.

Idealistyczny obraz tej wielonarodowej monarchii przedstawili K. Szajnocha i Julian Klaczko. Zapoczątkowali oni w ten sposób żywot idei jagiellońskiej w historiografii polskiej, który był przywoływany jeszcze przez kolejne dwa stulecia². Mit ten «służył nie tylko różnym celom doraźnym, był także wyrazem tęsknoty za lepszym światem, w którym nie będzie gwałtu i przemocy, w którym wszystkie narody cieszyć się będą wolnością i żyć zgodnie z zasadą «wolni z wolnymi, równi z równymi»³. Odnosił się on głównie do przymierza polsko-litewskiego, ale interpretacyjnie bywał także rozszerzany na tzw. Księstwo Ruskie. Związek ten był przedstawiany jako nieznaną dotąd z historii unia narodów, przekształcająca się z czasem w przymierze osób zjednoczonych w duchu miłości i wzajemnego wsparcia. Polacy – w opinii Szajnochy – przyczynili się w ten sposób do rozszerzenia «miedz chrześcijańskich», udzielając sąsiadom własnych «zaszczytów cywilizacyjnych» oraz chroniąc ich przed zakusami Półksiężycy. Według Schmitta miało to poważne znaczenie dla ziem ruskich, które po 1569 r. zaczęły schodzić z linii wielkoksiążęcego despotyzmu i wchodzić na kurs gminowładczej tradycji. Historyk ten zauważał, że kiedy gdzie indziej łała się krew, «tu złąły się dwie słowiańskie (polska i ruska) i dwie obce (niemiecka i litewska) narodowości w jedną wspólną Rptę»⁴. W jego wykładzie pojawiły się, bliskie większości romantyków, elementy idei braterstwa narodów. Większą wstrzeźliwość ocen wykazał się W. Wróblewski. W interesującej nas sprawie ograniczył się do konstatacji, że unia była nosicielem najlepszych wartości, zasad («słów») polskich na terenach litewsko-ruskich. Nie zgadzał się jednak z innymi historykami demokratycznymi, przyjmującymi, że unia wszystkich Polaków, Litwinów i Rusinów stawiała jak «równych z równymi, wolnych z wolnymi». Uważał, że wspomniana zasada miała dotyczyć, tak jak to było wcześniej, szlachty⁵.

Historiografia monarchiczna i literatura popularna sporadycznie reflektowały nad konsekwencjami unii 1569 r. dla rozwoju stosunków polsko-ukraińskich, choć z innych powodów. Hoffman np. nie był zwolennikiem «przesuwania» Polski na Wschód. Zaliczając Polaków do narodów zachodnich, manifestował pewien dystans wobec «cywilizacji wschodniej». Sformułował nawet swoistą koncepcję «panslawizmu zachodniego»⁶. Mimo to widział pewne korzyści wynikające z unii 1569 r. Uważał, że

---

¹ Por. J. Lelewel, *Uprzednia myśl czyli słowa do poszukiwań wstępne*, [w:] *Polska, dzieje...*, t. 3, Poznań 1855, s. 22.

² Szerzej na ten temat J. Maternicki, *Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku. Karol Szajnocha i Julian Klaczko*, «Przegląd Humanistyczny» R. XXXII, 1988, nr 11-12, s. 33-48; zob. tenże, *Edukacja historyczna młodzieży. Problemy i kontrowersje u progu XXI wieku*, Toruń 1998, s. 71.

³ Tenże, *Mitologizacja i demitologizacja historii. Z rozważań nad charakterem i społeczną funkcją historiografii oraz edukacji historycznej*, «Przegląd Humanistyczny» R. XXXIII, 1989, nr 3, s. 1-17.

⁴ H. Schmitt, *Dzieje narodu polskiego od najdawniejszych do najnowszych czasów potocznie opowiedziane*, Lwów 1863, t. 1, Lwów 1863, s. 484.

⁵ W. Koronowicz [W. Wróblewski], dz. cyt., t. II, s. 180.

⁶ Por. K. B. Hoffman, *O panslawizmie zachodnim*, Poznań 1872; A. Wierzbicki, *Okcydentalizm w historiografii polskiej. Próba rekonstrukcji modelu*, «Przegląd Humanistyczny» R. XIX, 1975, nr 8, s. 43.

przybliżyła ona ziemie ruskie i litewskie do Zachodu, aczkolwiek nie mogła «rozstrzygać kwestii sumień»¹. Inaczej oceniał te sprawy młody Szujski. Według historyka krakowskiego unia lubelska sprawiła, że «naród polski zlany w jedno z Litwinami, Rusinami i Prusami, stał [się – A. S.] spadkobiercą wszelkich praw majestatycznych»². Unia tworzyła więc nowe ramy dla rozwoju państwa «rządowego», oddalając spory narodowe na drugi plan.

Mniej entuzjastycznie została przyjęta przez romantyków unia brzeska, która w zamyśle «miała przynieść wiekopomne skutki w postaci połączenia trwałymi więzami dwóch wielkich, skłóconych od wieków odłamów chrześcijaństwa zamieszkujących ówczesną Rzeczpospolitą. Miała ona również trwale zespolić naród ukraiński z Koroną i za jednym zamachem zlikwidować na tym terenie problem obcych wpływów, zwłaszcza moskiewskich. W rzeczywistości jednak dzieło to okazało się «złotym jabłkiem niezgody»³. Według Lelewela pogłębiło ono tylko «fanatyzowanie» i «koślawienie pojęć»⁴. Wzmacniało stronnictwo dyzunii, mało tego – niezgoda na zwierzchność rzymskich papieży stała się lepiszczem przeciwników porozumienia z Polską. Stanowisko próbował łagodzić Szujski. Twierdził, że chociaż akt unii został przygotowany przez «wojującą milicję katolicką Jezuitów, chociaż zyskał silne poparcie u króla, opanowanego przez Jezuitów, najfałszywiej ci utrzymują, którzy w nim widzą dzieło koterii, narzucone narodowi; był to – podkreślał historyk krakowski – akt narodowy i popularny»⁵. Zrodził się on wraz z nowym prądem katolickiej gorliwości oraz nastrojów antytureckich i antymoskiewskich. Stanowił duchowe wzbogacenie, a nie zniszczenie rodzimych właściwości kulturowych Rusi⁶. Szujski potwierdzał, że twórcy unii religijnej byli «pod wpływem ducha emanującego z unii lubelskiej»⁷. Była ona jedna spóźniona o 20 lat i przez to niewykonalna. Prowadziło to dalszej deprecjacji idei porozumienia i narastania nastrojów antypolskich na Ukrainie.

Ten właśnie aspekt podkreślali monarchiści. Łukasz Gołębiowski np. wszelkie próby ingerencji w życie religijne ludności ruskiej uważał za błąd, który naraził Rzeczpospolitą na długotrwałe napięcia wewnętrzne⁸. Hofman napisał wprost, że akt ten mógł drażnić uczucia religijne Rusinów i usposabiać ich wrogo wobec polskości. Z tego względu traktował unię jako nietrafne posunięcie «rządu polskiego»⁹.

Zdaniem historyków okresu międzypowstaniowego spodziewanych korzyści nie przyniosła też ugoda hadziacka z 1658 r., zawarta między Rzeczpospolitą Obojga Narodów a kozackim wojskiem zaporoskim, reprezentowanym przez hetmana

¹ [K. B. Hoffman], *Listy o rządzie. List 5*, «Przegląd Poznański», t. XIX, 1949, s. 16.

² J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. II, s. 163.

³ R. Romański, *Kozaczyzna*, Warszawa 2004, s. 141.

⁴ J. Lelewel, *Uwagi...*, s. 301; A. Wierzbicki, *Spory...*, s. 101.

⁵ J. Szujski, *Dzieje Polski*, t. 3, *Królowie wolno obierani*, cz. I, 1572-1668, Lwów 1964, s. 147.

⁶ Tamże.

⁷ J. Szujski, *Dzieje Polski podług ostatnich badań*, t. III, Lwów 1864, s. 414; J. Kaczmarczyk, *Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka*, Kraków 2007, s. 141.

⁸ [Rec.] Gołębiowski Łukasz, *Dzieje Polski za Władysława Jagielly i Władysława III*, Warszawa 1846, t. I-II, wyd. pośmiertne F. Bętkowski, «Przegląd Poznański» t. VII, 1848, z. 8-9, s. 252-253.

⁹ Por. [K. B. Hoffman], *Listy o rządzie. List 5*, «Przegląd Poznański», t. VIII, 1849 s. 177.

kozackiego Iwana Wyhowskiego. Krótki żywot Rzeczypospolitej «Trojga Narodów» sprawił oszczędność jej ocen w historiografii. Autor współczesnej syntezy dziejów Ukrainy Władysław A. Serczyk tak podsumował dyskusje o ugodzie hadziackiej: «Skończył się sen o Rzeczypospolitej Trojga Narodów. Żadna ze stron nie wykorzystwała szansy pokojowego ułożenia stosunków wzajemnych, bo skorzystać nie mogła. Kozaczyzna zbyt związała się z caratem od którego, przynajmniej na papierze, otrzymała gwarancje spokojnego bytu. Chłopi ukraińscy marzyli o wyemancypowania się spod szlacheckiej zależności, jedyne wyjście dostrzegając w aprobowaniu związku z Rosją. Rozczarowania miały przyjść później. Carat miał przecież silniejszą rękę niż Rzeczpospolita i skuteczniej niż ona dławiał każdą próbę samodzielnych poczynań. Ale na tę decyzję było za późno [...]. Pamięć o Ugodzie Hadziackiej stała się tylko cząstką dziejów Trojga Narodów. Czy także ich zaprzepaszczonej szans?»¹.

Wiele wskazuje na to, że tak. Ówczesna Rzeczpospolita nie miała bowiem solidnego programu federacyjnego. Ruś zaś nie dawała wiary takiemu kierunkowi. Wkrótce «Czas pokazał, że Rusini/Kozacy nie tylko nie dali się przerobić na Polaków, ale w krótkim czasie wzmocnili własną tożsamość narodową»². Kiedy zorientowali się, że polska polityka ich dyskryminuje zwrócili się w stronę własnych korzeni. «Odmiennie odczuty duch Słowiańszczyzny przez Polaków i Rusinów przekreślił ideę braterstwa i etnicznego pokrewieństwa»³.

Mimo to fascynacja romantyków duchem unii trwała dość długo. Nie przystawała do tego rzeczywistość, którą im przyszło im opisywać. Kolonizatorska wręcz polityka Polski na południowo-wschodnich rubieżach państwa była zaprzeczeniem wszelkich porozumień. Lelewel z całą stanowczością stwierdzał, że znakiem tych czasów był niepohamowany ucisk społeczny ze strony posiadaczy wielkich latyfundiów ziemskich. «Naród ruski – pisał – [...] do ziemi i roli przywiązany stał się swych panów niewolnikiem»⁴. W podobny sposób wypowiadał się L. Siemieński. Autor ten uważał Kozaków za lud dobrze zasłużony Polsce, jednocześnie krzywdzony i upokarzany przez Polaków. W podrozdziale *Panowie gnębią Kozaków* oskarżał szlachtę i magnatów o nadmierną eksploatację Ukrainy⁵. Pisał m.in.: «Otóż Władysław szczęśliwie uwolnił się od nieprzyjaciół i teraz chciał dobry ład w kraju zaprowadzić, ale nieszczęście zbierało się u nas na wielką burzę, a to z powodu, że panowie polscy, mając dużo wsi i miast na Ukrainie, gdzie lud był kozacki i wolny, zaczęli go gnębić, zmuszając do pańszczyzny i do ciężkich podatków, chcąc ich w chłopów zamienić. Koniępcowski hetman, który miał sam jeden 700 wsi i 70 miast, ciężkim był kozakom; on to wystawił zamek bardzo mocny Kudak, nazywany wędzidłem na Kozaków. Przy murowaniu tego zamku mówił hetman do jednego Kozaka: «A co? już teraz Kozaki cicho będą siedzieć?» A na to odpowiedział Kozak: «Pan Bóg jest wszechmocny! co ręce zbudowały, to i też mogą zburzyć!». – Spełniło się jego przepowiedzenie, bo Kozacy przywiezieni do rozpacz, napadli na Kudak i żołnierzy polskich w pień wycięli. Prawda, że nasi ich pobili i wodza ich Pawluka ścigali; ale wszczętego buntu nie mogli przytłumić. Kozactwo nieraz uskarżało się

¹ W. A. Serczyk, *Hadziacz 1658*, «Kontrasty» R. XIX, 1986, nr 3, s. 30.

² M. Rudaś-Grodzka, *Sfinks słowiański i mumia polska*, Łódź 2013, s. 142.

³ Tamże, s. 167.

⁴ [J. Lelewel], *Teodora Wagi...*, Wilno 1931 s. 145; por. tenże, *Uwagi...*, s. 427.

⁵ L. Siemieński, *Wieczory w Ojcowie...*, s. 265-266.

przed senatem na krzywdy swoje mówiąc: «Wszak my jesteśmy częścią matki naszej Polski, za cóż nas gnębiecie?» – Na to odpowiadali senatorowie: «Prawda, jesteście częścią ciała naszej ojczyzny, ale taką, jak są paznokcie albo włosy w ludzkim ciele, które gdy zbyt wyrosną, trzeba obcinać.» – Niegodziwa była to odpowiedź, pochodząca nie jak od braci, ale jak od wrogów. Trafili Kozacy i do króla Władysława: ten mając sam ręce związane, zamyślał ludu tego kiedyś użyć na poskromienie szlachty; rzekł im więc: «Macie szablę i siłę, nie dajcie się.» – Usłuchali rady jego Kozacy i zalali nam dobrze gorącego sadła za skórę; luboć prawda, że ten ich bunt nie musiał być miły Panu bogu, bo sami, oderwawszy się od Polski, przepadli; ale ze stratą Kozaków i Polska straciła swoje przedmurze i mnie mogła się już obronić Moskalom»¹. «Czego dawniej za Jagiellonów nie było, to jest prześladowania o religię, to zaczęło się pod Wazami. Jezuici opanowali tak królów jak panów i podżegali ich na Kozaków i lutrów. Cóż z tego poszło? Oto Kozacy jeszcze mocniej zaczęli stać przy swojej greckiej wierze i taki bunt podnieśli, że cała Polska we krwi się skąpała! a lutrzy i inni heretycy zaczęli się z Polski wynosić dlatego, że już nie było w niej wolności»². W tej sytuacji kozacy «spartakusi» znajdowali się coraz częściej, aż wreszcie pojawił się Chmielnicki, który pomścił krzywdy kozackie»³.

Historiografia okresu międzypowstaniowego dostrzegała silne związki pomiędzy sytuacją w łonie Rzeczypospolitej z przełomu XVI i XVII w. a wystąpieniami kozackimi nadal nazywanymi, z różną wprawdzie motywacją, «buntami». Wynikało to z odmiennych postaw ideowych i metodologicznych, a także indywidualnych doświadczeń poszczególnych historyków. Generalnie rzecz biorąc, romantycy nie traktowali wystąpień kozackich wyłącznie jako swoistej «żakerii», *bellum servile*, jak się czasem uważa⁴. Omawiając ich przebieg, znajdowali miejsce na głębszą refleksję na temat stosunków społecznych oraz transformacji narodowościowej na południowo-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej. Powstania na Ukrainie były dla nich przede wszystkim konsekwencją wewnętrznego i zewnętrznego kryzysu systemu feudalnego. Czasem wiązano je ze stereotypowym antagonizmem charakterologicznym «Polaków-panów» i «Ukraińców-rezunów». Konflikty polsko-kozackie bywały też sposobnością do snucia szerszej refleksji historiozoficznej, prezentowania nowej koncepcji państwa i jego podstaw ustrojowych.

Lelewel chcąc przełamać silne w polskiej historiografii tendencje heroistyczne, próbował opisać te wydarzenia z pozycji historii «tłumnej» (kolektywistycznej), podobnie jak czynili to wówczas niektórzy historycy zachodnioeuropejscy. Powstania kozackie sytuował w okresie «gminowładztwa szlacheckiego w zawichrzeniu» (1607-1795), pomiędzy «Polską kwitnącą» a «Polską upadającą». W powstaniach na Ukrainie dostrzegał przede wszystkim bunt wolnych Kozaków rozszerzający się na pańszczyźnianych chłopów pod hasłami «za wiarę i wolność»⁵. Dostrzegał przy tym

¹ L. Siemieński, ks. J.A. Łukaszewicz, dz. cyt., s. 210-211.

² Tamże, s. 233.

³ Z. J. Sprys, *Wiedza pozaźródłowa u Joachima Lelewela*, [w:] *Między historią a teorią. Refleksje nad problematyką dziejów i wiedzy historycznej*, red. M. Drozdowski, Warszawa-Poznań 1988, s. 294-295.

⁴ Zob. P. Fedenko, *Na stulecie Mychajły Hruszewskiego*, «Kultura» (Paryż) 1967, nr 12, s. 111-122.

⁵ Por. J. Lelewel, *Uwagi...*, s. 372-373.

ewolucję haseł społecznych w kierunku narodowym, co było dla niego sygnałem przeżywania się feudalizmu w dotychczasowej formie i tworzeniem się nowej sytuacji politycznej we wschodniej Galicji.

Powstanie Chmielnickiego – według Lelewela – było «wojną domową, a z niezmierną zawziętością prowadzoną. To nic, że ogień wiele wsi i miasteczek drewnianych pochłoniął; i to jeszcze mała rzecz, że z obu stron wiele ludzi poginęło i wiele w pień wyciętych bywało, i okrucieństwa popełniane były, które ludzkie serce słusznie oburza, gdy bezbronnych topiono, w ziemię kopano, na ogniu smażono; wszystko to niczym nazwać się mogło w miarę tego, co Rzeczpospolita traciła. Jak szlachta tak kozacy, tyle czasów służyli tej samej rzeczypospolitej i w obronie jej stawali. Teraz oto w wojnie z sobą: czyby szlachta kozaków, czyby kozacy szlachtę pokonali i pognębili, oczekiwała Polskę strata części narodu»¹. Ubolewał nad tym, że na konflikcie polsko-kozackim korzystali Turcy, Rosjanie, Austriacy, Szwedzi. Największe z powstań kozackich przedstawiał przede wszystkim jako konsekwencję «zawichrzenia demokracji», objawiającą się rosnącą pozycją i egoizmem magnatów (zwłaszcza kresowych) oraz kleru i dworu.

Inni romantycy z reguły postrzegali powstania kozackie jako próbę obrony swych specyficznych wolności przez «skozaczoną» ludność w «stronach ruskich», skolonizowanych skutecznie przez «królewęża». Z racji nastrojów antymagnackich sympatie historyków demokratów lokowały się często po stronie Kozaków, «synów wolności». Moraczewski np. zauważał, że wojny na Ukrainie nie były konfliktem dwóch obcych sobie żywiołów. Wyobrażał sobie, że chodziło w nich raczej o próbę przemarodowania się Rzeczypospolitej. Kozacy – zdaniem tegoż historyka – «zaczęli się wyrabiać w oddzielne państwo całkiem wojskowe a niejako na wzór polski. Chmielnicki był jakby dyktatorem, lecz nazywał się tylko starszym kozackim, kanclerskie obowiązki pełnił przy nim Polak Jan Wyhowski [...] Erazm Czarnota był wojska sterowniczym, Krzywonos obożnym, Kalina strażnikiem i ci wszyscy z trzema pułkownikami Woroczenką, Łobodą, Burlajem jako reprezentantami wojska i ludu baczyli na postęпки Chmielnickiego i radę, czyli senat przy nim stanowili. Powiaty pozmieniano w pułkownikostwa»². W ten okrężny sposób Moraczewski również powracał do apologii dawnej Polski i jej demokratycznych rozwiązań ustrojowych. Kozaków czynił spadkobiercami Rzeczypospolitej. Zamrażał tym samym nabrzmiały problem kozacki.

Wybielać szlachtę polską próbował też H. Schmitt, który sprawstwo walk na Ukrainie, przypisywał głównie czynnikom zewnętrznym, nie tylko Kozakom. Aczkolwiek wojska kozackie określał godną nazwą «rycerstwa», tak jak prawie wszyscy inni romantycy, dostrzegał także, że «Między kozakami zawsze skorymi do boju i łupieży, uwijali się wysłannicy rakuzcy, aby ich skłonić do napastowania dzierżaw tureckich. Chłopicki – pisał – przywiózł im nawet chorągwie i pieniądze od cesarza i wchodził w jakieś zмовы z Rosją»³. Dzięki takim zabiegom autorytet dawnej Rzeczypospolitej mniej tracił w oczach większości społeczeństwa i mógł być nadal przedmiotem idealizacji oraz tęsknot niepodległościowych zniewolonego lecz dumnego narodu polskiego.

---

¹ J. Lelewel, *Dzieje Polski potocznym sposobem...*, Warszawa 1930, s. 245-246.

² Tamże, s. 35.

³ H. Schmitt, *Dzieje narodu...*, s. 554-555, 650.

Romantycy, świadomi wszystkich okropności wojny i ogromu strat, jakie przyniosły one Rzeczypospolitej, zachowywali wiele zrozumienia dla rozmiłowanych w wolności Kozaków. Czasem piętnowali nawet polskich dowódców wojskowych za zbytnią surowość i okrucieństwo wobec nich. Była to jednak empatia wyrażana głównie dla «narodu kozackiego» – jak wręcz nazywał go Lelewel – a nie dla jego przywódcy. Ideologia romantyzmu preferowała bowiem nakaz rezygnacji z osobistych celów. Chmielnicki, działający w dużej mierze z pobudek osobistych, nie pasował do tego modelu. Nie było w nim wiele z Kordianów ani Konradów. Tych spartakusów stepowych szerzej przedstawiał K. Szajnocha w swych «opowiadaniach historycznych». Kozaczyźnie przypisał cechy zbiorowego i tragicznego bohatera romantycznego¹. Cenił on np. talent Chmielnickiego, publikował niektóre jego listy². Uważał, że przywódca kozacki padł ofiarą niesprawiedliwości jaka panowała w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej³. Wskazywał na wielokrotne próby powrotu dowódców kozackich na łono Rzeczypospolitej. Ubolewał, że na braku porozumienia ciążyły zawsze względy doktrynalne, często wynoszone do cnót cywilizacyjnych (z buntownikami się nie rozmawia).

Najwięcej zrozumienia dla ludu ukraińskiego wykazywał chyba Siemieński. Mieszkańców Ukrainy nazywał braćmi, a walki polsko-ukraińskie bratobójczymi. Nie przeczył jednak, że bunty kozackie godziły w dobro Rzeczypospolitej. Z tego względu nie mógł ich usprawiedliwiać. Politykę państwa wobec powstańców kozackich w sposób niekonsekwentny nazywał łagodną, sprawiedliwą i słuszną⁴. Anarchizującym wystąpieniom ludowym przeciwstawił ideę harmonii społecznej. Aczkolwiek Siemieński twierdził, że «Pan Bóg wybrał go [Chmielnickiego – A. S.] tylko za narzędzie kary i ukrócenie swawoli naszej»⁵, to jednocześnie oczekiwał, że państwo powstrzyma rebelię i wyciągnawszy z niej wnioski, przeprowadzi odpowiednie reformy wzmacniającej monarchię. Na to było już jednak zdecydowanie za późno, co mocno podkreślał Szajnocha⁶. Powtarzał motyw kary dla «narodu polskiego za niedopełnienie obowiązku obrony własnej i narodów chrześcijańskich przed pogaństwem»⁷.

Tego rodzaju argumentacja uderzała w motyw rycerski, będący źródłem wielu mitów narracyjnych w historiografii polskiej okresu międzypowstaniowego. Zauważył to wyżej wymieniony historyk, który w studiach nad panowaniem Władysława IV stwierdził pesymistycznie, że choć nasze dzieje błyszczą «urokiem męczeństwa, poświęcenia» to «wieniec to raczej cierniowy niż wawrzynowy, tyle w nim winy, co chwały – tyle opieszałości, co ducha bohaterskiego tyle gnuśności publicznej, co poświęceń prywatnych»⁸. Zdaniem współczesnych badaczy historiografii porażki zbyt rzadko były przedmiotem analizy niezbędnej dla stworzenia programu reform czy

¹ V. Julkowska, dz. cyt., s. 359.

² K. Szajnocha, *Dwa lata...*, t. II, s. 5-7.

³ V. Julkowska, dz. cyt., s. 351.

⁴ Zob. M. Janion, *Lucjan Siemieński...*, s. 84-90.

⁵ L. Siemieński, *Dzieje narodu polskiego spisane przez [...] a przedrukowane z edycji poznańskiej...*, s. 235; por. tenże, *Wieczory w Ojcowie...*, s. 272.

⁶ K. Szajnocha, *Dwa lata...*, t. I, s. 322.

⁷ V. Julkowska, dz. cyt., s. 357.

⁸ J. Tazbir, *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity i rzeczywistość historyczna*, Warszawa 1987, s. 111.

nowej kreacji narodu. Nie wykorzystano wystarczająco możliwości polemiki z historiografią państw zaborczych, zwłaszcza rosyjską, próbującą legitymizować zabory i politykę silnej ręki na ziemiach zabranych. Zaprzepaszczone nawet możliwości włączenia Kozaczyzny do mitu sarmackiego¹. Ludzie ci powinni znaleźć nowe miejsce we wspólnej lub własnej ojczyźnie, a wspólne ich doświadczenia powinny pobudzać wyobraźnię historyczną i pozostawać groźnym *memento* dla wszystkich jej mieszkańców².

Reprezentujący inny punkt widzenia W. Wróblewski uważał, że wszystkie powstania kozackie w gruncie rzeczy miały na celu wywalczenie pewnego rodzaju autonomii czy państwowości ukraińskiej, która miałaby zapewniać swobodę najazdów kozackich na Turków, Tatarów i Wołochów, chronić naturalne skłonności Kozaków do życia na modłę tatarską. Z tego względu autor *Słowa dziejów polskich* nawet drobniejsze przejawy społecznego niezadowolenia na Rusi nazywał «rozruchami ukraińskimi»³. Uważał, że do dążeń separatystycznych dopisywano najczęściej hasła walki społecznej i religijnej.

Podobną tendencję można zauważyć w piarstwie Szujskiego. Historyk krakowski twierdził np., że «żadne zachciałki improwizowanych naprędce dążeń szcze-powych małoruskich czy czerwonoruskich [...] zawiązkiem samoistnego organizmu być nie mogą»⁴. Niezależnie od tego «bunty» na Ukrainie Szujski traktował jako akty rozpaczki ludu ruskiego, którego jedyną nadzieją stawali się Kozacy. Tych nie bagatelizował, podobnie jak prób przeciwstawienia Kozaków Polsce przez państwa ościenne.

Wracając do formatu staszycowskiego: jakie byłyby przestrogi/nauki dla Polski, gdybyśmy chcieli je sformułować na podstawie poglądów historyków doby romantyzmu? Z pewnością nie byłyby tak jednoznaczne, gdyż wyszły one spod piór wielu osób, reprezentujących różne kultury historyczne. Aby uzyskać efekt Staszica musielibyśmy się zgodzić na duży stopień uogólniania poglądów dziejopisów doby romantyzmu, a nawet pewien ahistoryzm tego zabiegu. Wówczas nasze wnioski wyglądałyby tak⁵:

1. *Historia jest nauczycielką życia. Dwoje z lekcji historii pisane są na skórze narodów. Polak mądr po szkodzie.*
2. Po rozbiorach *Jeszcze Polska nie zginęła*. Upadek państwa nie oznacza bowiem upadku narodu. Po 1795 r. to naród został wyniesiony do roli dziejowego podmiotu zastępującego państwo. Stał się on podstawą «swoistej opatrnościowej kreacji, opatrzonej właściwym sobie powołaniem i realizującej własny cel»⁶. Określała ona tożsamość narodu, jego charakter, cnoty i «urządzenia», nadając mu odpowiedni kierunek rozwoju. Stawała się kluczem do postrzegania go jako wspólnoty moralnej związanej wspólną tradycją, historią, odznaczającej się własną «myślą» i «żywołem».

---

¹ V. Julkowska, dz. cyt., s. 361.

² Tamże, s. 352.

³ W. Koronowicz [W. Wróblewski], dz. cyt., t. II, s. 157.

⁴ J. Szujski, *Dzieje Polski...*, t. II, s. 323-324.

⁵ Dla przybliżenia poetyki toczonej się w latach 1831-1863 debaty autor wykorzystał utrwalone w ówczesnych tekstach kultury aforyzmy, przysłowia, słowa pieśni, powiedzenia itd. Zostały one wyróżnione kursywą. Wydaje się, że nie zakłócają one sposobu rozumowania współczesnego historyka.

⁶ A.F. Grabski, *Historia i świadomość polska...*, s. 128.

Sklaniała do kształtowania się nowej postawy wobec przyszłości. Naród, który stracił swój polityczny byt, poprzez przypominanie przeszłości czyni krok ku niepodległości. Jeśli chcemy tę postawę traktować poważnie, musi się ona także odnosić do Rusinów-Ukraińców. To także *lud świadomie oczekujący swej niepodległości*.

3. Na Ukrainie-Rusi, by użyć terminologii stosowanej przez Mychajłę Hruszewskiego, mieszkają nasi *pobratymcy i współobywatele*, nie wrogowie. Przy bliższym poznaniu poważnie zyskują. Trzeba jednak ten wysiłek poznawczy podjąć.

4. Najlepszą perspektywą przyszłości państwowej Polaków i ich «pobratymców» jest Rzeczpospolita Wielu Narodów. Nie trzeba *mędrca szkiełka i oka*, by wiedzieć, że tzw. Księstwo Ruskie może swobodnie konkurować z Wielkim Księstwem Litewskim jeśli chodzi o wkład do wspólnej Rzeczypospolitej.

5. Jeśli Polska chce się szczycić wartością polskich tradycji demokratycznych, jako wytworu rodzimego gminowładztwa, będącego zaprzeczeniem wszelkiego autokracji i despotyzmu, nie może siłą rządzić swymi poddanymi w kraju. *Batogiem daleko nie pojedziesz*. Konieczne jest poszerzanie bazy społecznej narodu polskiego. *Gdzie nie masz przeciwnika, tam i bitwy nie masz*.

6. Kozacy (rejestr) to solidny sektor armii Rzeczypospolitej. Za wierność i męstwo wojenne należą się im nagrody, zaszczyty i stabilizacja. *Spartakusi kresowi* nie biorą się znikąd i nieprzypadkowo są bohaterami poematów, powieści, przypowieści dumek itp. *Gdzie niezgoda tam tylko szkoda*.

Анотація

Анжеї Стемнік. Уроки для Польщі. Козаки і козаччина в польській історіографії міжповстанського періоду.

Назва цієї статті є парафразом назви важливої праці Станіслава Сташиця «Перестороги для Польщі» (1790 р.). Видатний польський просвітницький діяч склав каталог добродетей, можливостей і загроз для Польщі наприкінці XVIII ст. На перший план він висунув дві сфери: державного устрою і суспільства. Наміром автора цієї статті є використати сташицький формат для потреб нового прочитання та інтерпретації польсько-української проблематики, представлені в історіографії доби романтизму. Попри деяку неісторичність такого підходу, сформульовані з погляду історіографії доби між повстаннями висновки виглядають так: 1) уроки історії, що залишені без висновків, є дуже дорогими – часто це ціна крові; 2) не існує польської свободи без свободи українців; 3) в Україні-Русі живуть наші побратими і співвітчизники, а не вороги. При ближчому знайомстві усі отримують від цього вигоду. Однак, необхідні зусилля, щоби це усвідомити; 4) найкраща перспектива державного майбутнього поляків та їхніх «братів і сестер» – Річ Посполита багатьох народів; 5) якщо Польща хоче пишатися цінністю власних демократичних традицій, що заперечують усяке самодержавство і деспотизм, вона не може керувати своїми підданими в країні в насильницький спосіб; 6) козаки (реєстр) є важливим сектором армії Речі Посполитої. За вірність і воєнну хоробрість вони заслуговують на нагороди, почесні і впевненість у майбутньому, а не на кайдани.

Ключові слова: історіографія романтизму, Україна, козаки.

Streszczenie

Andrzej Stępnik. Nauki dla Polski. Kozacy i kozaczyzna w historiografii polskiej okresu międzypowstaniowego.

Tytuł niniejszego artykułu jest parafrazą tytułu ważnej pracy Stanisława Staszica *Przestrogi dla Polski z 1790 r.* Wybitny polski działacz oświeceniowy zestawił katalog cnót,

szans i zagrożeń dla Polski u schyłku XVIII w. Na plan główny wysunął dwie dziedziny: ustrojową i społeczną. Zamierzeniem autora tegoż opracowania jest wykorzystanie staszycowskiego formatu dla potrzeb nowego odczytania i zinterpretowania problematyki polsko-ukraińskiej, przedstawionej w historiografii doby romantyzmu. Dopuszczając pewną ahistoryczność tego zabiegu wnioski formułowane z perspektywy historiografii doby międzypowstaniowej wyglądałyby następująco: 1) niewyciąganie wniosków z historii drogo kosztuje, często jest to cena krwi; 2) nie ma polskiej wolności bez wolności Ukraińców; 3) na Ukrainie-Rusi mieszkają nasi pobratymcy i współobywatele, nie wrogowie. Przy bliższym poznaniu poważnie zyskują. Trzeba jednak ten wysiłek poznawczy podjąć; 4) najlepszą perspektywą przyszłości państwowej Polaków i ich «pobratymców» jest Rzeczpospolita Wielu Narodów; 5) jeśli Polska chce się szczycić wartością własnych tradycji demokratycznych, będących zaprzeczeniem wszelkiego autokratyzmu i despotyzmu, nie może siłą rządzić swymi poddanymi w kraju; 6) Kozacy (rejestr) to solidny sektor armii Rzeczypospolitej. Za wierność i męstwo wojenne należą się im nagrody, zaszczyty i stabilizacja nie kajdany.

Słowa kluczowe: historiografia romantyzmu, Ukraina, Kozacy.

Summary

Andrzej Stempnick. Lessons for Poland. Cossacks and Cossack era in Polish historiography of the interrebellion period.

The title of this article is a paraphrase of *Warnings for Poland*, an important work by Stanisław Staszic. Writing in 1790, the eminent Enlightenment intellectual and statesman put together a catalogue of virtues, opportunities and threats facing Poland at the end of the 18th century, focusing on the political and social system. The author of the present article intends to utilise the format devised by Staszic to re-read and re-interpret the Polish-Ukrainian relations as outlined in the historiography of the Romantic period. Allowing for a certain ahistoricity of this effort, the conclusions formulated from the perspective of mid-19th century historiography performed between the November and January uprisings of 1830-31 and 1863 respectively would be as follows: (1) not learning lessons from history is expensive, and the price is often paid in blood; (2) there is no Polish freedom without the freedom of Ukrainians; (3) Ukraine-Ruthenia is the country of our brothers and fellow citizens, not enemies, and getting to know them better is worth the effort, although one must be willing to undertake that cognitive effort; (4) the best perspective for the state future of Poles and their brothers is a Commonwealth of Many Nations; (5) if Poland wishes to take pride in the value of its democratic tradition, the antithesis of autocracy and despotism, it may not rule its own citizens by force; (6) Cossacks (Registered Cossacks) are a reliable sector of the army of the Commonwealth, and ought to be rewarded with honours and stability, rather than chains, for their loyalty and valour in battle.

Key words: historiography of romanticism, Ukraine, Cossacks.

Norbert Morawiec
(Częstochowa)

**«Pany», «chachły» i «kołtuny». «Polskość» a «zachodnioruskość»
w «Wykładach z historii Zachodniej Rosji» Michaiła Kojałowicza**

«польский вопрос родился
вместе с Россией»
Сергей М. Соловьев

I. W okresie ostatnich dwóch dziesięcioleci przedmiotem licznych badań stało się życie oraz działalność i twórczość rosyjskiego historyka i publicysty Michaiła Kojałowicza¹. Celem niniejszego artykułu będzie ukazanie obrazu tzw. społeczności «zachodnioruskiej» (tj. Małorusinów, Białorusinów, Litwinów) w jego rozprawie pt. «Wykłady z historii Zachodniej Rosji». Kojałowicz zadał w niej określone pytanie badawcze, a mianowicie – w jaki sposób czynniki geograficzno-kulturowe determinowały dzieje tychże społeczności. Dla historyka ważne było także ukazanie ich relacji z Polakami. Jako badacza ciekawiły mnie metody zastosowane przez autora podczas studiowania różnic kulturowych zachodzących między poszczególnymi społecznościami owej «Zachodniej Rosji», ale również starałem się doszukać przyczyn zainteresowania takimi studiami.

II. W celu zrozumienia tegoż zainteresowania należy zwrócić uwagę na pewne elementy życiorysu Kojałowicza, mające decydujący wpływ na jego twórczość intelektualną. Przede wszystkim Michaił Kojałowicz (1828–1891) był synem Józefa Kojałowicza, duchownego unickiego i administratora parafii w Kuźnicy, który na mocy postanowień synodu połockiego (1839 r.) podporządkował się Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu. Kojałowicz-ojciec był bliskim współpracownikiem inicjatora synodu metropolity litewskiego i wileńskiego Józefa Siemaszki (1798–1868), który zyskując wysoką pozycję wśród cerkiewnych decydentów Rosji (blisko współpracował z Michaiłem Murawjowem Wileńskim-«Wieszatielem» 1796–1866) wspierał działalność Kojałowicza-syna. Po ukończeniu szkoły powiatowej przy monasterze w Supraślu Kojałowicz kontynuował naukę w seminarium duchownym w Wilnie, a jako najlepszy absolwent w swoim roczniku został wysłany na naukę do Petersburskiej Akademii Duchownej. Współpracował z Adamem Kirkorem (1818–1886), poznał Władysława Syrokomłę (1823–1862), Antoniego Edwarda Odyńca (1804–1885), Mikołaja Malinowskiego (1799–1865). Jednak najbardziej wpłynęły na Kojałowicza idee reprezentowane przez rosyjskich słowianofilów m. in. Aleksieja Chomiakowa (1804–1860), Iwana Kiriejewskiego (1806–1856), Iwana Aksakowa (1823–1886), Jurija Samarina (1819–1876). Po ukończeniu studiów w 1855 r. został zatrudniony w seminarium duchownym w Rydze, seminarium duchownym w Petersburgu wreszcie Petersburskiej Akademii Duchownej. Tutaj wykładał teologię porównawczą, historię rozłamu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, historię Kościoła i państwa rosyjskiego oraz historię Rosji. Pamiętając jego protektorów (Siemaszko, Murawjow) nie trudno

---

¹ Por. m. in.: А. В. Литвинский, *М. О. Коялович в оценке белорусской историографии новейшего времени*, [w:] *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходняй рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, рэд. І. П. Крэня, Гродна 1998, s. 202–205.

zrozumieć, dlaczego już jego pierwsze naukowe rozprawy oscyływały wokół tematyki genezy unii brzeskiej, dziejów Kościoła unickiego, czy przebiegu «zjednoczenia» 1839 r. («Литовская церковная уния»¹, «Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...»²). Natomiast inne studia badacza pośrednio nawiązywały do tejże tematyki dowodząc rosyjskości i prawosławności wschodnich terenów byłej Rzeczypospolitej i społeczności je zamieszkujących («Wykłady z historii Zachodniej Rosji»,³ «Historia rosyjskiej tożsamości»⁴). Dodajmy, iż Kojałowicz był płodnym publicystą⁵ oraz działaczem cerkiewno-społecznym szerzącym – szczególnie w latach 80., dzięki pomocy i protekcji oberprokuratora Konstantego Pobiedonoscewa (1827–1907) – rosyjskość i prawosławie wśród tzw. społeczności «zachodnioruskiej»⁶.

III. W tym miejscu należy zastanowić się w jaki sposób Kojałowicz postrzegał termin «zachodniorusizm»⁷. Stał się on bowiem dla niego ważną ideą, którą lansował wśród swych uczniów. Jest to o tyle ważne, iż od czasów Kojałowicza uległ on wielu mutacjom, już na początku XX w. przeistoczył się w polityczną doktrynę (Aleksander Ćwikiewicz)⁸, w okresie sowieckim zyskał marksistowską «nutę» «klasowej walki»⁹, natomiast w obecnych czasach stanowi niezwykle ważny element dyskursu wokół

¹ «Литовская церковная уния» (т. 1, Санкт-Петербург 1858, т. 2, Санкт-Петербург 1862).

² «Воссоединение западно-русских униатов старых времен» (Санкт-Петербург 1873).

³ «Лекции по истории западной России». Pierwsze wydanie na łamach periodyku («День», 14–29, 1864).

⁴ «История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям» (Санкт-Петербург 1884).

⁵ Publikował w pismach: «Христианское Чтение», «Русский Инвалид», «Журнал Министерства Народного Просвещения», «Церковный Вестник».

⁶ W tym celu zebrał wokół siebie grono uczniów, którzy nie tylko przejęli od «mistrza» ideologię «zachodnioruską», ale po ukończeniu Akademii Duchownej w Petersburgu propagowali ją na wschodnich terenach «imperium» jako urzędnicy państwowi, duchowni, dyrektorzy szkół, bibliotek i muzeów, czy wykładowcy akademicy. В.Н. Черепица, *Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества*, Гродно 1998. Także: N. Morawiec, *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called «school of Mikhail Koyalovich»*, [w:] *Crossroads. From Rus' to...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015, p. 103–123.

⁷ А. В. Литвинский, *Методологические аспекты изучения западноруссизма как явления историографии*, [w:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А. Н. Нечухрин и др., Гродно 2008, с. 5–12; А. У. Літвінскі, *Заходнерусісцкія традыцыі ў савецкай гістарычнай навуцы*, [w:] *Наука. Образование. Технологии – 2009: материалы II Междунар. науч.-практ. конф., 10–11 сентября 2009 г., Барановичи*, в 2 ч., ч. 2. редкол. В. И. Кочурко и др., Барановичи 2009, с. 210–211; A. Tichomirow, *Westrus'ism as a research problem*, [w:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009, p. 157–168; tenże, *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, «Częstochowskie Teki Historyczne», 2016, t. 6, s. 183–205.

⁸ Zob.: А. Цьвікевіч, «Западноруссизм»: *Нарысы з гісторыі грамадзянскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.*, Мінск 1993.

⁹ Zob.: *Очерки истории исторической науки в СССР.*, ред. М.Н. Тихомиров, Москва 1955, с. 612–613.

tożsamości Białorusinów¹. Wydaje się, iż «zachodniorusizm» w namysłach Kojalowicza stanowił ideę głoszącą, iż Białoruś, Litwa i Ukraina są integralną częścią rosyjskiego i prawosławnego świata, czy wręcz rosyjsko-prawosławnej cywilizacji. Idea ta wskazywała jednocześnie na konieczność zabezpieczenia jedności państwa i występowała przeciwko jakimkolwiek separatyzmowi, szczególnie polskiemu, dążącemu do przywrócenia dawnej Rzeczypospolitej (skoro w jej granicach miały się znaleźć Białoruś, Litwa i Ukraina)². Jest zrozumiałe, iż Kojalowicz jako historyk pragnął odwołać się do historii, by tam poszukiwać świadectw rosyjskości zachodniej Rusi – w jego rozumieniu – Rosji, a w procesie dziejowym znaleźć mechanizmy kształtowania się owej zachodniej wersji «ruskości/rosyjskości». Zastanawiał się natomiast dlaczego Ukraińcy, Białorusini, czy Litwini różnią się od Wielkorusów-Rosjan? Dlaczego występują w ramach tych społeczności elementy kulturowe, np. język, obyczaje, wierzenia wyróżniające ich od Rosjan?

Wszelako jako historyk badający twórczość dziejopisarską Kojalowicza zauważyłem, iż sposoby poszukiwania owych «świadectw» i «mechanizmów» w kolejnych publikowanych przez niego rozprawach znacznie się od siebie różniły. «Zachodnioruskie» zainteresowania Kojalowicza miały przecież osobisty wymiar i łączyły się z problemem istnienia Kościoła unickiego. Będąc synem unickiego duchownego, który przeszedł na prawosławie w 1839 r. pragnął wszelkimi siłami wytłumaczyć słuszność takiej decyzji, dowieść, iż nie była konwersją, zdradą «przodków i obyczajów», nie wynikała z politycznego koniunkturalizmu, raczej «powrotem do Rosji i prawosławnej Cerkwi», powrotem tym ważniejszym, iż stanowił dziejową i cywilizacyjną konieczność³. Jak pisałem wcześniej jego ojciec był blisko związany z inicjatorem «zjednoczenia» Siemaszką, który wspomagał edukację Kojalowicza-syna, a później jego karierę naukową. Warto zaznaczyć, iż konstruując program «zjednoczeniowy» Siemaszko odwoływał się do ... refleksji historycznej. Dowodził, iż Rusini-unici stanowili społeczność rosyjską i prawosławną, na skutek dominacji elementów polsko-katolickich i unii polsko-litewskich ulegli częściowej polonizacji, a poprzez unię brzeską podporządkowano ich katolikom, latynizując cerkwie i obrządek. Jednak nie zapomnieli o nich rosyjscy samodzierżawcy. Siemaszko był przekonany, iż po rozbiorach, osłabieniu wpływów «panów-arystokratów» i «księży» nic nie stało na przeszkodzie, by Rusini-unici wrócili do swoich rosyjskich i prawosławnych korzeni, do swojej «ludowości (narodność)»⁴. Refleksje Siemaszki, ale także sama narracja aktu połockiego 1839 r. zdradzały chęć wpisania wykładni zjednoczeniowej w Uwarowską triadę «prawosławie, samodzierżawie, ludowość

¹ Zob.: В. А. Теплова, *Михаил Осипович Коялович и русская православная историография. Послесловие*, [w:] М. О. Коялович, *История воссоединения западнорусских униатов старых времен*, Минск 1999, s. 385–395.

² Zob.: K. Błachowska, *Wiele historii jednego państwa. Obraz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1569 roku w ujęciu historyków polskich, rosyjskich, ukraińskich, litewskich i białoruskich w XIX wieku*, Warszawa 2018, s. 223. Szerzej: A. Tichomirow, *Zachodniorusizm jako światopogląd...*, s. 183–205.

³ Szerzej: Я. И. Трещенок, *Михаил Осипович Коялович и его время. Послесловие*, [w:] М. О. Коялович, *История русского самосознания*, Минск 1997, s. 674–678.

⁴ Szerzej: N. Morawiec, *Historiografia jako element kształtowania unickiej tożsamości. Unia i unicy w twórczości historycznej Józefa Siemaszki*, [w:] Болховітінський щорічник 2009, ред. В. Ластовський, Київ 2010, s. 197–213.

(narodnost’)). Podobną perspektywę interpretacyjną można dostrzec w pierwszej rozprawie Kojałowicza «Litewska unia cerkiewna»¹. Przy czym zaproponowaną przez Siemaszkę wizję dziejów starał się on ukazać w naukowej perspektywie, udowodnić poprzez odwołanie się do szerokiej kwerendy źródłowej i zastosowanie nowoczesnego aparatu naukowo-metodologicznego. Aparat taki – wraz z gotową, stanowiącą inspirację koncepcji «zachodniorusizmu» koncepcją dualistycznych dziejów rosyjskich, podzielonych na części zachodnią i wschodnią oraz wizją misji władców rosyjskich w dziele narodowo-konfesyjnego zjednoczenia – znalazł w pracach Nikołaja Ustriałowa (1805–1870), m. in. wydrukowanym referacie poświęconym dziejom Litwy², czy ukazującej się w latach 1837–1841 «Ruskiej historii»³. Namysły konstruował w perspektywie niebezpiecznego dla ruskiego, ale i polskiego narodu/ludu tzw. «arystokratyzmu». I chociaż narracje tego typu znajdziemy u rosyjskich słowianofilów, to wydaje się, iż pragnął się w nich odnieść do studiów Joachima Lelewela (zaproponować ich «zachodnioruski» wariant). W dziejach dostrzegał dwa kulturowe pierwiastki podsycające – zaistniały w Rzeczypospolitej po 1596 r. – konflikt narodowo-konfesyjny: 1.) Rzym, katolickich hierarchów i senatorów, jezuitów oraz – co ciekawe – także arystokrację ruską, czy poddaną procesowi latynizacji i polonizacji prawosławną hierarchię; 2.) zachowującą swoje bizantyńsko-wschodnie korzenie społeczność kresową, która – wykorzystując sądownictwo, ale także siłę oręża – walczyła o swoje prawa przy boku kochającej swoją wolność szlachty Rzeczypospolitej i zbliżonej do niej ideowo kozackiej braci. Skoro polski «arystokratyzm» stał się destrukcyjną siłą zarówno dla Rusinów-Rosjan, jak i polskiego «ludu» należało go zastopować, ujarzmić, wreszcie zniszczyć. Dzięki temu z terenów «Zachodniej Rusi» – przekonywał Kojałowicz – wyruguje się wszelkie problemy narodowo-religijne⁴. Jednakże wydarzenia powstania styczniowego bezpośrednio uderzały w tak postrzegany «zachodniorusizm» oraz jego wrogów. Co więcej uczestnictwo części owych «zachodnich Rusinów» w polskiej insurekcji poddawało w wątpliwość ich rosyjskość i przywiązanie do prawosławia. Nie dziwi zatem fakt, iż polski zryw narodowy wymusił na decydentach rosyjskich konieczność przeprowadzenia radykalniejszych działań, a powołanie na generał-gubernatora Murawjowa znamionowało zezwolenie na przedsięwzięcie brutalnych rozwiązań siłowych. Krwawe działania «Wieszatiela» zwróciły uwagę opinii publicznej, wywołując reakcję rosyjskich urzędników i niechęć władcy⁵. Murawjow bronił swoich działań m. in. wspierając czasopismo «Więstnik Zachodniej

¹ «Литовская церковная уния» (Санкт-Петербург: т. 1, 1859; т. 2, 1861).

² Н. Устрялов, *О литовскомъ княжестве*, Санкт-Петербург 1839, https://ru.wikisource.org/wiki/Индекс:Устрялов,_О_Литовском_княжестве_1839.pdf.

³ «Русская история» (Санктпетербург 1837–1841, ч. 1–5). Na temat wpływu Ustriałowa na tworzenie koncepcji «zachodniorusizmu». В. А. Белазаровіч, *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі*, Гродна 2006, с. 108–109. Także rozdziały poświęcone refleksji Ustriałowa w pracy: К. Блaчowska, dz. cyt., s. 71–89.

⁴ Szerzej: N. Morawiec, *Dekonstrukcja ruskości? «Litewska cerkiewna unia»*. Michail Kojałowicz a metafora zjednoczenia, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 143–165.

⁵ С. В. Ананьев, *Конфессиональная политика М. Н. Муравьева на посту генерал-губернатора Северо-западного края в 1863–1865 г.*, «Славянский сборник», 2008, вып. 7, с. 40.

Rosji»¹ w którym zamieszczano artykuły przychylnie dla działań generał-gubernatora i polemizujące z opiniami jego wrogów. Natomiast swoje osobiste namysły zawarł w wydrukowanych w późniejszym okresie *Pamiętnikach*². W nich to dostrzec można głębokie przekonanie, iż tereny dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego – chociaż miały litewskie korzenie – uległy stopniowej rusyfikacji i prawosławieniu. Polsko-katolicka ekspansja, unie polityczne i religijne – będące częścią planowanej akcji polonizacji i latynizacji społeczności litewsko-ruskiej – doprowadziły do jej oderwania od ruskiego (rosyjskiego) i bizantyńskiego dziedzictwa kulturowego. Powrót terenów litewsko-ruskich do Rosji miał nastąpić na skutek rozbiorów Rzeczypospolitej. Jednak rzeczywiste zjednoczenie z pierwiastkami ruskimi i prawosławnymi było utrudniane ze względu na antyrosyjską i antyprawosławną działalność – posiadającego wpływy polityczne oraz środki finansowe – ziemiaństwa polskiego. Z drugiej strony w rosyjskiej polityce brakowało stanowczego poparcia polityki zjednoczeniowej, co więcej niechętnie ją wykonywali urzędnicy zachodnich guberni, którzy jako pochodzący z centralnej Rosji nie znali realiów miejscowych lub rekrutowali się z Polaków rzymokatolików³. Jedynie siłowe przeciwstawienie się dominacji polskiej na tych terenach oraz świadoma i stanowcza polityka rosyjska może rozwiązać wszelkie problemy społeczności «zachodnioruskiej». Tak więc widzimy, iż do tezy Ustriałowa o zjednoczeniowym misjonizmie władców Rosji, dodano jeszcze jedną – głoszącą jego niezrozumienie, ale i świadome torpedowanie przez niektórych rosyjskich urzędników. Oczywiście interpretację taką znajdziemy także w «Wiestniku», który stał się nie tyle centrum krzewienia idei «zachodnioruskiej», co «medium» spełniającym trudną rolę ideologicznej wykładni politycznych decyzji powziętych przez generał-gubernatora. Aktywny w tym okresie był także Kojalowicz, nie tylko poprzez lojalistyczną postawę w okresie około-powstańczym⁴. Wkrótce zaczęły ukazywać się kolejne jego prace badawcze, zarówno zbiory źródeł jak i szersze rozprawy o tematyce «zachodnioruskiej»⁵. Wszelako – pozbawiona Murawjowskiej propagandy – refleksja nad styczniową

¹ W latach 1862–1864 ukazywał się «Wiestnik Południowo-Zachodniej i Zachodniej Rosji», po czym został przemianowany na – istniejący w latach 1864–1871 – «Wiestnik Zachodniej Rosji».

² *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa («Wieszatela») (1863 – 1865) pisane w roku... 1866*, Kraków 1896.

³ *Pamiętniki hr. Michała Mikołajewicza Murawiewa...*, s. 87. Szerzej: Н. Моравец, *Деконструкція бунту: Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів. Колективна монографія*, за ред. Ігоря Кривошеї, Норберта Моравця, Умань 2014, с. 55–64.

⁴ О. Łatyszonek, *Unia a białoruski ruch narodowy od połowy XVIII do połowy XX wieku*, [w:] *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*, pod red. A. A. Zięby, Kraków 1994, s. 83.

⁵ М. in.: «О почившем митрополите Литовском Иосифе» (СПб. 1860), «Литва: Киевская комиссия для издания древних грамот и актов Юго-Западной России и польские патриоты. Нем.-австр. Тенденции» («День», 1861, № 1, с. 12–14), «Лекции о западнорусских братствах (СПб. 1862), «Состояние храмов Божиих в Западной России и благоустройство их средствами от правительства и частными пожертвованиями из России (М. 1862), «Народное движение в Западной России» («Русский инвалид» 1863 № 91), «Люблинская уния, или Последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 году» (СПб. 1863), «О разселении племен

insurekcją i jej przyczynami musiała sugerować wiele pytań, na które należało znaleźć stosowne odpowiedzi. Dlaczego «zachodni Rusini» nie podporządkowali się państwowości i kulturze wielkorusyjskiej. Dlaczego odnotowano przypadki wsparcia przez nich narodowych ambicji Polaków? Dlaczego wciąż odwoływali się do unickiego dziedzictwa? Czy w tym kontekście błędne były prognozy Siemaszki sugerujące, iż wystarczy zastopować polski «arystokryzizm» by ludność unicka powróciła gromadnie do Rosji i prawosławia? Za tym pojawiały się kolejne – jak prowadzić politykę w stosunku do popierających buntowników Rusinów? Czy widoczne polonizmy w mentalności «zachodnich Rusinów» należy brutalnie prześladować? Pytania te były szczególnie ważne wobec faktu, iż «Wielkorus»-Murawjow kompletnie sobie ich nie uświadamiał, co więcej otwarcie niedowierzał Białorusinom, którzy – jego zdaniem – ulec mieli polonizacji, wciąż wywołują bunt i nieporządki, co prowadzi do konieczności użycia przeciwko nim wojska¹. Co więcej generał-gubernator oparł swe rządy na prawosławnych urzędnikach i duchowieństwie wielkorusyjskim, z wyłączeniem miejscowych, prorusyjskich Białorusinów. Ci ostatni musieli czuć się oszukani, pozbawieni jakiegokolwiek wpływu na rządy w kraju². Wszystko to musiał dostrzegać Kojałowicz podczas swojej podróży po «Zachodniej Rosji». Jak wspominał, przeprowadzone wówczas obserwacje ukazały mu głębokie podziały istniejące w ramach społeczności «zachodnioruskiej», podziały – jego zdaniem – odpowiadające za różnice kulturowe zachodzące między Małorusinami, Białorusinami, Litwinami, wyznaczające ich stosunek do Wielko-Rosjan, ich zmienne poglądy na «polski problem», czy kwestię «zjednoczeń», przede wszystkim – owe sprzeczności i bunt. W 1864 r. ukazały się drukiem akademickie wykłady Kojałowicza³ będące historiozoficzną, «oficjalną» odpowiedzią badacza na polską styczniową insurekcję, wskazujące jednocześnie metodę wykorzystania jej klęski w imię posłannictwa ogólnosłowiańskiego i ogólnorusyjskiego. Prześledźmy narrację dotyczącą charakterystyki poszczególnych odłamów «Zachodniorusinów».

западнаго края Россіи» (М. 1863), «Историческое призвание западно-русского православного духовенства («Литовские епарх. ведомости», 1863, № 1, с. 22-32; № 2, с. 63-68), «Встреча народности в Западной России с русской государственностью и великорусской народностью: По поводу народных караулов в Западной России, («Русский инвалид» 1863, № 117), «О расселении племен Западного края России» («День», 1863, № 21)

¹ Niechęć do Białorusinów wynikać mogła jeszcze z innych wydarzeń i to niekoniecznie związanych z polską insurekcją. Reforma uwłaszczeniowa 1861 r. dawała chłopom prawo wykupu gruntów na podstawie umowy z dziedzicem jednakże często po zawyżonych stawkach, co zwykle wiązało się z koniecznością brania kredytów i wieloletnich ich spłat. Społeczność włościan nie była zatem reformą usatysfakcjonowana. W samym 1861 r. na Białorusi odbyło się 379 wystąpień chłopskich, przy czym w 125 z nich władze musiały użyć wojska i policji. Ponieważ Rosjanie nie dowierzali miejscowej szlachcie, nie wprowadzono na Białorusi samorządowej ustawy z 1864 r. o instytucjach ziemskich, z opóźnieniem wprowadzono reformę sądownictwa, do połowy lat 80. nie zezwolono na druk niezależnego periodyku, natomiast praktycznie do końca wieku XIX utrzymywano stan wyjątkowy. O. Łatyszonek, E. Mironowicz, *Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku*, Białystok 2003, s. 98.

² Tamże, s. 98.

³ Н. Коялович, *Лекції по исторіи Западной Россіи*, Москва 1864.

IV. Kojalowicz tłumaczył, iż termin «Zachodnia Ruś» powstał «z punktu widzenia» centralnej Rosji, w kontekście jej badań historycznych, językowych, etnologicznych. Stanowi ona określony archetypiczny standard, w kontekście którego poddawał analizie poszczególne społeczności zachodniej części Rusi¹. Autor sugerował, iż plemiona «małoruskie» żyją i gospodarują na doskonałych dla rolnictwa glebach – czarnoziemach (gubernie: kijowska, podolska, wołyńska oraz części guberni grodzieńskiej, mińskiej, mohylewskiej). «Czarnoziem i Małorusini – pisał – to dwa słowa nierozzerwalnie między sobą powiązane. Szczególnie rzuca się to w oczy tam gdzie małoruskie plemiona stykają się z białoruskimi. Gdzie znajduje się skrawek czarnoziemnej gleby tam mieszkają Małorusini, a gdzie piaski i błota – Białorusini»². Małoruska ziemia z powodzeniem potrafiła wykarmić nowych osadników, ale i zapewnić gospodarzom zrównoważony rozwój i poczucie bezpieczeństwa. To – zdaniem badacza – odpowiadało za wykształcenie się specyficznej «małoruskiej mentalności», w której współgrały «małoruski spokój», ale i «kozacki temperament». Jak pisał: «pod tym spokojem skrywa się straszliwy zapas energii, który może nagle przebić się i wyrzucić wszystko do góry nogami»³. Historyk odwoływał się do przykładu z powstania styczniowego, kiedy to spokojny, pracujący na roli gospodarze w ciągu jednej nocy wykuli kosi by rozprawić się z polskimi panami»⁴. Jednakże, chociaż żyzna małoruska ziemia umożliwiała osiedlenie się dużej liczby ludzi, to jednak teren ten od czasów najdawniejszych podlegał stałym napadom. Małoruskie bogactwa zachęcały okoliczne ludy do grabieży, co wpływało na myśl o ich obronie. Takimi obrońcami mogli okazać się Kozacy, jednakże pod wpływem Polaków «zapomnieli oni o swoich korzeniach i poczęli myśleć o niezależności» (co tłumaczyć miało ich kozacki separatyzm)⁵. Ze względu na chęć obrony przed niebezpieczeństwami ludność osiedlała się w dużych grupach, dlatego też spotkać można było wiele wsi liczących kilkaset (i więcej) gospodarstw⁶. Kojalowicz tłumaczył, iż «wszelka myśl która pojawia się w tak wielkiej grupie ludzi, szybko dobiega do wszystkich, jest uogólniona, podlega krytyce, i jeżeli okaże się odpowiednią – to utwierdza się stanowczo u wszystkich. Dlatego, jeśli Małorusini w coś uwierzą, to ciężko jest w nich tę myśl wyplenić»⁷. Kojalowicz wskazywał na współczesne mu przypadki, kiedy to rosyjscy urzędnicy «knutem» pragnęli podporządkować Małorusinów. To jedynie pogłębiało w tych ostatnich hardość i wolę sprzeciwu. Przy czym historyk stanowczo tłumaczył, iż Małorusinom nie chodziło «o odejścia od rdzenia», od Rosji, a ich zachowanie wynikało z «historycznego instynktu narodu, z pamięci długich zmagania z światem azjatyckim i Polakami. Naród ten bowiem od wieków rwał się do walki – do starej Kozaczyzny»⁸. Natomiast aby wyobrazić «siłę, która tak często zbawiała całą Zachodnią Rosję» cytował «małoruski» wiersz z okresu Chmielnickiego⁹.

---

¹ Tamże, c. 4.

² Tamże, c. 35.

³ Tamże, c. 36.

⁴ Tamże, c. 37.

⁵ Tamże, c. 25–26.

⁶ Tamże, c. 37.

⁷ Tamże, c. 37–38.

⁸ Tamże, c. 39.

⁹ Не дивуйтеса, добрыи люде; Що на Вкрайни повстало: Ой за Дашевомъ пидь

Zupełnie inne warunki rozwoju panowały na Białorusi. Przyroda zestawiała tutaj cały szereg niekorzystnych dla ludzkiej egzystencji elementów – piaski, błota, rozlewiska, rzeki pokryte dzikimi wyspami (części guberni augustowskiej, grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, witebskiej, mohylewskiej, pskowskiej). Brak tutaj było urodzajnych gleb, a w okresach nieurodzaju panował głód. Większa część populacji zwyczajowo spożywała nieoczyszczony z plew chleb. To wpłynęło na sam wygląd zewnętrzny Białorusinów «są niskiego wzrostu, chorowici, powolni, bladzi»¹. Klimat białoruski sprzyjał także powstawaniu ... kołtunów. Kojałowicz wskazał na przesady zabraniające ich obcinania z obawy przed negatywnym wpływem na zdrowie. Spilśnione pęki włosów na głowie powodowały ból, ogólną apatię i niemoc organizmu, sprzyjały lenistwu, powodowały brak woli powzięcia jakichkolwiek działań, zniechęcały do pracy. Żyjący pośród piasków, błot, lasów Białorusini często miesiącami nie mogli się komunikować. Zmuszeni byli kojarzyć małżeństwa o bliskim pokrewieństwie, co skutkowało «fizycznymi i psychicznymi zaburzeniami i brzydota»². W przeciwieństwie do Małorusinów – ze względu na trudne warunki środowiskowe – żyli w niewielkich, rozproszonych grupach. Nie posiadali zatem społecznej spójności, militarnej siły, nie potrafili zorganizować się w większą, silniejszą grupę, nie byli zdolni do jakiegokolwiek inicjatywy bez podniety z zewnątrz. Kojałowicz znów odwołał się do powstania styczniowego, by podać przykłady białoruskiego myślenia-działania. Dowodził: «Półtora roku temu, podczas mojej podróży po Zachodniej Rosji, nie raz przyszło mi słyszeć od Białorusinów, że jeśli by im tylko słowo powiedziano, to by oni w torbach dostarczyli do Petersburga wszystkich buntujących się panów»³. Przykład ten – zdaniem Kojałowicza – doskonale wyobrażał charakter Białorusinów, którzy nie potrafili podjąć społecznej inicjatywy, a jedynie impuls, sygnał z zewnątrz inicjował działania, charakteryzujące się najczęściej dziką brutalnością. Podobne skrajności historyk dostrzegał w białoruskiej historii. Jego zdaniem to Białorusini zorganizowali najwięcej «hajdamackich zagonów», «kozackich watah», które odznaczały się szczególną brutalnością działań. Jednakże istnienie owych błot, lasów, rzecznych wyseppek miało także pozytywne znaczenie. Jako naturalne przeszkody stawały się barierą przed «cywilizacją polską i jezuicką», Białoruś stawała się azylem dzięki któremu jej mieszkańcy (bardziej od Małorusinów) zachowali swe «wielkoruskie tradycje i rosyjski język»⁴. W celu ukazania owych «tradycji» cytował białoruską pieśń ludową⁵.

Сорокою; Множество Ляхивъ пропало.; Перебій-нисъ просить не много; Симъ-соть козакивъ зъ собою; Рубае мечемъ го́лови съ плечей; А региту топить водою.; Ой пийте, Ляхи, води калюжи; Води калюжи, болотянии; А що пивали по тій України; Меди, да вина сытнии.; Зависли, Ляшки, зависли; Якъ чёрна хмара на Висли; Лядскую славу.; загнавъ пидь лаву; Самъ бравый козакъ гуляе.; Нуте, козаки, ускоки; Заберемося въ боки!; Заженемъ Ляшка, врагаго сына; Ажъ за той Дунай глибокий.... Тамże, с. 40.

¹ Тамże, с. 41.

² Тамże, с. 42.

³ Тамże, с. 42.

⁴ Тамże, с. 42–43.

⁵ «Въ ціомномъ лѣси, да трава зелена.; Гдзѣ я выйду-всіо чужая старана; А въ садочку саловейки поюць.; Въ ціомномъ лѣси зюзюльки куюць.; Соловейко рудный брацикъ муй.; А зюзюлька рудна сіостринка мнѣ.; чи не были вы въ масей старанѣ?; Чи не чули навинушки обо мнѣ?; Чи не тужиць мая matka по мнѣ?; «Тужиць, плаче, убиваецься,;

O wiele lepsze warunki środowiskowe występowały na Litwie. Jednakże to nie one odpowiadały za charakter Litwinów. Kojałowicz wskazywał, iż historyczny naród litewski zajmował szersze tereny. Plemiona małopolskie w XIII w., a polskie w XIII–XIV napierały na nich (doprowadzając do całkowitej zagłady litewskiego plemienia Jaćwingów). Litwini pozostali jedynie w okolicach ujścia rzeki Niemen do morza Bałtyckiego. Także tutaj nie mieli spokoju. Prześladowały ich zakony rycerskie – Krzyżaków i Kawalerów Mieczowych. Ciągłe niepokoje wytworzyły w Litwinach określoną cechę charakteru – zwykle upierają się oni przeciw wszystkiemu i wszystkim, często mechanicznie, nie zdając sobie z tego sprawy. Kojałowicz pisał: «Wystarczy utwierdzić ich w jakiegokolwiek myśli i bronić jej będą uparcie, nawet nie starając zastanowić się – dlaczego się upierają, o co walczą, co chcą osiągnąć»¹. Jedynymi sąsiadami z którymi Litwini potrafili żyć w zgodzie byli Białorusini i to oni mogli stopniowo doprowadzić do kulturowego wchłonięcia Litwinów. Jednakże «Litwini – obrońcy swej rodziny, jedni z największych obrońców zachodnioruskiej niezawisłości od Polski – zarówno w 1831 r. jak i teraz stali po stronie «polskiego dzieła» przeciw Ruskim»². Historyk postępowanie takie tłumaczył tym, iż Litwini przymuszeni byli do przyjęcia chrztu w obrządku łacińskim, dlatego też znajdują się w «rękach łacińskiego duchowieństwa i polskiej szlachty», którzy wszystkimi siłami wrogo ich usposabiają przeciwko Rosji. To wszystko wskazywać miało na potrzebę stanowczego działania ze strony państwowości rosyjskiej, zastopowania polsko-katolickich wpływów i przypomnienia Litwinom ruskich elementów ich kultury. Także w tym przypadku Kojałowicz odwołał się do twórczości ludowej³. Przy czym zależało mu również, by analizować Litwinów w szerszej dziejowej perspektywie, gdyż – jak cytował Aleksandra Hilferdinga – zachować mieli ostatki «aryjskiego plemienia w którym jednoczyły się w jedno wszystkie narody europejskie»⁴.

I ostatni przykład – żyjący na terenach «Zachodniej Rosji» Polacy. Dla badacza byli potomkami polskiego plemienia Mazurów, między którymi mieszkali

---

Што дзён, ноч спадзѣваецься.»’ Еще бо я не радзилася; Лиха доля прикацилася; Еще бо я въ пѣлюшкахъ лежала; Лиха доля за ноженьки дзѣржала; Еще бо я коло лавки хадзила; Лиха доля за рученьки вадзила». Тамже, с. 43–44.

¹ Тамже, с. 47.

² Тамже, с. 48.

³ Тамже, с. 49.

«Нрапалтась змойгусь!
 Курь пасидѣсю?
 Кась мана ашарась
 Чионь пураминь?
 Ой ейсу, ашь ейсу
 Ю шла гирели,
 Ю шла гирели,
 Рась нису усели.
 Тей Діовась тейсингось
 Мань ишь кляуись;
 Мана варгусь
 Мана бедась
 Нураминьсь. —

Пропашій челоуѣкъ я!
 Куда дѣнусь?
 Кто мои слезы
 Здѣсь осушить?
 Охъ, пойду я, пойду
 Въ глубокой лѣсь;
 Въ глубокой лѣсь
 Къ правой ясени;
 Тамъ справедливый Богъ
 Выслушаетъ меня
 И мои страданія,
 Мои бѣдствія
 Облегчить.

⁴ Тамже, с. 49.

Małorusini i Białorusini. To jedyna w «Zachodniej Rosji» – jak przekonywał – narodowa grupa polska. Natomiast po całym terenie rozproszone są siedliska szlachty. Mówi ona językiem polskim, miejscowym narzeczem ruskim, w niektórych miejscach jest nawet prawosławna. W większości to potomkowie dawnego litewsko-ruskiego bojarstwa, które ulec musiało zniekształceniu poprzez tzw. «teorię polskiego szlachectwa»¹. Teoria ta – jak dowodził – odpowiadała za ukształtowanie specyficznej mentalności «zachęca ich (tj. szlachtę – N. M.) do nieustannego wynoszenia się ponad naród i każe wysysać z narodu wszelkie soki». Uległa polonizacji szlachta, posiadająca inny język, zwyczaje, religię nie czuła jakiegokolwiek związku ze społecznością «zachodnioruską». Podział występujący między tymi społecznościami jest tak wielki, iż chłop nie miał szans na nobilitację, a ze względu na ekonomiczną dominację społeczności żydowskiej, nie miał także możliwości zająć się handlem czy rzemiosłem. Co więcej Kojalowicz dostrzegł brak zrozumienia tegoż problemu w polityce samych rosyjskich decydentów. Zamiast prowadzić na terenach «Zachodniej Rusi» przemyślaną politykę, wielkoruscy urzędnicy fundowali ciągłe zmiany, często nie mieli stosownego przygotowania, nie rozumieli specyfiki terenu. Dla Kojalowicza miało to określony skutek. Nie dostrzegający możliwości rozwoju, opuszczeni przez samych Rosjan i ograniczeni w rozwoju przez Polaków i Żydów «Zachodniorusowie», «pragnąc znaleźć własną życiową przestrzeń» stali się podatni na wszelkie – pojawiające się z zewnątrz – idee. Zwrócili uwagę na tzw. «demokratyczne zasady» i poczęli mieć «socjalistyczne aspiracje». Kojalowicz zaświadczał, iż wszelkie terażniejsze i przyszłe społeczne zaburzenia powodowało nie tyle umiłowanie «Zachodniorusinów» do owego «socjalizmu», a poczucie niesprawiedliwości, brak perspektyw rozwoju².

V. Oczywiście jest wiele pytań nasuwających się po lekturze dzieła Kojalowicza. Przede wszystkim inspiracje badawcze. Prace Kojalowicza są postrzegane w kontekście ideologii słowianofilskiej, jej spojrzenia na naród i jego prawosławną istotowość, cerkiewno-państwową symfonię, czy głoszenie polskiej i katolickiej cywilizacyjnej obcości i łacińskiego zagrożenia³. To «cywilizacja polsko-jezuicka» doprowadziła do polonizacji litewsko-ruskiego bojarstwa, a Cerkiew prawosławną poprzez unię kościelną zjednoczyła z katolicyzmem, podporządkowała papieżowi i zlatynizowała, tworząc – nic nie znaczący w ramach ustroju Rzeczypospolitej – Kościół unicki. Kojalowicza zastanawiało jednak, iż owe obce kulturowo elementy nie wyeliminowały z mentalności białorusko-ukraińsko-litewskiej słowiańsko-ruskich kulturowych elementów, chociaż – co oczywiste – miały na nią poważny wpływ. Taka «zachodnioruska» mentalność wynikała ze szczególnych cech etnograficznych ludności, które uwarunkowane były czynnikami geograficznymi i historycznymi przemianami kulturowymi⁴. Poszukiwanie tychże cech łączyło się przeciwieństwo z Herderowskim

¹ Tamże, c. 55–56.

² Tamże, c. 59–60.

³ Zob.: T. Georgiewa, *Kwestia polska a misja Rosji wśród Słowian*, «Przegląd Nauk Historycznych», 2015, R. XIV, nr 2, s. 252–253. Szerzej: A. Walicki, *Rosja, katolicyzm i sprawa polska*, Warszawa 2002.

⁴ A. В. Литвинский, *Менталитет славянских народов в оценке историков-западнорусистов*, [w:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VI Международ. науч. конф.*, Гомель, 21–22 мая 2009 г., Гомель 2009, с. 182.

spojrzeniem na Słowiańszczyznę, szczególnie z przeprowadzoną przez niego charakterystyką ludów słowiańskich, zawartą w czwartym rozdziale XVI księgi «Myśli o filozofii dziejów»¹. Herder stworzył swoistą teorię typów (charakterów) narodowych jako zespołu dziedzicznych własności ukształtowanych poprzez oddziaływanie środowiska przyrodniczo-geograficznego, ale także – tradycję, zwyczaje, wychowanie, wykształcenie i religię². Dla wielu słowiańskich intelektualistów stało się jasne, iż w celu odbudowania, czy też wykreowania narodowych tożsamości słowiańskich należało takie dziejowe «oddziaływanie środowiska przyrodniczo-geograficznego» udowodnić, wesprzeć relacjami o dawnych tradycjach, zwyczajach, religiach. Nic też dziwnego, iż badania nad «oddziaływaniem» stały się pierwszoplanową powinnością – mających ambicję przewodzenia Słowianami – badaczy rosyjskich³. Jeden z najbardziej znanych historyków rosyjskich XIX w. Sergiusz Sołowjow (1820–1879) przekonywał, iż każdy naród kształtowany jest przez specyficzne cechy określające jego egzystencję: warunki przyrodniczo-geograficzne w których funkcjonuje, naturę tzw. «plemienia» z którego się wywodzi, «czynnik zewnętrzny» tj. wpływ innych narodów⁴. Tak podjęte studia doprowadziły Sołowjowa do zaproponowania wizji powszechnie występującego w dziejach jednolitego mechanizmu społecznego rozwoju. Doszedł do przekonania, iż podobne formy przyrodniczo-geograficzne oddziałujące na różne społeczności prowadziły do wykształcenia w nich podobnych sposobów bycia,

¹ J. G. Herder, *Myśli o filozofii dziejów*, przeł. J. Gałeczki, wstęp i komentarz E. Adler, t. 2, Warszawa 1962, s. 324–328.

² M. Andrzejewski, *Idea słowiańska i muzyka*, «Humanistyka i Przyrodoznawstwo», 2010, nr 16, s. 262–263. Poprzez charakterystykę rozwoju poszczególnych narodów (w oparciu o bogaty materiał historyczny) Herder formułował prawa historii. Historia w jego namyśle – jak tłumaczyła Ewa Starzyńska-Kościuszko – stawała się «koniecznym, przyrodniczym produktem żywych sił ludzkich występujących na przestrzeni dziejów», natomiast podstawowe dla historii i przyrody prawo wyrażał w stwierdzeniu, iż «siłą napędową historii ludzkości są żywe siły ludzkie, które stają się punktem łączącym świat przyrody ze światem społecznym». To właśnie w «obrębie gatunku ludzkiego dokonuje się proces wychowania i myślenia, tworzą się narodowe charaktery», a «zdarzenia (procesy) przyrodnicze, jak i historia ludzka determinowane są działaniem czasu, miejsca (warunków geograficznych) i żywych sił ludzkich». Tak postrzegana «historia ludzkości» stawała się «historią przyrodniczą ludzkich sił, działań i popędów w danym miejscu i czasie». E. Starzyńska-Kościuszko, *Związek przyrody, dziejów i moralności w filozofii historii Johanna Gottfrieda Herdera*, «Humanistyka i Przyrodoznawstwo», 2001, nr 7, s. 99–109.

³ Już w 1846 r. w Rosji założono towarzystwo geograficzne które miało za cel zbadanie «narodowego»/»ludowego» wymiaru terytorium należącego do «imperium» w kontekście zasiedlających je narodów. Znamienne jest, iż Konstantin Wiesielowski w wydanej w 1857 r. rozprawie «O klimacie Rosji» zwracał uwagę na użyteczność badań nad wzajemnymi relacjami społeczeństwa i środowiska przyrodniczo-geograficznego, przy czym akcentował konieczność poznania owych relacji w historycznej perspektywie. Nie ukrywał, iż taka wiedza mogła być pomocna współczesnym i przyszłym państwowym decydom przy dokonywaniu stosownej polityki społecznej. K. C. Веселовский, *О климате России*, Санкт Петербург 1857, c. VII. Na temat współczesnych badań: Л. Е. Гринин, *Лекция: Природный фактор в аспекте теории истории*, «Философия и общество», № 2, апрель – июнь 2011, c. 168–198.

⁴ Szerszą analizę Sołowjow zawarł w rozdziale I swej monumentalnej «Historii», zob: С. М. Соловьев, *История России съ древнѣйшихъ времянь*, кн. 1, т. 1-5, изд. 2, Санкт Петербургъ 1897, c. 9–30.

rodziły określone nawyki mentalnościowe, zbieżność obyczajów, moralności, wierzeń, ale i podobieństwa przyjmowanych założeń prawno-legislacyjnych i państwowo-instytucjonalnych. Te same społeczne potrzeby wyzwały identyczne środki prowadzące do ich zaspokojenia. Co więcej, owe zachodzące między społecznościami podobieństwa, wyznaczające ich aksjologiczną spójność, jednolite kryteria moralności, podobne zwyczaje i przekonania wykluczały powstawaniu w ich ramach i między nimi jakichkolwiek sporów, konfliktów, wojen¹. Wszelkie badania należało wzmocnić dodając jak największą ilość przykładów ukazujących związek «czynnika» z przemianami kulturowymi, oddziaływaniem na narodową literaturę, podania i pieśni ludowe, czy też «ojczysty» język².

Czynnik przyrodniczo-geograficzny stał się zatem najistotniejszym kreatorem historii, kształtował charakter poszczególnych jednostek, ale i całych narodów. Szczególne znaczenie miały badania dotyczące Rosji³ i terenów «zachodnich»⁴. W narracji Sołowjowa czytamy zatem, zarówno o doskonałych warunkach środowiskowych terenów małopolskich i «surowości» terenów białorusko-litewskich. To właśnie dobre położenie geograficzne i sprzyjający klimat prowadzić miał do powstania silnej państwowości Rusi kijowskiej⁵. I jeszcze jedno. Takie namysły miały swój pragmatyczny wymiar. Rozpoznanie mechanizmów oddziaływania czynników geograficzno-przyrodniczych na charakter narodowej kultury i społeczności, wspomagało bowiem politykę kolonizacyjną państwa rosyjskiego, wyznaczało konieczne działania i chroniło przed niepotrzebnymi konfliktami.

W kontekście powyższych wywodów łatwo zauważyć, iż zarówno pod względem przyjętej terminologii, jak i metody badawczej Kojalowicz kopiował Sołowjowa, przede wszystkim jego przekonanie, iż każdy naród posiada naturę tzw. «plemienia» z którego się wywodzi i kształtowany jest przez specyficzne warunki określające jego egzystencję: warunki przyrodniczo-geograficzne w których funkcjonuje, «czynnik zewnętrzny» tj. wpływ innych narodów⁶. Jednakże od Sołowjowa

¹ Ю. А. Васильев, *О методологических основаниях русской исторической школы: историософские аспекты. часть II*, «Знание. Понимание. Умение», 2009, №2, s. 80.

² D. Kubik, *Słowiańszczyzna wyobrażona. Próba opisu XIX-wiecznego dyskursu slawistycznego*, «Pamiętnik Słowiański», 2013, nr 62, s. 16.

³ Przyglądając się dziejom Rosji Sołowjow zauważył, iż surowość rosyjskiej przyrody wymagała stałej, ciężkiej pracy Rosjan, niesprzyjające warunki klimatyczne nakazywały by społeczność egzystowała w ciągłym stanie napięcia emocjonalnego, była przygotowana na wszelkie możliwe naturalne katastrofy: przy czym jego działalność nie mogła znamionować się gwałtownością, musiała być przemyślana i niezachwianie dążyć do celu (jak dowodził, o ile przyroda była dla społeczności Zachodu «matką», to dla Rosjan raczej «macochą»). Ю. А. Васильев, dz. cyt., s. 80.

⁴ Zob.: K. Błachowska, dz. cyt., s. 189–210.

⁵ С. М. Соловьев, dz. cyt., c. 9–10.

⁶ Przy czym historyk zauważał, iż wpływów owych «obcych» czynników etniczno-kulturowych nie uniknęła również społeczność wielkorosyjska. Galina Stepanowa, analizując twórczość Kojalowicza zauważyła, iż ważnym jego namysłem było zrozumienie wpływów innych narodów-etnosów widocznych w historycznym rozwoju Rosji. Historyk bowiem zwracał uwagę na ekspansję niemieckich i bizantyńskich elementów kulturowych, ale także na zmieszanie elementów słowiańsko-ruskich na północnym-zachodzie z elementami fińskimi, a na południu – chazarskimi. Г. С. Степанова, *Перспективы исследования этнической*

Kojalowicz przejął także wiele innych interpretacji. Przede wszystkim zwraca uwagę występująca u historyków wizja owych «czarnoziemów» wpływających na bogactwo i prosperitę Małorusinów. Sołowjow dowodził, iż owo bogactwo prowadziło do ciągłego niebezpieczeństwa ze strony koczowniczych sąsiadów, ale i stałego pogotowia obronnego, militaryzacji społeczności, wreszcie pojawienia się Kozaków, anarchii których nie można było opanować, przez co stali się siłą destrukcyjną dla państwa¹. Wszelako nie była to interpretacja obowiązująca. Historiografia często łączyły dzieje Małorusinów-Ukraińców z Kozaczyzną. Przez cały wiek XVIII Kozacy byli postrzegani przez Rosjan jako zdrajcy-Mazepińcy, «chachły»² element niebezpieczny w łonie «imperium». Jednakże podporządkowanie Hetmanatu i szybka rusyfikacja starszyny kozackiej przyczyniły się do zmiany wizerunku Kozaków i ich dziejowej oceny. Dla wielu rosyjskich historyków stali się oni obrońcami Rosji i Cerkwi przed agresją polsko-katolicką. Takie spojrzenie widzimy chociażby w twórczości badaczy synodalnych (Filaret Gumilewski, Makary Bułgakow itd.) z których twórczością Kojalowicz – jako wykładowca Akademii Duchownej w Petersburgu – był znakomicie zapoznany³. Ale w tym samym okresie pojawiło się zainteresowanie małoruską kulturą i dziejami jej mieszkańców. Dla wielu to Kijów – w przeciwieństwie do skażonych zachodnią kulturą Moskwy i Petersburga – przechował oryginalną kulturę ruską i prawosławną tradycję. Małorusin stał się bardziej «oryginalnym», a dla wielu i «ciekawszym» wariantem Wielkorusa. Widać to szczególnie w literaturze memuarystycznej, w relacjach dokonywanych przez Rosjan podróżach, w których porównują biedne wioski wielkorosyjskie z bogatymi małoruskimi⁴. Przy czym pisane w konwencji bajecznej narracje pierwszej połowy XIX w., ujmujące Małorus-Ukrainę jako «rosyjską Arkadię» zyskiwały z czasem kulturowo-ekonomiczny kontekst⁵. Nie było to bezpodstawne. W społecznej wyobraźni jawiła się Ukraina jako kraina «mlekiem i miodem płynąca». Wielu ziemian-gopodarzy marzyło o przeniesieniu swoich gospodarstw na żyzne tereny «Małej Rusi». Co więcej wyśmienite jakościowo grunty rolne

---

ідентичности в историко-психологическом контексте, [w:] Теоретические проблемы этнической и кросскультурной психологии. Материалы пятой международной научной конференции 30-31 мая 2014 г., т. 1, Смоленск 2014, с. 128–129.

¹ С. М. Соловьев, dz. cyt., с. 10–11.

² Od nazwy «хохол» (chachoł) tj. rosyjskiej nazwy oseledca. Termin stał się potocznym, zwykle negatywnie nacechowanym określeniem Ukraińców (chachły) używanym przez Rosjan i Białorusinów.

³ Н. Моравец, *Козаки-запорожці в підручниках до історії руської Церкви (1805–1917)*, «Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18–19 травня 2006)», Київ 2007, с. 28–34.

⁴ W opowiadaniu napisanym w 1898 r. «Kozackim hodom» Iwan Bunin (1870–1953) pisał: «Хохлы мне очень понравились с первого взгляда. Я сразу заметил резкую разницу, которая существует между мужиком-великороссом и хохлом. Наши мужики – народ по большей части изможденный, в дырявых зипунах, в лаптях и онучах, с исхудалыми лицами и лохматými головами. А хохлы производят отрадное впечатление: рослые, здоровые и крепкие, смотря спокойно и ласково, одеты в чистую, новую одежду». А. Миллер, *Украинский вопрос Российской империи*, Киев 2013, с. 48.

⁵ Т. А. Васильева, *У истоков украинфильства: образ Украины в российской словесности конца XVIII – первой четверти XIX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Томск 2014, с. 8–9.

oraz przychylny klimat prowadziły do widocznego rozwoju, nasilonej industrializacji i urbanizacji. W drugiej połowie XIX w. rozwój Ukrainy wyprzedzał rozwój gospodarczy centralnych guberni rosyjskich, stanowiąc w przededniu I wojny światowej 26% dochodów całego imperium¹. Te liczby widoczne były w spisach i licznie pojawiających się w tym okresie opracowaniach statystycznych, opisach guberni, nie dziwi zatem fakt, iż na ich podstawie badacze pragnęli konstruować szersze namysły – także dziejowe.

Tak samo natomiast jak interesowano się owym małorusko-ukraińskim bogactwem, rozprawiano o białoruskiej biedzie. Przy czym również na terenie Białorusi prowadzono szerokie studia statystyczne, deliberowano nad jej dziejami, kulturą, ale i geograficzno-przyrodniczymi wpływami². Wszelako ówczesnym obserwatorom życia białoruskiej wsi dwie jej cechy rzucały się szczególnie w oczy: ubóstwo i ciemnota. Białorusinom przypisywano lenistwo, niezaradność, zabobonność, obyczajowy i uczuciowy prymitywizm. Przy czym rozprawiano – i to całkiem «naukowo» – o społecznym wymiarze typowego dla tych terenów – kołtuna. Kołtun jest patologicznym stanem skóry głowy, z powodu zaniedbań higienicznych pokryty czopem woszczynowym i ropiejącej, co sprawia, że włosy ulegały charakterystycznemu spłśnieniu. Ówczesni lekarze uważali go za chorobę występującą endemicznie na ziemiach polsko-ruskich i zbliżoną do artretyzmu, ponieważ często towarzyszyły mu bóle stawów. Kołtun zatem stał się problemem społecznym i właśnie w okresie wydrukowania «Wykładów» Kojałowicza wciąż zastanawiano się nad jego przyczynami, metodami leczenia, ale także jego narodową przynależnością (był częstą przypadłością zamieszkujących te tereny Żydów)³. Ceniono tych, którzy mniej lub bardziej naukowo próbowali kołtun leczyć⁴. Dopiero w II połowie XIX w. wykazano, że ta pseudochoroba była rezultatem niemycia głowy⁵.

Jednakże w opinii społecznej do biedy prowadził białoruskiego włościanina nie tylko kołtun, ale również pijaństwo i niedbalstwo⁶ oraz jego chłopski tradycjona-

¹ B. Stoczewska, *Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Od końca XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, Kraków 2013, s. 31.

² O. Łatyszonek, E. Mironowicz, dz. cyt., s. 61–62.

³ Z badań terenów Wileńszczyzny wynika, iż poszczególnych latach stanowili oni od 20 do 80% pacjentów «chirurgicznych» z kołtunem, A. Magowska, *Żydzi wileńscy w świetle archiwaliów medycznych z I połowy XIX wieku*, «Studia Judaica» R. 20, 2017, nr 2 (40), s. 272.

⁴ W wydanym w 1857 r. pamiętniku Aleksander Groza pisał, iż spotkał na kwaterze w drodze do Kijowa szlachcica, który chwalił się, iż jego żona od «stryja kanonika na Białej Rusi» który był «człowiekiem rozumnym» gdyż «utrzymywał swoim kosztem kapelią» jednocześnie doskonałym doktorem «wszak to do niego zjeżdżali się jak na odpust» nauczyła się leczyć kołtun. Żalił się jednakże, iż przebywając wśród Małorusinów «talent niepotrzebny: jakoś nie mają kołtunów», A. Groza, *Mozaika kontraktowa. Pamiętnika z roku 1851*, Wilno 1857, s. 17.

⁵ Jak dowodził Dariusz Łukasiewicz cios «kołtunizmowi» zadały dopiero prace Henryka Dobrzyckiego i Józefa Dietla. Zob.: D. Łukasiewicz, *Warkocz znad Wisły. Pruski stereotyp brudnej Polski czy prawda historyczna?*, «Medycyna Nowożytna. Studia nad historią medycyny», 1995, t. 2, z. 2, s. 88–89.

⁶ J. Jurkiewicz, *Nasze widzenie Białorusinów w XX w. (do 1939 r.)*, «Dzieje Najnowsze», R. 27, 1995, nr 2, s. 61.

lizm, przedstawiany zwykle jako «przywyknienie» do trudnych warunków życia¹. W rosyjskiej tradycji Białorusin utożsamany był przede wszystkim z pijakiem («Białorusin pije jak koń»), ale zwracano uwagę na – wynikającą z ciężkich warunków życia – białoruską żywotność². Natomiast podróżujący po Białorusi prawosławni Rosjanie dostrzegali całkowitą ignorancję jej mieszkańców w kwestiach religijnych, zasklepieniu w zabobonie, co w znacznym stopniu wynikało z ich niskiego poziomu oświaty³. Warto jednakże w tym momencie zwrócić uwagę na prace dążące do przezwyciężenia tejże sytuacji. Jan Tadeusz Krzysztof Bułharyn (1789–1859) w «Notatkach podróży w drodze z Dorpatu na Białoruś i z powrotem wiosną 1835 roku»⁴ pragnął dowiedzieć, iż ruski człowiek jest wysokiego wzrostu, umięśniony, silny i rozwinięty umysłowo, białoruski natomiast mały, chudy i słaby, ograniczony fizycznie i umysłowo, wciąż senny. Powodem miał być «wiatr wiejący od strony Wisły» i «od strony Jordanu» tj. negatywny wpływ Polaków i ich wiernych im «żydowskich popleczników». Najważniejsza była jednak zaproponowana przez Bułharyna prognoza na przyszłość Białorusi – zabezpieczenie przed «żydostwem» i otwarcie kulturowo i ekonomiczne na Rosję⁵. Kopie tych namysłów dostrzeżemy natomiast w – znanych Kojalowiczowi – studiach Michała Bez-Korniłowicza (1796–1862), który pragnął je wzmocnić poprzez szerokie studia geograficzno-klimatyczne, statystyczne, etnograficzne i historyczne⁶. Kojalowicz natomiast do tychże namysłów dodał własny kontekst interpretacyjny. Jeszcze bardziej powiązał, nie tyle «arystokratyzm» co szlachecki «polonizm» z «żydowskością» i ukazał, iż konsekwencją tolerowania ich wpływu na społeczność białoruską była insurekcja styczniowa. Łagodność Białorusinów wynikająca z fizycznej słości wywołanej klimatem, niedożywieniem, kołtunem,

¹ Jak dowodził J. I. Kraszewski, «raczej z przywyknienia niż niedostatku życie jego mizerne, ubiór nie chędogi, chata brudna, jadło grube». J. I. Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, Warszawa 1985, s. 143, cyt. za: J. Jurkiewicz, dz. cyt., s. 62. Wszelako szlacheccy romantycy dostrzegali także inne cechy Białorusinów: dobroć, łagodność, poczciwość, pobożność, gościnność, pracowitość, uczuciową wrażliwość, bystrość umysłu przede wszystkim pragnęli dostrzec przywiązanie włościanina do dworu, dowodzili iż chłop traktuje dziedzica z uniżonością i cierpliwie znosi doznawane od niego krzywdy. J. Jurkiewicz, dz. cyt., s. 62. Szerzej: O. Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej*, Białystok 2006 (rozdział: «Polscy pisarze o Białej Rusi», s. 71–100).

² Widoczne jest to chociażby w rosyjskich ludowych anegdotach: «Вешают немца, русского и белоруса. Немец сразу умер. Русский долго дергался, но тоже умер. А белоруса как повесили, так он и висит живехонек. Его в недоумении снимают и интересуются самочувствием. На что он отвечает: «Да сначала немножко душно, а потом как-то привык». *Анекдоты про белорусов*, [w:] Форум «Новая Лида», <https://forums.lida.org/index.php?topic=763.0>.

³ Е. А. Горбелева, Ю. Г. Чернышов, *Эволюция стереотипов восприятия белорусов в России*, «Известия Алтайского университета», Серия: История, политология, 2012. №4/2, с. 69.

⁴ Ф. Булгаринъ, *Путевыя замѣтки на поѣздкѣ изъ Дерпта въ Бѣлоруссию и обратно, весною 1835 года*, «Сѣверная Пчела», 1853, №, 140, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 175, 176, 189, 190, 191, 192, 197, 212, 213, 214, 215.

⁵ Тамże, № 190, s. 758.

⁶ М. О. Без-Корнилович, *Историческія свѣдѣнія о примѣчательнѣйшихъ мѣстахъ въ Бѣлорусіи съ присовокупленіемъ и другихъ свѣдѣній, къ ней же относящихся*, Санкт-Петербургъ 1855, szczególnie s. 240–246.

musiała się przeistoczyć w pragnienie zemsty, szczególnie za narzuconą im przez Polaków i Żydów biedę.

Zwróćmy także uwagę na narrację dotyczącą Litwy. Historiografia rosyjska stworzyła dziejową wizję WKL jako konglomeratu różnych, przeciwstawnych sobie elementów, dekonstruujących życie społeczno-konfesyjne Litwinów¹. Chodzi tu o fundamentalną kwestię: czy było to państwo Litwinów, podbijających ziemię ruskie i stojących w nadrzędnej pozycji względem swych słowiańskich poddanych; czy litewsko-ruskie (bądź rusko-litewskie), gdzie oba elementy – bałtyjski i słowiański – były politycznie i kulturowo równoważne, czy też – jak chcą historycy (i politycy) białoruscy – białorusko-litewskie, czy wręcz białoruskie². W okresie porozbiorowym, pod wpływem literatury pięknej i sztuk plastycznych, nastąpiła wyraźna mitologizacja i stereotypizacja obrazu Litwy i jej mieszkańców. Zderzały się przeróżne koncepcje, głoszące ich rzymskie, celtyckie, normañskie, ale i słowiańskie korzenie³. O tych ostatnich świadczyć miały «cechy» narodowego charakteru «czułego Litwina-Słowianina», człowieka niezależnego, indywidualisty, z silną wolą, przywiązanego do obrzędów, bliskiego naturze, z poczuciem piękna i dobra, wiernego w miłości⁴.

Kojałowicz w swych interpretacjach oparł się na wizjach Sołowjowa, choć wiele jego namysłów wynikało z wcześniejszych lektur Ustriałowa⁵. Nie uważał zatem Litwinów za potężny lud, dominujące plemię, które – dzięki sile zbrojnej i władzy państwowej – zdobyło rozległe tereny «Zachodniej Rusi», że Litwa podporządkowała Ruś i była wrogiem Moskwy. Uważał raczej, iż jako położona w granicach guberni wileńskiej, wokół dzikich lasów i biedy, ledwie potrafiła bronić się przed rajdami

¹ М. Е. Мегем, М. Вакар, *Дореволюционная и советская историография средневековой Литвы в трудах современных российских историков*, «Балтийский регион», 2014. № 4 (22), с. 129.

² A. Gil, *Rusini w Rzeczypospolitej Wielu Narodów i ich obecność w tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego – problem historyczny czy czynnik tworzący współczesność?* [w:] *Historia a teraźniejszość. Dziedzictwo Rzeczypospolitej Obojga Narodów a aktualne stosunki polsko-litewskie. Seminarium II – 15–16 grudnia 2012 r. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej*, <http://www.iesw.lublin.pl/projekty/projekt121-02.php>, s. 3.

³ Szerzej: E. Semenowicz, *Wokół genealogii Litwinów. U źródeł mitu i sporu historyczno-kulturowego*, «Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej», 2011, vol. 46, s. 13–41.

⁴ E. Semenowicz, dz. cyt., s. 37. Dla Polaków wywodzący się z Litwy postrzegani byli często jako lepsi, zdolniejsi, z większym polotem, bardziej pracowici i moralni. Litewskość zwykle była wręcz synonimem dobroci, szlachetności i prawości charakteru, nawet jeżeli łączyło się to z «typowym» dla Litwinów nieokrzestaniem ale i uporem, nieufnością, mściwością. Dla poszukujących swojej narodowej odrębności Litwinów dzieje ich średniowiecznej państwowości i kultury są rozważane jako wynik działalności ich spójnie etnicznie przodków. Podejście to kształtowało się przez dość długi okres – począwszy od prac pierwszego litewskiego historyka Simona Daukantasa (1793–1864), a zwłaszcza w czasie «kuźni litewskiej tożsamości». Podstawą stał się obraz WKL jako romantycznej «krajiny bohaterów», wyśpiewany przez narodowego poetę Maironisa (1862–1932), czyli obraz «Litwy książąt», którzy doprowadzili kraj do największego rozwoju wśród państw średniowiecznej Europy. Р. Чепайтене, *Воспоминания о величии: образ Велико́го Княжества Литовского в исторической памяти современной Литвы*, «Український історичний збірник», 2013, вип. 16, с. 370.

⁵ Katarzyna Błachowska pisała wręcz o zauważalnej w twórczości Kojałowicza «fuzji modeli» Ustriałowa i Sołowjowa. K. Błachowska, dz. cyt., s. 219–223.

książąt ruskich i napadami Kawalerów Mieczowych. Litwini jako naród nieliczny, słaby, nie mogli przewyższyć poziomem rozwoju kulturowego, ekonomicznego, ustrojowo-legislacyjnego państw sąsiednich, tym bardziej, iż – jak dowodził Ustriałow – «do XVI stulecia była pogrążona w pogaństwie i nie miała pisanych praw». Kojalowicz mógł poprzeć Ustriałowa, który sugerował, iż za czasów Giedymina «zjednoczyły się rosyjskie księstwa za Dniepru w jedną całość i utworzyły Wielkie Księstwo Litewskie» a Litwini «stali się Ruskimi i walczyli przeciwko Ruskim, posiadali tytuł ruskiego księcia», a w ich państwie «wszystko było rosyjskie, wiara, język, cywilne karty, porozumienia, zwyczaje, obyczaje»¹. Jednakże raczej nie wspierał jego dualistycznej koncepcji historii Rusi/Rosji (podziału na WKŁ i Moskwę), natomiast o wiele bardziej lansował Sołowjowską wizję, iż ruska–rosyjska historia od XIV w. toczyła się w państwie moskiewskim, natomiast nie istniała odrębna historia pozostałych ziem ruskich (np. w granicach państwowości Giedymina, czy Kazimierza Wielkiego). Jak Sołowjow zwracał także uwagę, iż Litwini walcząc z «Zakodem» bronili siebie i jednocześnie swych ruskich sąsiadów. Choć nie wspominał, iż w tym samym czasie rozpoczęły ekspansję na tereny ruskie, akcentował natomiast ich przyjazne stosunki z Białorusinami. Po przyjęciu chrztu w obrządku łacińskim Litwini zatracili swoją prawosławną rosyjskość, dlatego też powinni – zdaniem Kojalowicza – przypomnieć sobie swoje rosyjskie korzenie. W tym kontekście charakterystyczne jest odwołanie się w narracji do dzieł Aleksandra Fiodorowicza Hilferdinga (Gilferdinga) (1831–1872) rosyjskiego sławisty i folklorysty (zbieracza i wydawcy bylin). Hilferding zajmował się historią Słowian nadbałtyckich, a właściwie za państwowe pieniądze poszukiwał dowodów ich ... rosyjskości².

I ostatnia kwestia – Polacy. W «Wykładach» – w przeciwieństwie do wcześniejszych narracji Kojalowicza – nie występował podział na arystokrację i resztę polskiej społeczności szlacheckiej. Podobna interpretacja występowała u Sołowjowa. Historyk w swych namysłach – jak zauważyła Łarisa Arżakowa – nie oddzielał magnaterii od społeczności szlacheckiej, nie zależało mu także na podkreśleniu – zaistniałego w polskich dziejach – przekształcenia początkowej republiki szlacheckiej w magnacką oligarchię³. W tym okresie kształtował się karykaturalny wizerunek Polaka-szlachcica «Łacha», «mości pana», w kontuszu i z szablą, pysznego, aroganckiego, próżnego, nie dostrzegającego potrzeby kontaktu z «narodem/ludem»⁴. Kojalowiczowska narracja dotyczące Polski i Polaków doskonale się w ten wizerunek wpisywała. Pamiętajmy także, iż po powstaniu styczniowym antypolskie stereotypy

¹ Н. Устрялов, dz. cyt.

² Na podstawie pracy «Historia Słowian bałtyckich» został członkiem-korespondentem Petersburskiej Akademii Nauk, Co więcej w związku z teorią, jakoby język kaszubski był podobny do rosyjskiego, Hilferding został wysłany na Pomorze na którym pragnął znaleźć świadectwa o odwiecznej rosyjskości tych terenów.

³ Л. М. Аржакова, *Польский вопрос и его преломление в Российской исторической полонистике XIX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук*, Москва 2015, с. 26. Patrz także: таж, *Диссидентский вопрос и падение Речи Посполитой (дореволюционная отечественная историография проблемы)*, «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana», 2008, № 1, с. 35.

⁴ А. М. Кротов, *Образ поляка в российской карикатуре XIX – начала XX в. как фактор развития белорусского стереотипа поляка*, «Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины», Гуманитарные науки, 2017: № 4 (103), с. 36.

podbudowano złowieszczy obrazem fanatycznego Polaka-katolika, wiecznego wroga rosyjskiej państwowości i Cerkwi prawosławnej, niszczącego ją od środka, i wszelkimi środkami wpływające na rosyjskie umysły, także w urzędzie, szkole, literaturze. Rosyjskich intelektualistów musiało niepokoić to, iż społeczność «Zachodniej Rosji» okazywała tak skrajny stosunek do powstania, od mentalnościowego jego poparcia, czy też fizycznego w nim uczestnictwa, przez neutralność, wreszcie negację, często połączoną z brutalną agresją w stosunku do samych powstańców¹. Przede wszystkim pragnięto rozprawić się z dualistycznym podejściem polskiej mitologii narodowej, w której utwierdził się schemat walki dwóch cywilizacyjnych pierwiastków reprezentowanych przez – zniewoloną przez ateistyczną pseudoreligijną despotię – Rosję oraz Polskę – wschodni bastion chrześcijaństwa, sprzeciwiający się kłamstwom rosyjskich polityków². Co ciekawe Kojałowicz zaproponował wizję sojuszu szlachty polskiej z żydowskimi kupcami i rzemieślnikami skierowanego przeciwko rosyjskiej kulturze, ekonomii, religii itd. Przy czym sojusz ten wiązał się z planowaną akcją, przemysłanymi działaniami «chciwych» Żydów, którzy przy wsparciu szlachciców-Polaków mieli ekonomicznie wykorzystywać i wynaradawiać społeczność rusko/rosyjską³. Dodajmy, iż tak jak w innych przypadkach nie była to interpretacja nowa. Już w «Notatkach podróżnych» Bułharyn pisał o owych wiatrach «wiejący od strony Wisły i Jordanu», ukazywał Polaków i wiernych im «żydowskich popleczników», głosił polsko-żydowskiego sojusz w ujarzmieniu Białorusinów⁴. Wizje te rozpropagował w swej twórczości Bez-Korniłowicz⁵, a przejął i osadził w szerszym kontekście historycznym Kojałowicz. Jednakże w jego namyśle skutki tolerowania polsko-żydowskiej dominacji na Białorusi i brak poprawnej polityki względem zachodnich terenów Rosji miała mieć określony skutek – zabójczy dla państwowości rosyjskiej, tj. wzrost «socjalistycznych» aspiracji «Zachodniorusów», demokratyczne bunty, wolnościowe powstania⁶.

VI. Przeglądając «Wykłady» Kojałowicza łatwo można dostrzec, iż prowadziły do określonej konkluzji – «Zachodniorusini» stanowią część społeczności rosyjsko-prawosławnej, choć pod wpływem warunków geograficznych i kulturowych wykształcili własne osobliwości mentalnościowe, jednakże w swoim pniu kulturowym

¹ Szerzej: P. Eberhardt, *Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna*, [w:] geopolityka.net <http://geopolityka.net/rosyjski-panslawizm-jako-idea-geopolityczna/>.

² А.С. Стыкалин, *Россия – Польша: тяжкий груз*, «Славянский альманах», 2003, с. 525–526.

³ W ówczesnej Rosji nasilił się antysemityzm wspierany szeregiem niekorzystnych dla społeczności żydowskiej reform, Zniesiono kahały, społeczności żydowskiej nakazano osiedlenie się w miastach i miasteczkach, podporządkowano ogólnemu zarządowi, zachowując jednocześnie wzajemną porękę w przekazywaniu podatków do skarbu państwa i dawaniu rekruta. Stłoczeni pod przymusem w miastach i miasteczkach Żydzi w większości cierpieli straszną nędzę, większą niż biedota chrześcijańska. O. Łatyszonek, E. Mironowicz, dz. cyt., s. 67–68.

⁴ Ф. Булгаринъ, Путевыя замѣтки..., 1835, № 190, с. 758.

⁵ М.О. Без-Корнилович, dz. cyt., с. 242–243.

⁶ Szerzej na temat spojrzenia Kojałowicza na problem żydowski: А. Тихомиров, «Люди крайне тяжёлые, вредные для народа»: евреи в нарративе Михаила Осиповича Кояловича, [w:] *Rozdroża. Europa Środkowa i Wschodnia w refleksjach humanistów*, t. 4, red. R. Dymczyk, I. Krywoszejka, N. Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2016, с. 217–233.

pozostali Rosjanami. Jaki był natomiast cel takich namysłów? Niewątpliwie wiązał się ze styczniową insurekcją. Powstanie zradkalizowało stosunek Rosjan do Polaków, ale jednocześnie wpłynęło na wytworzenie podejrzliwości decydentów w stosunku do społeczności terenów «Zachodniej Rusi/Rosji». Postanowili zatem w zarodku niszczyć wszelki sprzeciw oraz przejawy niezależnej myśli (Murawjow). Brak bezwarunkowego politycznego podporządkowania, zadowolenia z narzuconych reform, jednoznacznego przyjęcia postanowień zjednoczenia 1839 r. postrzegano jako przejaw antyrosyjskich i antyprawosławnych nastrojów propolskich Rusinów. Nie dziwi zatem, iż Kojalowicz przekonany o rosyjsko-prawosławnym obliczu zachodnich Rusinów pragnął wziąć ich w obronę, jednocześnie wytłumaczyć przypadki braku ich podporządkowania rosyjskim decydentom. To sprawiło, iż zaczął zastanawiać się jakie elementy determinowały takie zachowanie. Badania Sołowjowa ukazujące zmiany w charakterze Rosjan, a także «Zachodniorusów» zachodzące pod wpływem czynników geograficzno-przyrodniczych i kulturowych mogły w znakomity sposób wytłumaczyć wszelkie «inności», «sprzeciwy» i przejawy owych «niezależnych myśli». Przede wszystkim Kojalowicz wierzył, iż rozpoznanie cech charakterów poszczególnych «plemion» «zachodnioruskich» wpłynie na wyznaczenie poprawnej polityki decydentów rosyjskich. Przede wszystkim ukaże w negatywnej perspektywie wszelkie próby siłowych rozwiązań wobec «hardych» autochtonów, przeciwstawiających się wszelkim nakazom, rządowym reformom i narzuconym ideom. Wydaje się jednak, iż namysły Kojalowicza miały jeszcze inny cel. Otóż w dalszej części swych «Wykładów» (oraz kolejnych rozprawach naukowych) poruszał kwestię pozostawiania byłych Rusinów-unitów w wierze przodków. Wynikało to z owego «zachodnioruskiego charakteru». Wierzył bowiem, iż owa tęsknota za unią nie była dyktowana chęcią odejścia od prawosławnej Cerkwi, raczej wynikała z sympatii do dawnych unickich obrzędów, swoistości liturgicznych, «łacińskich» – jednak nie grożących dogmatycznej zawartości – tradycji. Dawnych unitów kultuwujących w ukryciu swe «dawności» nie należało karać, raczej zrozumieć, zaakceptować ich odrębność, uszanować swoistość. Dzięki tak skonstruowanym działaniom, wspartym odpowiednią polityką historyczną «imperium» można będzie – jednak w dalszej kolejności – centralizować, rusyfikować, oprawosławniać. Natomiast niezastosowanie takich działań skutkować będzie zwycięstwem «idei szlachectwa» przejęciem gospodarki przez Żydów, a co znacznie gorsze – zapatrzeniem społeczeństwa na socjalistyczne utopie.

Streszczenie

Norbert Morawiec. «Pany», «chachły» i «kołtuny». «Polskość» a «zachodnioruskość» w «Wykładach z historii Zachodniej Rosji» Michaiła Kojalowicza.

Życie, działalność i dorobek rosyjskiego historyka oraz publicysty Michaiła Kojalowicza była już przedmiotem licznych badań. Zamierzeniem autora tegoż opracowania jest ukazanie obrazu tzw. społeczności «zachodnioruskiej» (Małorusinów, Białorusinów, Litwinów) przedstawionego przez Kojalowicza w rozprawie «Wykłady z historii Zachodniej Rosji». Dziewiętnastowieczny badacz próbował ustalić, w jaki sposób czynniki geograficzno-kulturowe determinowały dzieje tychże społeczności. Starał się pokazać ich relacje z Polakami. Przedmiotem zainteresowania autora tegoż artykułu były też motywy oraz metody zastosowane przez Kojalowicza przy analizie różnic kulturowych na terenie «Zachodniej Rosji».

Słowa kluczowe: Michaił Kojalowicz, obraz społeczności, Małorusini, Białorusini, Litwini.

Анотація

Норберт Моравець. «Пани», «хохли» і «ковтуни». «Польськість» і «західноруськість» в «Лекціях з історії Західної Росії» Михайла Кояловича.

Життя, діяльність та творчість російського історика та публіциста Михайла Кояловича є предметом численних досліджень. Намір автора полягає в тому, щоб показати образ так званої західноруської спільноти (малоросів, білорусів, литвинів) в праці Михайла Кояловича «Лекції з історії Західної Росії». Коялович сформулював у ньому конкретне дослідницьке питання, а саме – як географічні та культурні чинники визначали історію цієї спільноти. Для Михайла Кояловича також було важливо показати їхні взаємини з поляками. У цьому контексті актуальним є питання про методи, що використовувалися автором у вивченні культурних відмінностей між окремими спільнотами цієї «Західної Росії», а також про причини його дослідницьких зацікавлень.

Ключові слова: Михайло Коялович, образ суспільства, малороси, білоруси, литвини.

Summary

Norbert Moravets. «Pany», «Khokhly» and «Kovtuny». «Polish-ness» and «Western Rus-ness» in «Lectures on the History of Western Rus» by Mykhailo Koyalovich.

The life and work of the Russian historian and publicist Mykhailo Koyalovich is the subject of numerous studies. The intention of the author is to show the image of the so-called Western-Rus community (the Little Russians, Belarusians, Litvins) in the work of Mykhailo Koyalovich – «Lectures on the History of Western Rus». Koyalovich formulated a specific research question, namely, how geographic and cultural factors determined the history of this community. It was also important for Mykhailo Koyalovich to show their relationship with the Poles. In this context, the question of the methods applied by the author in the study of cultural differences between individual communities of «Western Rus» and the reasons for his research interests is relevant.

Key words: Mykhailo Koyalovich, image of society, Little Russians, Belarusians, Litvins.

Тарас Гриневич
(Львів)

Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття в творчості Людвіка Кубалі

Однією із найвідоміших тез, які визначають завдання і роль історії у житті суспільства є її означення як «magistravitaе». Попри всю суперечливість та неоднозначність такого твердження, особливо у сучасних наукових інтерпретаціях, не слід забувати, що чи не всі попередні покоління істориків та загалу людей хотіли бачити в історії саме «вчительку життя». Вони шукали в описах минулих подій певні рецепти дій у тогочасних ситуаціях. Пробували знайти розраду, зміцнити своє самоусвідомлення, зрозуміти самих себе в переломні моменти свого існування та в часи важких випробувань. Особливо це стало відчутним у XIX – на початку XX століття, коли ламалися старі суспільно-політичні, економічні, соціальні і культурні системи, розпадалися і творилися держави, народжувалися і трансформувалися нації. Саме тоді для молодих народів Європи історія стала дзеркалом самоусвідомлення, зняряддям, з допомогою якого вони творили самих себе. Особливо важливим це було для націй, що як поляки, були позбавлені власної держави. Епоха позитивізму та період розчарування радикальними способами боротьби за втілення ідеалів, зокрема, за здобуття національної незалежності, не змогла своїми постулатами конструктивної праці задовольнити значні вимоги суспільства. Тому в масовій свідомості народу, а особливо в кругах молоді, швидко відроджуються романтичні тенденції.

Багато народів, що в XIX ст. перебували у важкій бездержавній ситуації, потребували прикладів для наслідування необхідних рис рішучості, розуму, вірності, героїзму, державотворчого натхнення і таланту. Це все вони шукали у зразках, втілених в історичних постатях минулого. Таким способом ці особи ставали національними героями. Були віддзеркаленням усіх необхідних чеснот, які часто приписувала їм уже сучасна епоха, та тими, чиїх відповідників чекали для здійснення теперішніх великих діянь.

Подібно, щоб чіткіше побачити та зрозуміти щось добре, «біле», люди потребували мати і його антитезу – погане, щось «чорне». Воно мало поглибити розуміння і провести чітку межу між позитивними та негативними рисами і вчинками. Для цього необхідним було чітке, яскраве, всеохопне зображення антипода до героя – антигероя – ворога, злочинця, зрадника, руйнівника.

Такі цікаві образи ми знаходимо в творах видатного історика Людвіка Кубалі, що працював у кінці XIX – на початку XX століття. Вони слугували наочним віддзеркаленням культурних архетипів, міфологем та історичних стереотипів у національних масових візіях, що панували в середовищі польського народу на зламі століть та подекуди трапляються і сьогодні. У цей період появляються історичні твори, які надихають маси до творчого національного, політичного та культурного зусилля. Для українців такими стали праці Володимира Антоновича та Михайла Грушевського. Для польського ж народу історичними творами, що «зміцнювали серця», стали праці львівського історика. Основні його найбільш відомі твори вийшли у світ у 1880-х роках – це цикл

«Історичні нариси» та «Єжи Оссолінський»¹. У них увага вченого зосередилася на висвітленні одного із найбільш буремних та переломних для історії Польщі періоду середини XVII ст., відомого в пізнішій історіографії як «епоха вогнем та мечем».

Необхідно відзначити, що саме твори Л. Кубалі надихнули видатного польського письменника Генрика Сінкевича на написання чи не найвідоміших у світі польських історичних романів – трилогії «Вогнем і мечем», «Потоп» та «Пан Володейовський». Саме від цих творів і пішла популярна назва цілого описуваного періоду історії, а самі вони зіграли кардинально важливу роль у польській національній думці та пробудженні національно-патріотичного духу. Твори Л. Кубалі та Г. Сінкевича стали науковою та художньою формою представлення бажань, поглядів та самої психології польського народу зламу XIX–XX ст., віддзеркалених у сприйнятті історичного минулого.

У своїй творчості Л. Кубала експонує роль особистості в історії. Він відходить від ідеалів позитивізму, більше уваги приділяє загальним тенденціям розвитку широких суспільних мас, та зосереджується на діяльності окремих історичних постатей. У нього персоналії, що виділяються із загалу своїми талантами та рисами характеру, є рушієм усього історичного процесу та своїми вчинками призводять до переломних подій. Саме ці особи є для Л. Кубалі героями та антигероями в історії Речі Посполитої.

У працях Л. Кубалі простежується нашарування багатьох культурних традицій, які внесли у його ідеали свої характерні елементи. Особливо відчутними в рисах героя є зразки, витворені в епоху романтизму із її пошуками «народного духу». Так, із тенденцій ідеалізації минулого та піднесення давніх національних традицій було взято старопольські ідеали особистості, які виводили свої коріння ще з епохи сарматизму. Вони мали відобразитись як у зовнішності героя, так і у характері його поведінки. Так через героя мало відбуватися поєднання епох та традицій. Наслідуючи його, мали відроджуватися і національні звичаї поляків. Епоха романтизму та революційних рухів призвела і до значної демократизації суспільства. Сучасний герой уже не міг бути відірваним від народного загалу і діяти незалежно від його думки. Попри те, що він підноситься над масами завдяки своїм талантам та духовно-емоційним харизматичним рисам, герой мусів певною мірою бути породженням цього народу, акумуляцією його позитивного потенціалу, накопиченого в загалі протягом попередніх поколінь. Він виростає із народу, але і частково його переростає, щоб стати візіонером майбутнього і проводирем народу до прогресу. Ці якості герой вбирає із самого народу, який уже dorостає до нового щабля розвитку, але ще масово не усвідомлює шляхів його остаточного досягнення. Герой є тим, хто може сформувавати для загалу визначення цілей і методів їхнього досягнення.

Одним із основних героїв історичних нарисів Л. Кубалі виступає Стефан Чарнецький. Вчений зазначав, що він «звернув на себе [в битвах під Берестечком та Охматовим – Т. Г.] увагу короля, шляхти і цілого війська, як щасливий вождь та неустрашимий воїн. У часи шведської війни заяснів вікопомною славою легендарного героя народу»². В своєму тексті історик надає його постаті рис,

¹ L. Kubala, Jerzy Ossoliński, Warszawa, 1924, s. 512.

² L. Kubala, Wojna Szwedzka 1655-1656, Lwów, 1913, s. 117.

притаманних міфічним персонажам, підносячи його на незвідані рівні могутності і талантів. Для нього Чарнецький стає спасителем Батьківщини і тому зараховується до пантеону національних святих. «Немов цей гігантський святий Флоріан на образах у наших костьолах, якому палаючі будинки сягають до колін, патрон і протектор польського королівства, тримаючий у руці штандарт, так і він – Чарнецький – підніс цей святий штандарт, як символ маєстату корони і єдності Речі Посполитої».¹

Необхідною рисою національного героя, в баченні історика, виступає його непохитне слідування високим ідеалам. Саме незламна воля має виділяти його з поміж інших людей і слугувати запорукою його відповідності на роль провідника для широких народних верств: «Сталевий чоловік, вірний своєму королеві, самою природою для війни створений, вогнем дихав замість душі. В раді і помислах скритий, тримався непорушно того, що раз визнав за добре і потрібне, і цією дорогою йшов без вагань».² Таким способом герой також втілював у собі протилежність до антигероя, неодмінними рисами якого мали бути зрада, підступність, обман. Також герой мусів непохитно дотримуватися цього слова і складених обітниць. Через них він набуває зав'язків із сакральними сферами, адже клятви часто пов'язувалися із відповідними священними ритуалами та церковними посвятами. Так герой отримує божественну допомогу, а через нього вона сходить і на увесь народ, що слідує за ним.

Серед важливих рис героя звичайно ж мала бути присутньою і скромність. Хоча необхідно зазначити, що серед дійових персон епохи, які в своїй значно домінуючій більшості були представниками шляхетського стану, носіїв таких рис знайти було не легко. Адже ідеали шляхетського життя в Речі Посполитій наказували активно демонструвати своє багатство та розкішний спосіб життя, а навіть заохочували до надмірних витрат. Тому, описуючи постать С. Чарнецького, Л. Кубаля вдався до показу риси скромності у свого героя, але зміг це зробити лише через згадку про відсутність у нього хвалькуватості. Так, вчений зазначає, що гетьман «мало говорив, демонстрацій себе, самохвальства і довгих промов не терпів, саяв прикладом та додавав іншим відваги». Також герой Кубалі, що посилався на свідчення сучасника Яна Хризостома Пасека, «затикає вуха шапкою, коли його натовп спасителем оголошує». Він зображає його доступність та відкритість для інших звичайних представників військового стану, із якими, за свідченнями історика, він поруч воює, працює, жартує, спілкується. Таке представлення мало показати його в ідеалах демократизації, що активно наступала у польському суспільстві в ХІХ – на початку ХХ ст. Адже новий герой мав бути близьким до народу.

Герой звичайно повинен був відображати позитивні риси і у своїй зовнішності. Кожен читач історичних творів у своїй уяві мав формувати образ особи привабливої, у якої тіло буде віддзеркаленням її внутрішньої ідеальності. Так певні фізичні риси мають вказувати і на відповідні їм риси характеру людини. Важливим було те, що герой Польщі повинен відображати у своїй зовнішності і певні національні риси, що відтворюватимуть польські культурні ідеали. Тож бачимо підкреслення національної «польськості» і в зовнішності

---

¹ Там само, с. 118.

² Там само, с. 118.

С. Чарнецького: «Голова по старопольськи виголена, видовжувалася худим обличчям з гачкуватим носом і з глибоким шрамом від стріли, що вирвала йому піднебіння, де йому встановили бляшку щоб міг зрозуміло говорити. На чолі проорано дві глибокі зморшки гніву, на обличчі вираз якогось суму та завзятості. Довга борода ніби здвоєна спадала йому на груди. Рухи швидкі, хоча ще дещо кульгав від рани отриманої під Бушею».¹ Даючи подібний опис, вчений робив наголос на войовничості його героя, як одного із найвідоміших полководців в історії Польщі, що у масовій свідомості став справжньою «людиною війни».

Дуже подібним в описах Л. Кубалі виступає і образ Єжи Любомирського. Саме йому він приписує означення «спасителя Батьківщини» в часи найбільшої небезпеки – Шведського потопу, згадуючи вислів короля Яна Казимира, що він після Бога саме гетьману завдячує повернення йому корони.

Описуючи характер Любомирського, історик хотів показати у ньому всю складність ролі його особи в історії Польщі. Адже, хоч Кубаля і не дійшов до висвітлення пізніших за часом подій повстання гетьмана проти панування Яна Казимира, але змушений був зробити цей відступ, щоб уже закласти у читача двозначність у сприйнятті цього персонажа. Так, він зазначає: «Гоноровий це був пан, замкнутий у собі, нечувано амбітний і без упину діяльний, при чому зухвалий і великий гвалтівник, але прикрим досвідом уже опечатаний. Для людей лицарських щедрий, умів підбирати собі вірних слуг, котрих обороняв і підвищував, ніби власних родичів, а також радників розумних і досвідчених, із котрими кожен важливіший крок докладно обдумував, щоб заволодіти помислами співгромадян і керувати публічною думкою».² У ньому можна було продемонструвати такий популярний з епохи романтизму образ героя, як особи «розірваної» життєвими складнощами, що переживає душевні муки та змагається із самим собою, здійснюючи вирішальний вибір. Так і Любомирський, що непохитно любить Батьківщину, змагається між ідеалами абсолютної вірності своєму володарю та служінню цінностям шляхетського народу Речі Посполитої.

Знову ж таки усю складність особистості історик хотів продемонструвати через зовнішність свого героя. Кубаля вказує, що Любомирський «виглядав старшим ніж був насправді. Польське обличчя під вусом, голова підголена, чоло високе, очі із зморшками з обох боків, ніби часто на сонце дивився, посмішка насмішкувата». Так дослідник хотів показати його схильність кинути виклик навіть найвищим силам, як сонце, що мало стати символом його змаганням із найяснішим королівським маєстатом.

Герой, згідно із поглядами Л. Кубалі, обов'язково мав бути носієм високих цінностей і, як їх втілення, стати прикладом для наслідування іншими. Тому історик зазначає, що Любомирський у важкий для Польщі період був зразком позитивних рис і «лише йому буде належати уся повнота слави». Він «довів свої чесноти і любов до Вітчизни та сам один втілює у собі всі чесноти і заслуги».³

Ще варто відзначити героїзацію Л. Кубалею постаті князя Яреми Вишневецького. Вчений змальовує яскраві картини його боротьби під час облоги у Збаражі та в битві під Берестечком. Також він намагався виправдати дії свого

---

¹ Там само, с. 119.

² Там само, с. 254.

³ Там само, с. 253.

героя при втечі із Львова перед наступом на нього військ Хмельницького, що одноставно засуджували сучасники князя.

Найяскравіше серед героїв історії Польщі Л. Кубалю експонує постаті людей дії. Поруч із військовими, таким однозначно позитивним персонажем виступає в творах історика настоятель Ясногірського монастиря в Ченстохові та керівник його оборони проти шведського наступу Августин Кордецький. Для прославлення свого героя вчений використав слова поморського воєводи, сучасника пріора, якими він хотів підкреслити його визначні таланти: «Справді, можна дивуватися, звідки такий досвід дістав так раптово чоловік, що ціле своє життя провів закритим у монастирі. Справжнє чудо, що Бог для пониження гордині неприятеля надихнув на боротьбу з досвідченим вождем простого монаха».¹ Для Кубалі вчинки Кордецького стали прямим свідченням чуда, здійсненого божественною силою через людину. Він стає рукою справедливості та доброї сили на землі. Вчений вказує: «Але для чого шукати чудес поміж хмарами, коли їх так багато є на землі! Чи ж це не було чудо, що Бог надихнув захисників такою вірою, а пріора озброїв такою потугою волі серед повсюдної тривоги і сумнівів? А хто вірив у чудеса, той мусів визнати, що ані Матір Божа, ані святий Павло нікому б не з'явилися, якщо б Кордецького на Ясній Горі не було. В серцях цієї героїчної жменьки жила Церква, а славетний пріор саяв своїм прикладом ніби палаючий смолоскип у темряві».²

Значно менш яскравими у Л. Кубалі виступають персонажі дипломатів та політиків, незаангажованих у збройну боротьбу. У його творчості починають проявлятися зачатки неоромантизму із його ідеалізацією бурхливих відчуттів, яскравих образів та повних боротьби динамічних подій. Кубалю підносить, як цінність, збройне змагання за відновлення незалежності Польщі, на відміну до орієнтації на «органічну працю» та угодову політику в середовищі держав-поневолювачів у період після поразки Січневого повстання 1863 р. Саме тому важко виділити, як однозначно героїчні, образи постатей, яким він присвятив свої окремі значні праці – Станіславу Оріховському та Єжи Оссолінському. При їх змалюванні вчений майже не використовує яскравих характеристик та гіперболічних і символічних порівнянь, до яких він так щедро вдається при описах героїв-воїнів.

Втім, необхідно відзначити, що особливо барвними в описах Л. Кубалі, які значно багатші у деталях та емоційніші у своїй образності, виступають постаті антигероїв Речі Посполитої. Такими колективними ворогами виступають цілі народи та великі суспільні групи – шведи, татари та українське козацтво. Їхні риси вчений переносить і на конкретних історичних діячів – шведів на короля Карла Густава, козаків – на Богдана Хмельницького, Івана Богуна, Івана Виговського³. «Темними посталями» є і зрадники Ієронім Радзейовський, князі Януш та Богуслав Радзивіли, Олександр Костка-Наперський⁴. Усім їм приписувались яскраві риси, що протиставлялися характеристиці героя та підсилювали порівняння протилежності образу останнього.

¹ Там само, с. 154.

² Там само, с. 183.

³ L. Kubala, *Wojny Duńskie i Pokój Oliwski 1657-1660*, Lwów, 1922, s. 85–87.

⁴ L. Kubala, *Szkice historyczne*, Warszawa, 1901, t. 1, s. 318–320.

Серед необхідних рис ворога мала бути його могутність. Лише сильний ворог міг достойно виконувати свою роль через створення якнайбільшої загрози для польської держави та народу. Тільки так він міг вповні втілити у собі стихію руйнування та кровожерливості. Ворог мав знищувати якнайбільше безневинних людей та сміливих захисників вітчизни, нести хаос та руїну для цілих країв. З іншого боку, антигерой мусів володіти і значним розумом. Саме його він використовує для створення своїх зловісних задумів. Адже зло, щоб бути як найбільш могутнім, повинно керуватися продуманими планами та плести свої підступні сіті. Якщо ворог діє бездумно та примітивно, то він може перетворитися на кумедного персонажа, а з таким не можна боротись із усім напруженням сил до повного винищення. Поруч із розумом антигероя має бути наділений хитрістю та підступністю. Він обов'язково, як архетипний змії, має обманювати та зраджувати. Це має стати антитезою до прямолінійності, відкритості та щирості героя. Тільки через це і можуть зазнавати поразки позитивні персонажі. Самі вони нікого не обманюють і в своїй природній чесності стають жертвою обману чи зради. За умови чесної боротьби герой завжди перемагає антигероя, бо він є носієм сили, розуму та енергії добра, що за рівних умов переважають зло. Тому пояснити перемоги ворогів можна лише через такі додаткові, не чесні і не гідні героя дії, як підступ. Також на стороні антигероя має виступати чисельна перевага. Адже лише у боротьбі із ворогом, який у рази переважає, герой може продемонструвати усю свою могутність та хоробрість. Отже антигерой має бути антитезою до героя, у всіх рисах повторюючи його, але із знаком негативу. Розум та сила героя має знайти свою протилежність у такому ж або й більшому розумі та силі ворога. В іншому випадку, він міг виглядати мізерно і не бути достойним суперником для героїв, а героїчні вчинки не здавалися б вже такими величними. Тільки максимальне напруження сил у боротьбі із антигероем давало герою змогу виділитися.

Загалом Л. Кубаля представив власне бачення надприродності зла. Для нього воно не є лише породженням якихось умов, а існує як окрема субстанція, що втілюється в певних особах. Це він висловив у своїх роздумах про вродженість злої природи в деяких людях. Вчений зазначав: «Маю таке переконання, що більша частина людей, які багато зла на світі зробили, є наслідком перевернутої до основ зіпсутої природи. Це моральні каліки, народжені від поганих батьків, з втраченим відчуттям добра і зла, дозрілі під впливом аморального середовища – котрі були злі ще до того, як це зло почали робити».¹

У творах Л. Кубалі змальовані саме такі ідеальні антигерої, котрі як є достойною антитезою та темним тлом для світлих діянь героїв, так і виступають поясненням поразок польського народу та держави. Історична реальність вказувала досліднику, що «злі сили» польським героям так і не вдалося перемогти остаточно, а все через надзвичайну силу ворогів. Так формувався оптимістичний погляд на історичне минуле, коли власний народ вибілювалося від вини у злигоднях, перекладаючи її на силу, підступ та згуртованість переважаючих зовнішніх ворогів.

Геніями зла та втіленням стихії руйнування для Л. Кубалі виступають шведський король Карл Густав та козацький гетьман Богдан Хмельницький. Їхні

¹ L. Kubala, Szkie historyczne, Warszawa, 1901, t. 2, s. 11.

типи, попри дуже подібні особистісні характеристики, як класичних «антигероїв», представляють два відмінні зразки, зумовлені іноземною культурою. У баченні дослідника, власне польські риси мають розглядатись як позитивні, а втілення негативу має бути проявом чогось зовнішнього, невластивого Польщі, чужого. Такими у його баченні є як східні азіатські культури, так і європейські традиції. Адже в часи Л. Кубалі Польщу розділили та поневолили і європейські, і азіатські держави. Тому Карл Густав є у його працях відображенням європейської експансивності, а Хмельницький – втіленням азіатської агресії.

Шведського короля Л. Кубаля називає «великий вождь, великий державний муж, але без стабільного щастя; політик невичерпний в ідеях, але людина винищення, зняряддя руйнівної стихії, котра плодить, живить, але і нищить, незнаюча прощення, справедливості, віри, надії, любові й інших прав людських і взаємних обов'язків».¹ Так дослідник вказує на те, що попри тонкий розум і планування, антигерой має бути втіленням хаосу та неконтрольованих природних стихій. Ворога до здійснення злочинних задумів мають підштовхувати його руйнівні інстинкти, які уподібнюють його до дикої тварини.

Для дослідника завданням було показати, що Європа може мати й іншу сторону – позбавлену високих цивілізаційних здобутків, якою не керують ціннісні орієнтири та вишукана культура. Із європейськими впливами приходять розклад традиційних чеснот та моралі, руйнування природовідповідного укладу життя та устрою суспільства. Прищеплення на польському ґрунті чужих норм поведінки призводить до виродження народу та появи облудних орієнтирів і цілей. Такими є у баченні Кубалі австрійські, шведські та французькі впливи. Іноземці в Польщі та поляки, які захопилися європейською культурою та нормами, свідомо чи несвідомо починають служити чужим інтересам. Європейські ж держави намагаються використати Польщу у своїх планах, підступом витягнути із неї усе найкраще та послабити її могутність.

Такими, зокрема, стають виховані у Європі королі із династії Ваза, що керуються лише власними амбіціями та інтересами, використовують Польщу для досягнення своїх цілей і не розуміють польський народ та не служать його справжнім потребам. Тому у працях історика, попри величезну увагу до особи Яна Казимира, як чи не центральної постаті його нарації, освяченої самим маєстатом королівського сану, він не зображується як справжній герой. Король виступає людиною амбіцій, який хоч і зробив багато позитиву, але так і не здобувся на справжнє розуміння та служіння для свого народу. Він відірваний від народу та перебуває під впливом цінностей, що панували при манірних та повних підступу європейських дворах, при яких майбутній король виховувався. Ще менш позитивним персонажем виступає королева Марія Луїза, як іноземка, що бачить Польщу лише зняряддям власної політики.

Сам зовнішній образ антигероя мав відобразити його негативну природу, справляти відразливе враження. Історик наголошує, що Карл Густав «нешляхетний мав вигляд: обличчя товсте з трьома підборіддями, прищаве, заспане, оточене довгим волоссям, очі великі, випуклі, з піднесеними бровами, ніс булькатий, потужні щелепи як ніби поміщали подвійну кількість зубів, вуста випуклі. Постаць мала, з кривими ногами, робила враження отяжелої простацької людини

---

¹ L. Kubala, *Wojna Szwedzka 1655-1656*, s. 13.

з брутальною волею, що межувала із впертістю». Так підкреслювалася відсутність у антигероя якоїсь шляхетності та вишуканості, які б могли привабити до нього читача творів, і були зарезервовані для образу героя. Також у них відображалась уся агресивна тваринна сутність ворога та його виродження, адже зло спотворює ідеальні природні характеристики тіла.

Ворог мав втілювати у собі впертість та непохитність у втіленні свого злого задуму. Він не може одуматися і відмовитися від свого плану. Навіть попри завдані йому поразки, він знову повертатиметься до наміченої темної цілі. «Душа чорна, жорстока, підступна і завзята, із залізною непохитною волею – сильний як сама смерть».¹ Він боротиметься із долею та божою карою за вчинене зло, як Фараон у протистоянні із Мойсеєм та Богом Ізраїлю, із щораз більшою впертістю та озлобленістю. «Що гірше йому велося, – писав Л. Кубаля. – то із більшою пихатістю він підносився, як м'яч, що об землю вдарявся».² Подібно шведський король, які і будь-який справжній ворог, повинен був втілювати у собі зраду та підступність: «Дивна людина, стихійно непередбачувана. На кожному кроці зрада, підступ, облуда і брехня. Всі обіцянки собою складені і підписані королівський словом згвалтував і зламав».

Інший цивілізаційний вимір антигероя мали втілювати у собі козаки. Вони, в баченні Л. Кубалі, уособлювали значною мірою протилежні до європейських цінності та культурні характеристики населення азіатського великого степу. У масовій свідомості поляків степові простори Нижнього Подніпров'я розглядалися як своєрідна безмежна *terra incognita*, де панують природні стихії. Вони постійно породжують хвилі апокаліптичних навал диких, як сама їхня природа, народів, починаючи від міфічних Гога та Магога і до козацтва. Тому кожен козак у польських історичних міфах мав втілювати у собі цю безмежну енергію степу, хаотичну відсутність його вектору та натуральну дикість інстинктів. Конкретна особа у своєму темпераменті мала раптово спалахувати бурєю емоцій та дій і так само швидко згасати в меланхолії і бездіяльності. Козак, як і кожен степовик, мав відображати руйнівну силу хаосу природи Дикого Поля через раптовий гнів, шаленство, бажання кровопролиття. Ці пориви у нього нераціональні і мають змінюватися легковажним переходом до радості, божевільного гуляння, щедрості та відкритості. Польські митці часто порівнюють козаків із вовками, що мало у їх задумі показати у них дику небезпечну тварину. Через цей образ показували як їхній індивідуалізм, так і здатність до колективної співпраці, інстинктивну крово-жерливість та хитрість і підступність. Персоніфіковано ці риси козацтва історик прив'язував до гетьмана Богдана Хмельницького та полковника Івана Богуна.

У зовнішньому вигляді козацького гетьмана Л. Кубаля хотів показати усю природну простоту мешканців степу та їх підвладність перемінним інстинктам: «На перший погляд його особа не справляла враження і важко було вирізнити його з-поміж старшини. Мужчина в старшому віці, великої сили тіла, хитрого помислу, плечистий, згорблений, недобре вдягнутий. Обличчям чорнявий з довгими обвислими вусами, погляд понурий. Виглядав як змоклий вовк, дивився з-під брів, руки тримав ззаду, а великі пальці стискав у долоні».³

¹ Там само, с. 13.

² Там само, с. 11.

³ L. Kubala, *Wojna Moskiewska 1654-1655*, Warszawa, 1910, s. 18.

Але Л. Кубаля не цілком відділяв Хмельницького від польського народу. Для нього гетьман виступає також і як частина воїнської, та, навіть, шляхетської спільноти Речі Посполитої. Він не суцільний продукт чужого для Польщі середовища, якийсь нападник із далекого чужого краю, а громадянин держави, частина його суспільства із всіма позитивними та негативними рисами останнього. Він, перебуваючи під впливом дикого степового середовища, власних амбіцій та іноземних інтриг, бунтує проти власної Батьківщини, не розуміючи її справжніх потреб та цінностей. Дослідник вказує: «Чужоземці порівнювали його із Кромвелем. Обоє вороги пануючої церкви і устрою своєї Вітчизни, відірвали руку свою від плуга, стали на чолі повстання і здобували користі, що були наче насмішка над самою наукою та досвідом найкращих воїнів і державних мужів».¹

Як будь-який справді небезпечний ворог, у зображенні Л. Кубалі Хмельницький повинен був втілювати у собі непересічні таланти, сили та розум. Так, він неабияк високо оцінює гетьмана, вказуючи: «Був це чоловік з будь-якого погляду надзвичайних вимірів – переростав людей високоталановитих до того рівня, що вступав у незмірні виміри. Можна сказати, що він народився володарем: умів приховати свої наміри, у вирішальну хвилину не вагався – всюди з потужною волею і залізною рукою».²

Втім, Л. Кубаля не оминув також показати Хмельницького як представника азійської цивілізації, схильного до руйнування, непогамовних емоцій та енергії, що служили на благо хаосу. Так, він зазначає, що гетьман «коли починав плакати, скаржився на людську нещирість, жалісливо перераховував свої кривди, дивлячись на образ розіп'ятого Ісуса, ніби волав до Бога про помсту. Страшний був у своєму п'яному гніві – ніби випив злого духа. Як гаркнув, то кінь присідав. А пив він на смерть кожного разу, коли робив щось, чого не бажав. Гуляв по пасіках і казав ворожити собі майбутнє, залицявся до молодичь, співав шалені думи, виглядав як пекельний гуляка. Але п'янство і сум, якому так легко піддавався, не мали впливу на його державні справи. Подібний був до бездонної земної глибини, яка залишається непорушною, хоч би найбільші бурі металися її поверхнею».³

Цілковитим породженням степової стихії у зображенні Л. Кубалі був Іван Богун. Саме у його описі дослідник втілює тип ідеального, у розумінні поляків, козака, повного емоційних протиріч, войовничості, енергії та природньої талановитості. Вчений приписує козацькому полковнику саме такі, необхідні для презентації стереотипного образу, риси: «Відвага лева, хитрість змії, підступність лиса і легковажність вітру пульсували у кожній його артерії. Воля, степ, війна були його стихіями. Мало його турбувало з ким і де, тільки би його ніяким тривалішим заняттям не зв'язували. Військовий геній і жіночий каприз створили цього козака, котрому не було рівних. Серед таборової пісні, при підскоку коня могла йому прийти думка, котру він швидше втілював, аніж брався над нею замислюватись».⁴

¹ Там само, с. 7.

² Там само, с. 8.

³ Там само, с. 18.

⁴ L. Kubala, *Szkice historyczne*, t. 1, s. 301.

Іншим обов'язковим типом антигероя, який також появився у творчості Л. Кубалі, став образ зрадника. Такий тип негативного персонажа є архетипним і неодмінним для будь-якої розбудованої системи історичної міфології. У працях історика найяскравіше він втілюється в описах особи Ієроніма Радзейовського. Якщо для інших зазначених антигероїв, як наприклад Карла Густава, необхідною рисою подається підступність та обман, то все ж вони приписуються апріорі чужому за суттю персонажу, від якого не можна чекати нічого хорошого. Також і Б. Хмельницький, хоч і подається як представник народу Речі Посполитої, але все ж розуміється втіленням ворожих щодо польськості цивілізаційних рис, який відкрито бунтує, змушений до цього обставинами. Натомість у Радзейовському Л. Кубалю знаходить персонажа для найважчого злочину – підлої зради усього рідного, невдячної відповіді на добродійства. Для дослідника він стає своєрідним «Юдою» Батьківщини, який здійснив свій гріх поступово і цілеспрямовано через обман, облуду та продаж вітчизни іноземним ворогам.

Сам опис підканцлера Радзейовського мав формувати у читачів образ «вовка в овечій шкірі», який ховає свою підступну сутність під виглядом краси, доброти та слабкості. «Вишукана пиха одягу, панський вираз обличчя, леопардова хода, якою колисався на обидві сторони, погляд енергійний і поважний, гнучкість і обережність рухів, жіночна рум'яна шкіра, давали йому на перший погляд вигляду розніженого і манірного дворянина, що бездумно та беземоційно шукає тимчасових втіхів». В іншому місці Л. Кубалю додає: «В шведському одязі, який за прикладом короля цілий двір деколи вдягав. У великій перуці виглядало повне обличчя і округла його постать так по-панськи прихильною, що важко було припустити, що її власник може зробити щось добре або погане, що цей чоловік може колись відчувати якусь внутрішню боротьбу, відчувати нетерплячість амбіцій».¹ Так вчений знову намагався показати, що відхід від національних традицій навіть у одязі міг характеризувати нестійку в переконаннях людину, схильну навіть до зради.

Л. Кубалю приписує Радзейовському ледь не диявольські здібності бачити найменші людські слабкості і використовувати їх на свою користь. Вчений зазначає, «хто краще за Радзейовського міг віднайти чужі цілі, забаганки і мрії? У молодості знаходити слабкості приватних осіб; під Пилявцями «рятував» для своєї користі шляхту, котра не хотіла воювати, під Берестечком користав із незадоволення воїнства і його бажання повернутися додому, підбурював до рокошу також для своєї потреби, із свого судового процесу зумів зробити публічну справу. Для чого ж не мав би використати сусідніх правителів, котрі із слабкості Речі Посполитої бажали скористатися? Показав вже, що те, яке для інших було справою неприпустимою, для нього давалося із легкістю, у підступності не мав собі рівних; не було нічого, що його могло погамувати, а жив він достатньо довго, щоб набратися переконання, що лише два закони керують світом: право сильнішого і підступнішого».²

У підсумку відзначимо, що історичні твори Л. Кубалі викликали великий інтерес у широких кіл польського суспільства і мали значний відгук у культурному житті поляків. Вченому вдалось у доступній формі викласти історію

¹ L. Kubala, Szkie historyczne, t. 2, s. 11.

² Там само, с. 50–51.

складного, але дуже яскравого періоду в минулому Речі Посполитої та привити громадськості особливий інтерес до цього часу і розуміння його знаковості для польського народу. В самому задумі автора було написання праць, які б пробуджували національну свідомість та патріотизм широких кіл польського суспільства у бездержавний період. Він зазначав, що «знання минулого Батьківщини має важливіше значення, ніж лише для того щоб додавати поваги у чужих та власних очах, але і для того, що розпалює енергію, підносить патріотизм – бо, коли рветься традиція і німіють спогади, історія пробуджує їх до життя. За її доторком видобуваються із пилу віків стародавні звичаї, забуті вірування, успадковані навички і поховані таємниці – а де Вітчизна в небесах, де твориться духовна держава, там історія тримає її при землі, правди діянь навчає і людей спільним минулим і надією об'єднує».¹ Ці ідеї сповна відобразилися у послідовника Л. Кубалі видатного польського письменника Г. Сінкевича, що у своїй праці над відомою «Трилогією» безпосередньо надихався творами історика. Сам же автор і зазначав, що провідною метою написання його художніх творів є «зміцнення сердець» поляків. Героїчні постаті епохи «Вогнем і мечем» та «Потопу» стали прикладами для наслідування наступним поколінням, а у свідомості мас сформували стійкі образи про цілий історичний період І Речі Посполитої.

Втім, необхідно зазначити, що особливості зображення історичних подій та створені вченим конструкції ґрунтувалися значною мірою на міфах та стереотипах, що були доволі спрощені протиставленням «добрий – поганий» та більше відповідали сприйняттю широких мас. Головною метою Л. Кубалі було створення яскравих образів, що глибоко б впливали на відчуття людей, а для цього необхідно було вдаватися до художніх прийомів та часто відходити від наукової методології та об'єктивності. Пробуджували свідомість людей гострі антагоністичні події, повні однозначних персон «героїв» та «ворогів». Тому все, що тією чи тією мірою не відповідало зарахуванню до «позитивного», що не відповідало польському національному виховному ідеалу, зараховувалося до «негативного», в якому часто експонувались та перебільшувались його «темні» риси. Саме з цієї причини були зображені негативними персонажами козаки. Ці стереотипні образи усталились у національній свідомості поляків і значною мірою впливали та впливають і сьогодні на сприйняття ними своїх сусідів.

Довкола історичних образів Л. Кубалі у польській науці розгорілась активна дискусія між відомими вченими. Основним їхнім критиком став у міжвоєнний період історик Ольгерд Гурка. Він зазначав, що «кубальовсько-корзонівські»² образи «виховання наших [польських – Г. Т.] сучасних і майбутніх поколінь щодо українців і руської проблеми в минулому, як і в сучасності [...] загострюють яскравість націоналізму, як по-польській, так і по-українській стороні»³. Особливо гостро він ставився до викладених уже в художній формі історичних подій, зображених у «Вогнем і мечем» Г. Сінкевича. Історик зазначав, що «образ, накинутий цілому польському народові 50 років тому, з так геніальною і постійно діючою силою, є вирішальним для нашого відчуття минулого більше, аніж всі

¹ L. Kubala, *Wojna Moskiewska 1654–1655*, s. VI.

² О. Гурка мав на увазі видатного польського історика Тадеуша Корзона та його працю «Dziejewojen i wojskowości w Polsce» (видану у Кракові в 1912).

³ O. Górka, «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna, Warszawa, 1934, s. 4.

університетські кафедри разом взяті»¹. Вони є цілком недоцільні та шкідливі і «створюють суцільно фальшивий образ Хмельниччини». Але такі позиції вченого не знайшли вагомої підтримки у середовищі польських істориків, що працювали в часи II Речі Посполитої, де ще значні впливи мали історичні стереотипи та ідеологеми, сформовані у попередній період. Багато із них, як наприклад З. Лясоцький, вдалися до гострої критики позицій О. Гурки і називали її «ударами по пам'яті славних героїв» і «шкідливою боротьбою» проти польської справи². На жаль, подібні позиції і до сьогодні часто панують у масовій свідомості, а створені Л. Кубалею та Г. Сінкевичем образи впливають на сприйняття власної історії та формування образів сусідів у поколіннях поляків вже майже півтори сотні років. Ці яскраві зображення героїв та антигероїв Речі Посполитої стали частиною національної ідентичності цілого польського народу, а їхнє вивчення допомагає краще зрозуміти сутність самоусвідомлення уже його сучасних представників.

Анотація

Тарас Гриневич. Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття в творчості Людвіка Кубалі.

В статті аналізується зображення польським істориком Людвіком Кубалею образів героїв та антигероїв історії Речі Посполитої в середині XVII століття. Вивчається зображення істориком таких видатних постатей як польські полководці С. Чарнецький, Є. Любомірський, ворогів Польщі – зрадника І. Радзейовського, шведського короля Карла Густава, козацького гетьмана Б. Хмельницького та інших. Досліджуються прийоми та образи через які вчений показував певні риси історичних персоналій. У їх представленні вчений використовував ідеали та політичні і культурні стереотипи, що панували в польському суспільстві у бездержавний період кінця XIX – початку XX століття. Через них Кубала створював виховні ідеали для сучасних йому поляків.

Ключові слова: герой, антигерой, Річ Посполита, Людвік Кубала.

Streszczenie

Taras Hrynevych. Wizerunek bohatera i antybohatera Rzeczypospolitej połowy XVII wieku w twórczości Ludwika Kubali.

Artykuł koncentruje się na wizerunkach bohaterów i antybohaterów Rzeczypospolitej połowy XVII w. przedstawionych w pracach polskiego historyka Ludwika Kubali. Na łamach jego «historii opowiadającej» znalazło się miejsce dla takich wybitnych osobistości, jak: polscy dowódcy – Stefan Czarniecki, Jerzy Lubomirski; wrogów Polski: zdrajcy – Hieronima Radziejowskiego, szwedzkiego króla – Karola Gustawa, hetmana kozackiego Bohdana Chmielnickiego i innych. Przeanalizowane zostały metody i elementy, dzięki którym badacz przedstawiał pewne cechy osobowościowe opisywanych postaci. W ich prezentacji przywoływał ideały oraz stereotypy polityczne i kulturowe, które dominowały w polskim społeczeństwie na przełomie XIX-XX w. Za ich pośrednictwem Kubala tworzył ideały wychowawcze dla współczesnych mu rodaków.

Słowa kluczowe: bohater, antybohater, Rzeczypospolita, Ludwik Kubala.

Summary

Taras Hrynevych. The image of the hero and the anti-hero of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle of the XVII century in the works of Ludwik Kubala.

¹ Там само, с. 3.

² Z. Lasocki, «Ogniem i mieczem» w świetlerewelacyjdra. Górki, Kraków 1934, s. 3.

The article analyzes the image of heroes and anti-heroes of the history by the Polish historian Ludwik Kubala of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the middle of the XVII century. Images by the historian of such prominent figures as Polish commanders S.Czarniecki, J.Lubomirski, enemies of Poland – traitor H.Radziejowski, Swedish king Carl Gustav, Cossack hetman B.Khmelnysky and others are studied. Methods and images through which the scientist showed certain features of historical personalities are explored. In their view, the scientist used the ideals and political and cultural stereotypes that prevailed in Polish society during the stateless period of the late XIX – early XX century. Through them, Kubala created educational ideals for the contemporary Poles.

Key words: hero, antihero, Polish-Lithuanian Commonwealth, Ludwik Kubala.

Іван Куций
(Тернопіль)

Між «цивілізованістю» та «варварством»: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша

Тема цивілізаційного статусу Польщі привертала посилену увагу одного з провідних й водночас одного із найбільш суперечливих українських інтелектуалів XIX століття – Пантелеймона Куліша. Він, як відомо, упродовж свого життєвого шляху проходив радикальні ідейно-світоглядні трансформації, які значною мірою торкалися образу саме Речі Посполитої, а також способу його цивілізаційної самоідентифікації. Кулішеві образи цивілізаційного «свого» та «іншого» у процесі цих трансформацій істотно змінювали своє аксіологічне навантаження. Якщо Кулішеві оцінки цивілізаційної належності України уже поставали об'єктом уваги науковців¹, то погляди ученого на Польщу під таким кутом зору ще не вивчалися.

Ранній П. Куліш у рецепції Польщі не вийшов за межі усталених стереотипних упереджень, характерних для української історичної думки. Так, в «Основі» (1862) він чітко висловився про те, що німецька «цивілізація» проникла у Польщу під «покровом» католицизму, а інструментом цього проникнення учений вважав єзуїтів з їхніми «широкими планами морального розбещення»². Натомість у його пізніх історичних працях (1870–1880-і роки) простежуємо чималу кількість полоністичних міркувань, які були оригінальними для української історіографічної традиції й водночас співзвучні із польською. Можемо говорити про наявність у поглядах цього вченого цілісної концепції генези цивілізаційної орієнтації Польщі. П. Куліш у характерній для себе манері характеризував образ Польщі досить суперечливо. Він назагал підтримував основоположну тезу своїх попередників про слов'янські корені Польщі. Вчений наголошував, що в різних областях Польщі до поширення римо-католицького вчення чи латинства проповідувано грецьке віровчення або так званій «слов'янський обряд»³. Далі вчений констатував, що із зміною обряду відбулася цивілізаційна переорієнтація Польщі зі Слов'янщини на Захід.

Польську «цивілізованість» у докатолицький період учений загалом оцінював позитивно; її західні компоненти характеризував неоднозначно. Прийняття поляками католицизму П. Куліш прирівнював до втрати цивілізаційної само-

---

¹ Є. Нахлік, Україна між Сходом і Заходом, Азією і Європою: погляд Пантелеймона Куліша [в:] Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження, Львів–Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 2000, С. 13–40; Є. Нахлік, Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. Том 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша, К.: Український письменник, 2007, с. 78–82.

² П. Куліш, Взглядъ южнорусскаго челоуѣка XVI столѣтія на нѣмецко-польскую цивилизацію [в:] Основа: Южно-Русскій литературно-ученый вѣстникъ, 1862, Червецъ (Іюнь), СПб., 1862, с. 16.

³ П. Куліш, Історія возсоединенія Руси. Томъ первый: Отъ начала колонизаціи опустошенной татарскимъ погромомъ Кіево-Галицкой Руси до начала столѣтней козацко-шляхетской войны, СПб., 1874, с. 9.

бутності. Натомість польські впливи на руські землі поціновані за допомогою іншої схеми. Руську цивілізацію (як самобутньо слов'янську) потрактовано у працях П. Куліша як знищену Батиєм. Відтоді історія Русі – це, за його висловлюваннями, хроніка напівазіатського «варварства» та «невігластва». У такому контексті польські впливи (незважаючи навіть на свою західність чи католицькість) поставали культуротворчими та цивілізуючими. Саме такими аргументами П. Куліш обґрунтовував свою концепцію цивілізаційного розвитку Польщі та її впливів на Русь-Україну.

П. Куліш, подібно до своїх попередників в українській історіографії, трактував Польське королівство й Річ Посполиту інструментами західної експансії на Русь й транслятором західноєвропейських впливів на неї. Він доволі скептично оцінював католицький фанатизм шляхетської еліти Речі Посполитої, яка, за його словами, перевершила всі інші народи «в дитячій покірності» папі. Звідси Річ Посполиту він іронічно називав «ксьондзівською державою». З особливим скептицизмом учений писав про традицію після сходження на престол нового короля висилати в Рим посольство «засвідчення Апостольському престолу державного підпорядкування, яким поляки гордилися як «найбільш ревні зі всіх войовників» під знаменами св. Хреста. Про Польщу як втілення найбільших духовних хиб Європи читаємо у фрагменті: «Ніде і ніколи божеська заздрість не доходила до таких крайнощів, як у католицькому світі XVI і XVII століть. Ніде і ніколи не поставала вона серед слов'ян у такому погибельному безглузді, як у Польщі»¹.

Не менш критично П. Куліш ставився до іншого західного духовно-інтелектуального тяжіння польської шляхти – протестантизму. Реформаційний рух, за П. Кулішем, що панував за кордоном, зокрема у німецьких землях, позначився на Польській державі насамперед нехтуванням інтересами релігії в середовищі самого духовенства. Вчений звинувачував поляків у захопленні західною реформацією, найперше її гаслами зовнішньої свободи, а «не тієї, про котру заповідувано нам словами»: «пізнайте істину й істина визволить вас»². Загалом реформістські тенденції він інтерпретував одним із засобів західного обездуховлення польського суспільства.

Не відступаючи від української історіографічної традиції, П. Куліш з особливим негативізмом підкреслював згубну роль ордену єзуїтів в історії Польщі. Про вплив освітньої системи єзуїтів на польське суспільство він, зокрема, писав, що насажене ними в серцях поляків лукавство приносило свої згубні плоди і «заражувало» атмосферу суспільного життя на широких просторах. Поляки, за образним висловлюванням П. Куліша, «витанцьовували під єзуїтську дудку перед Європою танок політичного і релігійного героїзму»³. Незважаючи на негативну рецепцію впливу цього ордену, вчений водночас твердив, що поляки все-таки «не зіпсуті до кінця» єзуїтами.

¹ П. Кулішъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ третій, М.: Университетская типографія, 1889, с. 167.

² П. Кулішъ, Исторія возоединенія Руси. Томъ первый, с. 212.

³ П. Кулішъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ второй, М.: Университетская типографія, 1888, с. 291.

Негативно оцінював П. Куліш західну орієнтацію польської шляхти та європейські впливи на Польщу і у світських сферах. Так, характеризуючи взаємини давньої Польщі із німецькими рицарськими орденами, він вказував на недалекоглядність та згубність діяльності польських політиків. Польща, іронізував П. Куліш, бажаючи підсилювати хижих сусідів, уступила своє балтійське помор'я тевтонським рицарям як воїнам св. Хреста. Тевтони або Крижаки відплатили їй за це війнами. Описуючи «вади і злодіяння» королеви Бони, він наголошував, що італійська моральна розпуста XVI ст. у формі готових продуктів вищої цивілізації швидко охопила умови і серця польських сарматів.

Простежуючи генезу польської шляхетської верстви, П. Куліш дошукувався її коренів у традиції давньослов'янського рівноправ'я. Первинно він розцінював її як втілення ідеалу старопольської сільської гміни. Проте в пізніших часах західне духовенство унеможливило цю давньослов'янську рівноправність. На його думку, якби не ксьондзи з їх нахилами «володарювати й поневолювати», такі спроби до зближення, які явив Самуїл Зборовський, могли б привести до того, що «Польща стала б на чолі Слов'янщини як найвеличніший із нових народів»¹. Польську шляхту часів Речі Посполитої він розцінював як вихованців німецького духовенства. Піддатливість західним впливам П. Куліш вважав одним із недоліків польської аристократії, «слабістю і примхою» польської шляхти. Загалом польська аристократія, на його думку, засвоїла «антислов'янську точку зору».

П. Куліш доволі скептично висловлювався і про культурно-освітній рівень польських шляхтичів. За його висловом, корінна польська шляхта, наближена до адміністративних центрів, плавала досить «мілко» в епоху європейської реформації і відродження гуманізму. Про зневажливо-скептичне ставлення П. Куліша до культури польської шляхти свідчать його вислови на зразок: «вторглись до нас убогі у своїй войовничій грубості ляхи»². Польська освіта, твердив учений, була за своїм рівнем значно нижчою від італійської та німецької. Нерідко він вдавався у своїх оцінних судженнях до яскравих метафоричних образів: «Мертва латинь пересипалась, неначе сухий горох, у головах польських грамотіїв, не даючи живих паростків»³. Або: Краківський університет був «такою ж мертвою буквою, як і постанова варшавського сейму»⁴. У міркуваннях про польську освіту він відзначав розумове лінивство шляхтичів та їхні дріб'язкові намагання «здаватися, а не бути чимось». Хоча простежуємо у текстах вченого міркування протилежного змісту. Так, наприклад, він зазначав, що культура у Польщі стояла на досить високому рівні розвитку.

У деяких фрагментах Кулішевих праць проглядалася позитивна рецепція європейської культури загалом при одночасному негативному сприйнятті польщизни. Одночасно із поширеними в Західній Європі уявленнями про рицарство, читаємо у нього, представники європеїзму прищеплювали у слов'яноноруському середовищі латино-польське «знеособлення»: робили руських людей якщо не

¹ П. Куліш, *Исторія возсоединенія Руси. Томъ первый*, с. 167–168.

² П. Куліш, *Отпаденіє Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Въ трехъ томахъ. Томъ первый*, М.: Университетская типографія, 1888, с. 6.

³ Там само.

⁴ П. Куліш, *Исторія возсоединенія Руси. Томъ первый*, с. 142.

поляками, тобто католиками, то «недоляшками», тобто уніатами. П. Куліш констатував у руському суспільстві Речі Посполитої поєднання двох цивілізаційних впливів: «Наша малоруська нація в цілому своєму складі опинилась тоді в Польській державі між двох протилежних течій. Верхня притягувала її до Заходу, нижня – до Сходу, і в обидвох течіях брали участь люди, засвоївши єзуїтську манеру морочити суспільство»¹. Як бачимо, автор не надавав однозначної переваги для однієї із сторін міжцивілізаційного протиборства. Не без іронії згадував він шляхетську традицію подорожей Західною Європою, за якою панувала тоді в Польщі мода здійснити освіченому юнакові перед вступом на державну службу подорож Європою. У цій традиції, підкреслював П. Куліш, «полякоруси» випередили москворусів на три століття². У текстах П. Куліша прочитуємо звинувачення поляків за спричинення ворожнечі всередині Слов'янського світу. Польща, зауважував він, «прославилась» у Європі озброєнням Малої Русі проти Русі Великої.

Як відомо, пізній П. Куліш досить критично оцінював козацтво як руйнівний та антикультурний елемент. У таких розмірковуваннях він не оминув питання про характер польської «цивілізації», артикулюючи думку, що від польської культури було невіддільним рабовласництво і що від козацьких повстань постраждала не та цивілізація, яка приходить до народу шляхом його економічного і культурного розвитку. Як бачимо, вчений неоднозначно оцінював «цивілізованість» Польщі. В цілому польсько-руські взаємини ранньомодерної епохи він метафорично узагальнював як «життя і страждання молодої красуні Русі, обвінчаної шляхом обману і насилля із розпущеним старим ляхом»³.

Негативна Кулішівська рецепція західних впливів на Польщу виразно проглядається у його розмірковуваннях про хотинську війну. На думку вченого, рятувати Польщу Конашевичеві не вартувало, оскільки під турецьким пануванням вона не стала б ні розпуснішою, ні безмістовнішою, ніж під латинським. Як західні впливи на саму Польщу, так і польську політику на Русі він трактував як багатівікову роботу латинської культури, що відсунула свої траншеї за межі католицького світу – «в землю Володимира і Ярослава». Незважаючи на визнання факту засвоєння поляками європеїзму, П. Куліш не переставав нагадувати про кровну слов'янську спорідненість між поляками та русинами у часи найбільшої ворожнечі, коли вони стали двома ворожими таборами, навіть озлобленими згодом до звірячої люті, і тоді між ними була видимою «кровна, не згладжена навіть латинським ренегатством спорідненість»⁴.

Узагальнюючи історію польської державності, П. Куліш фактично оправдовував логічну обумовленість її поділів між сусідніми імперіями. Своєрідним підсумком рефлексій П. Куліша стосовно західного цивілізаційного вибору

¹ П. Кулішъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Томъ первый, с. 192.

² П. Кулішъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Томъ второй, с. 10.

³ П. Кулішъ, Исторія возсоединенія Руси. Томъ второй: Отъ начала столѣтней козацко-шляхетской войны до возстановленія въ Кіевѣ православной іерархіи въ 1620 году, СПб., 1874, с. 20.

⁴ П. Кулішъ, Исторія возсоединенія Руси. Томъ третій: Религіозное, соціальное и національное движеніе въ эпоху Юва Борецкаго, М.: Типографія А. А. Гатцука, 1877, с. 280.

Польщі може слугувати його вислів про те, щопольський народ, працював у Слов'янщині на користь не-слов'янської, фактично «антислов'янської ідеї – на користь церкви, яка увірвалася в слов'янський світ у всеозброєнні політичної тиранії»¹. Вчений резюмував, що поляки своє панування над Руссю здійснювали завдяки єдності з цивілізованим світом й шукали собі підмоги у європейській освіті. Однак, як писав він, у Європі їх жорстоко обманули: взяли від них усе, що можна було взяти, на користь цієї ж Європи, та обдарували усім, що «було гіршого в антислов'янській цивілізації»².

Пізній П. Куліш поруч із критичними заувагами стосовно впливу «польщизни» на Русь висловлював неабияке захоплення досягненнями польської культури. Загалом Річ Посполиту він вважав освіченим суспільством, а поляків – високоцивілізованою на свій час нацією. Ведучи мову про вплив Заходу на Польщу, він констатував, що власне близьке ознайомлення із західною культурою дало Польщі велику перевагу над приєднаною до неї Руссю. Підкреслимо, що П. Куліш інколи висловлював навіть відверте захоплення «польщизною». Так, перераховуючи історичні пам'ятки польського минулого, він навіть пожалів, що йому не дано було народитися поляком, щоб «разом з поляками насолодитися тодішнім чудовим життям»³.

Зауважимо, що викладені підходи до поцінування Речі Посполитої мали місце переважно в характеристиках українсько-польських взаємин. Проте, коли П. Куліш переводив увагу в інший цивілізаційний контекст – взаємини із татарами і турками, то образ Польщі кардинально змінював своє ціннісне навантаження. У контексті взаємин із мусульманським світом цей образ з цивілізаційно «чужого» трансформувався у «свій». П. Куліш цілком поділяв польську ідеологію про «оплот/забороло» християнської Європи стосовно мусульманської Азії, визнаючи Польщу «передовим постом» європейської культури, оскільки вона більше від інших країн піддавалася небезпеці. «Польща, – читаємо у «Записках про Південну Русь», – передове укріплення християнства, повинна була стояти на своєму пості з серцем безстрашним»⁴. У пізніх працях П. Куліш послідовно дотримувався концепції про колонізацію поляками південноруських степів. Згідно з цією концепцією, як передовий форпост європейської цивілізації, Польща звільнила ці степи від кочових азіатських завойовників й колонізувала шляхом поселення тут руського селянства та польської шляхти. Оволодіння Південною Руссю з боку поляків, як стверджував учений, було не завоюванням чи поневоленням, а звільненням цієї землі, адже відібрані в «азіатських дикарів» й очищені від них пустині поляки заселяли, укріплюючи у такий спосіб безпеку українців. Така концепція, зрозуміло, різко суперечила українській історіографічній традиції й водночас була суголосною польській історичній думці. За цією концепцією, польська шляхта не захоплювала, а відвойовувала українські землі; українське селянство трактувалося таким, що отримало степові землеволодіння завдяки шляхті.

¹ П. Куліш, Історія возсоединенія Руси. Томъ второй, с. VII.

² П. Куліш, Історія возсоединенія Руси. Томъ третій, с. 263.

³ П. Куліш, Історія возсоединенія Руси. Томъ первый, с. 1.

⁴ Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш (Репринтное издание), К.: Днепро, 1994, с. 315.

В окремих випадках пізній П. Куліш протиставляв «вільну» Польщу образів католицької Європи. Так, в сюжеті про К. Острозького він фіксував у дворі князя «строгі обличчя німецьких реформаторів, яких за межами вільної Польщі спалювали на вогнищах», а також «вигнаних папістами ректорів італійських університетів»¹. Польщу, отже, він трактував деякою мірою відмінною від Західної Європи. Звідси випливає, що П. Куліш однозначно не вписував Польщу цілком у цивілізаційний образ Європи/Заходу.

Водночас історичні праці пізнього П. Куліша наповнені тезами про «відсталість», «некультурність», «нецивілізованість» Русі-України у зіставленні із Польщею. Він констатував вплив на українців Речі Посполитої з боку двох цивілізаційних центрів. Малоруська нація, писав П. Куліш, у всій своїй цілості опинилася у Польській державі між двох протилежних течій. Одна притягувала її до Заходу, інша – до Сходу. За словами П. Куліша, в Речі Посполитій, завдяки політиці цієї держави, із «руської Азії» цілеспрямовано формувалася «латинська Європа». Проникнення західноєвропейської культури в руські землі вчений описував категоріями військового вторгнення. За його висловом, руським провідникам довелося боротися із багатомісячними наслідками латинської культури, що «посунула свої траншеї» за межі католицького світу, в землі Володимира і Ярослава. Досить промовистим у сенсі Кулішевої рецепції Заходу є його вислів про католицьку Європу, яка, мовляв, «подарувала Росії двох самозванців». Образно-емоційні випадки стосовно західних впливів заходили іноді досить далеко: «Але хвиля за хвилею набігали із Заходу на руську розвалину і заносили наш рідний ґрунт сміттям життя чужого»².

Русинів Речі Посполитої П. Куліш характеризував як доблесних, але «заморочених латинством», «оброблених по-іноземному»³. Як видно, П. Куліш не приховував переконань у тому, що західний/латинський культурний вплив «зіпсує» слов'янські й загалом християнські цінності – і не лише поляків, а й русинів. Рецепцію Речі Посполитої у працях пізнього П. Куліша можна означити схемою: Річ Посполита є «чужою» і навіть «ворожою» для русинів, проте за ступенем «просвіченості» та «цивілізованості» вона в післятатарські часи незрівняно випередила Русь.

Незважаючи на численні антипольські та антикатолицькі висловлювання П. Куліша, все-таки не маємо підстав говорити про його цілком негативістське ставлення до Речі Посполитої. Вчений радше не сприймав окремих її атрибутів. Пізній П. Куліш артикулював погляд на цю державу як на світ високої культури та цивілізації. Власне ці два критерії (культура і цивілізованість) у його системі світоглядних цінностей стали основоположними. Звідси у його працях простежуємо своєрідну інтерпретаційну схему, у якій «своя» цивілізація (Слов'янщина) гостро критикована за варварство та нецивілізованість, а «чужа» (Західна Європа) протиставлена їй як цивілізований та культурний світ. У розвитку Європи увагу П. Куліша привертала такий її позитивний атрибут, як «просвіта». Оцінюючи становище української культури, він констатував її відсталість від «освіченої Європи». Здійснюючи загальний порівняльний аналіз руського та західно-

¹ П. Кулішъ, Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1340–1654). Томъ первый, с. 24–25.

² Там само, с. 169.

³ П. Кулішъ, Історія возсоединенія Руси. Томъ третій, с. 319; 365.

європейського міщанства, він стверджував, що порівняно з останніми «ми були грубими варварами»¹.

У пізнього П. Куліша спостерігаємо схильність ідеалізувати саме ті постаті польської та української історії, які, на його думку, були носіями західноєвропейської «просвіти». Такими у його текстах поставали Я. Замойський – «людина європейської вченості» та С. Жолкевський – «європейська людина» та один із представників «культури європейської». Діяльність цих «руських передовиків во ім'я польської політики» він розцінював як місіонерське «піонерство», незважаючи навіть на факт, що на людей нижчого стану дивились вони, як на «стада двоногих» із яких мусили отримати користь.

Позитивне сприйняття європейських впливів на польську та українську історію прочитуємо у Кулішевому висловлюванні про те, що лицарський дух, якщо його поєднати з пропагандою європейської культури, відкривав «із Європи шлях у дніпровську Скіфію через Краків і Львів. У злитті з духом варягоруським він творив чудеса мужності і великодушності, достойні зайняти місце в віршованих переказах трубадурів»². У ньому окреслена ідеальна модель історичного та цивілізаційного шляху розвитку України-Русі у взаємодії із Польщею.

Загалом, пізній етап діяльності П. Куліша ілюструє початок процесу зміни слов'янської ідентичності на європейську, що аж ніяк не означало відмови від першої – вчений не зрікався її. Принциповою новацією історичних праць П. Куліша стала зміна рецепції Речі Посполитої – від однозначно негативної на частково позитивну. Річ Посполита у його пізніх текстах поставала вже не стільки «чужою» та «ворожою» українцям-русином державою, скільки «просвіченою», носієм високорозвиненої культури та цивілізованості. Деякі європейські впливи на Русь-Україну учені і надалі трактували як негативні (латинізм, схоластику, єзуїтство). Хоча загалом Західна Європа і продовжувала сприйматися «чужою» цивілізацією, проте набувала статусу взірця історичного розвитку. Тут можна говорити про перший етап переходу до європейської ідентичності.

Як бачимо, Кулішева рецепція цивілізаційного статусу Польщі дещо вийшла за межі української історіографічної традиції³, й водночас істотно поглибила її. Учений вважав Польщу країною, що обрала західний шлях цивілізаційного розвитку. Водночас він не заперечував ролі і слов'янських засад в її історичній генезі. Хоча у працях П. Куліша не прочитуємо відвертої слов'янофільської тези про «зраду» Слов'янщини, все-таки простежуємо у них значну кількість тверджень про засвоєння поляками неслов'янських явищ та атрибутів. Важливо, що П. Куліш істотно відрізнявся від попередників у трактуванні цієї проблеми. Для нього засвоєння Польщею західноєвропейських засад (чи збереження своєї слов'янськості) не було самодостатнім фактом, а показником таких цінностей, як культурність, освіченість чи загалом цивілізованість. Саме вони

¹ П. Куліш, *Історія возсоединенія Руси*. Томъ третій, с. 106.

² Там само, с. 267.

³ І. Куций, *Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою*, Тернопіль: Підручники і посібники, 2016, с. 368-384.

зумовлювали його суперечливі оцінки історичного образу Польщі і польсько-руських взаємин зокрема.

Пізній П. Куліш з-поміж своїх сучасників в українському інтелектуальному середовищі вирізнявся насамперед тим, що головним оцінним критерієм у його концепції поставали не ідентифікуючі ознаки «свій-чужий», а ціннісні характеристики «цивілізований-варварський». Звідси випливала специфіка кулішівської формули: «своє» (воно ж «варварське») поціноване упереджено; «чуже» (воно ж «цивілізоване») – схвально. Відповідно Польщу він характеризував не стільки у призмі «слов'янське/західне», як «культурне/варварське». В той час як одні західні атрибути Польщі (католицизм, єзуїти, латиномовна писемність, схоластика) учений нищівно критикував, то інші (агрокультура, військове мистецтво, частково освіта) – позитивно схвалював. Як видно, західність/слов'янськість Польщі не були для П. Куліша самодостатніми критеріями. За тими самими принципами він оцінював і польські впливи на Русь-Україну. Погоджуючись з усталеною історіографічною парадигмою про Польщу як транслятора західноєвропейських впливів, він одночасно давав цим впливам кардинально протилежні оцінки – від схвальних відгуків до нищівної критики.

Анотація

Іван Куций. Між «цивілізованістю» та «варварством»: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша.

У статті проаналізовано історичні погляди та цивілізаційні уявлення Пантелеймона Куліша. Досліджено його інтерпретації проблеми цивілізаційної приналежності Польщі. Простежено впливи цивілізаційних уявлень вченого на інтерпретації ним історії Польщі та України. З'ясовано його роль у процесі вивчення історії польсько-українських взаємин. Окреслено внесок Пантелеймона Куліша в український історіографічний процес.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, історіографія, цивілізованість, варварство, культура, Польща, Україна-Русь, Західна Європа.

Streszczenie

Iwan Kucyj. Między «cywilizacją» a «barbarzyństwem»: Rzeczpospolita w wizji historyczno-cywilizacyjnej Pantelejmona Kulisza.

W niniejszym artykule zostały przedstawione wizje historyczne oraz cywilizacyjne Pantelejmona Kulisza. Zaprezentowano jego interpretację problemu cywilizacyjnej tożsamości Polski. Zwrócono uwagę na wpływ wyobraźni naukowca na interpretowanie przez niego historii Polski i Ukrainy. Określono jego rolę w badaniu historii stosunków polsko-ukraińskich. Określono wkład Pantelejmona Kulisza do historiografii ukraińskiej.

Słowa kluczowe: Pantelejmon Kulisz, historiografia, cywilizacja, barbarzyństwo, kultura, Polska, Ukraina-Ruś, Europa Zachodnia.

Summary

Ivan Kutsyi. Between the «civilization» and «barbarism»: the Polish-Lithuanian Commonwealth in the historical and civilizational representations of Panteleimon Kulish.

The article analyzes the historical views and civilizational representations of Panteleimon Kulish. His interpretations of the problem of civilizational affiliation of Poland is explored. The influences of the scientist's civilizational ideas on the interpretation of the history of Poland and Ukraine are traced. His role in the process of studying the history of Polish-

Ukrainian relations has been clarified. The contribution of Panteleimon Kulish to the Ukrainian historiographical process is outlined.

Key words: Panteleimon Kulish, historiography, civilization, barbarism, culture, Poland, Ukraine-Rus', Western Europe.

Лідія Лазурко (Дрогобич)
Богдан Янишин (Київ)

Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – поч. XX ст.

У XIX – XX ст. професійний світ львівських істориків демонстрував неабиякий видавничий плюралізм, що проявлявся у появі значної кількості спеціалізованих видань. У львівській історичній науці того часу появилася низка періодичних наукових проєктів різного рівня фаховості і галузевості та з різною специфікою наповнення власного змісту історичним матеріалом. Постання кожного з них мало свою мотивацію та було, передовсім, квінтесенцією реалізації пізнавальних інтересів їхніх творців. Шпальта часописів, що зберігають в собі публічний образ тодішньої історичної науки, є важливим джерелом реконструкції системи наукових цінностей епохи, тематичних пріоритетів, історіографічних сюжетів та уявлень про минуле. Нашу увагу привернуло питання представлення образів Речі Посполитої на сторінках польськомовної наукової історичної преси – від часу її появи у XIX ст. до розквіту початку XX ст.

Постання наукової історичної періодики у Львові розпочалося у 20-ті рр. XIX ст. у форматі криптоісторичних видань і було пов'язане, передовсім, зі становленням Оссолінеуму. Його друкований орган, з перервами і під різними назвами, видавався протягом 1828–1869 рр. Згодом, зі зростанням попиту на історичне знання і творенням фахового історіографічного середовища, покликано задовольняти цей попит, репертуар видань розширюється. У 70–80-х рр. XIX ст. починають діяльність «Przewodnik Naukowy i Literacki» (1873–1919), «Przegląd Archeologiczny» (1876–1888) та «Kwartalnik Historyczny» (1887–1939). У 1908 р. виокремлюються такі вузькоспеціальні видання як «Miesięcznik Heraldyczny» (1908–1915) та «Rocznik Towarzystwa Heraldycznego» (1908–1913). Початок століття ознаменувався також появою дещо тенденційного і пропагандистського часопису «Ruś» (1911 р.), що виник на хвилі загострення соціальних та національних протистоянь того часу.

«Без обличчя», або «образ без образу» – відмінна риса першого періоду часописання у Львові XIX ст., у якому на сторінках першого видання Оссолінеуму було заборонено цензурою вживати такі поняття, які би вказували присутність історії польської держави. Прикметною особливістю перших криптоісторичних видань було те, що вони часто виступали площадкою для «театру одного актора», коли роль редактора і автора виконувала одна особа. Як зазначав К. Шайноха: «Через брак людей, які «пишуть» у Львові, не рідко бувало, що цілий номер редактор мусів заповнити власними текстами¹. Так, властиво, було й з періодичним виданням Оссолінеуму, яке готував директор Закладу Ф. Сярчинський. Між проєктом часопису та його втіленням у життя був напружений, в інтелектуальному і емоційному сенсах, час підготовки матеріалів першого

---

¹ D. Malczewska-Pawelec, Karol Szajnocha (1818–1868) [w:] Jerzy Maternicki (red.): *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, Rzeszów: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007, s. 106.

зошита та очікування на рішення органів цензури¹. Наприкінці березня 1828 р. дозвіл на видання часопису було видано і Ф. Сярчинський приступив до правки текстів, вилучаючи, відповідно до вимог цензора, такі поняття як «народ», «нація», «вітчизна» «вітчизняний» і намагаючись не згубити сенсу написаного. Ці «вправляння у майстерності» не минули марно, оскільки уже наступний зошит часопису, підготовлений Ф. Сярчинським до кінця квітня 1828 р., не викликав у представників влади жодних зауважень². Відтак, у вихолощеному цензором виданні образ Речі Посполитої вгадується між рядками: переважно у повідомленнях про співвітчизників (особливо галичан), які уславилися в світі (наприклад про героя Віденської битви М. Кульчицького). А активна політична діяльність Костянтин Слотвінського – наступника Ф. Сярчинського, яка припала на початок драматичних 30-х рр. XIX ст., взагалі призвела до закриття часопису. Видання відновилося у 1842 році, проте більш-менш повноцінно запрацювало допіру у 1847 р., а у 1848 р. знову було закрите через політичні обставини та економічні проблеми.

Щоправда, у цей короткий період на його сторінках появляється розвідка історіософського характеру К. Шайнохи «Загальний погляд на усю історію Польщі», у якій він представляв Польщу західноєвропейською країною, що в силу свого географічного розташування дещо відставала від Заходу у власному цивілізаційному розвитку³. Відтак розташування поміж двома світами – цивілізованим Заходом та варварським Сходом визначало Польщі місію бути оборонницею (щитом Заходу) та поширювати його цивілізаційні здобутки на Схід, на периферію Європи (Литву та Русь), що мало віддаляти варварську небезпеку від серця континенту. Таке емоційно забарвлене, властиве тому часові і тим умовам, в яких жив і творив К. Шайноха та його колеги, представлення «оборонного» образу держави, неабияк вплинуло на подальше формування уявлень про Польщу.

Варіації на цю тему трапляються на сторінках часопису «Przegląd Archeologiczny» у другий період його існування, що припадав на початок 80-х рр. XIX ст., коли видання потрапило під опіку цісарсько-королівської служби консерваторів давніх пам'яток, а Towarzystwo Archeologiczne очолив Войцех Дідушицький. Він був творцем концепції польського месіанізму, згідно з якою слов'яни мали перебрати цивілізаційне лідерство від германського світу, а Польща – претендувати на першість серед слов'янства, протиставивши російському панславізму «ягеллонську ідею» мирного співжиття різних народів на одній землі, серед яких українцям відводилася основна роль.

На сторінках «Przeglądu Archeologicznego» є розвідки В. Дідушицького, присвячені руському мистецтву. Зокрема в рубриці «Дослідження» в першому номері часопису за 1882 р. було опубліковано його нарис про дерев'яні будівлі на Русі – таку собі сповнену теплом та замилюванням, романтизовану замальовку

¹ A. Kawalec, *Lwowski okres w życiu i działalności naukowej Franciszka Siarczyńskiego*. Prace wydawnicze i dzieła historyczne [w:] *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*, t. 2, red. J. Maternicki, L. Zaszkiłniak, Rzeszów: wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004, s. 35–58.

² Там само, s. 42.

³ K. Szajnocha, *Pogląd na ogół Dziejów Polskich* [w:] *Biblioteka Ossolińskich*, 1847, t. 1, z. 1, s. 1–32.

про споруди, в яких «руське лицарство захищало християнський захід від татарських навал»¹.

На матеріалах часопису «Kwartalnik Historyczny», першого професійного історичного часопису універсального характеру, що видавався у Львові від 1887 р., можемо простежити еволюцію образу Речі Посполитої як передмур'я християнства у міжвоєнний період. Найбільш випукло він промальовується у дискусіях, зокрема в обговореннях питань, пов'язаних із минулим найбільшого східного сусіда – Росії. Тут ми бачимо ще один різновид образу «передмурів християнства» Речі Посполитої, побудований на смисловому контрасті: деспотична, поганська Росія і вільнолюбна, правдиво християнська Польща. Річ Посполита представлялася як бастион свободи, що захищає Європу від азійського деспотизму у його московському і турецько-татарському виявах². Інформативною ілюстрацією цього є аналіз Ф. Папе витоків польсько-московського протистояння XV–XVI ст., що появився на сторінках часопису після польсько-більшовицької війни, вочевидь, як спроба її осмислення через проведення певних історичних паралелей³. Як зазначав А. Вежбіцкі: «Зі здобуттям незалежності, польсько-більшовицька війна, що символічно зупинила поширення на Захід комуністичних ідей, у польській суспільній думці ще більше утверджує переконання, що історичною місією Польщі, як «оборонця римської християнської цивілізації», є захист західного світу від комунізму»⁴.

Цей же образ Речі Посполитої спостерігаємо у матеріалах часопису, присвячених Віденській битві 1683 р., що мала епохальне значення, оскільки поклала край турецькій експансії в Центральній Європі. Так, метою опублікованого в часописі дослідження М. Кукеля було з'ясування особливостей військових сил Речі Посполитої напередодні битви під Віднем, зокрема, генези характеру армії та ролі Яна III Собеського у її створенні⁵. Позитивні відгуки співпрацівників часопису отримала праця О.Є. Пенянжека про роль польського лицарства у Віденській битві⁶. Дослідження східного напрямку політики Яна III Собеського в тому вигляді, у якому вона розгорталася після битви під Віднем, у серії опублікованих у часописі розвідок здійснив Ч. Хованец⁷.

Одним із завдань польської історичної науки зламу XIX – XX ст., у контексті тих викликів, які переживала ця розділена держава, було обстоювання права навласне історичне минуле. Дискусії, які розгорталися на шпальтах часопису між польськими та німецькими істориками, добре ілюструють цей процес та

¹ W. Dzieduszycki, Budowle drewniane na Rusi [w:] Przegląd archeologiczny, 1882, z. 1, s. 11–18.

² A. Wierzbicki, Groźni i wielcy Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii, Warszawa 2001, s. 13.

³ F. Papée, Jagiellonowie a Moskwa, Kwartalnik Historyczny, 1922, s. 41–50.

⁴ A. Wierzbicki, Groźni i wielcy..., s. 175.

⁵ M. Kukiel, Polski wysiłek zbrojny roku 1683 [w:] Kwartalnik Historyczny, 1933, s. 161–181.

⁶ M. Kukiel, [Rec.:] Pieniężek O. J. Rycerstwo polskie w wyprawie wiedeńskiej pod wodzę króla Jana Sobieskiego [w:] Kwartalnik Historyczny, 1933, s. 664–668.

⁷ C. Chowaniec, Z dziejów polityki Jana III na Bliskim Wschodzie 1683–1686 [w:] Kwartalnik Historyczny, 1926, s. 151–160; C. Chowaniec, Sobieski wobec Tatarszczyzny 1683–1685 rr. [w:] Kwartalnik Historyczny, 1928, s. 59–67.

дають багатий історіографічний матеріал для дослідження нашої теми. Відстежуючи розгортання діалогу між Польщею та її західними сусідами, спробуємо змалювати той образ Речі Посполитої, який поставав на перетині професійного зацікавлення минулим та потребою відстоювання власних національних інтересів.

Отож, яким би могутнім західним bastionом цивілізації не представляли Річ Посполиту польські дослідники, для істориків Німеччини це був орієнтальний край. Орієнталістський образ Речі Посполитої викликав неабиякий резонанс і на сторінках часопису «Kwartalnik Historyczny», де бачимо спроби протистояти його основним кліше. Так, О. Бальцер у дослідженні про німецьку колонізацію зауважував, що «історія німців» у Підкарпатському краї, як і в інших місцевостях Польщі, якою нас обдаровують німецькі автори нашого часу, вимагає далекосяжних редукцій та обмежень. Наплив німецького елемента насправді був значно меншим, а зиск, який Польща отримала з його господарської праці, культурно-цивілізаційних ресурсів значно скромніший, аніж це представляють окремі «історики». Адже німці, котрі на зорі свого історичного буття поглинули численні паростки римської культури, згодом самі користали з високорозвиненої романської культури¹.

Особливого звучання цей орієнтальний образ Польщі отримав у 30-ті рр. ХХ ст. Зокрема саме тоді оприявнилося гостре польсько-німецьке протистояння, про що свідчить історіографічна дискусія довкола збірника статей німецьких істориків під назвою «Німеччина і Польща» (1933 р.). Історіографічні засади цієї праці відображали традиційне для німецької науки бачення культуртрегерської місії німців на польських землях, декларування односторонньої залежності історії Польщі від Німеччини. У відповідь на це дослідження на сторінках часопису колектив авторів під керівництвом С. Закшевського опублікував рецензії та критичні огляди, у яких висловлювалося рішуче заперечення концепції збірника, нав'язаної, на їхнє переконання, неприхованим національним шовінізмом². Лейтмотивом цієї пропагандистської за своєю суттю праці німецьких істориків була теза про те, що Польща всією своєю культурою та цивілізаційними здобутками завдячує лише німцям. У відповідь на це польські дослідники зауважували, що «підкреслюючи доробок германського заходу, спрямованого на схід, автори забули зазначити, що східнослов'янські країни могли взамін дати і давали німцям»³.

Ще один яскравий образ, який подають нам матеріали наукової історичної та крипто історичної преси Львова означеного періоду – це образ втраченого раю. Свого часу він зародився у романтичній польській історіографії і, згодом, розвинувся в ягеллонську ідею. Апелування до спільного минулого, а, відтак, і до країни, що це забезпечувала, спостерігається ще при вивченні матеріалів

¹ O. Balzer, O Niemcach w Polsce [w:] Kwartalnik Historyczny, 1911, s. 447.

² S. Zakrzewski, Niemcy i Polska. zamiast przedmowy [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 776–788; J. Kostrzewski, [Rec.] W. Unverzagt, Zur Vorgeschichte des ostdeutschen Raumes [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 791; F. Pohorecki, [Rec.] Deutschland und Polen [w:] Kwartalnik Historyczny, 1933, s. 508–512; T. E. Modelski, Niemcy i Polska. Zakończenie dyskusji [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 880–886.

³ J. Kostrzewski, [Rec.] W. Unverzagt, Zur Vorgeschichte des ostdeutschen Raumes [w:] Kwartalnik Historyczny, 1934, s. 791.

спеціалізованої наукової преси Львова 70-х рр. XIX ст., пов'язаної не з історією, а з археологією¹, що тоді допіру почала виокремлюватися з лона історії культури. Тут ми не побачимо прямих вказівок на історію Речі Посполитої, але, відзначимо, альянз цієї теми не бракувало. Побіжно згадуваний часопис «Przegląd Archeologiczny», створений у 1876 р., був органом львівського Towarzystwa Archeologicznego. У цій іпостасі він проіснував не довго, і у 80-ті рр. XX ст. потрапив під опіку цісарсько-королівської служби збереження давніх пам'яток. Проте, на мапі розвитку історичної науки Львова часопис відзначився не декларативною наднаціональною спрямованістю.

Територіальна специфіка існування організації археологів і її видання виявилася в тому, що Товариство, як наголошує Н. Булик, членським складом і мовою було польським, однак, існуючи у середовищі Львова і Східної Галичини, зосереджувало навколо себе і українських дослідників². Творець часопису С. Крижанівський, апелюючи до ідеї «славного спільного минулого», на першому засіданні товариства говорив: «...До спільної праці над доісторичною археологією в нашому Товаристві слід закликати вчених всіх народностей і племен, а перш за все спільних нам родом слов'янських племен-побратимів! Спільне давнє минуле, спільна історія і спільні пам'ятки об'єднують нас на ниві історії давніх епох, об'єднувати повинні нас і на полі археології! Жорстока боротьба і всі справи політичні нехай будуть поза нами! Залишмо їх дипломатам і державним мужам!»³

Цікаво цю тему обіграє згадуваний уже В. Дідушицький у розвідці про руське сакральне мистецтво⁴, яскравим взірцем якого був віднайдений у 1880 р. Богородчанський іконостас – тогочасна сенсація, знахідка, не менш резонансна, аніж свого часу знайдена в Галичині у 1848 р. статуя язичницького бога Святовида. Власне В. Дідушицький у своєму дослідженні відстоював ідею самобутнього русинського мистецтва. На його думку ці твори, в яких візантійська традиція була пронизана духом заходу, а богородчанський майстер виступав таким собі посередником між Заходом і Сходом, з'явилися в часи Речі Посполитої, коли староруське мистецтво сягнуло свого розквіту.

Також цей образ раю (втраченого раю) добре ілюструється на матеріалах, присвячених вивченню унійної проблематики. Активні осмислення ягеллонської ідеї у польській історіографії датуються 80–90-ми роками XIX ст. і пов'язані з появою систематичних джерельних студій над цією епохою. На межі століть появилася ідея переосмислення історії польсько-литовських стосунків і відбору всього, що могло б стати матеріалом для побудови синтези історії Польщі. Процес концептуалізації ягеллонської ідеї у науці розпочався у працях В. Абрагама, Я. Фіялека, С. Смольки, А. Левицького, С. Кутшеби, О. Бальцера, присвя-

¹ Центральний державний історичний архів України у Львові, фонд 192 (Крайове археологічне товариство), опис 1, справа 1, аркуші 21–22.

² Н. Булик, Археологічні осередки Львова (1875–1914): Наукові пошуки та польові здобутки [в:] Археологічні дослідження Львівського університету, 2008, вип. 11, с. 210.

³ S. Krzyżanowski, Mowa miana dnia 20 lutego 1876 r. na pierwszym posiedzeniu wydziału [w:] Przegląd Archeologiczny, 1876, r. 1, z. 1, s. 5.

⁴ О. Руденко, Естетичні погляди на сакральне мистецтво В. Дідушицького [в:] Вісник Львівського університету. Філософські науки, Львів, випуск 6, 2004, с. 165–172.

чених різним, головню правничо-адміністративним аспектам та проблемам польсько-литовської унії. Вони репрезентували досить однобічний погляд на унійний процес, підтримуючи традиційний апологетичний погляд на співіснування поляків, литовців та українців у межах єдиної держави¹. У дослідженні «Унія Польщі з Литвою» С. Кутшеба, чий погляди були типовими для польської історіографії того часу, констатував вигоди сторін від такого союзу. Польща ставала наймогутнішою країною регіону, а Литва залишала за собою певну самостійність у вибудовуванні внутрішніх стосунків; зв'язок з Польщею забезпечив Литві прийняття західної культури та підтримку у боротьбі з хрестоносцями, а згодом і з Москвою².

Зі здобуттям державної незалежності Польщі ягеллонська ідея, а з нею і образ ідеальної держави – Речі Посполитої Обох Народів – отримала новий імпульс у своєму розвитку, що було пов'язано з необхідністю доведення історичної легітимності перебування в межах польської держави литовських та українських територій. На сторінках ювілейного номеру «Kwartalnika Historycznego» (1937 р.), спеціально створеного до 50-ти ліття видання, О. Галецький виступив з аналізом доробку польської історіографії у цій проблемі. Він зосереджувався на з'ясуванні того, чи є ягеллонська ідея лише красивим гаслом, чи чітко окресленим науковим терміном. Відтак, О. Галецький змальовував апологетичний образ унії в національних та релігійних взаєминах у давній Речі Посполитій. Як прихильник ідеї єдності він вважав, що унія з Литвою не лише не спровокувала занепаду Польщі, але й врятувала її. На його думку, якби не експансія Польщі, вона б розділила долю інших невеликих держав на схід від Римської імперії, таких як Чехія чи Угорщина. Щодо Литви, то О. Галецький також вважав, що унія забезпечила їй культурний поступ та збереження самостійності³.

Вельми цікавим є й мартирологічний образ Речі Посполитої як жертви агресії сусідніх держав, що постає в контексті тем про поділи держави та втрату нею незалежності. Зокрема, на сторінках «Kwartalnika Historycznego» показовою є дискусія, яка розгорілася з приводу дослідження російського історика М. Кареева про поділи Польщі. Спершу у часописі було опубліковано доволі позитивний огляд цього дослідження, написаний польським істориком К. Валішевським. Щоправда, у примітках редакція часопису висловила своє неоднозначне ставлення до цієї статті К. Валішевського, яка, однак, була опублікована, оскільки, як зазначалося, редакція часопису не могла залишити без оцінки таке дослідження.

Сама робота російського вченого була зосереджена на новому, кризь призму історичного компромісу, трактуванні польсько-російських стосунків молодшим поколінням польських істориків. Зокрема, велика увага приділялася «Нарисам історії Польщі» М. Бобжинського. Ревізія причин занепаду Польщі, а саме перенесення акцентів із зовнішніх чинників на внутрішні, а також переосмислення цивілізаційної місії Польщі на Сході та осмислення політичних подій

---

¹ J. Maternicki, Kontrowersje wokół idei jagiellońskiej w historiografii polskiej doby neoromantyzmu [w:] Historia jako dialog, Rzeszów, 1996, s. 55–69.

² Sprawy Towarzystwa [w:] Kwartalnik Historyczny, 1914, s.138.

³ O. Halecki, Idea jagiellońska [w:] Kwartalnik Historyczny, 1937, s. 486–510.

кін. XVIII ст., на думку М. Карєєва, могла стати підставою зближення поглядів польських та російських істориків. А під цим малося на увазі визнання більшої доцільності в переході Польщі під владу Росії, аніж її поділу між трьома різними державами¹. Таке трактування представником історичної науки держави-агресора Речі Посполитої як нежиттєздатного державного організму викликало обурення самого М. Бобжинського. У наступному річнику часопису було опубліковано його різкий відгук на цей огляд К. Валішевського, в якому йому закидалася неспроможність дати відсіч тенденційним оцінкам М. Карєєва щодо поділів Польщі як проблеми, принципової для польської спільноти. М. Бобжинський звинуватив також і редакцію часопису в тому, що до написання відгуку на працю М. Карєєва було запрошено не когось із поважних польських істориків, а саме К. Валішевського, праці якого неодноразово і гостро критикували самі ж співпрацівники «Kwartalnika Historycznego» як науково неспроможні². Тоді, обстоюючи позиції наукового плюралізму, редакція опублікувала статтю автора, який виступив під акронімом N, під назвою «Професор Карєєв та його погляди на «Занепад Польщі». У ній N різко критично висловлювався про те, що М. Карєєв, як і інші російські історики – через належність до наднавторитарної державної влади, лише завдяки надзвичайному таланту міг би інтуїтивно проникнути в інше суспільство. Адже у цьому суспільстві кожен може чинити на власний розсуд, керуючись лише законами та звичаями, а не чиеюсь сваволею. Ось чому, як вважає автор, «немає нічого дивного в тому, що М. Карєєв, читаючи щирі та відверті дослідження польських істориків, отримані з історичних документів, не може їх зрозуміти»³.

Цей образ Речі Посполитої як жертви агресії та інтриг постає перед нами при ближчому ознайомленні зі здійсненим В. Токажем дослідженням документів російського посольства у Варшаві, вилучених під час повстання під проводом Т. Костюшки. Як і згадувана праця «Ягеллони і Москва» Ф. Папе, поява у «Kwartalniku Historycznemu» в 1917 р. публікації В. Токажа була яскравою ілюстрацією реакції редакційного колективу часопису на суспільно значущі процеси, коли, занурюючись у минуле, дослідники сподівалися знайти відповіді на гострі питання сьогодення. В. Токаж подав докладну історію доволі «химерної» долі цих документів та низки невдалих спроб їх видання⁴. Ці документи містили кореспонденцію Катерини II та її урядовців, інструкції російським офіцерам, що делегувалися на сеймики, списки тих, хто співпрацював з посольством, різноманітні проекти російської влади тощо. Були серед листів й окремі прохання світських та духовних властей до російських чиновників, що, як і відомості про компрометуючі виплати полякам, свідчили про налагоджену співпрацю, яка стала потужною силою в справі деморалізації польського народу. «Це й не дивно, – зауважував В. Токаж, – адже вивчаючи ті з них, що збереглися,

---

¹ K. Waliszewski, *Historyografia polska przed krytyką rossyjską* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1888, s. 555–570.

² M. Bobrzyński, *Do szanownej radakcyi «Kwartalnika Historycznego» we Lwowie* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1889, s. I–V.

³ –N–. Prof. Kariejew i jego poglądy na «Upadek Polski» [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1889, s. 687–702.

⁴ W. Tokarz, *Papiery ambasady rosyjskiej* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1917, s. 340–349.

важко опиратись глибокому сорому і обуренню, які огортали людей з ревізійної комісії від зафіксованих фактів систематичної і тривалої праці російського посольства, спрямованої на занапащення душ у Речі Посполитій»¹. На думку В. Токажа, ці документи краще, ніж інші історичні факти, виявляли причини безрезультатності всіх спроб польсько-російського зближення наприкінці XVIII ст. Вони ж пояснювали і причини антиросійських настроїв серед більшості представників польського народу. «Попри те, що ініціатива поділу виходила від Пруссії, яку підтримували Росія та Австрія, робота з добору й підготовки польських співпрацівників для знищення держави, над призвичаєнням народу до вигляду занепаляючого краю, позбавлення його шансів на самозбереження та віри в себе, свої сили – завжди нероздільно перебували в руках Росії», – писав В. Токаж².

З попереднього сюжету плавно витікає ще один образ Речі Посполитої – опозиційний до «жертвенного» образ країни як патологічного організму. Доволі рельєфно він постає перед нами у контексті питань про Конституцію 3 травня як поворотний момент польської історії. Загалом, як зауважують дослідники, протягом усього XIX ст. одним з основних критеріїв оцінки польської історії було питання, так би мовити, «здоров'я» держави та нації. Тези про їхню патологічність повторювалися досить часто, ставши своєрідним брэндом офіційної історіографії країн-загарбниць, в інтересах яких було переконувати, що вже напередодні поділу Польща не була життєздатною. Це породжувало твердження, що поділи Польщі були проявом відкритих Дарвіном законів природи, згідно з якими слабший організм рано чи пізно поглинеться сильнішим³.

Перші спроби винести це питання в публічний простір львівської преси спостерігаємо на шпальтах «Przewodnika Naukowego i Literackiego» – додатку до урядової «Gazety Lwowskiej». Це було проурядове видання, що продемонструвало просто дивовижну, як на свій жанр, живучість, оскільки проіснувало від 1873 р. аж до 1919 р. Правда, важливу роль тут відігравала державна фінансова підтримка. Перший редактор «Przewodnika...» В. Лозинський, який керував ним протягом 1873 – 1883 рр., утримував достатньо високий науковий рівень видання, перетворивши його на неофіційний орган Львівського університету, активно друкуючи нариси К. Ліске та його учнів.

Відтак, у статті «Конституція 3 травня і німецькі держави» К. Ліске писав: «Важко уявити собі більш хитру і підступну політику, аніж пруська у стосунку до Конституції 3 травня. Навіть такий пруський патріот, як Гауссер – безсумнівно, найбільш здібний з усіх новітніх німецьких істориків – цього не приховує. Ми, однак, повинні визнати, що не тільки самі піддавали себе небезпеці, яка загрожувала з Пруссії, але й те, що ми самі її створили і викликали. Цей момент має давню дату, варто лише кинути оком на довгий шлях, який тягнувся з 1525 р.»⁴ (тут йдеться про пруський омаж або присягу – офіційну церемонію

¹ Tam samo, s. 341.

² Tam samo, s. 340–349.

³ A. Wierzbicki, Europa w polskiej myśli historycznej i politycznej XIX i XX wieku, Centrum Europejskie Natolin – Wydawnictwo Trio, Warszawa, 2009, s. 127.

⁴ X. Liske, Konstytucja 3 Maja i mocarstwa niemieckie [w:] Przewodnik Naukowy i Literacki, 1873, r. 1, z. 5, s. 392.

передачі Альбрехту Гогенцоллерну у васальне володіння Герцогства Пруссія Королем Польським Сигізмундом I Старим, що відбулася 10 квітня 1525 року – авт.).

Як бачимо згодом, з огляду на суспільний резонанс, спричинений обговоренням участі європейських держав у поділах Польщі, численні дослідження та огляди на цю тему посідали значне місце на сторінках офіційного органу польський істориків – часопису «Kwartalnik Historyczny». Звинувачення Польщі у нежиттєздатності змушували національну історіографію захищатися. Показовою в цьому контексті є розвідка Х. Лісіцького, котрий зосереджувався на висвітленні австрійської політики під час третього поділу Польщі. Він, зокрема, вивчав висновки австрійського державного канцлера В. Каунітца про останню спробу шляхти реформувати Річ Посполиту, зафіксовану в Конституції 3 Травня 1791 р. Як впливало з цього аналізу, у Відні вважали, що ймовірним наслідком запровадження Конституції стане оздоровлення держави. Збільшення ваги королівської влади могло уможливити об'єднання навколо монарха міщанського та селянського станів та переважити міць вельможних родин. Водночас польський король, обмежений у своїй діяльності Конституцією, замість дбати про власний спокій і благополуччя своєї родини, як це було раніше, зверне більше уваги на добробут держави. Віденські політики припускали, що умови республіканізму, обмежуючи королівські права, змушуватимуть його зосереджуватися на внутрішніх справах. Це також мало б звести мілітарні плани нової «республіканізованої» Польщі лише до питань оборони краю, що убезпечувало б сусідні держави від її наступальних проєктів. Устрій такої Польщі, достатньо сильної, щоб існувати та створювати геополітичний бар'єр між Австрією, з одного боку, та Росією і Пруссією – з іншого, і все ж, достатньо слабкої, щоб стати «страшним» сусідом і спокуситися на повернення Галичини, з усіх поглядів видавався австрійцям бажаним¹.

Своєрідні роздуми про Річ Посполиту з погляду її життєздатності спостерігаємо на сторінках часопису «Ruś» (1911 р.) – останнього криптоісторичного наукового видання, створеного у Львові на поч. ХХ ст. Його тематика стосувалася історії східного краю держави та польсько-українських взаємин. У редакційному зверненні, окреслюючи мотиви створення часопису, Ф. Равіта-Гавронський наголошував: «Щораз більший розвиток національного життя, культурний та інтелектуальний поступ не лише повинні відкрити нові напрями діяльності, але й змушують нас до концентрації духовних сил з метою утримання тих позицій, як оборонних пунктів найважливіших справ і національних інтересів. Кожна спільна праця в цьому напрямі не є роботою лише для сьогодення, хоч такою й може видаватися, а є працею для майбутнього»². Як історіографічний феномен, цей часопис є вельми цікавим з погляду своєї оригінальності. Він був першим виданням, повністю присвяченим минулому «східних кресів» – неетнічних польських територій, що свого часу входили до складу Речі Посполитої. На шпальтах цього видання Річ Посполита постає в образі неабияк романти-

¹ H. Lisicki, *Polityka Austrii podczas trzeciego rozbioru Polski* [w:] *Kwartalnik Historyczny*, 1891, s. 235–236.

² E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości*, Gdańsk 2006, s. 129.

зованому, як такий собі рай, у якому на околицях текли «молочні ріки в медових берегах» та жили «кращі люди держави».

Найбільш показовим для нашого дослідження може слугувати опублікована на сторінках цього видання розвідка М. Дубецького «Один з небагатьох», присвячена особі «князя-козака» Августа Яблоновського. У доволі розлогому вступі до теми автор багато уваги приділив роздумам про причини втрати Польщею незалежності та значення несподіваних, але таких потужних за своїм впливом явищ, як прийняття Конституції 3 Травня, Тарговицька конфедерація, боротьба під проводом Т. Костюшка тощо. Предметом свого вивчення автор зробив погляди ширших шляхетських верств на події в країні, що перебувала на межі краху. Їхні зусилля на шляху провадження реформ залишались мало досліджуваними, писав М. Дубецький, адже традиційно до уваги дослідників потрапляли питання, що розв'язувалися представниками суспільної верхівки у високих кабінетах. А тим часом ближчий розгляд цих тем давав несподівані результати, котрі свідчили про інтуїтивне відчуття звичайними шляхтичами потреби виходу на нову для тодішньої доби дорогу, розраховуючи на допомогу народних мас у відстоюванні незалежності. Саме в їх середовищі першими зароджувались рефлексії про долю селян, а прийняття травневої Конституції було уже спробою якогось вирішення цих дражливих питань.

До таких осіб, котрі задовго до травневих рішень впроваджували у життя схожі до них постулати, належав новгородський воєвода князь Август Яблоновський. Виявляючи незмірну прихильність до селянського населення в Україні на Київщині, він демонстративно ідентифікував себе з українською старовиною. Князь у 1788 р. під іменем Миколи прийняв унію (став греко-католиком), відпустив оселедця і звільнивши частину підданих від панщини, утворив з них надвірний козацький загін з 500 вершників. М. Дубецький представляв його як чоловіка, котрий ще до початку російсько-польської війни за захист Конституції 1792 р., один з небагатьох, ведений радше інстинктами, аніж свідомістю, постановив (нехай лише у власних селах) здійснити зміни в умови правового існування селянського стану, щоби у такий спосіб залучити їх до оборони вітчизни, котра втрачала незалежність¹.

Отже, уявлення про Річ Посполиту, про яку не можна навіть згадувати і «славне минуле» якої читається між рядками у 20-ті рр. XIX ст., еволюціонували на сторінках науково-історичних видань Львова до образу про державу, що у 20–30-ті рр. XX ст. впевнено одягає на себе кам'яні обладунки захисника європейської цивілізації. Реалізація цієї ролі Речі Посполитої як оборонниці Європи та її культурно-цивілізаційних цінностей, що стала стрижневою у творенні загальнонаціональної історичної парадигми, була б неможливою без уявлень про внутрішню організацію самої себе. Відтак спостерігаємо творення образу цієї держави – як спільної колиски різних народів, політична конструкція якої забезпечувала захист та сприяла долученню до цивілізованого світу. Але в якийсь момент ця конструкція розсипалася і переосмислення цього потягло за собою творення наступних образів держави – опозиційних поглядів на Річ Посполиту як жертву агресії та державний організм, що виявив власну нежиттєздатність. Образи Речі Посполитої поставали на перетині професійного зацікавлення

---

¹ M. Dubiecki, Jeden z niewielu [w:] Ruś, 1911, №.4, s. 349–364.

минулим та потребою відстоювання своїх національних інтересів, а також викристалізувалися у результаті дискусій у власному науковому середовищі. Їх вивчення дозволяє нам наблизитися до розуміння того, як на шпальтах наукових видань Львова формувалися та стереотипізувалися уявлення про минуле Речі Посполитої.

Анотація

Лідія Лазурко, Богдан Янишин. Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – поч. XX ст.

Стаття присвячена питанню представлення історичних образів Речі Посполитої на сторінках польськомовної наукової історичної преси у Львові – від часу її появи у XIX ст. до тридцятих років XX ст. Показано, що за цей часовий проміжок образи Речі Посполитої еволюціонували у публічному науковому просторі від зумовленої цензурою «невидимості» (20-30-х рр. XIX ст.) до представлення себе у різних іпостасях (20-30-ті роки XX ст.). Найбільш рельєфно проступає образ Речі Посполитої як захисника європейської цивілізації, що у минулому захищала варварів та іновірців, а в часи Другої Речі Посполитої – від комуністичної загрози. Прослідковано генезу ще низки образів Речі Посполитої: як ідеальної держави, що забезпечувала процвітання різним народам та сприяла їхньому доступу до цивілізованого світу; жертви агресії сусідніх країн; нежиттєздатного державного організму. Встановлено, що ці образи Речі Посполитої з'являлися на перетині професійного дослідження історії та потреби науковців відстоювати інтереси власного народу.

Ключові слова: історіографія, наукова періодика, історичний образ, Річ Посполита.

Streszczenie

Lydia Łazurko, Bohdan Janyszyn. Obrazy Rzeczypospolitej na łamach polskich czasopism historycznych XIX i początku XX wieku.

Artykuł poświęcony został zagadnieniom reprezentacji obrazów historycznych dawnej Rzeczypospolitej na łamach polskojęzycznej, naukowej prasy historycznej we Lwowie – od czasu jej pojawienia się w XIX w. do lat trzydziestych XX stulecia. W opracowaniu wykazano, że w tym okresie obrazy Rzeczypospolitej ewoluowały w publicznej przestrzeni naukowej od uwarunkowanej zakazem cenzury «niewidzialności» (lata 20-30 XIX w.) do głośnego pozycjonowania siebie w różnych hipostazach (lata 20-30 XX w.). Bardzo wyraźnie wyłania się obraz Rzeczypospolitej jako przedmurza i obrońcy cywilizacji europejskiej, która w przeszłości broniła świat przed barbarzyńcami i innowiercami, a w okresie Drugiej Rzeczypospolitej – przed zagrożeniem komunistycznym. Odtworzona została geneza innych obrazów Rzeczypospolitej: jako idealnego państwa, które zapewniło dobrobyt różnym narodom i ułatwiło im dostęp do cywilizowanego świata; jako ofiary agresji sąsiednich państw; czy jako niezdolnego do życia organizmu państwowego. Ustalono, że te obrazy Rzeczypospolitej pojawiły się na przecięciu profesjonalnego badania historii i potrzeby naukowców do obrony własnego narodu.

Słowa kluczowe: historiografia, czasopisma naukowe, obraz historyczny, Rzeczpospolita.

Summary

Lydiya Lazurko, Bohdan Janyshyn. Images of the Rzeczpospolita on the pages of the polish historical journals of the XIX th – beginning of XX century.

The article is devoted to the question of representation of historical images of the Rzeczpospolita on the pages of the Polish-language scientific historical press in Lviv – from the time of its appearance in the XIX century to the thirties of the XX century. It is shown that for this time period the images of the Rzeczpospolita have evolved in the public scientific space

conditioned censorship of «invisibility» (20-30-ies. XIX century) to represent oneself in different hypostases (20-30th years of the XX century). Most clearly emerges the image of the Rzeczpospolita as a defender of European civilization in the past defended it from the barbarians and infidels and during the Second Commonwealth – from the communist threat. The genesis of a number of images of the Rzeczpospolita: a perfect state that provided prosperity to different peoples and facilitated their access to a civilized world; victims of aggression of neighboring countries; non-viable state body. It was established that these images of the Rzeczpospolita appeared at the intersection of a professional study of history and the needs of scientist to defend the interests of their own people.

Key words: historiography, scientific periodicals, historical image, Rzeczpospolita.

Василь Педич (Івано-Франківськ)
Віталій Тельвак (Дрогобич)

Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського

Науковий доробок учнів Михайла Грушевського відзначається як хронологічною протяжністю, так і значною тематичною різноманітністю. Однак своєрідним стрижнем їхніх тематичних зацікавлень чи, за словами Івана Крип'якевича, певною «спеціалізацією» стала історія козаччини¹. Такий тематичний акцент був визначений самим творцем галицької школи українознавців, адже добу козацької революції він вважав за поворотний пункт нашої модерної історії та найбільш актуальне завдання національної науки. Тож добі Хмельниччини, як кульмінаційному моменту українського минулого, вихованці М. Грушевського приділили особливу увагу, присвятивши їй дослідженню декілька ґрунтовних синтетичних праць, а також десятки статей, джерельних публікацій та рецензійних оглядів.

З-поміж козакознавчого доробку львівських вихованців М. Грушевського вирізняються студії Степана Томашівського, які характеризуються не тільки широкою джерельною базою, а й оригінальною інтерпретацією історичних документів. Він, як і інші учні М. Грушевського, пройшов серйозну школу джерелознавчої підготовки. Повага до історичного документа і пошукової роботи в архівах як головної передумови будь-якої історичної праці залишилася в нього на ціле життя. Вперше численні документи до історії Хмельниччини історик віднайшов у Бернардинському архіві й опублікував у 1897 р. Об'єднувало їх те, що це були універсали польських гетьманів, воєвод і короля Яна Казимира, видані з приводу козацького повстання або пов'язаних з ним рухів². Серед них – універсал князя Яреми Вишневецького до шляхти від 24 червня 1648 р., універсал князя Д. Заславського до шляхти руської землі від 19 липня 1648 р., універсал Варшавського сейму до війська від 29 липня 1648 р., універсал короля Яна Казимира про довершення Зборівської угоди від 21 серпня 1649 р. та ін.

Знайдені історичні документи С. Томашівський видав як збірку джерел до історії Галицької Русі³, яка отримала схвальну оцінку у фаховому середовищі. Так, Іван Франко, дорікаючи отцю Антону Петрушевичу, що той не використав багаті львівські архіви при підготовці своєї «Сводной летописи», наголосив: «[...] А які скарби він міг би був знайти в тих архівах, доказом є хоч би ті томи актів до часів Хмельниччини, які публікує д. Томашівський і які з ґрунту змінюють те

---

¹ І. Крип'якевич, Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках [в:] Записки НТШ. Праці історично-філософської секції, Львів 1991, т. ССХХІІ, с. 397.

² С. Томашівський, Матеріали до історії Хмельниччини [в:] Записки НТШ, Львів 1897, т. XIV, с. 1–14.

³ Жерела до історії України-Руси. Галицькі акти і пам'ятки з часів Хмельниччини (зібрав і впорядкував С. Томашівський), Львів 1898, т. IV, 411 с.

представлення Хмельниччини і її відгомону в Червоній Русі, яке було на той час»¹.

Як вступ до своєї збірки документів, С. Томашівський подав цікаве історичне дослідження про галицько-руські сейми 1648 р.² Мета цих шляхетських зібрань, які відбулися в усіх землях Галичини протягом червня 1648 р., на думку дослідника, була двояка: вибори послів на конвокаційний сейм і потреби оборони краю від козацьких військ. Історик зауважив, що «найскоріше зібралася на соймик шляхта Львівської землі. Тут взято під розвагу спершу потребу оборони краю, полишаючи на потім справу вибору послів. Львівська земля уважала за потрібне зложити земський загін, що мав складатися з 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти»³. 12 червня 1648 р. відбувся сейм шляхти Белзької землі, який постановив набрати 100 гусарів і 300 козаків. 17 червня 1648 р. сейм Галицької землі з Коломийським і Тереховлянським повітом визнав необхідність у 100 гусарів, 300 козаків і 100 піхоти. Найпізніше зібралася шляхта двох останніх земель Руського воеводства: Сяноцької і Перемиської, тому що найменше відчувала загрозу нападу. 25 червня 1648 року вона постановила набрати 100 гусарів, 200 козаків і 200 піхоти. Так протягом одного місяця галицька шляхта зробила певні підготовчі заходи до наступу війська Б. Хмельницького.

На сеймах звернено особливу увагу, зазначив С. Томашівський, на внутрішню небезпеку, оскільки «потрібно остерігатися і власних підданих, котрих козацькі бунтівники підбивають до ворохобні»⁴. Цікавою була ухвала з цього приводу Галицького сейму, щоби ратники залучали під хоругву лише «добру шляхту», і «не брали ніяких чужесторонців», особливо русинів. «Небезпечним Русином є не так той, – наголошувала його постанова, – що визнає православну віру, як сей, що почуває себе ним»⁵.

С. Томашівський переконаний, що «шляхта ясно усвідомлювала своє становище, але не зовсім розуміла вагу загрози. Цілу козацьку хуртовину вважає вона за щось чуже, немов би ворог з якоїсь іншої держави вступив у границі посіlostей, а невдоволення селян і взагалі русинів – це руська натура»⁶.

Потреба війська вимагала значних коштів, і на всіх сеймах ухвалено видатки на нього, але, як підмітив С. Томашівський, весь тягар було покладено, як завжди, на плечі селянства і міщанства. «Ці верстви в Галичині руські, – пише дослідник, – тож вийшло так, що невдоволені дотеперішнім станом ці елементи мали кувати самі на себе ланцюги, що мали б сковати їх симпатії до Хмельницького»⁷. С. Томашівський навів підрахунки витрат на військо: в Галицькій землі – 20 тисяч злотих за 3 місяці, у Львівській – 20 тисяч злотих, у Перемиській – 40 тисяч злотих, у Белзькій – 36 тисяч злотих і в Сяноцькій – 10 тисяч злотих.

---

¹ І. Франко, О. Антін Петрушевич. Ювілейна сільветка [в:] Літературно-науковий вістник, Львів 1901, т. XIII, с. 18.

² С. Томашівський, 3 життя галицько-руських соймиків [в:] Жерела до історії України-Руси, Львів 1898, т. IV, с. 1–36.

³ Там само, с. 20.

⁴ Там само, с. 9.

⁵ Там само, с. 10.

⁶ Там само, с. 12.

⁷ Там само, с. 1.

Необхідні податки було стягнуто в короткий термін, і це ще більше загостило «вороже становище нижчих суспільних верств». Судові книги, зазначив історик, переповнені скаргами на здирства військових хоругв, що переходили краєм. Врешті, щоб хоч якось заспокоїти українське населення, на сеймах намагалися врегулювати релігійні відносини, «аби грецька віра була заспокоєна в своїх правах і претензіях»¹. С. Томашівський вважав, що це «була спроба легко замилити їм очі, аби вони не перейшли на сторону Хмельницького, що боронив православну віру»². Після того, як війська Хмельницького покинули Галичину, шляхта зразу ж на своїх сеймах (15 грудня 1648 р.) прийняла ухвалу, щоб справи бунтівників-православних трактовано в судах без відклику на апеляції.

На основі опрацювання віднайденого у бібліотеці львівського Оссоленіуму рукописного кодексу (217 аркушів) райці Львова Самуїла Казимира Кушевича³, С. Томашівський підготував дуже цікаве дослідження з історії облоги Львова в 1648 р. військами Б. Хмельницького⁴. Згодом, у 1913 р. у серії «Жерела до історії України-Руси» він видав рукопис Кушевича мовами оригіналу (латинською та польською), разом із трьома записками латинських монастирів (езуїтського, францисканського та домініканського) середини XVII ст.⁵

Дослідник ґрунтовно проаналізував політичний, національний і релігійний образ міщанського стану, розглянувши його на тлі загального становища тодішнього Львова. Історик вважав, що до середини XVII ст. Львів прийшов уже в своєму занепаді, який був зумовлений цілою низкою причин. «Значення і зріст міст взагалі, так само і польських, до XVIII ст. залежали головно від розвитку торгівлі і промислу, що було монополем міським, – пише С. Томашівський, – а гарантією розвитку торгівлі і промислу, а за тим і добробуту міщанства єсть городська самоуправа. Без автономії, без імунітетів неможливий був більший зріст міста серед феодального і чисто шляхетського устрою державного. Такою гарантією для міст в Польщі було право магдебурзьке»⁶.

Автор проаналізував організацію міського уряду на підставі записок одного з його чільних представників – райці С. Кушевича, вказав на її переваги та недоліки. Найважливішим недоліком, на його думку, було те, що основна маса міщан була відсторонена від управи містом, яка «стала тільки аристократичною». Розглядаючи негаразди внутрішнього життя, С. Томашівський акцентував особливу увагу на відносинах «народово-релігійних». «Нетерпимість релігійна, –

¹ Там само, с. 19.

² Там само, с. 20.

³ Історик надав йому цікаву характеристику: «Його мова латинська дуже гарна. Він ознайомлений широко з всесвітньою історією [...]. При нагоді при описі подій козацької війни наводить приклади з історії римської, польської, німецької, французької. Він глибоко релігійна людина, але не до пересади, твердий католик, але не фанатик» (С. Томашівський, Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка [в:] Записки НТШ, Львів 1897, т. XV, с. 7).

⁴ С. Томашівський, Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка [в:] Записки НТШ, Львів 1897, т. XV, с. 1–24.

⁵ Жерела з історії України-Руси. Літописні пам'ятки з р. 1648–1657 (зібрав і впорядкував С. Томашівський), Львів 1913, т. VI, 244 с.

⁶ С. Томашівський, Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка, с. 3.

пише історик, – розбивала мешканців Львова на ворожі табори: католиків, русинів, вірмен, а боротьба межи ними від часу приходу єзуїтів (1591 р.) значно загострилася»¹. До цього варто додати, вважав дослідник, і тодішнє становище євреїв: «Мало-помалу жиди, хоч нібито обмежені в правах, одначе на основі надзвичайно корисних привілеїв з 1264 р. і 1368 р. беруть в свої руки торгівлю і ремесло. Витискують християн»².

Неправильно думати, зазначив С. Томашівський, що в середині XVII ст. Львів «не має вже ні сліду давньої величі і давнього значіння. Він ще визначався і силою, і рухом торговельним, і освітою своїх міщан. Організація міська, хоча і з хибами, була доволі ще міцна. Війна козацька під керівництвом Хмельницького була, може, найтяжчим тараном, що поховав славу Львова, а облога турецька з 1672 р. довершила діло»³.

На підставі записів С. Кушевича, а також написаних ним у Варшаву до близької особи 23 листів, в яких змальована облога Львова козацькими військами 1648 р., дослідник звернув увагу на те, що на початку козацького повстання львівський патриціат дививсь на нього, як на «звичайну ребелію, що дасть Бог, потопче сила воеводів». Однак у процесі його розгортання зростає тривога: «У Львові, у самій хаті, єсть ворог, що ще не підіймив руки, але вірою і почуванням ребелізантам близький. То певна річ, що люди грецької віри з охотою виглядають ворога»⁴. С. Томашівський зазначив, як тонко С. Кушевич підмітив «почування і бажання тодішніх Русинів у Львові, які були поділені межи священством і міщанством». Вони підтримували православних священників у протистоянні католицизму і унії, але водночас мали також власні інтереси з міщанством, «як станом, що не мав нічого спільного ні з козацтвом, ні з селянством»⁵.

Взагалі, щодо селянського руху, Кушевич не стримував себе і вживав слова «повні погорди»: «мотлох», «гультьяйство», «хлопство» тощо. «Нехай на зле вийде, – пише С. Кушевич, – сільському найнижчому зі слуг наших станови, що відкинувши послух панам і Речі Посполитій, против нас батькобійчу зброю ухопив»⁶. І далі: «[...] Селяни перейшли границі розуму і покори, зненавидівши власть панів, жадобу свою не можучи правом, залізом і силою нагодувати постановили»⁷. С. Томашівський зауважив, що «коли б Хмельницький займив був Львів, тим самим став би він уже фактичним паном Галицької Руси. Але, як у

¹ Там само, с. 5.

² Там само.

³ Там само, с. 6. Згодом С. Томашівський повернувся до цієї теми в дослідженні «Погляд на стан Львівської землі (в половині XVII ст.)», зауваживши, що «для Підкарпатської України був се початок фатального упадку і зловіщої мертвоти на більш ніж дві сотні літ». За даними дослідника, «втрата людності властивої Львівської землі, доходила до 60%. Крім того, в 1649 році близько 500 місцевостей Львівської землі склали присягу, що в зв'язку з великими руйнуваннями і збитками, завданими їм в ході тієї війни, не можуть сплачувати податки». Див.: С. Томашівський, Погляд на стан львівської землі (в половині XVII ст.) [в:] Жерела до історії України-Руси, Львів 1901, т. V, с. L, LII.

⁴ С. Томашівський, Самуїл Казимир Кушевич, райця львівський і його записна книжка, с. 9.

⁵ Там само, с. 9.

⁶ Там само, с. 21.

⁷ Там само.

всіх ділах його, бачимо якусь повздержаність і вагане, так само й в справі облоги Львова – Хмельницький як і більша часть старшини козацької мав перед очима лише інтереси козацтва, що були зовсім чужі Галицькій Русі»¹. Молодий історик ще не пояснив, чому Богдан Хмельницький пішов з-під Львова, так і не зайнявши його. До цього питання він повернувся в 1913 р., зробивши докладний аналіз ситуації, і чітко зазначив своє бачення цієї проблеми.

Досить тверезою і раціональною виглядала думка С. Кушевича, яку навів С. Томашівський, з приводу значення Львова для Польщі: «[...] Тратимо сі краї, оборону, замок найсильніший проти варварів, праве око Речі Посполитої, скарбницю, звідки гроші, головна пружина у війні, одинокий спільний торг королівства, де всякі товари привозяться зі Сходу»². Історик звернув увагу на те, що за безперечні заслуги Львів було nobilitовано 1659 р., чим урівняно у правах з Краковом, Варшавою і Вільно та допущено до прав шляхетських, до участі в елекції, дано право закупівлі земель, але, зауважив автор з іронією, наче у насмішку Львів «дістав титул, коли саму річ стратив»³. Спираючись на записи С. Кушевича, історик описав незгоду серед уряду і шляхти та водночас звернув увагу на «відпорну силу міщан львівських» – «почуте єдності, самосвідомість і патріотизм, та великий вплив польського духовенства. Мотиви його поступування зрозумілі: тут стали до боротьби церков православна і католицька. Львів був для католицизму пунктом опори»⁴. Наголосимо, що молодому тоді історичу вдалося на основі цікавого історичного джерела відтворити широку панораму суспільного і політичного життя Львова середини XVII ст. під час його облоги козацьким військом Б. Хмельницького.

До теми козацької війни під проводом Б. Хмельницького проти Польщі С. Томашівський звертався неодноразово, аналізуючи її різні аспекти. До 250-ї річниці визвольної війни українського народу НТШ видало ювілейний том «Записок», в якому надруковано дві його історичні розвідки. Свою студію «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.» дослідник побудував на величезному архівному матеріалі, в основному судових актах та ухвалях шляхетських сеймів, віднайдених ним у Бернардинському архіві Львова і надрукованих у IV томі «Жерел до історії України-Руси». С. Томашівський чітко означив завдання своєї роботи – простежити, яким «був стихійний рух українсько-руського народу в Галичині» на підтримку повстання Б. Хмельницького. Автор заявив намір «прослідити народне жите у всій глибині, сягаючи дна»⁵.

Дослідник звернув увагу на суттєву різницю політично-суспільних обставин на Подніпров'ї і Галичині. Там маси вливаються в козацтво, а тут народні рухи, хоч і залежні від козацтва, але мають багато свого внутрішнього, індивідуального характеру, як у причинах і формах, так і в наслідках. На думку С. Томашівського, саме ця різниця зумовила те, що в дотеперішній історіографії Хмельниччини дослідження народних повстань у Галичині 1648 р. були майже

---

¹ Там само, с. 13.

² Там само, с. 21.

³ Там само, с. 1.

⁴ Там само, с. 14.

⁵ С. Томашівський, Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. [в:] Записки НТШ, Львів 1898, т. XXIII–XXIV, с. 2.

відсутні. Зокрема, відомий історик М. Костомаров, досліджуючи національно-визвольну війну українського народу, обмежився лише зауваженням, що в Галичині перебувало численне польське військо, тому велике повстання тут стало неможливим.

Більшу частину своєї роботи С. Томашівський присвятив досить детальному розгляду народних виступів у Галичині в 1648 р. Він дослідив більшість проявів непокори владі окремо в дев'яти районах, починаючи з Теробовлянського – з простору між ріками Збруч і Стрипа. Далі перейшов до аналізу повстань на Товмаччині, Калушчині, Долинщині аж до Дрогобича і до околиць Роґатина, Бібірки, Щирця, Миколаєва, відтак – на територіях біля Бродів, Соколя, Рави-Руської, Перемишля і Ярослав. С. Томашівський вказав на деякі відмінності цих рухів у різних районах, а відтак звів їх в одну загальну картину. На підставі ретельного розгляду поодиноких проявів народного руху в Галичині історик прийшов до переконання, що «про якусь одноцільну, систематично ведену організацію цілого повстання мови нема»¹, тому що «на невеликім розмірно просторі Галичини бачимо до десятка значніших центрів бунту [...], ледве не друге село було осібно організоване»².

Оцінюючи характер народних рухів у Галичині 1648 р., дослідник звернув увагу на те, що польська історіографія однозначно називала їх соціальними, втім, наголосив він, так вона оцінювала не лише селянські повстання, а й усю козаччину. На противагу цим твердженням С. Томашівський зазначив, що така оцінка вочевидь завузька: «Народні рухи в Галичині не були чисто соціальними, бо є ще мотиви бунту політичні, національні і релігійні»³. Цим, вважав історик, боротьба українського народу середини XVII ст. відрізнялася від всіх селянських війн на Заході, зокрема, французької жакерії, німецьких рухів періоду Реформації, де дійсно виняткову роль відігравали соціальні мотиви.

Детально зупинився історик на з'ясуванні саме релігійних причин, які були тісно пов'язані з національними, а також проаналізував мотиви участі в цих рухах української шляхти. Наслідки 1648 р. для Галичини С. Томашівський розглянув у трьох аспектах – юридичному, економічному та політичному. Найважливішими, на його думку, були економічні наслідки, тому що «запанувала в Галичині страшна руїна і треба було довгого часу, щоб край двигнувся до ліпшого стану»⁴. Політичні наслідки повстань 1648 р. С. Томашівський проаналізував на основі подальшого розвитку суспільно-політичного життя краю. Передовсім воно характеризувалося великою міграцією польських селян і міщан у Східну Галичину і, як наслідок, була досягнута значна перевага польського елемента в багатьох її місцях. Посилення асиміляції і зменшення відпорності українського населення, зневіра у власні сили і зникнення будь-якої надії на панування українців у Галичині – ось, на думку С. Томашівського, далеко не повний перелік гірких наслідків 1648 р. Щоправда, він також виділив єдиний, на

---

¹ Там само, с. 112.

² Там само, с. 119.

³ Там само.

⁴ Там само, с. 127.

його думку, позитивний результат цих рухів для Галичини – «першу прояву одної загальної української національної ідеї»¹.

Необхідно зазначити, що використаний С. Томашівським у його студії джерельний матеріал, був великою мірою одностороннім. Це в основному судові акти, зізнання і протоколи допитів обвинувачуваних, яких зазвичай катували, що змушувало приховувати або перекручувати інформацію. Такий підхід молодого історика до добору джерел та їх інтерпретації був концептуально не цілком продуктивним. Тому, незважаючи на чималу кількість наведених важливих фактів, спостережень і висновків, розвідка С. Томашівського не змогла претендувати на різнобічну реконструкцію життя Галичини середини XVII ст. Варто також зауважити, що не з усіма оцінками і висновками молодого дослідника можна беззастережно погодитися. Так, розглядаючи мотиви походу Хмельницького в Галичину, він помилково вважав, що «Хмельницький попав у таке положення, в якому знаходиться корабель, киданий самовільно морськими хвилями»², і начебто озброєні селянські маси змусили його іти далі на Захід. С. Томашівський зробив деякі поспішні висновки, зокрема, оцінив як «безцільні» облоги козаками Львова і Замостя³. З часом його погляди на ці питання зазнали певної еволюції, і він дещо змінив свої попередні оцінки та висновки в наступних своїх дослідженнях. Проте ця студія досить показова для аналізу початків наукової роботи С. Томашівського над козацькою проблематикою.

Праця С. Томашівського здобула певне визнання і популярність у Галичині, свідченням чого стали переробки, які були написані на її основі. Автор однієї з них – В. Будзиновський⁴, інша ж була анонімною⁵. З цього приводу С. Томашівський подав клопотання про порушення його авторського права⁶. На сторінках часопису «Діло» зав'язалася жвава дискусія, яка значно розширює наше уявлення про аксіологічні підходи молодого дослідника до наукової роботи, його бачення основних складових успіху серйозної історичної праці. У відповідь на намагання В. Будзиновського виправдатися тим, що акти і джерела, якими користувався С. Томашівський, були доступні також йому, останній заявив, що «ті панове не бачили архіву навіть із далека, про працю в нім не мають ні найменшого поняття, не знають, приміром, що історичні факти треба було інтенсивно збирати майже три роки. Не розуміють, кілько-то часу і праці ума треба вложити в те, щоб із маси сирого, уривкового, суперечливого, неповного матеріалу сотворити одноцільне, критичне історичне оповідання»⁷.

Праця С. Томашівського одержала схвальні відгуки сучасників. Зокрема, в «Киевской старине» було відзначено повноту висвітлення проблеми та

---

¹ Там само, с. 89.

² Там само, с. 19.

³ Там само, с. 21.

⁴ В. Будзиновський, *Хмельниччина в Галичині на підставі матеріалу, зібраного і обробленого д-м С. Томашівським*, Львів 1906.

⁵ Хмельниччина в Галичині і її хиби, на підставі праці д-ра С. Томашівського «Народні рухи в Галицькій Русі», Львів 1906.

⁶ Діло, Львів 1906, ч. 116, с. 2.

⁷ С. Томашівський, Як се називати? Причинок до наших літературних звичаїв [в:] *Літературно-науковий вістник*. Львів 1906.

майстерність автора у зведенні архівних даних в одну цілну картину, яка давала багатий матеріал для розуміння устремлінь галицько-руського суспільства в 1648 р.¹ У «Літературно-науковому вістнику» її названо «визначним явищем» у нашій історичній літературі і наголошено на «вповні солідному і науковому» методі роботи².

У 1904 р. С. Томашівський запропонував працю «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 року» для здобуття докторського ступеня у Львівському університеті. У своїй рецензії на неї М. Грушевський відзначив, що праця більш ніж відповідає вимогам, є науковою, вповні самостійною розвідкою, методично базованою на новому, автором зібраному матеріалі³. Згодом у своїй багатотомній «Історії України-Руси» М. Грушевський зазначив, що єдиним авторитетом у питанні народних рухів Галичини під час повстання Хмельницького є розвідка і зібрані С. Томашівським матеріали⁴.

На основі записок С. Кушевича молодий історик підготував для ювілейного тому «Записок НТШ» ще одну розвідку про перший агітаційний лист Б. Хмельницького, вважаючи його «автентичним»⁵, а наведений літописцем С. Величком варіант назвав «дуже зіпсований пізнішими вставками». Це викликало скептичну реакцію М. Грушевського, який зазначив, що «автентичних універсалів з покликом до повстання (від Хмельницького) [...] не маємо і лишається під сумнівом, чи були вони дійсно». Щодо «першого зазивного листа Хмельницького, переказаного в записках С. Кушевича, то, на його думку, «риторичний і бідний змістом текст без сумніву являється тільки літературним утвором»⁶.

Як уже зазначалося, у 1913 р. С. Томашівський підготував велику збірку документів до історії Хмельниччини в Галичині, що склала окремий том «Жерел до історії України-Руси». У ньому вчений надрукував свою чергову розвідку⁷, присвячену поході козацьких військ у Західну Україну в 1648 р. Ця праця, на думку І. Крип'якевича, стала «найбільш замітною появою в українській історіографії про часи Хмельниччини»⁸, бо «значно посувала наперед студії над тою великою епохою»⁹.

С. Томашівський стверджував, що об'єктивне пізнання національно-визвольної війни українського народу значно стримувалося певними перепонами, які були наслідком однобічності джерел: «[...] Не лише чужинці, а й ми самі, – пише дослідник, – привикли дивитись на Хмельниччину, головно на її перші

¹ Бібліографія [в:] Киевская старина, 1898, т. LXIII, кн. X, с. 66.

² Бібліографія [в:] Літературно-науковий вістник. Львів 1898, т. III, с. 54.

³ В. Тельвак, В. Педич, Львівська історична школа Михайла Грушевського, Львів 1996, с. 382.

⁴ М. Грушевський, Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн., Київ 1995, т. VIII, с. 83, 86, 89.

⁵ С. Томашівський, Перший зазивний лист Хмельницького [в:] Записки НТШ, Львів 1898, т. XXII–XXIV, с. 1–9. У рецензії в «Киевской старине» наведений ним текст листа назвали «правдоподібним». Див.: Киевская старина, Київ 1898, кн. X, с. 67.

⁶ М. Грушевський, Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн., т. VIII, с. 193.

⁷ С. Томашівський, Межи Пилявцями і Замостем [в:] Жерела до історії України-Руси, Львів 1913, т. VI, с. 1–152.

⁸ Ілюстрована Україна, Львів 1913, ч. II, с. 38.

⁹ І. Крип'якевич, Хмельниччина в новім освітленні [в:] Діло, Львів 1914, ч. 26, с. 2.

роки кризь скла, поставлені польськими старими і новими істориками»¹. Тож він взяв собі за завдання зібрати якомога більше джерел до її історії, і, докладно вивчивши їх, спробувати розв'язати неточності та суперечності, щоби навіть «із односторонніх свідчень витеребити зерно історичної правди чи прийти до неї близько»².

У роботі зроблено ретельний критичний огляд висновків попередніх дослідників, звернено увагу на їхні методологічні помилки. Насамперед, на думку С. Томашівського, політичний аспект війни не може бути належно оцінений без огляду на її військову складову, а такого зіставлення ніхто з істориків ще не робив. Твердження про світогляд Б. Хмельницького та козацької старшини, який начебто виробився тільки після повернення з Галичини наприкінці 1648 р. до Києва, С. Томашівський вважав у своїй основі помилковим. Він розглянув події осені 1648 р. з позицій тих докорів, які висувалися в історіографії проти Б. Хмельницького як політика і стратега («недостача рішучості», «даремне гаяння часу під Львовом» та ін.). Аналізуючи хід військової ради в Старокостянтиніві, яка відбулася після Пилявецької битви, 23 вересня 1648 р., учений спростував висновки польського історика В. Коховського про те, що рішення іти на Захід було прийнято внаслідок «уступки домаганням черни» (ми вже зазначали, що він сам притримувався подібних поглядів у своїх ранніх студіях).

Опрацювавши весь комплекс матеріалів, С. Томашівський висунув нову гіпотезу про те, що Б. Хмельницький повів своє військо далеко на Захід не з метою здобуття Галичини і знищення Польщі, а лише з причин суто тактичних, щоби забезпечити собі панування над Дніпром. Серед них історик виділив, зокрема, бажання Б. Хмельницького не дати розбитим польським військами зібратися, спаралізувати їхні дії, нагнати страх на Польщу і тим зробити її податнішою на українські домагання, здобути посередній вплив на вибори нового короля тощо. І, звичайно, одним із мотивів походу Б. Хмельницького на Захід, на думку С. Томашівського, був погляд на позицію татар. Б. Хмельницький не хотів виставляти власні землі на татарський грабіж (вчений допускав, що такі погрози з їхнього боку були), а волів повести їх далі, «де знайдеться плата за їх союз»³.

Один із найкращих знавців епохи Б. Хмельницького Іван Крип'якевич згодом у своєму фундаментальному підручнику з історії України підтвердив зазначену тезу С. Томашівського про причини походу Хмельницького на Захід⁴. Визначивши мету козацького походу і його показово демонстраційний характер, С. Томашівський ґрунтовно розглянув процес воєнної кампанії, яка дуже суперечливо трактувалася попередніми дослідниками. Торкаючись проблеми чисельності козацької армії під Львовом, учений відкинув як хибні наведені польським істориком Людвіком Кубалею дані, зауваживши, що означену ним кількість війська (приблизно півмільйона) потрібно істотно зменшити.

Причину такого перебільшення він вбачав у намаганні поляків піднести свою заслугу в обороні Львова. Дослідник вважав, що вони не зовсім розуміли

¹ С. Томашівський, *Межи Пилявцями і Замостям*, с. 2.

² Там само, с. 2.

³ Там само, с. 10.

⁴ І. Крип'якевич, *Історія України*, Львів 1990, с. 174.

характер української армії, не бачили суттєвої різниці між козаками і селянськими загонами, які «мали лише відносну мілітарну вартість»¹.

Історик детально зупинився на характеристиці селянських частин не лише тому, що вони творили ліве, радикальне, крило української політики того часу, а й тому, що вони відігравали головну роль в облозі Львова, де регулярні козацькі загони майже не брали активної участі у воєнних операціях. Дослідник по-новому, детально – день за днем – відтворив облогу українськими військами міста, спростовуючи фантазії польського автора Б. Зіморовича, який втік тоді зі Львова, а відтак описав облогу з чужих слів. Опираючись на історичні документи, С. Томашівський категорично відкинув твердження про жажливі грабування передмість і ті варварства, які польська історична традиція приписувала військам Б. Хмельницького. Він зауважив, що гетьман заборонив робити непотрібні шкоди і під стінами Львова дав багато свідчень своєї гуманності. Історик навів дивовижний факт про те, що Б. Хмельницький подбав, щоб обложеному місту «не хибувало води», наказавши козацьким частинам оточити долину, щоб ніхто не міг зруйнувати водогін².

Говорячи про відкуп Львова, С. Томашівський описав перебіг переговорів та навів листи Б. Хмельницького до магістрату. Різні цифри викупу, що траплялися у старій і новій історичній літературі та джерелах, історик пояснив тим, що до нього була включена велика частина товару, який оцінювався неоднаково. Цікаво, що Б. Хмельницький дещо з цінних церковних речей, даних йому як відкуп, відіслав назад до церков. С. Томашівський подав суму відкупу Львова у грошах – 220 000 злотих, що становила лише шосту частину того, що взяв з міста Я. Вишневецький на його оборону (1,5 млн злотих)³.

Не обминув своєю увагою вчений також проблему, пов'язану з львівськими євреями. Історик єврейської громади Львова Маєр Балабан стверджував, нібито Б. Хмельницький, довідавшись, що пани з міста втекли, домагався видати йому всіх євреїв. С. Томашівський назвав таке твердження містифікацією⁴, оскільки навіть поважний єврейський хроніст Ганновер ніде про це нічого не написав, не було про це жодної згадки також в інших документах. Навпаки, зазначив історик, пропозицію львівського магістрату «стягнути з жидів стільки, стільки сам зможе» Б. Хмельницький відхилив. Дослідник звернув увагу також на те, що оборонці Львова не могли пояснити таку гуманність з боку Б. Хмельницького і тому говорили, що лише «Боже чудо врятувало безпомічне місто».

Не маючи автентичного тексту з докладним означенням домагань Б. Хмельницького від новообраного короля, на вибір якого, як вважав дослідник, він мав певний вплив, С. Томашівський відтворив їх з поодиноких згадок у документах та записках сучасників. Він виділив у вимогах козацького гетьмана чотири принципові пункти: 1) загальна амністія; 2) повернення давніх вольностей і збільшення реєстру; 3) заборона польському війську переступати за річку

---

¹ С. Томашівський, *Межи Пилявцями і Замостєм*, с. 40.

² Там само, с. 45.

³ Там само, с. 63.

⁴ Там само, с. 127.

Случ; 4) скасування релігійної унії і повернення всіх православних православній церкві¹.

Молодий учений звернув увагу на те, що у другому і третьому пунктах виразно висловлена ідея основного перевороту в політичних відносинах Польщі і України: ідея «державно-правової окремішності козацької території», яка становила більш ніж половину українських земель. С. Томашівський дійшов висновку, що національно-політична свідомість Б. Хмельницького вже чітко визначилася під мурами Львова, а не після його повернення до Києва, як стверджували попередні історики. Так, на думку дослідника, до своїх воєнних перемог гетьман додав великий дипломатичний успіх. Цікаво, що Б. Хмельницький не надавав великої ваги конкретним відповідям короля на свої домагання, бо і без того, вважав історик, мав достатній моральний успіх своєї політики, і тому козацьке військо, не чекаючи відповіді з Варшави, повернуло додому, в Україну².

Праця С. Томашівського хронологічно охопила лише два місяці визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, але навіть у такій обмеженій у часі темі автору вдалося досягти серйозних теоретичних висновків, які відкривали нові горизонти для наступних історичних досліджень. Автор зміг дати не тільки поверховий огляд подій, а й вникнув у суть історичних процесів, зробив багато важливих заміток про структуру Хмельниччини і провідні напрями тодішньої політики українського гетьмана. Зроблені С. Томашівським на основі опрацьованого джерельного матеріалу висновки, по-новому висвітлювали політику Б. Хмельницького під час походу в Галичину у 1648 р. і були цінним внеском ученого в опрацювання цієї проблеми українською історіографією.

Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького знайшла свого зацікавленого дослідника в особі іншого львівського вихованця М. Грушевського Мирона Кордуби. Навчання у Віденському університеті, що тоді був відомим центром вивчення дипломатичних відносин, сприяло його науково-дослідницькому вибору. Лекції вчених зі світовими іменами – М. Бюдінгера, Е. Мільбахера, О. Редліха, А. Франціса, А. Пенка, В. Томашека і, особливо, професора Альфреда Франца Пшібрама дали ґрунтовну основу молодому істориком для його майбутніх досліджень. Під керівництвом професора А. Прібмана у Віденському державному архіві він опрацював документальні матеріали венеціанського дипломатичного архіву з тих часів, коли Венеція була під протекторатом Австрії. На їхній основі галицький дослідник підготував серйозну роботу³, у якій по-новому трактував деякі проблеми дипломатичної історії періоду козацької революції.

М. Кордуба ретельно вивчив листи венецького посла у Відні Ніколо Сагредо, котрий безпосередньо займався підготовкою посольства до козаків від свого імені, оскільки Венецька республіка відразу не хотіла виставлятися, не маючи певності, що Б. Хмельницький прийме їхнього посла. У цих листах історик знайшов дуже цікаві подробиці щодо особи українського гетьмана, зокрема свідчення про його вік – 54 роки⁴. Так ще одним, раніше не знаним джерелом, він

¹ Там само, с. 99.

² Там само, с. 109.

³ М. Кордуба, Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) [в:] Записки НТШ, Львів 1907, т. LXXVIII, с. 51–89.

⁴ Там само, с. 67–68.

зміг перевірити вже відомі дані. З листа папського нунція у Варшаві Торреса до Сагрето вчений навів його слова про те, що послові (а ним став за порадою Торреса Альберто Віміна) буде достатньо знання латинської та італійської мов, бо Б. Хмельницький ці мови добре розуміє¹. М. Кордуба зауважив, що «інформація нунція тільки в частині була правдива. Вправді знав Хмельницький латинську мову і на тій мові він говорив з венецьким послом, але італійської мови не знав ні гетьман, ні ніхто серед старшин»². Історик документально спростував загальноприйнятту думку про те, що король Ян Казимир не знав про посольство Альберто Віміна до козаків.

Метою нового посла дослідник вважав спробу схилити Б. Хмельницького до війни з Туреччиною, з якою Венеція вела затяжну боротьбу. Він докладно вивчив звіти австрійських послів Шмідта і Ренігера з Царгорода, які чітко вказували на плани Венеції, щоб Б. Хмельницький «приложив свою сильну руку до цієї війни»³. Однак, зробив висновок історик, метою посольства не було безпосереднє укладання якогось договору (як вважали попередні дослідники), а найімовірніше, підготовка ґрунту до спільного порозуміння для майбутнього офіційного посольства. Дослідник докладно реконструював подорож Віміна по Україні на основі його опису⁴, доповнюючи іншими архівними матеріалами. Особливу увагу він звернув на дані венецького посла про добробут в Україні, що суперечило вже усталеним в історіографії поглядам про страшне її знищення і спустошення. Ціна продуктів, наведена Віміною⁵, відрізнялася від даних Миколи Костомарова про велику дорожнечу в Україні в ту пору. На жаль, молодий учений тільки констатував наведені суперечності, не зазначивши чітко своєї думки про їх причини.

Докладно описав М. Кордуба також переговори Віміна з Б. Хмельницьким, протягом яких відбулися, зазначив він, три зустрічі між ними. Історик акцентував увагу на великому дипломатичному хисті українського гетьмана, який не бажав бути втягненим у війну з Туреччиною і водночас не хотів різкою відмовою рвати «тої нитки, яка завязувалася між ним і Венецією»⁶. Він робив свою можливу допомогу у війні безпосередньо залежною від участі в ній татар, бо це на певний час забезпечило б спокій на південних кордонах України. З формального боку, наголосив історик, посольство Віміна мало негативний результат (цей висновок був загальноприйнятий у тодішній історіографії), але, на його думку, позитивним наслідком цих зустрічей було те, що обидві сторони мали всі підстави вважати їх основою для подальших переговорів, які планувалися, але через загострення відносин між Польщею і козаками не відбулися⁷.

---

¹ Там само, с. 71.

² Там само, с. 54.

³ Там само, с. 59.

⁴ Переклад з латинської мови опису А. Віміна зі своїми коментарями зробив український історик Никандр Молчановський і опублікував у журналі «Киевская старина» (1900, т. LXVIII, кн. I, с. 62–75). Позитивною рецензією на неї відгукнувся С. Томашівський. Див.: Записки НТШ, Львів 1901, т. XL, с. 13–15.

⁵ М. Кордуба, Венецьке посольство до Хмельницького..., с. 79–81.

⁶ Там само, с. 65.

⁷ Там само, с. 66.

Отже, на підставі опрацьованого джерельного матеріалу М. Кордубі вдалося відтворити ще одну сторінку історії широких дипломатичних зносин Б. Хмельницького, які свідчили про вагу і значення, яке здобула молода козацька держава серед європейських країн. Після консультацій з М. Грушевським М. Кордуба вирішив не чекати, доки збереться ціла збірка актів, а «долучити їх до розвідки на ту моду, як роблять французькі учені». Надруковані в додатках документи, які він подав до своєї роботи, особливо листи і звіти посла Віміні, певним чином збагатили джерельну базу дослідження Хмельниччини¹. Шкода, що ці оригінальні документи історик надрукував не повністю, а лише навів витяги з них, що, звичайно, зменшувало наукову вартість додатків.

Ще одна дипломатична акція, пов'язана зі спробою австрійського посередництва між Польщею і Б. Хмельницьким, стала предметом історичного дослідження М. Кордуби². Взагалі, ця проблема вже була порушена в історіографії, але ще не знайшла остаточного розв'язання. Про посольство Фердинанда III до козаків згадував польський історик В. Коховський, щоправда дуже поверхнево і не в усьому відповідно до історичних подій. Побіжно про це також писали М. Костомаров, В. Соловйов та «Історія Русів». Однак, усі вони покликувались на лист Б. Хмельницького до російського царя від 13 березня 1657 р., в якому гетьман, з огляду на тодішнє політичне становище і з метою маскування своїх власних планів, дещо тенденційно, вважав дослідник, представив місію цісарського посольства до Чигириня.

Критичний аналіз та влучну інтерпретацію джерел щодо цього посольства вперше здійснив молодий галицький учений у спеціальній розвідці. Основуючись на документах, які він знайшов у віденських архівах, зокрема, на протоколах засідань цісарської таємної ради, М. Кордуба висловив здогад, що вперше польський король Ян Казимир звернувся з проханням до цісаря про посередництво на початку 1656 р.

Своє твердження він обґрунтував інформацією із записки члена цісарської таємної ради Вальроде³. Інших звісток про це в історіографії ще не було. На думку М. Кордуби, процес дипломатичного посередництва Австрії значно прискорили звістки про те, що Хмельницький веде переговори зі шведським королем. Донесення одного з найкращих австрійських дипломатів того часу Лізоля від 7 квітня 1656 р. про прихід козацьких послів до Карла X Густава (його історик наводить у додатках до праці), були яскравим доказом цього⁴.

Дослідник докладно опрацював протоколи наради австрійських міністрів, де розглядалася справа посольства до Б. Хмельницького. На основі архівних документів він дав характеристику очільника посольства до козаків. Ним став архієпископ з Мартинополя Петро Парчевич. Історик звернув увагу, що на його вибір могло вплинути те, що цей активний діяч за звільнення південних слов'ян з-під турецького поневолення, болгарин за походженням, знав «козацьку мову»⁵.

¹ М. Кордуба, Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.), с. 66–89.

² М. Кордуба, Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею [в:] Записки НТШ, Львів 1908, т. LXXXIV, с. 5–32.

³ Там само, с. 10.

⁴ Там само, с. 9.

⁵ Там само, с. 13.

На основі записок капелана Марціановича, який виконував обов'язки секретаря посольства, дослідник докладно описав подорож царської делегації в Україну. Він зауважив, що у звітах Марціанович, безперечно, перебільшував різні небезпеки, які загрожували посольству в дорозі, і занадто чорними фарбами змальовував зруйнування тих країв, через які йому доводилося їхати. Водночас, М. Кордуба зробив надзвичайно цікаві порівняння з описами венецького посла Віміні, який переїжджав майже тією самою дорогою шість років перед тим (1650 р.). Вони привели його до висновку про значне нищення, яке принесла клькарічна війна українським землям.

Дослідник виклав своє бачення причин, які спонукали Б. Хмельницького переслати вірчі грамоти австрійського посольства до Москви та писати у своєму листі до царя, що послы намагаються відтягнути козаків від Росії, обіцяючи їм у Польщі вольності і цілковите усунення шляхти з української території. Цим гетьман, переконаний він, намагався вбити клин між віленськими союзниками – Польщею та Москвою¹. Так, підсумував історик, Б. Хмельницький дуже вміло використав прибуття австрійського посольства у своїх інтересах. Оцінюючи загальні результати посередництва віденського двору, М. Кордуба вважав, що, хоч воно і не дало прямих «позитивних вислідів, але все-таки оставило одверте поле для дальших змагань у сім напрямі»².

Отже, згадана праця М. Кордуби, в якій він на основі низки нових джерел глибоко дослідив і яскраво висвітлив цікаву сторінку дипломатичних дій Б. Хмельницького, не лише заповнила певну прогалину у вітчизняній історичній науці, а й істотно розширила уявлення про характер та основні напрями його зовнішньополітичної діяльності.

М. Грушевський високо цінував дослідницький талант свого учня, особливо в галузі пошукової роботи в архівах. У 1907–1909 рр. він відрядив М. Кордубу від археографічної комісії вивчати архіви Москви, Бухареста і Відня. Варто зазначити, що молодий історик вже мав певний досвід роботи з документами, адже під час служби у бібліотеці Віденського університету (1898–1900 рр.) він ґрунтовно опрацював багато матеріалів Віденського державного архіву. Листи М. Кордуби до М. Грушевського свідчать про те, що професор постійно допомагав молодому досліднику. Результатом продуктивної роботи М. Кордуби в архівах була цінна збірка першоджерел, які стосувалися в основному дипломатичної історії періоду Хмельниччини³.

У Москві молодий дослідник зміг опрацювати матеріали польського архіву лише частково (цей архів ще навіть не був інвентаризований), узявши з нього акти, які стосувалися відносин між семигородським князем Юрієм II Ракоці та Хмельницьким і Польщею. Взагалі, М. Кордуба збирався підготувати

---

¹ Там само, с. 21–22.

² Там само, с. 25. Історик Теодор Мацьків у своїй статті про царське посольство до Б. Хмельницького підтверджує висновок М. Кордуби, що місію П. Парчевича було використано в інтересах козацької держави. Див.: Т. Мацьків, Цісарське посольство до Б. Хмельницького у 1657 році у світлі австрійських документів [в:] Український історик, 1974, ч. 4, с. 9, 10, 15.

³ М. Кордуба, Жерела до історії України-Руси, т. XII (Акти до Хмельниччини (1648–1657)). Матеріали до історії української козаччини, т. V), Львів 1911, 547 с.

окрему монографію про політику Юрія II Ракоці, про що він писав у листі до М. Грушевського: «[...] Зв'язався з Томашівським (за вашою радою), і той відмовився від роботи про Ракоція, яку збирався писати». Проте, на превеликий жаль, запланована монографія так і не була написана. Частина матеріалів московського архіву щодо дипломатичних зносин семигородського князя з Б. Хмельницьким, історик використав у вступній розвідці до згаданої збірки документів¹.

У цій розвідці дослідник зробив докладний огляд міжнародного становища і дипломатичних зусиль різних зацікавлених європейських держав після смерті польського короля Владислава IV. М. Кордуба детально проаналізував табори прихильників обох головних претендентів на корону – Яна Казимира і Карла Фердинанда, що були братами померлого короля. На основі вивчення листів вельмож і сенаторів він змалював образ «партійних» угруповань, подав загальну картину розташування сил в останнітижні перед елекційним сеймом. Історик звернув увагу також на третю кандидатуру – семигородського князя Юрія II Ракоці. Він навів документ, який містить першу згадку про нього як претендента на польський престол – це звіт посла брандербурзького електора Говербека від 24 червня 1648 р.² У зв'язку з тим, що справа про третю кандидатуру в історіографії була ще мало досліджена, а вона, на його думку, в польсько-українських стосунках того часу відіграла немаловажну роль, М. Кордуба зупинився на ній досить детально.

Найбільш цінним у дослідженні М. Кордуби був його ґрунтовний аналіз ставлення Б. Хмельницького до передвиборних справ у Польщі. «Вість про смерть короля, – пише вчений, – розв'язала руки гетьманові, бо тепер міг безпечно голосити світові, що його затії звертаються виключно проти шляхти, а не проти короля»³. Дослідник вважав, що в боротьбі за польську корону Б. Хмельницький зайняв спочатку доволі нечітку позицію. Проте симпатії гетьмана поволі схилилися на бік, як він помилково вважав, чужого польсько-шляхетським традиціям Яна Казимира. Загальним висновком роботи історик заперечив усталений погляд в історіографії (М. Костомарова, К. Шайнохи та Л. Кубалі) про рішучий вплив Б. Хмельницького на результат елекційного сейму.

Молодий вчений стверджував, що це агітатори Яна Казимира поширювали переконання, що за ним стоїть український гетьман і тому лише він зможе заспокоїти козаків. Однак навіть ця запізніла підтримка кандидатури Яна Казимира, на думку М. Кордуби, не була щирою⁴. Б. Хмельницький надто добре знав устрій польської держави, щоб усю надію покласти на обіцянки нововибраного короля. Саме цим, вважав історик, були зумовлені переговори Б. Хмельницького з семигородським князем (посли від Юрія II Ракоці прибули до козацького табору під Львовом), в результаті яких гетьман заручився новим союзником на випадок продовження війни.

Отже, у зазначених розвідках М. Кордуба окреслив головні аспекти зовнішньої політики Б. Хмельницького з європейськими державами, одним із

---

¹ М. Кордуба, Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV [в:] Жерела до Історії України-Руси, т. XII, Львів 1911, с. 1–60.

² М. Кордуба, Жерела до Історії України-Руси, с. 255–256.

³ М. Кордуба, Боротьба за польський престол по смерті Володислава IV, с. 12.

⁴ Там само, с. 59.

найкращих знавців якої він був. Доводиться лише шкодувати, що історик не зміг через різні обставини підготувати повний огляд західного вектору зовнішньої політики української козацької держави, хоч і заклав своїми працями важливі для нього складові ланки, спонукаючи інших дослідників продовжувати творчі пошуки у цьому напрямі.

Так потреба реконструкції проблематики козацької революції з погляду українського історичного інтересу зумовила створення наполегливої археографічної праці, плоди якої стали основою багатьох новаторських, як на той час, студій і самого М. Грушевського, і його молодих вихованців. У згаданих дослідженнях С. Томашівського та М. Кордуби було представлено цілком нове бачення важливих подій Хмельниччини, котре багато в чому підважувало як спостереження українських романтиків, так і подекуди тенденційні оцінки польських та російських істориків. Загалом же, козакознавчий доробок львівського осередку й сьогодні визнається фундаментальним для української науки.

Анотація

Василь Педич, Віталій Тельвак. Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського.

Стаття присвячена аналізу праць представників львівської історичної школи Михайла Грушевського, присвячених історії Хмельниччини. Досліджено, що найбільшим здобутком молодих галицьких істориків було введення до наукового обігу значної кількості незнаного джерельного матеріалу, віднайденого в багатьох архівах Центрально-Східної Європи. На підставі нововідкритих джерел С. Томашівський та М. Кордуба запропонували цілком нове бачення важливих подій Хмельниччини, котре багато в чому підважувало як спостереження українських романтиків, так і подекуди тенденційні оцінки польських та російських істориків. Загалом же, козакознавчий доробок львівського осередку й по сьогодні визнається фундаментальним для української історичної науки.

Ключові слова: львівська історична школа Михайла Грушевського, Хмельниччина, козащина, С. Томашівський, М. Кордуба.

Streszczenie

Wasył Pedycz, Witalij Telwak. Chmielnicyzna w badaniach uczniów lwowskich Mychajła Hruszewskiego.

Artykuł poświęcony został analizie prac przedstawicieli lwowskiej szkoły historycznej Mychajła Hruszewskiego na temat historii Chmielnicyzny. Wykazano w nim, że największym osiągnięciem młodych historyków galicyjskich było wprowadzenie do obiegu naukowego znacznej ilości nieznanego materiału źródłowego, który został odnaleziony w wielu archiwach Europy Środkowo-Wschodniej. Na podstawie nowo odkrytych źródeł Stepan Tomaszewski i Myron Korduba zaproponowali zupełnie nową wizję ważnych wydarzeń dotyczących Chmielnicyzny, co pod wieloma względami podważyło przekonania ukraińskich romantyków i przeważnie tendencyjne oceny historyków polskich i rosyjskich. Ogólnie rzecz biorąc, kozakoznawstwo ośrodka lwowskiego jest nadal uznawane za fundamentalne dla ukraińskiej nauki historycznej.

Słowa kluczowe: lwowska szkoła historyczna Mychajła Hruszewskiego, Chmielnicyzna, Kozaczyzna, Stepan Tomaszewski, Myron Korduba.

Summary

Vasyl Pedych, Vitalii Telvak. Khmelnytskyi Era In research of Lviv students of Hrushevsky.

The article analyses scientific works elaborated by representatives of Lviv historical school of M. Hrushevsky on the Khmenytskyi era. Young Galician students introduced a considerable amount of previously unknown source material that had been revealed in archives of Central-Eastern Europe. The insight from this newly discovered data helped S. Tomashivsky and M. Korduba to offer a completely new vision of events belonging to Khmelnytskyi era. This vision argued with tendentious interpretations of Ukrainian romanticists as well as undermined to some extent biased evaluations of Polish and Russian historians. In general, the research on Cossack era of that time is still recognized as a fundamental for Ukrainian science.

Key words: Lviv historical school of M. Hrushevsky, Khmelnytskyi era, Cossack era, S. Tomashivskyi, M. Korduba.

Jolanta Kolbuszewska
(Łódź)

Jakiego bohatera narodowego potrzebowali Polacy u schyłku XIX stulecia?

Niniejszy tekst składa się z trzech części. Pierwszej, o charakterze definicyjnym, drugiej, w której staram się odpowiedzieć na pytanie, które z postaci historycznych zdobyły palmę pierwszeństwa w XIX-wiecznym panteonie polskich bohaterów narodowych i co o tym decydowało. W części trzeciej, na wybranym przykładzie pokazuję w jaki sposób historycy modelowali bohaterów narodowych, wzmacniając ich legendy, współtworząc mity. W swoich rozważaniach nawiązuję m. in. do badań, podejmowanych przez łódzkie historyczki; Krystynę Śreniowską, Alinę Barszczewską-Krupę czy Katarzynę Jedynakiewicz-Mróż¹.

I. Zasadniczą kategorią stojącą w centrum moich rozważań jest *bohater*, definiowany jako «wzorzec osobowy», upersonifikowany ideał grupy, reprezentant wspólnoty, «depozytariusz uznawanych przez nią wartości», a zarazem rzecznik i protektor owej zbiorowości². Wyboru bohatera dokonują członkowie społeczności, którzy się poprzez ten wybór identyfikują³. Jak podkreślił Jerzy Topolski, bohater jest wytworem zbiorowości, pełni swą rolę w wyniku konsensusu grupy i od owego konsensusu jego trwanie jako bohatera jest zależne⁴. Aby zostać «osobowym wzorcem» należało mieć określone przymioty; cechy godne pochwały, zalecane do naśladowania⁵. Swymi czynami bądź całym życiem bohater dostarczał społeczności wzorców postępowania. Był wyrazicielem niezwykle istotnych dla wspólnoty wartości. Uosabiał jej «myśl i wiarę». Bohaterowie stawali się obiektem czci i szczególnego rodzaju kultu. Biorąc pod uwagę zasięg oddziaływania wspomnianego kultu, wyodrębniano bohaterów ponadnarodowych, narodowych i lokalnych⁶. W dalszych rozważaniach skoncentruję swą uwagę na grupie drugiej.

Kreowanie bohaterów było i jest silnie związane z charakterem historii danego narodu. Szczególnie duże znaczenie w procesie tworzenia panteonu «wzorców osobowych» odgrywały okresy walki o wolność i niezależność. Jednym z ważnych narzędzi utrwalania pamięci o wybranych postaciach z przeszłości obok literatury i sztuki była historiografia.

II. Druga połowa XIX wieku w całej Europie była okresem odwoływania się do tradycji, kształtowania świadomego stosunku do własnej przeszłości, opartego na

---

¹ Zob. K. Śreniowska, *Kościuszko bohater narodowy. Opinie współczesnych i potomnych 1794-1946*, Warszawa 1973; A. Barszczewska-Krupa, *Kościuszko, w kręgu mitologii narodowej*, Łódź 1995; K. Jedynakiewicz, *Osobowość i życie codzienne Tadeusza Kościuszki*, Łódź 1996.

² Definiując kategorię «bohatera» odwołuję się do S. Czarnowskiego, *Kult bohaterów i jego społeczne podłoże. Święty Patryk bohater narodowy Irlandii*; w: tenże, *Dziela*, t. IV, Warszawa 1965; oraz M. Halbwachsa, *Społeczne ramy pamięci*, Warszawa 1969.

³ Zob. K. Kwaśniewski, *Społeczne rodowody bohaterów*, Warszawa 1977.

⁴ J. Topolski, *Bohaterowie w historii*; w: tegoż, *Teoretyczne problemy wiedzy historycznej. Antologia tekstów*, Poznań 2016, s. 223. [pierwodruk J. Topolski, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1996, s. 309- 319].

⁵ Tamże, s. 225.

⁶ Tamże, s. 232-233.

wyborze konkretnych, współcześnie przydatnych wartości. Wspomniany czas był szczególnie istotny dla rozwoju polskiej psychiki narodowej; pozbawiony państwa naród szukał remedium, konstruował mity, wizerunki bohaterów z myślą o potrzebach terażniejszości. Naród polski stawał się wspólnotą heroizującą swój byt. Świadomość społeczna opanowana została przez historycznych i współczesnych herosów, postacie rzeczywiste, legendarne i literackie¹. W połowie XIX stulecia poeci, pisarze, artyści i historycy odwołując się do przeszłości zwracali szczególną uwagę na postaci broniące suwerenności kraju albo starające się tę suwerenność odzyskać². Romantyzm wniósł do polskiej tradycji wartości związane z walką o wolność; do panteonu bohaterów trafiały postacie wewnętrznie rozdarte, toczące walkę z rzeczywistością, ograniczone epoką w jakiej przyszło im żyć. Bohaterowie tragiczni nad którymi ciążyło fatum, niemniej potrafiący kierować się dobrem narodu i działać na jego korzyść. Pozytywizm propagował kult pracy i mieszczańskie ideały. W epoce powstaniowej polski bohater narodowy sytuował się pomiędzy Królem Duchem a mieszczaninem. Dokonała się ewolucja wyobrażeń o ideale – od ziemianina-Sarmaty dobrego obywatela porzucającego wiejską idyllę by podążyć na wezwanie ojczyzny do ideału rycerza – ułana a następnie mieszczanina. Bohaterem mógł stać się każdy bez względu na status społeczny i urodzenie. Bohaterstwo stało się wyznacznikiem arystokratyzmu ducha, związane było z aktywizmem, często wypływało z niezgody na zastaną rzeczywistość³. Podstawowymi wartościami cechującymi polskich bohaterów było umiłowanie wolności, prawość, ofiarność, rozważa, talent wojskowy i polityczny, altruizm – podporządkowanie interesów własnych dobru ojczyzny, przywiązanie do tradycji oraz umiarkowany (nierewolucyjny) program społeczny⁴. Na przełomie stuleci, w okresie demontażu dawnych struktur społecznych i kulturowych, budowy nowych systemów politycznych, bohaterowie przybierali różne pozy – od «nosicieli partykularnych wartości» warstwy społecznej i narodu, po uniwersalistyczne koncepcje ogólnoludzkich herosów. Uosabiali wartości ziemiańskie, szlacheckie, miejskie a nawet chłopskie. Ich «kariera» odzwierciedlała najważniejsze procesy zachodzące w tym czasie w społeczeństwie. Jednak jak słusznie zauważyła Magdalena Micińska, polski bohater narodowy korzystał najwięcej z romantycznego etosu walki i ofiary. Walczący z bronią w rękę byli wyraźnie preferowani, zwłaszcza w sytuacji gdy Europa stanęła w obliczu wojny. Najbardziej aktualny i nośny stał się wówczas wzorzec «realizatora romantycznego imperatywu czynu zbrojnego»⁵.

Przechodząc do XIX-stowiecznego panteonu polskich bohaterów narodowych dostrzeżemy, iż niekwestionowanym leaderem, postacią numer jeden był w nim Tadeusz Kościuszko. Inni wyróżniający się męstwem, odwagą i ważnymi przymiotami

---

¹ Szerzej zob. N. Bończa-Tomaszewski, *Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2006, s. 144-157.

² Zob. M. Micińska, *Między Królem Duchem a mieszczaninem. Obraz bohatera narodowego w piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX w. (1890-1914)*, Wrocław 1999, s. 11-15.

³ Zob. I. Kościeszka, *Czyn jako wyznacznik wielkości bohatera. O neoromantycznych ideałach polskiej historiografii*, «Roczniki Humanistyczne», t. LVI, z. 2, 2008, s. 209-227.

⁴ Szerzej o bohaterach narodowych w polskiej historiografii drugiej połowy i schyłku XIX stulecia zob. J. Kolbuszewska, *Polski bohater narodowy, w: teje, Tadeusz Korzon (1839-1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi*, Łódź 2011, s. 244-278.

⁵ M. Micińska, *Między Królem Duchem a...*, s. 465-467.

ducha, nie zdobyli aż takiej ogólnonarodowej pozycji pozostając herosami lokalnymi, bądź bohaterami danej walki; wojny; powstania etc. Co zadecydowało o wyjątkowości Kościuszki, który u progu kariery nie cieszył się zbyt wielkim poparciem współczesnych¹ i którego mit, «czerpał soki» zaledwie z kilku miesięcy insurekcji?² Dlaczego na wiele dziesiątek lat stał się on przewodnikiem irredentystycznych działań kolejnych pokoleń Polaków?

Odpowiadając na tak postawione pytanie warto zwrócić uwagę, iż mimo klęski insurekcji, której następstwem był trzeci rozbiór Polski, Kościuszkę nie zapisał się w pamięci Polaków jako bohater przegrany. Wręcz przeciwnie, kolejne pokolenia widziały w nim wzorowego patriotę, szlachetnego rycerza, który podniósł miecz w obronie konającej ojczyzny. Pod wieloma względami reprezentował on nowe wartości. W przeciwieństwie do dawnych «wodzów z urodzenia» był fachowcem (autorytetem epistemicznym³) – generałem wykształconym w zakresie wojskowej inżynierii i sztuki fortyfikacji. Reprezentował typ antysarmacki w stroju i obyczajach. Był republikaninem wykształconym na wzorach francuskich i amerykańskich. Nie imponował śmiałością czynu ani rycerską brawurą. Zachowywał chłodną rozwagę, czekał aż «rzecz dojrzeje», skrupulatnie planował. Czyny wojenne Kościuszki porównywano do osiągnięć Jana III Sobieskiego, dostrzegając w Naczelniku spadkobiercę świetności oręża polskiego. Były to jednak typy znacznie różniące się od siebie. Kościuszkę był opanowany, nie gonił za rozgłosem, nie należał do ryzykantów, dawał jednak dowody odwagi i potrafił pociągnąć za sobą żołnierzy. Stanowił zupełne przeciwieństwo sarmackich wodzów w zakresie demonstrowania swej pozycji np. okazałością stroju; trudno było odróżnić go na polu bitwy od innych oficerów i żołnierzy. Jego postawa daleka była od ostentacji i blichtru⁴. Znosił twardą żołnierską dolę. Odmawiając sobie wygod, pozbawiony ambicji błyszczenia wydawał się zwiastunem moralnego odrodzenia narodu, zwycięstwa surowej cnoty i poczciwości starszylacheckiej.

Kościuszkę stał się symbolem zjednoczenia «starego» z «nowym». Na podwładnych oddziaływał nie tyle pozycją jaką zajmował, co siłą swego przykładu i apelami do sumienia i obywatelskiego honoru. Był małomówny, dość poważny i surowy; nie posiadał cech przydatnych salonowcom. Niektórzy uważali go za człowieka słabego, zbyt miękkiego. Mimo to cieszył się szacunkiem i sympatią ogółu. Krąg jego wielbicieli był bardzo szeroki i różnorodny; od chłopów i Żydów począwszy, na szlachcie i arystokracji kończąc. Ufano mu ze względu na jawność działania, «czystość rąk» i intencji. Widziano w nim wykonawcę woli narodu, dzierżącego władzę jedynie na czas powstania; wcielenie cnót obywatelskich. Odrzucając bogactwa, honory i godności, Kościuszkę ratować miał cześć i sławę imienia polskiego. Wierzono iż jest odrodzicielem dawnej tężyzny wojskowej; spadkobiercą cnót wielkich wodzów.

Wyrastał na przełomie epok, kiedy następowało przewartościowanie pojęć politycznych, moralnych, obyczajowych. Wpisywał się w ideał wodza narodu, wywodzącego się ze «zwykłych» ludzi. Symbolizował dążenia wszystkich tych, którzy walczyli z przemocą. W przypadku kreowania legendy Kościuszki wykorzystywano

¹ K. Śreniowska, *Kościuszkę bohater narodowy...*, s. 9.

² Zob. tamże, s. 9- 55.

³ Zob. L. Ordon, *Spory o Tadeusza Kościuszkę w historiografii i literaturze w latach 1792-2016*, Warszawa 2017, s. 350 i nast.

⁴ Tamże, s. 12-16.

romantyczny schemat – wodza związanego z ludem, potrafiącego zmobilizować wszystkich do walki. Jego wyjątkowość zasadzała się na tym, iż wydawał się być ostatnim rycerzem i pierwszym obywatelem «odradzającej się ojczyzny». Insurekcja miała kończyć okres I Rzeczypospolitej i otwierać nową epokę¹. W romantycznej legendzie stała się powstaniem ogólnonarodowym, początkiem walki o niepodległość «wszystkich cnotliwych Polaków». Bitwę raclawicką włączano w obręb solidarystycznie pojmowanego braterstwa wszystkich warstw społecznych w walce o wspólną sprawę. Ubogi szlachecki szaraczek z litewskiej prowincji; Naczelnik narodu i jego chłopscy żołnierze uosabiali dokonujący się w polskiej mitologii patriotycznej proces demokratyzacji bohaterstwa.

Reasumując, Kościuszko był bohaterem uniwersalnym. Łączył w sobie rozmaite przeciwstawne cechy: «starą» i «nową» Polskę, szlachtę i lud, ideały romantyczne i pozytywistyczne, poryw ducha i fachowe wykształcenie, egzaltowane uczucia i zdrowy rozsądek. Był człowiekiem środka, nosicielem powszechnie akceptowanych wartości takich jak niechęć do czynów gwałtownych, dyktatury, przemocy. W dobie walk o niepodległość wszystkie warstwy społeczne odczuwały potrzebę osobowego wcielenia mitu patriotycznego, postaci o wymiarze uniwersalnym². Dwa fakty z dziejów insurekcji wpłynęły decydująco na kształtowanie się legendy Kościuszki – bitwa raclawicka – symbol ludowego zwycięstwa i maciejowicka – szlachetna klęska; męczeństwo. Panteon polskich bohaterów na trwałe poszerzył się o postać owładniętą wolą poświęcenia się za wolność ojczyzny, bezinteresownego, cnotliwego, ludowego, nieustraszonego demokrate, który wiedział do czego jest zdolny «naród pod bronią». Kościuszko okazał się przyjacielem wszystkich Polaków, którym na sercu leżała niepodległość. Uosabiał ducha buntu krzywdzonego narodu. Była autorytetem wewnętrznym; Polacy byli gotowi dobrowolnie podporządkować się ideom, które uosabiał; autorytetem wyzwalającym³.

Mimo, iż wszystkie klasy/grupy/stany narodu polskiego uznały Kościuszkę za czołowego bohatera, nie przestawał on budzić kontrowersji. Jego biografię i działanie interpretowano w zależności od wyznawanych wartości, poglądów politycznych i zmieniającej się rzeczywistości. Wspomniane spory nie pomniejszyły jednak znaczenia herosa⁴.

III. Do rozwoju i umocnienia legendy kościuszkowskiej u schyłku XIX wieku przyczynił się autor poświęconej mu pierwszej naukowej, opartej na bogatych źródłach monografii, Tadeusz Korzon. Jego *Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta. Poprzedzona rzutem oka na dzieje Muzeum Narodowego w Rapperswilu i katalogiem zbiorów kościuszkowskich w tymże Muzeum przechowywanych* (Kraków 1894) ukazała się w nieprzypadkowym momencie; w setną rocznicę wybuchu powstania. Z okazji wspomnianej rocznicy opublikowano jeszcze kilka prac poświęconych Kościuszce,

---

¹ Zob. M. Janion, *Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury*, Kraków 2006, s. 260.

² Szerzej zob. M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Warszawa 1978, s. 250-273.

³ Zob. L. Ordon, *Spory o Tadeusza Kościuszkę...*, s. 350.

⁴ Szerzej zob. K. Sreniowska, *Kościuszko bohater narodowy...*; L. Ordon, *Spory o Tadeusza Kościuszkę...*

żadna nie dorównała jednak poziomem dziełu Korzona¹. Bohaterowi poświęcił historyk również utrzymane w duchu apologetycznym *Kim i czym był Kościuszko* (1894) oraz *Vademecum kościuszkowskie* (1917). Jaki obraz bohatera wyłaniał się z korzonowskich opracowań?

Warszawski historyk wyposażył Kościuszkę w takie cechy jak bezinteresowność, altruizm, pogarda dla pieniądza, wierność ideałom, rezygnacja z zaszczytów. Męstwo idące w parze z poszanowaniem krwi żołnierskiej. Postać Naczelnika promować miała ideę walki opartej na własnej sile bez oglądania się na złudną pomoc obcych². Korzonowski Kościuszko to również potomek patriotycznego rodu, «swojak», który w spadku po przodkach otrzymał bogate dziedzictwo intelektualne, duchowe, cywilizacyjne; czerpał obficie z klimatu kulturowego Ziemi Nowogródzkiej i Polesia³. Był dziedzicem dwóch światów; łączył idee tradycyjnego społeczeństwa i nowoczesności. Miał szlachetnych przodków i piękny rodowód. Wyrastał w polskiej tradycji i dochował jej wierności. Sporo w nim było z romantycznego herosa; wszak zdaniem Korzona, urodził się po to, by kochać i cierpieć; «*nikt inny nie osiągał jego miary w mądrości, męstwie wszechstronnym i umiejętności nabytej w trudach życia, kierowanego nieustannie od dawna jednemu celowi: uratowaniu Ojczyzny*»⁴. Dla niej miał wyrzec się szczęścia osobistego. Zawód miłosny i brak możliwości służenia krajowi pchnąć go miały za ocean. W Ameryce wypracował «*system pojęć i przekonań w sprawach państwowych i społecznych*»⁵. Stamtąd pochodzić miało jego współczucie dla doli niewolników a także chłopów pańszczyźnianych; «*spędził parę lat w Stanach Południowych, gdzie napatrzył się na ciężką pracę i niewolę murzynów. Osiadłszy w Siechnowiczach wśród «białych», wśród współziomków i współrodaków, czyż mógł dręczyć Michalków, Maksymów jak plantator amerykański swoich murzynów?*»⁶. Wedle Korzona, Kościuszko z każdej sytuacji potrafił czerpać naukę. W Ameryce zafascynowawszy się republikańską prostotą Waszyngtona, do kraju powrócił «*z głową uzdrowioną od obłędu szlachty polskiej, mędrzy znajomością sztuki zwyciężania potęgi większej siłami słabszymi, mężny i do bohaterstwa wdrożony*»⁷.

W korzonowskim obrazie bohatera z łatwością dostrzeżemy, iż z cechami rycerza-wojownika sąsiadowały ideały mieszczańskie, które przejawiały się w dążeniu do wiedzy a także karierze selfmademana, ubogiego szlachcica litewskiego, który ciężką pracą i talentem «wyrósł na olbrzyma»⁸. Mieszczański etos promował skromność, toteż Korzon z upodobaniem podkreślał, iż Naczelnik wiodł ascetyczne życie «*kazał sobie reperować ubranie; surdut granatowy pochodził z dawnego czasu bo znacznie był poszarzały*»⁹. Ważną cechą charakteru Kościuszki, akcentowaną przez

¹ Zob. M. Micińska, *Gołąb i Orzeł. Obchody rocznic Kościuszkowskich w latach 1894 i 1917*, Warszawa 1997, s. 170-171.

² Wedle Korzona, Legiony Dąbrowskiego były wojskiem najemnym.

³ T. Korzon, *Kościuszko. Biografia z dokumentów wysnuta. Poprzedzona rzutem oka na dzieje Muzeum Narodowego w Rapperswilu i katalogiem zbiorów kościuszkowskich w tymże Muzeum przechowywanych*, Kraków 1894, s. 66.

⁴ Tamże, s. 450.

⁵ Tamże, s. 174.

⁶ T. Korzon, *Kim i czym był Kościuszko*, wyd. II, Warszawa-Kraków 1907, s. 67.

⁷ Tamże, s. 62.

⁸ T. Korzon, *Kościuszko. Biografia...*, s. 533.

⁹ Tamże, s. 535.

historyka była łagodność, «miętkość w używaniu środków represyjnych, w osłanianiu osób i nazwisk na których ciążyła klątwa powszechna za winy przeciwko narodowi. Synowie powieszonoego hetmana Ożarowskiego zostali przy swoich stopniach w wojsku [...], urzędowe zaś ogłoszenie Rady Tymczasowej zalecało ludowi aby ich czci nie obarczała wina ojca»¹. Łagodność nie oznaczała jednak słabości i braku zdecydowania «Obok tej miętkości, delikatności i zupełnej bezinteresowności posiadał przecie Kościuszko dość energii, żeby wymagać od podwładnych i od narodu nieograniczonego dla sprawy krajowej poświęcenia i żeby w swej bezpośredniej komendzie należyty porządek służbowy utrzymać»². Brak gwałtowności sprzyjał pojednaniu szerokich rzesz społeczeństwa. Symbolizował ważny z perspektywy XIX-wiecznej kultury triumf rozumu i rozważli nad emocjami.

Ukazując postać Kościuszki, «najważniejszego i jedynego» wzorca osobowego, Korzon podkreślał jego nietypowość i szczególne zasługi oddane narodowi w czasie, gdy inni ten naród zawiedli. Stałym elementem korzonowskich narracji było kontrastowanie promowanych postaci z osobami stanowiącymi ich przeciwieństwo. W monografiach poświęconych Kościuszcze czy Janowi III Sobieskiemu, mamy do czynienia z ducha romantycznym-dychotomicznym obraz polskiej społeczności, w którym po jednej stronie znajdowali się gotowi do ofiar w obronie wolności patrioci, po drugiej, współpracujący z wrogiem zdraycy.

Korzon wydawał się podzielać Carlyle'owską ideą bohatera «przewodnika ludzkości, wzorodawcy, twórcy wszystkiego, co całe zbiorowisko ludzi zdołało osiągnąć»³. Wielki człowiek był «błyskawicą z niebios tryskającą; reszta ludzi oczekiwała go jako materiał palny by też zapłonąć»⁴.

Warszawski historyk swym autorytetem osłonił legendę, jednocześnie stając na czele jej gorliwych współwyznawców. Silnie oddziaływującym elementem rzeczony legendy była wizja śmierci bohatera. Wypowiedziane tuż przed nią słowa wieńczyły cały piękny żywot Naczelnika. Wedle Korzona a wbrew powszechnym sądom, umierający Kościuszko miał powiedzieć nie «finis Poloniae» ale «Resurge, o Polonia»⁵.

Modelowana na różne sposoby postać Kościuszki, jednoczyła Polaków. Bez względu na opcje i poglądy polityczne a także dzielnice w której przyszło żyć podzielonemu narodowi, gwiazda bohatera wszędzie jaśniała pełnym blaskiem. Podobnie rzecz wyglądała w odniesieniu do historyków. Zarówno ci, którym bliskie były ideały konserwatywne, jak i liberalne, cenili Kościuszkę i przekonywali o jego wielkości choć nieco inaczej rozkładali akcenty. Wśród opracowań historycznych przełomu stuleci odnajdziemy wypowiedzi apologetyczne (Korzon, Chołoniewski, Koneczny⁶) i bardziej stonowane, w większości jednak w tonie aprobatywnym¹.

¹ T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski* ..., t. VI, Kraków – Warszawa 1898, s. 39-40.

² Tamże, s. 41.

³ T. Carlyle, *Bohaterowie. Cześć dla bohaterów i pierwiastek bohaterstwa w historii*, Kraków – Warszawa 1892, s. 1-2.

⁴ Tamże, s. 113.

⁵ T. Korzon, *Kościuszko. Biografia*..., s. 453.

⁶ A. Chołoniewski, *Tadeusz Kościuszko*, Lwów 1902; F. Koneczny, *Istota wielkości Tadeusza Kościuszki*, «Przegląd Powszechny» VI 1907, s. 409-442.

Z utrwalonym przez Korzona mitem Kościuszki, na początku XX stulecia próbowali walczyć historycy skupieni wokół Szymona Askenazego². Wspomnianemu środowisku znacznie bliższa była legenda napoleońska i tacy dowódcy jak książę Józef Poniatowski czy Jan Henryk Dąbrowski³. Mit Kościuszki próbowano zastąpić innym, bardziej nośnym⁴. Demitologizujące Naczelnika prace zaczęły się pojawiać po 1905 roku. Im wyraźniej świat przygotowywał się do wojny, mocniej akcentowano zasługi Legionów Polskich i ideał walki za «wolność naszą i waszą». W wypowiedziach na temat insurekcji coraz częściej podkreślano rolę ludu i te cechy, które miały pokazywać jej podobieństwo do rewolucji francuskiej. W tym nurcie mieściła się np. praca Wacława Tokarza, *Żołnierze kościuszkowscy* (Kraków 1915), czy *Warszawa przed wybuchem powstania 16 kwietnia 1794 r.* (Kraków 1911). Sam Askenazy na temat powstania pisał, iż «nie mogło ono uratować państwa lecz w pewnym sensie ocaliło naród polski. Ocaliło mianowicie od biernego rozkładu i do dalszego czynnego uzdatniło rozwoju prątwórczy instynkt zbiorowej jedności, odrębności, niepodległości [...] Bez sprawy insurekcyjnej nie byłoby legionowej, książęco-warszawskiej, rewolucji listopadowej»⁵. Lwowski historyk ceniąc Kościuszkę upominał się o sprawiedliwą ocenę innych bohaterów epoki. Jego zdaniem przywódcę insurekcji cechować miało dążenie do jedności narodowej i zaniechanie wszelkich czynów, które mogłyby wzbudzić opór choć części społeczeństwa. Był postacią jednoczącą, poszukującą elementów wspólnych; porozumienia ponad podziałami. Promowany zaś przez Askenazego książę Józef, uosabiał czyn i aktywizm. W sytuacji narodu polskiego w latach 1900-1918 wzór księcia Józefa wydawał się Askenazemu «wychowawczo bardziej użyteczny»⁶.

Krytyka Naczelnika płynąca ze wspomnianego środowiska nie zaszkodziła jednak jego legendzie. Stale obecnej w świadomości Polaków tradycji kościuszkowskiej nie zdołała wyprzeć tradycja Legionowa czy napoleońska. Kościuszko pozostał

---

¹ Nawet tym, którzy w epoce popowstaniowej krytykowali «liberum konspiro» zdarzało się pisać o Kościuszcze niezwykle ciepło. Dla Szujskiego, był on spadkobiercą tradycji 3 majowej «synem i pierwszym nowym członkiem Polski». Obywatel nowocześniejszego narodu, umiejętnie łączącym w sobie postępowe idee i swojską tradycję. «Ów święty Kościuszko, ów patron nowej epoki, rozumiał sam jeden w owej chwili strasznej, co król i rząd znaczy, nie dał się pchnąć w ostateczność doktryny Kolltąjowskiej, bo wiedział, że by nie zratowała a zahałbiła. Jemu też temu ostatniemu a pierwszemu królowi ducha spoczywającemu obok królów naszych na Wawelu, mamy zawdzięczać, że sceny warszawskie większych nie przybrały rozmiarów, że zgon nasz piękny był, że nie w rzezi rewolucji, ale w rzezi niewinątek Pragi oddaliśmy Bogu ducha jako państwo chrześcijańskie...». Historyk bronił Kościuszkę przed przypisywaniem mu rewolucyjnych idei. Podkreślał jego szacunek dla tradycji i dorobku minionych pokoleń. Chwalił za umiarkowany program społeczny i polityczny. Przekonywał o cnocie i przymiotach moralnych; tenże, *Rzut oka na stanowisko Polski w historii powszechnej*, «Dziennik Literacki» VI-VIII 1860, s. 147; 196.

² Wcześniej z zastrzeżeniami wystąpili B. Limanowski, A. Sokołowski, A. Rembowski; zob. K. Śreniowska, *Kościuszko bohater narodowy...*; L. Ordon, *Spory o Tadeusza Kościuszkę w polskiej historiografii i literaturze w latach 1792-2016*, Warszawa 2017, s. 144-155.

³ A. Skalkowski, *O kokardę legionów*, Lwów 1915; S. Askenazy, *Książę Józef Poniatowski 1763-1813*, Warszawa-Kraków 1905.

⁴ Zob. tamże, s. 184-188.

⁵ S. Askenazy, *Akty Powstania Kościuszki*, Kraków 1918, t. I, s. V.

⁶ Tamże.

bohaterem uniwersalnym zachowując swą pozycję w panteonie polskich herosów również po odzyskaniu niepodległości. W II Rzeczypospolitej odwoływano się do państwowotwórczego charakteru idei kościuszkowskiej, w Naczelniku widziano także admiratora równości i prekursora ważnych przemian społecznych (m. in. A. Pruchnik, *Demokracja kościuszkowska*, Lwów 1920). Podczas drugiej wojny światowej powrócono do romantycznej wizji Kościuszki-mściciela zadanych Polsce krzywd, rycerza wolności, gorąco wierzącego w siłę własnego narodu. W okresie stalinizmu prezentowano go jako rewolucyjnego przywódcę walki klas, wykorzystując jego dziedzictwo do działań propagandowych. Właściwie cały wiek XX był okresem w którym kościuszkowski mit zachował nośność. Kościuszkę upamiętniano na wiele sposobów od nazw geograficznych począwszy (ulice, miasta, wyspy, mosty) poprzez tablice pamiątkowe, pomniki, kopce. Jego wizerunek znalazł się na wielu numizmatach a także znaczkach pocztowych. Imię Kościuszki nadawano statkom, szkołom. Poświęcano mu utwory literackie, dzieła sztuki, filmy etc. Fenomen jego popularności sięgał poza granice kraju (jest również bohaterem narodowym USA, a poświęcone mu miejsca pamięci można odnaleźć w różnych zakątkach świata). Współcześnie Polska również kultywuje pamięć bohatera, by wspomnieć o ubiegłorocznych uroczystych obchodach 200 rocznicy jego śmierci i ustanowieniu 2017 roku Rokiem Tadeusza Kościuszki¹.

Анотація

Йоланта Кольбушевська. Якого національного героя потребували поляки наприкінці XIX століття?

Текст складається з трьох частин. Перша – вступна, дефініційна. Авторка описує категорію національного героя та типології, що супроводжують цю категорію. У другій частині намагається відповісти на питання, яка/які з історичних постатей завоювали пальму першості в пантеоні польських національних героїв XIX ст. і що на це вплинуло. У третій частині, на прикладі показано, як історики створювали/моделивали героїв, зміцнюючи їхні легенди, спільно створюючи міфи. Міркування Йоланти Кольбушевської вписуються в традиції лодзьких досліджень, що здійснювалися такими істориками як Кристина Среньовська, Аліна Барщевська-Крупа чи Катажина Єдинакевич-Мруз.

Ключові слова: національний герой, історіографія XIX ст., міф.

Streszczenie

Jolanta Kolbuszewska. Jakiego bohatera narodowego potrzebowali Polacy u schyłku XIX stulecia?

Tekst składa się z trzech części. Pierwsza, ma charakter wprowadzający, definicyjny. Autorka przybliżyła w niej kategorię bohatera narodowego i towarzyszące tej kategorii typologie. W części drugiej, stara się odpowiedzieć na pytanie która/ które/ z postaci historycznych zdobyły palmę pierwszeństwa w XIX-wiecznym panteonie polskich bohaterów narodowych i co o tym zadecydowało. W części trzeciej, na wybranym przykładzie zaprezentowany został sposób, w jaki historycy kreowali/ modelowali/ bohaterów wzmacniając ich legendy, współtworząc mity. Rozważania Jolanty Kolbuszewskiej wpisują się w tradycję łódzkich badań, podejmowanych przez takie historyczki jak: Krystyna Sreniowska, Alina Barszczewska-Krupa czy Katarzyna Jedynakiewicz-Mróż.

---

¹ Uchwałą Sejmu RP z 22 czerwca 2016 i Senatu RP z 4 listopada 2016; M.P. 2016 poz. 1124; M. P. z 2016 r. poz. 630. Uchwałą Sejmu RP z 22 czerwca 2016 i Senatu RP z 4 listopada 2016, zob. M.P. 2016 poz. 1124; M. P. z 2016 r. poz. 630.

Słowa kluczowe: bohater narodowy, historiografia XIX wieku, mit.

Summary

Yolanta Kolbushevskaya. What national hero did the Polish need at the end of the XIX century?

The article consists of three parts. The first one is introductory and definitional. The Author describes the category of the «national hero» and the typologies that accompany this category. In the second part, the Author tries to answer the question which / which / from the historical figures won the primacy palm in the 19th century pantheon of Polish national heroes and what decided about it. In the third part, on the selected example was presented the way the historians created / modeled/ heroes, strengthening their legends, co-creating myths. The considerations of Jolanta Kolbuszewska are refer to the traditions of Łódź research undertaken by historians such as Krystyna Śreniowska, Alina Barszczewska-Krupa and Katarzyna Jedynakiewicz-Mróż.

Key words: national hero, historiography of the XIX century, myth.

Roman Nowacki
(Opole)

Poglądy Oswalda Balzera na ustrój Rzeczypospolitej

Niewielu polskich uczonych przełomu XIX i XX wieku pozostawiło po sobie dzieła, które inspirowały środowisko naukowe i kolejne pokolenia badaczy do podejmowania szeroko zakrojonych badań naukowych, dyskusji i polemik. W gronie tych, którym to się udało był Oswald Balzer (1858-1933) jeden z najwybitniejszych polskich znawców ustroju i prawa polskiego. Rozległość jego zainteresowań, znaczący dorobek naukowy¹ i umiejętności dydaktyczne wzbudzały podziw studentów prawa i młodych adeptów nauki. Przebijający z kart jego książek, artykułów i wystąpień publicznych patriotyzm wzbudzał podziw wśród mieszkańców Galicji i pozostałych ziem polskich, pozostających pod zaborami, kultywujących tradycje polskie, dążących do odbudowy państwa polskiego². Jego poglądy naukowe i zapatrywania społeczne intrygowały i skłaniały do refleksji. Od 1887 roku, w którym objął katedrę historii prawa polskiego w Uniwersytecie Lwowskim, przez ponad czterdzieści lat, do ostatnich dni swego życia cieszył się ogromnym prestiżem wśród inteligencji. Był członkiem 23 polskich i zagranicznych instytucji naukowych m.in. Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie, Akademii Umiejętności w Pradze, Petersburgu, Sofii, Zagrzebiu, Towarzystwa Naukowego w Warszawie, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Wilnie, Przemyślu. Pięć uniwersytetów nadało mu doktorat honorowy³. Na jego wykłady uczęszczała młodzież z różnych kierunków studiów. Z jego seminarium wyszli znakomici badacze, którzy wnieśli poważny wkład w rozwój różnych dziedzin nauki. W szeregu swych prac Balzer sformułował nowe zagadnienia i kierunki badań. Wzbogacił polski dorobek naukowy wartościowymi dziełami. Brał udział w założeniu Towarzystwa Historycznego we Lwowie. Wystąpił z projektem utworzenia Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej we Lwowie, które w 1920 roku przekształcone zostało w Towarzystwo Naukowe, jedno z najpoważniejszych stowarzyszeń badaczy w dziejach II Rzeczypospolitej. Znakomity mówca, niejednokrotnie budził wśród swych słuchaczy prawdziwy entuzjazm. Oddziaływał na nich swoją postawą, wiedzą, kulturą osobistą i przekonującą argumentacją.

---

¹ Zob. *Bibliografia prac Oswalda Balzera*, zestawił Zygmunt Wojciechowski [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, red. W. Abraham, P. Dąbkowski, L. Piniński, Lwów 1925, s. 5-41; uzup. bibl.: tenże, *Oswald Balzer*, «Kwartalnik Historyczny», XLIII, 1933, z. 3, s. 440-446.

² O autorytecie Oswalda Balzera świadczy m. in. fakt, że w przełomowym dla narodu polskiego momencie dziejowym, w sierpniu 1920 roku, Rada Obrony Państwa zaproponowała mu funkcję prezesa Trybunału Obrony Państwa. W 1921 roku, jako pierwszy przedstawiciel nauki odznaczony został Orderem Orła Białego (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Dział rękopisów, sygn. 7709/III, t. II, cz. 1, Papiery Oswalda Balzera, Dokumenty dot. działalności naukowo-organizacyjnej, bruliony listów i inne, Życiorys Oswalda Balzera, k. 255; tamże, sygn. 7663/II, t. VI, Korespondencja Oswalda Balzera, Pismo Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa z 25.10.1921, k. 5).

³ Uniwersytet Lwowski (1903), Uniwersytet Karola w Pradze (1909), Uniwersytet Warszawski (1921), Uniwersytet Poznański (1926), Uniwersytet Stefana Batorego (1928).

W niniejszym studium ukazano poglądy Oswalda Balzera na temat ustroju Polski nowożytnej. Przybliżone w nim zostały także zmiany jego zapatrywań politycznych, społecznych i gospodarczych w kontekście zachodzących przeobrażeń epoki, w której żył, ponieważ bez ram czasowych i zachodzących w tym czasie ważnych wydarzeń trudno byłoby zrozumieć nagle zmiany niektórych jego zapatrywań.

Wiele wskazuje na to, że Oswald Balzer przygotowywał się do opracowania syntezy historii ustroju Polski¹. Temu celowi służyły m. in. jego litografowane wykłady uniwersyteckie². Zamiłowanie do szczegółowego badania faktów i liczne wątpliwości, nasuwające mu się w trakcie badań powstrzymywały go od przystąpienia do ostatecznej realizacji projektowanego przedsięwzięcia. Jednak wiele poglądów na zagadnienia związane z ustrojem Polski wyraził w trakcie polemiki ustrojowej, którą rozpoczął od ogłoszenia krytycznej recenzji książki Stanisława Kutrzeby pt. *Historia ustroju Polski w zarysie* (1905)³. Recenzja liczyła 101 stron. Była nie tylko najobszerniejszą oceną tej pracy, ale i najbardziej krytyczną. Podjęta przez Kutrzebę polemika, nazwana później ustrojową⁴, skłoniła Balzera do opublikowania kilku kolejnych prac naukowych⁵, w których przedstawił swoje zapatrywania na kluczowe zagadnienia historii ustroju i historii politycznej Polski średniowiecznej.

Balzer bronił swego podziału historii ustroju Polski, opublikowanego w skryptach uniwersyteckich⁶. Przypominał, że przystępując do opracowania tego zagadnienia stawał na równi «ustroj społeczny i państwowy», jako dwa czynniki równorzędne i autonomiczne, a rozwój form państwowych uważał za rezultat ścierania się społeczeństwa z państwem. Następnie wykazał podobieństwa i różnice występujące pomiędzy jego konstrukcją a propozycją Michała Bobrzyńskiego. Po czym przedstawił podział dokonany przez Stanisława Kutrzebę⁷ i wskazał ustalenia, z którymi się nie zgadzał. Rozpoczął od krytyki przyjętych przez niego granic chronologicznych poszczególnych okresów. Stwierdził, że bezpodstawnie przyjął on 1180 roku, jako cezurę rozgranicza-

¹ Nie rezygnował z tego zamiaru nawet w ostatnich latach życia (BZNO, Dz. rkps., sygn. 7669/II, t. XI, KOB, Kopia listu O. Balzera do Bolesława Gruzewskiego z 02.09.1926, k. 421-422).

² W ostrym tonie ostrzegał badaczy wykorzystujących jego dorobek naukowy – zawarty w skryptach uniwersyteckich – bez wskazania źródła, z którego pochodził («Słowo Polskie» nr 230 z 24.08.1926).

³ O. Balzer, *Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski*, «Kwartalnik Historyczny» 1906, XX, s. 1-57, 397-441.

⁴ J. Adamus, *Śp. Oswald Balzer*, «Przegląd Prawa i Administracji» 1933, LVIII, s. 4.

⁵ O. Balzer, *O kilku kwestiach spornych z historii ustroju Polski*, «Kwartalnik Historyczny» 1907, XXI, s. 1-58; tenże, *Państwo polskie w pierwszym siedemdziesięcioleciu XIV – XVI w.*, «Kwartalnik Historyczny», XXI, 1907, s. 193-291; tenże, *Polonia, Poloni, gens Polonica w świetle źródeł drugiej połowy wieku XIII [w:] Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, t. I, Lwów 1916, s. 71-93; tenże, *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. I-III, Lwów 1919-1920.

⁶ Tenże, *Historia ustroju Polski*. Skrypt wykładów uniwersyteckich, Lwów 1896 i przedruki: 1898, 1902, 1911.

⁷ S. Kutrzeba wyróżnił następujące okresy: okres wstępny – organizacji rodowej, do połowy X w.; okres I – prawa książęcego, do schyłku XII w.; okres II – organizacji społeczeństwa, do 1370 r. względnie 1374 r.; okres III – stanowy, do 1569 względnie 1572 r.; okres IV – Rzeczypospolitej szlacheckiej, do 1764 r.; okres V – reform, do upadku państwa 1795 r. (S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. I, Lwów – Warszawa 1925, s. 2).

jącą okres prawa książęcego od następującego po nim okresu organizacji społeczeństwa. Nie dopatrywał się w uchwałach zjazdu łęczyckiego, na które powoływał się autor *Historii ustroju Polski*, naruszenia dotychczasowego systemu¹. Wracając do pierwszego okresu stwierdził, że niezbyt ściśle określenie jego fazy początkowej, nasuwać może dowolne interpretacje, co do początków państwa piastowskiego. Zasadnicze różnice pomiędzy Balzerem a Kutrzebą zarysowały się w ich stosunku do czasów późniejszych. W cezurach kolejnych okresów Balzer dostrzegał próbę połączenia dawnego podziału na okresy według zmian dynastii (Piastowie do 1370 roku, Jagiellonowie do 1572 roku) z nowym, którego główne zasady przedstawił na pierwszych stronach recenzji². Podane przez Kutrzebę kryteria, mające przemawiać za jego konstrukcją poddał w wątpliwość³. Najwięcej uwagi poświęcił zapatrywaniom Kutrzeby na charakter państwa polskiego w XIV wieku. Według niego Kutrzeba zawężał znaczenie odnowionego w latach 1295, 1300 i 1320 Królestwa Polskiego, uważając je jedynie za królestwo wielkopolskie⁴. Balzer skrytykował także przyjęte przez autora ramy chronologiczne okresu Rzeczypospolitej szlacheckiej (1572-1764). Nie zaakceptował przeprowadzonej przez niego charakterystyki urzędów państwowych i społecznych. Wskazał na zachodzące, w poszczególnych dziedzinach, zmiany. Stwierdził, że połączył on w tym okresie dwie części dwóch różniących się od siebie faz rozwojowych ustroju Polski.

Krytyczna recenzja Oswalda Balzera wywołała ripostę Stanisława Kutrzeby. W artykule polemicznym pt. *Kilka kwestii z historii ustroju Polski*⁵ odrzucił on niemal wszystkie postawione mu zarzuty. Jego artykuł nie pozostał bez odpowiedzi. W 1907 r. Balzer opublikował w «Kwartalniku Historycznym» kolejną rozprawę polemiczną pt. *O kilku kwestiach spornych z historii ustroju Polski*⁶, w której podtrzymał swoje wcześniejsze wywody. Balzer najwięcej uwagi poświęcił podziałowi historii ustroju na okresy⁷. Skrytykował argumenty Kutrzeby, mające uzasadniać przyjętą przez niego cezurę lat 1569-1572⁸ oraz wyznaczone przez niego granice chronologiczne ostatniego okresu dziejów ustroju Polski.

Zgodnie z zapowiedzią Balzera, w tym samym roczniku «Kwartalnika Historycznego» (z. 2-3), ukazała się druga część jego odpowiedzi na polemikę Kutrzeby. W artykule, zatytułowanym *Państwo polskie w pierwszym siedemdziesięcioleciu XIV i XVI wieku*, Balzer starał się rozstrzygnąć zagadnienie charakteru państwa polskiego w latach 1295-1370 oraz uzasadnić przełomowe znaczenie ustawy *Nihil novi*⁹. Polemika ta zainspirowała wielu uczonych do podjęcia badań nad charakterem XIV-wiecznego państwa polskiego. W szeregu prac takich autorów jak: S. Kętrzyński, S. Krzyżanowski, M. Łodyński, S. E. Radzikowski to sporne zagadnienie ustrojowe przedstawione zostało na

¹ O. Balzer, *Z powodu nowego zarysu historii ustroju...*, s. 9.

² Balzer miał na myśli zasady, na których oparł swój podział historii ustroju Polski.

³ Zob. szerzej: O. Balzer, *Z powodu nowego zarysu historii ustroju...*, s. 11-12.

⁴ Tamże, s. 22-32.

⁵ S. Kutrzeba, *Kilka kwestii z historii ustroju Polski*, «Kwartalnik Historyczny» 1906, XX, s. 589-626.

⁶ O. Balzer, *O kilku kwestiach spornych z historii ustroju*, «Kwartalnik Historyczny» 1907, XXI, s. 1-58.

⁷ Tenże, *O kilku kwestiach spornych...*, s. 36.

⁸ Tamże, s. 48-49.

⁹ Tamże, s. 291.

szerszym tle dziejowym¹. Argumentacja przeciwników koncepcji jednolitego państwa polskiego i wywody jej zwolenników skłoniły Balzera do kontynuowania badań nad dziejami ustroju XIV-wiecznej Polski. W przeciągu kilkunastu lat ogłosił szereg prac bezpośrednio, bądź pośrednio związanych z tą problematyką. Stanisław Kętrzyński zaliczył do nich artykuły: *Stolice Polski 963-1138*; *Polonia, Poloni, gens Polonica w świetle źródeł drugiej połowy wieku XIII*² oraz dwa obszernie dzieła: *Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej* i *Królestwo Polskie 1295-1370*³.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. Balzer zaczął się doszukiwać w ustroju Polski piastowskiej elementów ustroju rodowego, który uznał za charakterystyczny dla krajów słowiańskich⁴. Wcześniej, w opracowaniu zatytułowanym: *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji Trzeciego Maja*⁵, zawarł szereg ustaleń, które zbliżały go do zapatrywań zwolenników *historycznej szkoły krakowskiej*. W podsumowaniu tej broszury napisał, że z upływem czasu w kraju powstał zamęt, rosła samowola, lekceważenie prawa, rozprzestrzeniła się «ciemnota umysłów i zepsucie charakterów», zapanowała apatia wobec spraw publicznych i «nikczemna» prywata. Wzrosły w Polsce wpływy państw sąsiednich, zarysowało się widmo utraty «bytu politycznego». Rzeczpospolita «stanęła» na skraju przepaści. Jednak jego poglądy, począwszy od doby Stanisławowskiej, zaczynały się różnić od zapatrywań historyków *szkoły krakowskiej*. Podkreślał, że w czasach saskich, które stanowiły «szczyt polskiej anarchii i polskiego upadku», zapoczątkowano na sejmie w 1764 r. pierwsze reformy. Był to punkt zwrotny. Odtąd społeczeństwo polskie zaczęło dążyć do przeprowadzenia reform. Po pierwszych próbach, ostatecznie podczas obrad Sejmu Czteroletniego przeprowadzono, w postanowieniach Konstytucji 3 maja, zasadnicze zmiany ustrojowe. Jego zdaniem sejm zmienił wówczas swój charakter. Stał się ciałem parlamentarnym w nowożytnym tego słowa znaczeniu. Posłów przestały obowiązywać instrukcje sejmikowe, zostało zniesione *liberum veto*, wprowadzono dziedziczość tronu, rozszerzono uprawnienia króla, przekazując mu pełnię władzy wykonawczej. Stwierdził, że stworzono w Polsce silny rząd parlamentarny. Przyznał, że *Ustawa Rządowa* nie była wolna od «błędów i usterek». Twierdził jednak, że «z taką kartą konstytucyjną mógł naród [...] śmiało ruszyć dalej w pochód dziejowy»⁶. Dowodził, że naród polski zaaprobował wprowadzone przez Konstytucję zmiany i że byli jej przeciwni tylko

¹ Por.: S. Kętrzyński, *O królestwie wielkopolskim*, «Przegląd Historyczny» 1909, VIII, s. 129-153; tenże, *Zapis Kazimierza Wielkiego dla Kazimierza Bogusławowicza*, «Przegląd Historyczny» 1912, XIV, s. 26-47, 164-194, 295-316; S. Krzyżanowski, *Regnum Poloniae*, Spr. AU 1909, nr 5 i 9 z 1909 i 1913; M. Łodyński, *Regnum Poloniae w opinii publicznej XIV wieku*, «Kwartalnik Historyczny» 1914, XXVIII; S. E. Radzikowski, *Regnum Poloniae w oświetleniu sfragistyczno-heraldycznym*, «Kwartalnik Historyczny» 1914, XXVIII.

² O. Balzer, *Stolice Polski 963-1138*, «Studia nad historia Prawa Polskiego» (Lwów) 1916, t. VI, z. 4, s. 1-74; tenże, *Polonia, Poloni, gens Polonica...*, s. 71-73.

³ Tenże, *Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej*, Lwów 1917; tenże, *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. I-III, Lwów 1919-1920.

⁴ Z. Wojciechowski, *Oswald Balzer*, «Kwartalnik Historyczny» 1933, XLVII, z. 3, s. 362-363. Por. J. Rafacz, *Oswald Balzer jako badacz dawnego polskiego prawa sądowego i praw słowiańskich*, «Przegląd Historyczny» 1933, XXX, s. 324.

⁵ O. Balzer, *Reformy społeczne i polityczne konstytucji Trzeciego Maja*, «Przegląd Polski» (Kraków) 1891, XXV, t. IV.

⁶ Tamże, s. 79.

nieliczni malkontenci, którzy wsparci o obce bagnety pociągnęli później za sobą «masy tłumu ciemnego»¹. Oswald Balzer wyraźnie prowadził czytelnika do konstatacji, że niechętna *Ustawie Rządowej* mniejszość nie zdołałaby jej obalić bez interwencji zbrojnej Rosji. Swoje rozważania kończył słowami: «Na ciemnym horyzoncie dziejów swoich zapalił (naród polski – RN) od razu słońce tak jasne, że rozproszyło mrok przeszłości, tak silne, że nam świeci teraz jeszcze i długo świecić będzie, otuchę w serca wlewając i ducha krzepiąc [...] Ona to wykazała, że rok 1795 przyszedł o cztery lata za późno...»².

Jerzy Maternicki w swym cennym opracowaniu, zatytułowanym: *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914-1918* uznał książkę *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji Trzeciego Maja* za najbardziej przekonujący dowód związków Balzera ze *szkołą krakowską*³. Podkreślił przy tym, że Balzer przyznał później, iż pisząc ją częściowo opierał się na głoszonych wówczas «w nauce polskiej doktrynach pesymistycznych»⁴. Następnie wskazał na jego charakterystykę ustroju dawnej Rzeczypospolitej dowodząc, że powtórzył on wiele szczegółowych tez krakowskich pesymistów. W przeciwieństwie do Jana Adamusa, który uważał, że Balzer do 1915 r. był «wiernym wyznawcą doktryn krakowskich»⁵ słusznie stwierdził, że «błędem byłoby przypisywanie autorowi (Balzerowi – RN)» krańcowego pesymizmu. «Historyk lwowski – pisał Jerzy Maternicki – oceniał wprawdzie bardzo surowo stan Rzeczypospolitej z epoki przed reformami, czynił to jednak głównie po to, aby na tym tle ukazać wielkość dzieła Sejmu Czteroletniego. W tym punkcie Balzer nawiązywał do poglądów szkoły warszawskiej»⁶. Jego zdaniem starał się on w swej rozprawie pogodzić poglądy obu szkół historycznych i stworzyć z nich «w miarę jednolitą i harmonijną koncepcję»⁷. Autor *Idei i postaw...* wyraził przekonanie, że bliższa była mu doktryna *szkoły krakowskiej*. Stwierdził, że pierwszą zapowiedź zmian w poglądach Balzera przynoszą dopiero jego publikacje z lat 1908-1914. «Wprawdzie nie zrywa jeszcze wówczas całkowicie z zapatrywaniami szkoły krakowskiej – pisał – niemniej nie jest już tak skory do potępienia ustroju dawnej Rzeczypospolitej. Przeciwnie coraz częściej, zwłaszcza w wypowiedziach publicystycznych, akcentuje jego dodatnie strony»⁸. Nowym poglądom – według Jerzego Maternickiego – Balzer dał wyraz w rozprawie pt. *Z zagadnień ustrojowych Polski* (1915), przetłumaczonej w 1916 r. na język niemiecki, wznowionej w 1917 roku⁹. Andrzej Wierzbicki w przedmowie reedycji książki Balzera *Z zagadnień ustrojowych Polski* (1985) podkreślił, że praca o Konstytucji 3 maja może

---

¹ Tamże.

² Tamże, s. 80.

³ J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914-1918*, Warszawa 1975, s. 190-191.

⁴ Tamże, s. 191.

⁵ J. Adamus, *Problemy polskiego neoromantyzmu historycznego*, «Kwartalnik Historyczny» 1958, LXV, s. 33.

⁶ J. Maternicki, *Idee i postawy...*, s. 192.

⁷ Tamże.

⁸ Tamże, s. 193.

⁹ O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Kraków 1915. Por. tenże, *Aus Problemen der Verfassungsgeschichte Polens*, Kraków 1916; tenże, *Z zagadnień ustrojowych...*, «Studia nad Historią Prawa Polskiego» (Lwów) 1917, t. VI, z. 3.

służyć jako dowód, iż związki Balzera ze *szkołą krakowską* uległy wyraźnemu osłabieniu¹. Wskazał na konkluzję pracy «równoznaczną» z odrzuceniem tezy o samozawinionym upadku. Po przypomnieniu jego wywodów zacytował słowa sztandarowego historyka *szkoły warszawskiej* Tadeusza Korzona dostrzegającego ogólną, optymistyczną tendencję książki Balzera². «Kolejnym sygnałem, że właśnie w tym kierunku zmierzała ewolucja poglądów Balzera – pisał Andrzej Wierzbicki – było wznowienie pracy o Konstytucji 3 maja, w 1907 roku, wprawdzie w postaci niezmienionej, jednak z zamieszczonym na wstępie zastrzeżeniem, że niektóre poglądy w niej zawarte wymagają obecnie innego naświetlenia. Osiem lat trzeba było czekać, by móc stwierdzić, które ze swych wcześniejszych poglądów poddał Balzer rewizji»³. Zastrzeżenie, które Balzer zamieścił we wstępie drugiego wydania pracy o Konstytucji 3 maja⁴, na które powoływał się, gdy po opublikowaniu *Z zagadnień ustrojowych Polski* przyszło mu bronić się przed zarzutami przesadnego optymizmu⁵, istotnie stanowiło potwierdzenie zmiany niektórych jego poglądów sformułowanych w 1891 roku⁶. Zastrzeżenie to miało związek z prowadzoną wtedy przez niego polemiką ustrojową⁷. Oswald Balzer poruszony ostrym tonem riposty Stanisława Kutrzeby⁸ na jego krytyczne uwagi, zawarte w recenzji *Historii ustroju Polski w zarysie*, szczególnie uporczywym traktowaniem jego «Przeglądu wykładów uniwersyteckich» jako programu względnie wytycznych do opracowania konstrukcji historii ustroju Polski, uznał za stosowne wyraźnie przeciw tej sugestii zaprotestować⁹. O tym, które ze swych wcześniejszych poglądów Balzer poddał rewizji dowiadujemy się z jego recenzji książki *Historii ustroju Polski* Stanisława Kutrzeby, opublikowanej w 1906 roku. Po raz pierwszy od ukazania się *Reform społecznych i politycznych Konstytucji* stwierdził, że ciężkie położenie chłopów w Rzeczypospolitej szlacheckiej nie było «czymś wyjątkowym»¹⁰. Dowodził, że w podobnej sytuacji prawnej i ekonomicznej znajdowali się także chłopci na Zachodzie¹¹. Powtórzył później te spostrzeżenia w artykule naukowym pt. *Niemcy w Polsce*¹². Pisząc o tzw. rządach sejmikowych z naciskiem podkreślił, wbrew swoim wcześniejszym wypowiedziom, że

¹ A. Wierzbicki, *Przedmowa* [w:] O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Warszawa 1985 (reedycja na podstawie wyd. z 1915), s. 15.

² Tamże, s. 18.

³ Tamże, s. 18-19.

⁴ Autor informował czytelników, że niektóre poglądy zawarte we wznowionej pracy o Konstytucji 3 maja «wymagałyby obecnie odmiennego oświetlenia» (por. O. Balzer, *Reformy społeczne i polityczne konstytucji Trzeciego Maja*, «Przeгляд Polski»(Kraków) 1891, XXV, t. IV).

⁵ Zob. szerzej O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski. Nowe spostrzeżenia i uwagi*, Warszawa 1920, s. 79.

⁶ Zawartych w książce *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji ...*

⁷ Zob. szerzej R. Nowacki, *Oswald Balzer (1858-1933)*, Opole 1998, s. 62-129.

⁸ S. Kutrzeba, *Kilka kwestii z historii ustroju Polski. Przyczynki i polemika*, «Kwartalnik Historyczny» 1906, XX.

⁹ O. Balzer, *O kilku kwestiach spornych z historii ustroju Polski*, «Kwartalnik Historyczny» 1907, XXI, s. 12.

¹⁰ O. Balzer, *Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski*, «Kwartalnik Historyczny» 1906, XX, s. 423.

¹¹ Tamże, s. 424.

¹² O. Balzer, *Niemcy w Polsce*, «Kwartalnik Historyczny» 1911, XXV, s. 428.

historycy krytykujący to zjawisko nie brali pod uwagę stosunków panujących w ówczesnej Europie¹. Argumentacja Balzera świadczy, że materiał porównawczy, z którym zetknął się opracowując wykłady z zakresu historii ustroju Austrii, odsłaniający stosunki ustrojowe monarchii Habsburgów, mógł skłonić go do podważenia tezy, że wady ustrojowe Polski stanowiły rozstrzygającą przyczynę jej upadku. Trudno jednak przyjąć bez zastrzeżeń oświadczenie Balzera, że jego zapatrywania na stosunki ustrojowe Rzeczypospolitej szlacheckiej uległy radykalnej zmianie już w końcu XIX wieku². Jeszcze w 1903 roku, a więc po zapoznaniu się z dziejami ustroju Czech oraz Węgier, na które później się powoływał³, podkreślał anomalie ustrojowe Polski przedrozbiorowej⁴. W 1914 roku, przed wkroczeniem do Lwowa wojsk rosyjskich, Oswald Balzer wyjechał do Wiednia. Przebywał tam przez rok⁵. W okresie tym narastający ruch społeczno-niepodległościowy rodził potrzebę takiej wizji dziejów narodowych, która zachęciłaby społeczeństwo do podjęcia aktywnych działań na rzecz państwowości polskiej. Pesymistyczna interpretacja *historycznej szkoły krakowskiej* sprowadzająca się do tezy o samozawinionym upadku Rzeczypospolitej szlacheckiej godziła w bieżące interesy narodu polskiego. Wykładnię tę przejmowali badacze dziejów Polski z innych, nawet bardzo odległych krajów⁶. Wykorzystywana też była przez historiografów państw zaborczych, którzy od dziesięcioleci w celu usprawiedliwienia rozbiorów Polski głosili tezę o konieczności upadku «polskiego dziwołaga»⁷. W gronie przeciwników *szkoły krakowskiej* znaleźli się m. in.: Szymon Askenazy, Wacław Sobieski, Stanisław Kutrzeba, Józef Siemieński, Adam Szelański⁸. Na jesieni 1914 roku, przebywający w Wiedniu Balzer zaproszony został do wygłoszenia wykładu z historii Polski. Chodziło o rozpatrzenie tezy o wadach ustrojowych Rzeczypospolitej, jako przyczynie jej politycznego upadku w XVIII wieku⁹. Ostatecznie napisał książkę pt. *Z zagadnień ustrojowych Polski*. Ukazała się ona w grudniu 1915 roku.

W rozprawie tej przeciwstawił się koncepcjom anomalnego biegu dziejów Rzeczypospolitej. Porównując urządzenia ustrojowe Polski z analogicznymi urządzeniami ustrojowymi innych państw europejskich starał się dowieść, że ustroj Rzeczypospolitej, nawet w XVII i XVIII w. nie był gorszy od ustroju innych państw. Informował czytelników, że niektóre spośród swoich wcześniejszych poglądów zmienił.

---

¹ Tenże, *Z powodu nowego zarysu historii ustroju...*, s. 425.

² Tenże, *Z zagadnień ustrojowych Polski. Nowe spostrzeżenia i uwagi*, Warszawa 1920, s. 78-79.

³ O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski...*, s. 425.

⁴ BZNO, Dział rkps., sygn. 7709/III, t. II, cz. 1, POB, Opinia dla namiestnika Andrzeja Potockiego dotycząca kandydatów do objęcia katedry historii Polski: Szymona Askenazego i Stanisława Zakrzewskiego, k. 47.

⁵ BZNO, Dział rkps., sygn. 7708/III, t. I, POB, Pismo rektora Uniwersytetu Lwowskiego do Balzera z 16.09.1915, k. 357.

⁶ Por. R. H. Lord, *The Third Partition of Poland* [w:] *Study in Diplomatic History*, Cambridge 1915, Harvard Historical Studies (USA), t. 23; przedruk w j. polskim: *Drugi rozbiór Polski*, Warszawa 1973.

⁷ J. Maternicki, *Idee i postawy...*, s. 198; M. H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski*, Warszawa 1970, s. 321 i n.; A. Wierzbicki, *Przedmowa* [w:] O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych...* (wyd. z 1985), s. 12-13.

⁸ A. Wierzbicki, *Przedmowa...*, s. 19.

⁹ Tamże.

Odchodząc od głoszonych niegdyś zapatrywań dowodził, że panujące w Rzeczypospolitej stosunki społeczno-polityczne występowały także w innych krajach. W kilku przypadkach dochodził nawet do wniosku, że określone zjawiska z zakresu życia społecznego, które dawniej oceniał negatywnie miały także strony dodatnie. Podważał głoszone dotąd tezy o polskiej wyjątkowości. Zwracał uwagę, że wiele zarzutów sformułowanych pod adresem ustroju Rzeczypospolitej szlacheckiej stanowi wynik nieprzestrzegania zasady synchronii porównywanych układów¹. Poddał krytyce zapatrywania wielu historyków polskich na charakter sejmu walnego Rzeczypospolitej². Przyznał, że sejm polski był «jedynie» przedstawicielstwem stanowym. Zaznaczył jednak, że z wyjątkiem «nowego stanu rzeczy», który wytworzył się we Francji w wyniku Wielkiej Rewolucji, wszystkie ówczesne przedstawicielstwa na kontynencie europejskim również były stanowe. Analizując udział mieszczan krajów zachodnich w życiu publicznym, a szczególnie uprawnienia reprezentacji miejskich w sejmach stwierdził, że ich wpływ był bardzo ograniczony. Stwierdził, że dokonana w Polsce reforma Sejmu Wielkiego, wprowadzająca do sejmu plenipotentów miejskich, stwarzała «silniejszą podstawę» wpływu żywiołu mieszczańskiego, niż józefińska reforma sejmu galicyjskiego; dawała, jeśli nie formalnie, to rzeczowo, mniej więcej to samo, co w innych zgromadzeniach stanowych kontynentu europejskiego uważano za wystarczające dla mieszczaństwa ustępstwo. Tym samym w chwili zbliżającego się upadku państwa, «Polska nawet co do tego, pospolicie ze szczególnym naciskiem ujemnie podkreślanego, momentu nie stała właściwie w tyle poza znaczną częścią innej Europy»³. Znacznie złagodził Balzer swoją dotychczasową ocenę niektórych elementów ustrojowych, jak *liberum veto*, wolna elekcja, instrukcje sejmikowe. Przypomniał, że zasada koniecznej jednomyślności uchwał została podważona już przed pierwszym rozbiorem Polski⁴. Po wypowiedzeniu się na temat absolutyzmu, zwłaszcza jego ujemnych stron autor konstatawał, że w historiografii z przesadnym naciskiem «piętnowano» elekcyjność tronu polskiego. Przypomniał, że już we wczesnym średniowieczu spotkać się można z tym zjawiskiem w Niemczech i że w późniejszym okresie zasadę tę przejęło szereg innych państw. Na przykładzie dziejów monarchii: Czech i Węgier dowodził, że «elekcyjność tronu» nie zawsze prowadziła do osłabienia władzy rządowej⁵.

Podobnie Balzer podszedł do sejmików ziemskich. Wbrew wcześniejszym zapatrywaniom stwierdził, że instrukcje sejmikowe nie krępowały posłów. Pisał, że poseł za przekroczenie instrukcji ponosił jedynie odpowiedzialność moralną, taką samą, jaką ponosi poseł parlamentu nowożytnego. Natomiast zgodnie ze swymi wcześniejszymi ustaleniami opowiedział się przeciw twierdzeniu, że posłowie sejmikowi nie byli przedstawicielami całego społeczeństwa. Podkreślił, że reprezentanci stanów wyższych stali na straży własnych interesów stanowych i że niejednokrotnie odbijało się to bardzo niekorzystnie na ludności stanów niższych. Zaznaczył jednak, że podobnie było we wszystkich krajach europejskich. Zwrócił uwagę, że w kilka lat po

---

¹ O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych...* (wyd. z 1915), s. 7-9; A. Wierzbicki, *Przedmowa...*, s. 22.

² O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski...* (wyd. z 1915), s. 10.

³ Tamże, s. 12.

⁴ Tamże, s. 13.

⁵ Tamże, s. 30.

wybuchu rewolucji francuskiej Polska, jako pierwsze państwo na kontynencie europejskim, w Konstytucji 3 maja uznała posłów sejmowych za przedstawicieli całego społeczeństwa. Zachowując komparatystyczną zasadę synchronii Oswald Balzer zanalizował uprawnienia i sprawność aparatu administracyjnego Rzeczypospolitej szlacheckiej. Wykazał, że w krajach monarchii Habsburgów administracja niższego szczebla zorganizowana była na takich samych zasadach jak w Polsce. Nie przeczył, że władza wykonawcza w Rzeczypospolitej była słaba. Rozpatrując zakres działalności oraz stopień zależności poszczególnych urzędów od króla doszukał się różnic między «państwami absolutnymi» a Polską. «Tam: ścisła zależność wszystkich organów rządowych wobec panującego, czy podporządkowanych mu bezpośrednio władz centralnych – pisał – tutaj daleko idące rozluźnienie stosunku zawisłości wobec monarchy»¹. Autor powtórzył swoje wcześniejsze wywody. Stwierdził, że w Rzeczypospolitej w przeciwieństwie do państw zachodnich król stając się «częścią składową» parlamentu, «ogarnięty jego wpływem» zaczął tracić grunt, o który mógłby się oprzeć w walce przeciw «uroszczeniom sejmu» gdyby pozostał poza izbami. «To organiczne zespolenie obu czynników – pisał – to jedna z najistotniejszych i szczególnie cennych właściwości dzisiejszego ustroju państwowego. W Polsce wystąpiła ona za wcześnie, o tyle, że sejm spełniał wówczas nie tylko władzę ustawodawczą, ale także rządową i przez to w zakresie praw rządowych znalazł możliwość podporządkowania sobie monarchy»². Autor dochodził do wniosku, że przyczyną tego ujemnego zjawiska była tkwiąca w ustroju polskim zasada, przez którą wyprzedziła ona «cały ówczesny kontynent europejski». Kończąc swoją wypowiedź na temat aparatu władzy Rzeczypospolitej szlacheckiej wyrażał przekonanie, że powołany do życia przez Sejm Wielki nowy organ rządowy – «Straż Praw» zmieniał dotychczasowy stan rzeczy tworząc podstawę «silnego na przyszłość rządu monarszego».

Rozpatrzył stosunki społeczne panujące w Polsce w XVI-XVIII wieku. Stwierdził, że przywileje szlachty polskiej nie były anachroniczne. W tym samym czasie bowiem także na Węgrzech, w krajach niemieckich, we Francji i innych państwach szlachta posiadała niemal nieograniczony wpływ na życie publiczne, miała wyłączny dostęp do urzędów państwowych i ziemskich oraz «zasadniczą» wolność podatkową³. We Francji wolność podatkowa utrzymała się aż do wybuchu rewolucji w 1789 roku. W tym samym roku, na mocy uchwały Sejmu Wielkiego, szlachta polska sama opodatkowała się «ofiara dziesiątego grosza». Przypomniał także, że w razie «naglącej potrzeby» poddawała się jednorazowo obowiązkowi podatkowemu przez tzw. pogłówne generalne.

Omawiając sytuację prawną miast polskich stwierdził, że nawet w tak rozwiniętym państwie jak we Francji, czy w krajach Habsburgów miasta podlegały takim samym ograniczeniom jak w Rzeczypospolitej szlacheckiej, a nawet «częściowo» znajdowały się w położeniu «znacznie jeszcze gorszym od miast polskich»⁴. Stwierdził nawet, że gdyby «ustrojowe ramy organizacji miejskiej» miały być wyłącznym czynnikiem rozstrzygającym to «pierwsze lepsze większe miasto polskie» mogłoby się stać Manchesterem wobec miast zachodnich, gdzie ramy te były jeszcze bardziej

---

¹ Tamże, s. 33.

² Tamże, s. 36.

³ Tamże, s. 38.

⁴ Tamże, s. 39.

«zacieśnione». Podawał fakty świadczące, że na Zachodzie mieszczaństwo było pod niejednym względem bardziej ograniczone w swych prawach niż w Rzeczypospolitej szlacheckiej. Przypomniął reformy Sejmu Czteroletniego. Przeciwwstawił je równocześnie przeprowadzonym reformom Józefa II. W konkluzji stwierdził, że poza rewolucyjną Francją nie było w omawianym okresie kraju, w którym samorząd miejski posiadałby szerszy zakres uprawnień od określonych mieszczaństwu polskiemu, na drodze ustawodawczej, przez Sejm Wielki.

Nawiązując do swoich wcześniejszych wypowiedzi, z 1906 roku, starał się dowieść, że położenie chłopów w Rzeczypospolitej szlacheckiej nie różniło się od położenia ludności wiejskiej w innych krajach europejskich. Stwierdził, że wielu autorów zbyt negatywnie ocenia panujące w ówczesnej Polsce stosunki społeczne. Podkreślił, że niektórzy historycy zagraniczni, nie uwzględniają wyników badań komparatywnych, przez co wyrażają nawet przekonanie, że dopiero upadek państwa polskiego przyniósł uciemżonym chłopom wyzwolenie. Wskazywał, że instytucja poddaństwa nie była wytworem polskim i że w wielu państwach utrzymała się przez cały wiek XVIII, a nawet częściowo w XIX wieku¹.

Balzer zestawiał uprawnienia i obowiązki chłopów zamieszkałych na ziemiach Rzeczypospolitej z prawami i obciążeniami chłopów krajów Europy Zachodniej. Wykazał, że niezwykle ostro krytykowana, samowolnie zwiększana przez szlachtę polską, pańszczyzna stosowana była w tym samym, a nawet w większym wymiarze w monarchii Habsburgów.

W posumowaniu stwierdził, że niemal wszystkie wady ustrojowe dawnej Polski można dostrzec, w tym samym okresie, także w systemach ustrojowych innych państw zachodnich. Nawiązując do wcześniejszych spostrzeżeń wyraził przekonanie, że niektóre zasady ustrojowe «polskie» w porównaniu z tymi, «jaki sobie współcześnie ustalono na Zachodzie» świadczą nawet na korzyść ustroju Rzeczypospolitej szlacheckiej². Według autora państwo polskie, podobnie jak inne kraje, posiadało charakterystyczne rysy, jak np. *liberum veto*, które jednak nie świadczą o jego odstępstwie od prawidłowej linii rozwoju. Zaznaczył, że większość «defektów» ustroju Rzeczypospolitej szlacheckiej, które powszechnie postrzega się, jako główne przyczyny jej upadku, odnaleźć można w systemach ustrojowych ówczesnych państw zachodnich. Państwa te przetrwały wiek XVIII, zachowały ciągłość istnienia. Ostatecznie uznał, że brakuje podstaw do twierdzenia, że wady ustrojowe Polski spowodowały jej upadek.

Opowiadając się za typowością ustroju Rzeczypospolitej przeciwstawiał się zarówno głoszonym dotąd tezom o polskiej anomalii ustrojowej, jak i konstrukcjom historycznym wspierającym narodową megalomanię. Nazwisko Balzera zaczęto jednak łączyć ze skrajną postacią historycznego optymizmu, jaki przybrała neoromantyczna apologetyka w okresie pierwszej wojny światowej. Publikacja *Z zagadnień ustrojowych Polski* wywarła wpływ na dalszy tok, toczącej się od lat, dyskusji nad przyczynami upadku państwa polskiego. Książka ta zmuszała historyków do refleksji także po zakończeniu I wojny światowej. Wydaje się, że szkice ustrojowe Oswalda Balzera stanowią cenny materiał dla badaczy rozpatrujących kwestie ustrojowe

---

¹ Tamże, s. 52-53.

² Balzer uważał, że «dodatnie właściwości» ustroju Rzeczypospolitej szlacheckiej można dostrzec przede wszystkim w dziedzinie stosunków społecznych, w organizacji stanu mieszczańskiego oraz «stanu chłopskiego» (tamże, s. 67).

Rzeczypospolitej szlacheckiej. Dyskusje toczone wokół nich świadczą o ideach i postawach społecznych historiografów. Opracowania te nadal przywoływane są w literaturze naukowej. Warto zaznaczyć, że w opinii wybitnego znawcy problematyki związanej z Konstytucją 3 maja, Jerzego Łojka, *Reformy społeczne i polityczne Konstytucji* Oswalda Balzera stanowią wnikliwą analizę «sensu polityczno-społeczno-prawnego» reformy majowej¹. Rozprawa *Z zagadnień ustrojowych Polski*, w której Balzer polemizował z tezą o polskiej wyjątkowości, która stanowiła jeden z najtrwałszych dogmatów historiografii polskiej i europejskiej², postrzegana jest, jako ważne wydarzenie w ewolucji kierunku optymistycznego, ponieważ odegrała znaczącą rolę w reinterpretacji poglądów na dzieje Rzeczypospolitej szlacheckiej³.

Анотація

Роман Новацький. Погляди Освальда Бальцера на устрій Речі Посполитої.

Освальд Бальцер (1858–1933) був одним з найвидатніших знавців політичної системи та законодавства Польщі. Його наукові досягнення, дидактичні навички та патріотична діяльність забезпечили йому високий статус в польському суспільстві на рубежі XIX і XX ст. Науково-організаційна діяльність і погляди вченого, виражені в численних публікаціях, мали неабиякий вплив на поляків у розділеній державі. Вони зміцнили переконання про важливу роль польської нації в історії Європи, про внесок поляків у розвиток європейської науки і культури. Це дослідження присвячене вивченню поглядів Освальда Бальцера на політичну систему Речі Посполитої, викладених в контексті його ранніх студій політичної, соціальної та економічної історії Польщі.

Ключові слова: держава, устрій, право.

Streszczenie

Roman Nowacki. Poglądy Oswalda Balzera na ustrój Rzeczypospolitej.

Oswald Balzer (1858–1933) był jednym z najwybitniejszych polskich znawców ustroju i prawa polskiego. Jego osiągnięcia naukowe, umiejętności dydaktyczne i działalność patriotyczna zapewniły mu wysoką pozycję w społeczeństwie polskim przełomu XIX i XX wieku. Jego działalność naukowa, organizacyjna i poglądy, wyrażane w licznych publikacjach i w trakcie przemówień, oddziaływały na postawę Polaków pozostających pod zaborami. Wzmacniały przekonanie o doniosłej roli narodu polskiego w dziejach Europy, o wkładzie Polaków w rozwój nauki i kultury europejskiej. Niniejsze studium ukazuje poglądy Oswalda Balzera na ustrój Rzeczypospolitej, zarysowane w kontekście jego wczesnych zapatrywań na dzieje polityczne, społeczne i gospodarcze Polski.

Słowa kluczowe: państwo, ustrój, prawo.

Summary

Roman Novatsky. Oswald Ballzer's views on the system of the Commonwealth.

Oswald Balzer (1858–1933) was among the most preeminent Polish experts occupied with the national system and law. His scholarly achievements as well as didactic skills and patriotic activity purveyed a high status within the society in the turn of XIXth and XXth century. Balzer's scientific and organizational accounts together with his beliefs manifested in numerous publications and presentations affected the attitudes of Poles remaining under the partitions. Thereby, Polish people were ensured not only about their momentous role in the history of

¹ *Konstytucja 3 maja*, oprac. J. Łojek, Lublin 1989, s. 82.

² Zob. szerzej tenże, *Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej*, Warszawa 1984.

³ A. Wierzbicki, *Przedmowa...*, s. 27–28.

Europe but also about their contribution into the development of science and European culture. This elaboration applies to Oswald Balzer's ideas on the system of the Polish Republic falling within the scope of his early views of political, social and economical Poland.

Key words: nation, system, law.

Paweł Sierżęga
(Rzeszów)

Pierwsza Rzeczpospolita w publicystyce Antoniego Chołoniewskiego

Wybuch pierwszej wojny światowej wskrzesił nadzieję na odzyskanie niepodległości. Wśród historyków na nowo podjęto dyskusję dotyczącą przyczyn upadku państwa polskiego. Ożyły tendencje nakazujące poddać weryfikacji ustalenia tzw. krakowskiej szkoły historycznej. Zakorzenione w społeczeństwie przekazy Józefa Szujskiego, Michała Bobrzyńskiego i Waleriana Kalinki zdewaluowały się, przestały odpowiadać potrzebom społeczno-politycznym. Wypracowanemu w latach 60-80. XIX w. historiograficznemu «pesymizmowi» – składającemu odpowiedzialność za utratę niepodległości na naród – przeciwstawił się nurt «optymistyczny», afirmujący krytykowane dotąd rozwiązania prawno-ustrojowe Polski nowożytnej¹. Trendy rozliczeniowe, zrywające z wizją historiografii krakowskiej można obserwować zarówno w twórczości zawodowych historyków – Józefa Jana Siemieńskiego, Oswalda Balzera, Henryka Radziszewskiego, Stanisława Kutrzeby czy Jana Karola Kochanowskiego², jak i publicystów – Stanisława Baczyńskiego, Stanisława Przybyszewskiego, Artura Górskiego³ i Antoniego Chołoniewskiego. Ten ostatni zasługuje na szczególną uwagę. Był bowiem autorem prac apologetycznych dawną Rzeczpospolitą. Zabiegał o reorientację świadomości społecznej, opartej na fundamentach tradycji demokratycznej. Zmierzał do uwrażliwienia opinii publicznej na sprawy istotne dla odbudowy państwa. W okresie rozbudzonych nadziei na odrodzenie polityczne, odwoływanie się do przeszłości oparte na kanonie dziewiętnastowiecznego historyzmu prowadziło w przypadku Chołoniewskiego do wywołania dyskusji nad diagnozą upadku państwa, a w dalszej perspektywie wizją jego przyszłości.

Antoni Chołoniewski (1872-1924), dziennikarz, wydawca prasowy, urodził się w Kawsku koło Stryja. Już w okresie gimnazjalnym pisywał korespondencje do gazet lwowskich. Po przeprowadzce do Lwowa, od 1891 r., rozpoczął współpracę z przeznaczonym dla inteligencji, ultramontańskim «Przeglądem Lwowskim», a następnie organem konserwatystów wschodniogalicyskich «Dziennikiem Polskim». W latach

---

¹ M. H. Serejski, *Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775-1918. Zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył...*, Warszawa 1963, s. 413.

² J. Siemieński (J. Bróg), *Nasza historiografia i nasza świadomość polityczna*. «Myśl Polska» 1907, nr 17 (11 V), s. 258-261; tegoż, *Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1915 (odbitka z «Themis Polskiej», t. V); O. Balzer, *Z zagadnień ustrojowych Polski*, Lwów 1915; H. Radziszewski, *Polska idea ekonomiczna*, Warszawa 1918; S. Kutrzeba, *Charakterystyka państwowości polskiej*, Kraków 1916; J. K. Kochanowski, *Dwie rocznice (charakterystyka historyczno-psychologiczna Polski w świetle rozwoju dziejowego Europy)*. Odczyt wygłoszony w Towarzystwie Naukowym Warszawskim 25 listopada 1916 r., druk: «Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego» 1916, Warszawa 1917 oraz w książce *Trzy odczyty o Polsce*, Warszawa 1917.

³ S. Baczyński, *Miecz i korona. Myśli o dawnej Polsce*, Warszawa 1916; S. Przybyszewski, *Szlakiem duszy polskiej*, Poznań 1917; A. Górski, *Godło. Książka zbiorowa*, t. 1-2, Warszawa 1915-1916.

90. XIX w., jego poglądy polityczne ewoluowały w kierunku narodowo-demokratycznym. Ścisłe związał się z redakcją «Słowa Polskiego», pisywał też do postępowego petersburskiego «Kraju» Erazma Pilza, a także związanego z lewicą niepodległościową krakowskiego «Życia». W 1903 r. zamieszkał w Krakowie, gdzie w 1906 r. objął filię warszawskiego dwutygodnika ilustrowanego «Świat». Współpracował też z wydawaną przez Wilhelma Feldmana postępową «Krytyką». W czasie pierwszej wojny światowej, publikował głównie na łamach chrześcijańsko-narodowego, prozachodniego «Głosu Narodu». Pozostawił po sobie stosunkowo bogaty dorobek publicystyczny¹. Odnosząc się do spraw narodowych prezentował wyłącznie polski punkt widzenia. Wpisując się w dyskusję nad społeczno-polityczną kondycją narodu polskiego, idealizował przeszłość. Poszukiwał w niej wartości opartych na ideach republikańskich. Gloryfikował polskie cechy narodowe: umiłowanie wolności, tolerancję, szlachetność, dumę, poczucie odpowiedzialności. Publicystyka Chołoniewskiego nawiązywała w tym zakresie do epoki romantyzmu, a jak zauważył Kazimierz Tymieniecki, niemal wprost oparta była na historiografii lelewelowskiej².

Do momentu wydania «Ducha dziejów Polskich» A. Chołoniewski opublikował sześć prac. Pierwsze związane były z jego pobytem we Lwowie i obserwacją toczącego się tu życia intelektualnego. W 1898 r. wydał – utrzymaną w żartobliwym tonie – *Nieśmiertelni. Fotografie literatów lwowskich* – obejmującą blisko pięćdziesiąt sylwetek pisarzy i historyków (swe szkice poświęcił m. in. Władysławowi Bełzie, Franciszkowi Gawrońskiemu, Aleksandrowi Hirschbergowi, Ludwikowi Kubali i Wilhelmowi Feldmanowi). Niedługo potem opracował, dla fundacji Macierzy Polskiej, monografię *Tadeusz Kościuszko* (1902). Odbywane w kolejnym okresie liczne peregrynacje po Śląsku, Wielkopolsce i Pomorzu, wpłynęły z kolei na zaangażowanie Chołoniewskiego w walkę o zachowanie kultury polskiej na kresach zachodnich. W serii prac poświęconych tej tematyce wymienić można: *Nad morzem polskim* (1912), a także stanowiące zbór artykułów publikowanych na łamach «Głosu Narodu» – *Taniec wśród mieczów. Notatki polityczne z czasu wielkiej wojny* (1920). Chołoniewski był uważnym obserwatorem wypadków wojennych i zagadnień związanych z dyskutowaną na forum międzynarodowym sprawą polską. Pozostając pod wrażeniem klęski Rosji na froncie wschodnim i wyparcia jej wojsk z terenów Galicji wydał *Istota walki polsko-rosyjskiej* (1916). Udowodniał, że źródeł wielowiekowej rywalizacji polsko-moskiewskiej, a w ostatnich stu latach «prawdziwej nienawiści do Rosji», należało szukać nie w różnicach kulturowych (wschodniej – bizantyjskiej i zachodniej – łacińskiej), ale w czynnikach wyłącznie politycznych. Był to antagonizm oparty na rywalizacji dwóch sił państwowych, których interesy krzyżowały się na terenach Litwy i Rusi³. Tuż po zakończeniu I wojny światowej, na fali dyskusji toczonych na konferencji pokojowej w Paryżu w sprawie przekazania Polsce wschodnich prowincji Niemiec, ogłosił *Gdańsk i Pomorze Gdańskie, uzasadnienie naszych praw do Bałtyku*

¹ H. Mościcki, *Ś. P. Antoni Chołoniewski* [w:] A. Chołoniewski, *Tadeusz Kościuszko*, wyd. 3, przejrzał i wstępem opatrzył H. Mościcki, Warszawa 1931, s. 7-9; L. Zakulski, *Chołoniewski Myszka Antoni, h. Korczak (1872-1924)*. PSB, t. III, Kraków 1937, s. 406-408.

² K. Tymieniecki, *Zarys dziejów historiografii polskiej*, Kraków 1948, s. 86.

³ A. Chołoniewski, *Istota walki polsko-rosyjskiej*, Kraków 1916, s. 10, 12, 25, 30, 44.

(1919 i 1920 i w j. francuskim 1919)¹. Drugie wydanie książki ukazało się po uprawomocnieniu się postanowień traktatu wersalskiego. Celem pracy było zapoznanie społeczności międzynarodowej z polską argumentacją prawa dostępu do morza. Chołoniewski przekonywał, że Gdańsk zawsze posiadał «polsko-lechickie oblicze», a historia dowodziła jego przynależności do państwa polskiego. Przypominał, że wprawdzie miasto było dwujęzyczne, jednak politycznie zasymilowane z Rzeczpospolitą. Stosunki narodowościowe i językowe zmieniły się dopiero w XIX wieku, skutkiem antypolskiej polityki Niemiec. Ostatecznie podsumował: *Gdańsk leży w Polsce, nie tylko historycznej, tej, co była, ale etnicznej, żywej, dzisiejszej, a Niemczyzna gdańska wyhodowana została sztucznie, krzywdą i kosztem rodzimej ludności kraju i miasta*². Sprawom państwa polskiego poświęcił też wydaną nakładem Biura Propagandy Wewnętrznej przy Prezydium Rady Ministrów *Państwo Polskie, jego wskrzeszenie i widoki rozwoju* (1920), a także *Początki dziejów naszych. Ich linia przewodnia* (1923). W polu zainteresowań A. Chołoniewskiego znalazły się również kwestie polsko-żydowskie. Uważał je za istotne w perspektywie odzyskania niepodległości. Stał na stanowisku asymilacyjnym, nie zgadzał się na przyznanie Żydom praw odrębności narodowych, przy czym piętnował antysemityzm, zwalczając zarówno oznaki polskiego jak i żydowskiego separatyzmu etnicznego³.

Najbardziej poczytną publikacją, utrzymaną w tonie apologetycznym, był «Duch dziejów Polski» (1917 r.). Praca, wielokrotnie wznawiana (1918, 1920, 1921, 1932, 1946, 1991, 2000, ostatnio wydana przez Instytut Pamięci Narodowej dla uczczenia odzyskania niepodległości w 2018 r.) i tłumaczona na języki obce (angielski, bułgarski, francuski, niemiecki, rumuński), wywołała ożywioną dyskusję w kręgach politycznych, naukowych i dziennikarskich⁴.

---

¹ Praca pod zmieniony tytułem została wydana w przededniu II wojny światowej: *Gdańsk miasto polskie. Nasze prawa do ujścia Wisły* (z przedmową Henryka Mościckiego), Warszawa 1939.

² A. Chołoniewski, *Gdańsk i miasto polskie. Nasze prawa do ujścia Wisły*, z przedmową Henryka Mościckiego, Warszawa 1939, s. 39, 44.

³ Opublikował w tym zakresie: *W sprawie żydowskiej. Trzy listy polemiczne*, Kraków 1914; *Wobec zaburzeń galicyjskich. Odpowiedź na kampanię «pogromową» żydów przeciw Polsce*. (Tekst z «Głosu Narodu» 1918, nr 279); *My, Żydzi i Kongres*, Kraków 1919; Por. W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej 1864-1918*, z przedmową L. Wasilewskiego, Warszawa 1933, s. 371; M. Janowski, *Inteligencja wobec wyzwań nowoczesności. Dylematy ideowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889-1914*, Warszawa 1996, s. 109-110, 118-120.

⁴ Praca A. Chołoniewskiego była analizowana na gruncie historii historiografii, myśli politycznej i filozoficznej. Szerzej zob. np. J. Adamus, *Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski*, Łódź 1961, s. 159-160; M.H. Serejski, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Warszawa 1977, s. 258 i nn.; A. Wierzbicki, *Wokół Ducha dziejów Polski. Spory o ocenę dziejów narodowych w historiografii polskiej 1917-1919*. «Kwartalnik Historyczny» 1971, R. LXXVIII, nr 4, s. 840-856; tegoż, *Naród-państwo w polskiej myśli historycznej dwudziestolecia międzywojennego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, s. 17-33; tegoż, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2010, s. 217-225; J. Maternicki, *Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914-1918. Studium historiograficzne*, Warszawa 1975, s. 342-351; J. Kolbuszewska, *Mutacja modernistyczna w historiografii polskiej (przełom XIX i XX wieku)*, Łódź 2005, s. 168-172; A. F. Grabski, *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*, Warszawa 1972, s. 27-28; G. Szumera, *Myśl historyzoficzna i filozofia społeczna Jana Karola Kochanow-*

Jako motto opracowania Chołoniewski zamieścił cytaty z felietonów, bliskiego mu ideowo, jednego z teoretyków polskiego romantyzmu, demokracji, spiskowcy i powstańca listopadowego – Maurycyego Mochnackiego. Ten, w artykułach zamieszczanych na łamach sierpniowych numerów warszawskiego «Dziennika Powszechnego Krajowego» (1831), wskazywał elementy strategii społecznej stanowiącej istotę działań podejmowanych w walce o niepodległość. W przypadku «restauracji» narodu polskiego budowanie wspólnoty opierał na przesłankach historycznych, odwołujących się do tradycji republikańskich. Przywołane przez A. Chołoniewskiego fragmenty prac Mochnackiego¹ urastały do roli manifestu określającego cele ideowe «Ducha dziejów Polski». Praca wpisywała się w dyskusję nad stanem dawnego państwa polskiego, a jej celem było wypracowanie powszechnie akceptowanego kanonu wartości, stanowiących fundament kultury społecznej i politycznej. W warstwie perswazyjnej dzieło miało dowodzić głęboko zakorzenionych w polskim narodzie zasad demokratycznych (wolnościowych), na których oparty był ład prawno-ustrojowy i organizacja życia zbiorowego. Tak zakreślony cel prowadził do ujęć hagiograficznych, idealizacji zarówno tradycji jak i rzeczywistości politycznej dawnej Rzeczypospolitej². Tytuł pracy «Duch dziejów Polski» wprost odwoływał się do romantycznego mistycyzmu sięgającego utopijnej filozofii niemieckiej, zakładającego potrzebę naprawy, uwznioślenia, poszukiwania doskonałości³. Rozważania Chołoniewskiego prowadziły do budowania świadomości opartej na kryteriach romantycznych. Brak państwa, w momencie szansy na odzyskanie niepodległości wyzwał potrzebę odwoływania się do tradycji wspólnotowych, dowodzących trwania narodu. Budowanie kolektywnej pamięci, podobnie jak na początku XIX w., stało się wyzwaniem *w jaki sposób zachować historyczną tożsamość narodu i ciągłość jego tradycji, ale jednocześnie dokonać modernizacji życia społecznego i naprawić błędy, uchodzące za przyczynę upadku państwa*⁴.

Wybuch I wojny światowej był w perspektywie geopolitycznej, nie tylko dla A. Chołoniewskiego, momentem zwrotnym, pozwalającym z nadzieją oczekiwać na restaurację państwa. Publicysta był przekonany, że z tego «zwaśnienia» ententy i

skiego, Katowice 2009, s. 37-38; L. Gawor, *W poszukiwaniu rozumienia bytu społecznego człowieka. Filozofia polska końca XIX wieku i w XX stuleciu*, Rzeszów 2015, s. 104-143.

¹ «Żeby wskrzesić naród, trzeba wynaleźć jego zatraczone jestestwo, z bacznym względem na modyfikacje, któremi je czas zmienił i przekształcił»; «Nie improwizujemy Polski, ale z grobu wywołujemy ojczyznę. Nie sporządzamy bez planu i architektów fantastycznego gmachu, ale wygrzebujemy z gruzów starożytną budowlę»; «We wskrzeszeniu ducha owych instytucji, owych praw i obyczajów, które niegdyś zdobiły republikańską monarchię polskiego narodu, mieści się wielka myśl politycznej restauracji». Zob. M. Mochnacki, *Restauracja Polski* oraz *Restauracja i rewolucja*. «Dziennik Krajowy» 1831, nr 228 i 230. Cała praca została poświęcona Stefanowi Buszczyńskiemu, historykowi, dziennikarzowi, demokracji i liberałowi występującemu w obronie polskich interesów narodowych.

² H. Floryńska, «*Idea Polski*» w *publicystyce modernistycznej [w:] Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porzbiorowych*, red. J. Goćkowski i A. Walicki, Warszawa 1977, s. 299-312; D. Grzybek, *Polska jako idea polityczna w pismach Antoniego Chołoniewskiego*, «*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*» Sectio K (Politologia), 2016, No 2, s. 167.

³ L. Gawor, *W poszukiwaniu rozumienia*, s. 118; A. Wierzbicki, *Spory o polską duszę*, s. 218-221; M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, Gdańsk 2001, wyd. 2, s. 18-19.

⁴ M. Janion, M. Żmigrodzka, *Romantyzm i historia*, s. 8.

państw centralnych musiała powstać niepodległa Polska. Proces ten zapowiadał zarówno akt 5 listopada 1916 r., jak i orędzie Wilsona ze stycznia 1917 r., a także wybuch rewolucji w Rosji i obalenie caratu¹. Miała to być niepodległość oparta na prawie do «nieskrępowanego rozwoju», wolności sumienia i demokratycznych rozwiązaniach ustrojowych. «Duch dziejów Polski» miał za zadanie dokonać mentalnościowego zwrotu, przywrócić poczucie wartości, zwrócić uwagę na cechy wyróżniające polskie społeczeństwo na tle europejskich sąsiadów. Osiągnięcie tego było niezmiernie pożądane, gdyż zdaniem Chołoniewskiego, w XIX w. systematycznie traciliśmy zainteresowanie państw europejskich, i co istotne, samo społeczeństwo polskie dotknęły zmiany tożsamościowe, polegające na atrofii poczucia odrębności narodowej – *Dusza polska straciła swój dawny lot prometejski. Wyrabiała w sobie samozachowawczą podległość, właściwą niewolnikom*². Źródłem mentalności niewolniczej poszukiwał w edukacji opartej na «doktrynie krakowskiej». Chołoniewski sprzeciwiał się «ryczałowemu» potępieniu kierunku rozwojowego dawnej Rzeczypospolitej. Zwracał uwagę, że dostarczało to argumentów historiografii niemieckiej i rosyjskiej, usprawiedliwiających rozbiory. Dodatkowo podkreślał, że historia zbudowana wokół państwa, władzy i ustroju, przemianach społeczno-gospodarczych, skoncentrowana na datach, wodzach i władcach – gubiła swą istotę – *uleciała z niej twórcza dusza narodu*³. Zerwanie z tradycją romantyzmu powodowało, że – jak twierdził – *przestaliśmy rozumieć własną przeszłość*⁴.

W opinii Chołoniewskiego polska myśl polityczna «skryształizowała się» w połowie XV w., tym samym system demokracji szlacheckiej był istotną cezurą, stanowił punkt wyjścia dla analizy społeczno-ustrojowej I Rzeczypospolitej. Poszukując pożądanych cech życia zbiorowego A. Chołoniewski wskazywał system praw i przywilejów tworzących podstawy ustrojowe tzw. złotej wolności szlacheckiej. Rodzący się «typ wolnego obywatela» określała tu zasada *nihil de nobis sine nobis*. Rozwój swobód obywatelskich i politycznych gwarantowały przywileje: czerwiński (1422), jedleński (1430) i krakowski (1433), cerekwicki (1454), których ukoronowaniem była wyrażona formułą *nihil novi sine communi consensu* konstytucja sejmowa z 1505 r. Dla publicysty, silne eksponowanie praw jednostki znalazło odzwierciedlenie w zasadzie ustrojowej «polegającej na jednomyślności uchwał sejmowych»⁵. U podstaw «liberum veto» jako doktryny politycznej legło założenie o konieczności szukania konsensusu. Zasada stanowiąca «źrenicę wolności» – zdaniem publicysty – straciła swą istotę w XVII w., na skutek systematycznie obniżającego się poziomu «moralnego» społeczeństwa, stając się narzędziem partykularnych rozgrywek politycznych. A. Chołoniewski podkreślał, że państwo polskie, przez rozwój instytucji sejmowych oraz rosnące zaangażowanie polityczne szlachty, dalekie było od cechujących Europę dążeń absolutystycznych. Dzięki szlachcie, która przez publicystę traktowana była niemal jak synonim społeczeństwa, wykształcił się ustrój szlachecko-demokratyczny i szlachecko-republikański, a *w ustach narodu zjawia się samorzutnie na oznaczenie tak*

---

¹ A. Chołoniewski, *Państwo polskie, jego wskrzeszenie i widoki rozwoju*, Warszawa 1920, s. 4, 6; Tegoż, *Duch dziejów Polski*, Kraków 1918, s. 23.

² Tegoż, *Duch dziejów Polski*, s. 18.

³ Tamże, s. 21.

⁴ Tamże, s. 25.

⁵ Tamże, s. 36.

ukształtowanego państwa nazwa Rzeczypospolitej, która odpowiadając wiernie duchowi urzędów publicznych, upowszechnia się szybko jako nieurzędowe określenie konstytucyjnej monarchii polskiej¹. U podstaw systemu ustrojowego, decydującego o kształcie polskiej «duszy» politycznej, stała zasada wolnej elekcji, aktu wyborczego przeprowadzanego z udziałem «całego narodu politycznego». Elekcyjność tronu, jako jedno z praw kardynalnych, a zarazem podstawowych swobód obywatelskich, stanowiły skuteczną zaporę przed wprowadzeniem systemu rządów absolutnych. Pozwalały na zachowanie niezależności wobec władcy, czemu towarzyszyć miało przekonanie, że szlachcic nie tylko wybiera, ale sam posiada mandat do korony. Tak zbudowane zasady sukcesji kreowały poczucie politycznej odpowiedzialności i niezależności, rodziły przekonanie że *nie naród istnieje dla króla, lecz król dla narodu*².

Pojęcie narodu w koncepcji A. Chołoniewskiego nie ograniczało się do zróżnicowanej w swej strukturze warstwy szlacheckiej, choć trzeba przyznać, że stanowiła ona jedną z najbardziej reprezentatywnych jego części³. Istotą zaproponowanego kryterium była nie tyle statystyczna reprezentacja (szlachta liczyła «10-13% ogółu ludności»), ile kryjąca się za nią wizja romantycznej koncepcji «narodu szlacheckiego», depozytariusza trwałych, niezmiennie przechowywanych i rozprzestrzeniających się społecznie idei wolnościowych. One stanowiły ważki argument pozwalający różnicować «ducha» polskiego narodu szlacheckiego – «republikańskiego i demokratycznego», od zdegenerowanej pod tym względem, bo utrwalającej system absolutyzmu, szlachty zachodnioeuropejskiej. Istotnym w tak prezentowanej koncepcji narodu pozostawał fakt, że szlachta nie stanowiła kasty, ale poprzez nobilitacje otwierała się na nowe grupy społeczne⁴. Chołoniewski dowodził, że utworzona w ten sposób wspólnota, spadkobierczyni odziedziczonego po przodkach ideowego wzorca ustrojowego, stawiała sobie taki sam cel, tj. dążenie do nieskrępowanej wolności politycznej oraz zachowania tożsamości kulturowej. Sporo miejsca w opracowaniu zajmowały uwagi poświęcone warstwie mieszczańskiej i chłopskiej. Publicysta starał się podważyć obiegową w historiografii tezę o szczególnie uprzywilejowanej roli szlachty. Przekonywał, że nawet jeśli mieszczaństwo i chłopstwo uznać za najbardziej upośledzone części społeczeństwa, to warunki ich życia w państwie polskim były nieporównywalnie lepsze od panujących w Europie Zachodniej. W przypadku mieszczaństwa (mającego wpływ na samorząd i politykę), pogorszenie sytuacji trwało nie dłużej niż jedno stulecie, podczas, gdy w Europie – pisał: *rynki trawą zarastały*. Gorzej, ale nie tragicznie, przedstawiała się sytuacja chłopstwa. Wprawdzie zostali podporządkowani *nieograniczonej z czasem woli pana*, niemniej nie było to istotą państwa, ale stanowiło praktykę społeczną zapożyczoną z systemu europejskiego. Za moment przełomowy uznał dyskusje nad rolą chłopstwa w XVIII w. czego efektem były Konstytucja 1791 r. a następnie uniwersał połaniecki (1794). Chołoniewski dowodził, że *orgii ucisku chłopca* przeciwstawiał się *dulcis sanguis Polonorum*, a ostatecznie stwierdzał, że położenie stanów niższych – aczkolwiek smutne – *nie może być żadną*

---

¹ Tamże, s. 39, 44.

² Tamże, s. 51.

³ A. Wierzbicki, *Naród-państwo*, s. 20.

⁴ A. Chołoniewski, *Duch dziejów Polski*, s. 56-58.

miarą podstawą do kwestionowania wartości swobód i praw politycznych, które Rzeczpospolita szlachecka tak bujnie była rozwinęła¹.

Chołoniewski reprezentował nurt neomesjanizmu wskazującego wyższość polskich rozwiązań ustrojowych zbudowanych na prawie, moralności i duchowości. Przekonywał, że charakterystyczne dla polskiego systemu organizacji państwa «praworządność i swobody» z czasem zyskały uznanie sąsiadów. Najlepszym dowodem ich ideowej emanacji był polityczny sukces państwa polskiego w XV i XVI w. Polska mocarstwowość zbudowana na unii z Litwą w oparciu o zasadę «wolni z wolnymi, równi z równymi», mimo różnic etnicznych, językowych i kulturowych, dawała gwarancję jedności państwowej. A. Chołoniewski uzasadniał, że było to możliwe, gdyż Polska nikogo «nie wynaradawiała», a proces asymilacji wyższych warstw szlachty litewskiej był procesem dobrowolnym. Zadecydowały o tym ideowe pryncypia, polska kultura umysłowa, ale przede wszystkim «siła przyciągania kultury politycznej» (nieskrępowana wolność, tolerancja ustrojowa, gwarancja swobodnego rozwoju bez względu na różnice cywilizacyjne, plemienne, czy językowe)². Ludność posiadającą pełnię swobód obywatelskich cechowała odpowiedzialność za państwo. Jedynym błędem – «dysonansem» – polskiej polityki były powstania kozackie w XVII w.³ Dowodem na poparcie przyjętych przez Chołoniewskiego założeń, miał być fakt, że idea państwa wspólnotowego przetrwała upadek Rzeczpospolitej, o czym świadczyły powstania narodowe w XIX w.

Jedna z dominujących cech polskiego charakteru narodowego została określona przez Chołoniewskiego jako «wstręt do przymusu». Z niego wynikały – tworzące filary państwa polskiego – obok systemu politycznego; wolność religijna i wyznaniowa oraz tolerancja wobec mniejszości narodowych. Niemniej także on musiał przyznać, że od połowy XVII w., aż do Konstytucji majowej, mieliśmy do czynienia z – jak to określił – smutnym okresem «polskiej anarchii», kiedy zachwiały się fundamenty ustrojowe państwa polskiego, a jego założenia *rozwinęły się chorobliwie, wolność stawiała się niejednokrotnie swawolą, decentralizacja nadmierna groziła rozbięciem całości, a dobra wola obywateli okazywała się siłą zbyt słabo spajającą wewnętrzne wiązania państwowe*⁴. Krytyczna ocena prowadziła skądinąd do optymistycznych wniosków. Publicysta podnosił, że nawet wówczas, w okresie kryzysu, naród polski wyróżniał się na tle państw despotycznych poczuciem prawa, poszanowaniem wolności i indywidualizmu, systemem gwarantującym wewnętrzne bezpieczeństwo. Polska wyrosła z «barbarzyńskiego zamięłowania w wojnach», nie prowadziła wojen zaborczych, wyłącznie dla obrony granic, kultywowała bohaterów budowniczych

---

¹ Tamże, s. 92.

² Tamże, s. 71-73, 124-132.

³ Tamże, W sprawach powstań kozackich pisał: «Polityka wobec Kozaczyzny, i w ogóle schizmatycznej Rusi, przypadająca na czasy upadku naszej myśli politycznej, upadku tolerancji i zdolności łączenia żywiołów różnorodnych, była jednym z najcięższych błędów i jedną z najcięższych win, jakie obarczyły naszą przeszłość» (s. 74).

⁴ Tamże, s. 109. Były to cechy odziedziczone po słowiańskich przodkach. W pracy *Początki dziejów naszych. Ich linia przewodnia* (Warszawa 1923), przeznaczoną dla «niefachowych prelegentów» jako materiał do dyskusji z dziedziny historii, krajoznawstwa, spraw społecznych, pisał o Słowianach jako ludzie o «instynktach» wybitnie pokojowych, niechętnych wojnie, szanujących pokój, ceniących sztukę, s. 1-10.

państwa polskiego, ustawodawców, «miłośników pokojowej pracy»¹. Mimo braku stałego wojska – które zawsze sprzyjało absolutyzmowi – Rzeczpospolita była międzynarodową potęgą – «przedmurzem i ochronną tamą Europy». Wobec powszechnych tendencji militarystycznych, Polska zapłaciła za swój idealizm utratą niepodległości – kultura uległa brutalnej przemocy.

Publicysta podkreślał, że w wieku XIX wykształcił się typ bohatera żołnierza i bojownika o wolność. W panteonie obrońców ojczyzny, ludzi o «wielkim sercu, wspaniałości duszy» niemal jednym tchem wymienieni zostali Stefan Czarniecki, ks. Józef Poniatowski, Henryk Dąbrowski, Stanisław Żółkiewski i Tadeusz Kościuszko. Ideałem pozostawał typ bohatera mickiewiczowskiego nakreślony w III części «Dziadów» (scena V. Cela księdza Piotra. Widzenie), który wizję «wielkiego męża, zbawcy i wkrzesiciela narodu wyobraził sobie jako niosącego wyzwolenie nie samej tylko Polsce [...] lecz wszystkim ujarzmionym i cierpiącym...». W ten sposób proponowany przez Chołoniewskiego «Bohater» nabierał nowego znaczenia – «ujawniał skalę polskiego pojmowania wielkości»², gdzie walka o wolność oznaczała walkę o Polskę.

Istotną kwestią poruszoną na zakończenie przez Chołoniewskiego była sprawa utraty niepodległości. Publicysta wskazywał wyłącznie na czynniki zewnętrzne rozbiorów. Zostały przedstawione jako «dzieło przewagi fizycznej, akt gwałtu», zasługując na miano «politycznej zbrodni». Nie zgadzał się z tezami krakowskiej szkoły historycznej o słabości państwa, jego «wewnętrznym rozkładzie», czy panującej anarchii. Udowadniał, że Rzeczpospolitą («kraj wolności pośród państw despotycznych») zgubiły panujące w niej rozwiązania prawno-ustrojowe, stanowiące zaprzeczenie systemów politycznych obowiązujących w państwach ościennych. Polska upadła więc dlatego «że nie upodobniła się do sąsiednich despotii»³. Podobne uzasadnienia zostały przez publicystę wyartykułowane w wydanej w 1920 r. pracy *Taniec wśród mieczów. Notatki polityczne z czasu wielkiej wojny*⁴.

Wyrażany przez A. Chołoniewskiego skrajny optymizm, doczekał się ambiwalentnych ocen. W kręgach publicystów zbliżonych do narodowej demokracji zyskał przychylność i uznanie. Na łamach związanego z chrześcijańską demokracją krakowskiego «Głosu Narodu», krytyk literacki i teatralny Adam Grzymała Siedlecki komplementował styl i błyskotliwość wywodów Chołoniewskiego, ale co ważniejsze podkreślał, że praca otwierała pole do dyskusji, prowokowała *do myślenia nie tyle nad książką, ile z powodu książki*⁵. Podobne opinie można było odnaleźć na łamach liberalnego warszawskiego «Kurierza Polskiego». Przychylnie stanowisko reprezentowali też dziennikarze związanego z Konwentem Organizacji «A», piśmudczykowskiemu miesięcznika «Kultura Polska»⁶. Zgoła odmienne oceny prezentowano natomiast na

¹ A. Chołoniewski, *Duch dziejów Polski*, s. 116.

² Tamże, s. 148.

³ Tamże, s. 171-176.

⁴ A. Chołoniewski, *Godni być narodem [w:] Taniec wśród mieczów. Notatki polityczne z czasu wielkiej wojny*, Warszawa-Kraków 1920, s. 69-70.

⁵ A. Grzymała-Siedlecki, *Nowe wydanie Ducha dziejów Polski*, «Głos Narodu» 1918, nr 166-68.

⁶ Szerzej zob. J. Maternicki, *Idee i postawy*, s. 346.

łamacz wydawanego w Cieszynie pisma «Wiadomości Polskie» związanego z utworzonym w Krakowie w 1914 r. Naczelny Komitetem Narodowym¹.

Głosy historyków także były podzielone. Sprzyjający stronnictwom narodowo-demokratycznym, historyk prawa Stanisław Kutrzeba odniósł się do pracy A. Chołoniewskiego z dużą życzliwością. Wskazywał, że autor podejmując polemikę z tradycją historiograficzną krakowskiej szkoły historycznej, niejako uprzedzał naukową dyskusję w tym zakresie. Krakowski historyk wyznaczał historii nie tylko zadania poznawcze, stricte naukowe, ale też edukacyjne. O ile w pierwszym przypadku, trudno mu było uznać pracę Chołoniewskiego za spełniającą rygory warsztatowe, to z uznaniem podkreślał jej rolę dydaktyczną. Praca odpowiadała aktualnym potrzebom narodowym i społecznym: *on szuka – pisał – wartości twórczych w Polsce, tych, które dzisiejszym odpowiadały idealom, mierzy te wartości miarą etycznej i wolnościowej ich mocy [...] podnosi w jego (czytelnika) oczach naród, jego wartość i jego historię, dla tej historii budzi szacunek i miłość, krzepi ducha, który tak potrzebował pokrzepienia...*². W takiej sytuacji błędy merytoryczne i nieścisłości schodziły na dalszy plan, a najważniejsza pozostawała warstwa perswazyjna, ideowa. Historia obok stricte naukowej miała pełnić funkcję magistra vitae. Walory tak pojmowanej przeszłości potrafił też docenić archiwista i historyk prawa Józef Siemieński. Wprawdzie nie uznawał pracy Chołoniewskiego za w pełni oryginalną, gdyż jak twierdził stanowiła ona «publicystyczne odbicie» jego poglądów naukowych wyrażonych w pracy «Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej» (1915), a także spożytkowywała ustalenia O. Balzera i S. Kutrzeby, jednak dostrzegał w niej potencjał sprzyjający budowaniu historycznego « optymizmu »³. Książkę Chołoniewskiego dostrzegł też, związany w czasie I wojny światowej z NKN, mediewista Oskar Halecki. Na łamach cieszącego się popularnością, wydawanego w Krakowie przez Jezuitów «Przeglądu Powszechnego» rekomendował «Ducha dziejów Polski» jako pracę napisaną z rozmachem, poletem, bez zbędnych szczegółów. Podobnie jak S. Kutrzeba, nie widział w niej pozycji naukowej – wymagającej rygorystyki badawczego – ale opracowanie popularne, publicystyczne. Zarzucał autorowi przesadny apologetyzm w ocenie przeszłości. Zdaniem krytyka nie umniejszał on jednak znaczenia opracowania. Wprawdzie nie mogło ono stanowić podręcznika historii, jednak zaletą książki, co podkreślał – było wydobywanie «ducha», «idei», «moralnego dobra», wartości zakorzenionych w przeszłości, trwałych elementów tożsamości Polaków. Wszystkim, którzy widzieli w «Duchu

¹ Tamże, s. 347-348; A. Wierzbicki, *Naród-państwo*, s. 19.

² Stanisław Kutrzeba, *Wartości historyczne Polski (Antoni Chołoniewski «Duch dziejów Polski» Kraków 1917)*, «Głos Narodu», nr 284-286 (4,5,6 XII 1917); Por. P. Biliński, *Stanisław Kutrzeba (1876-1946). Biografia naukowa i polityczna*, Kraków 2011, s. 50-52; J. Maternicki, *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX wieku*, Rzeszów 2009, s. 329-339.

³ J. Siemieński, *O «Duchu dziejów Polski» List do Temidy. Odbitka z czasopisma «Themis Polska»*, 1918, s. 2-4. Kończąc pisał: *To też pomimo zastrzeżeń o których wyżej, pomimo jednostronności broszury p. Chołoniewskiego, właściwej zresztą wszelkiej reakcji przeciwko jednostronności dotychczasowej, uważam ją za objaw dodatni w naszym piśmiennictwie, ponieważ łamie nareszcie lody, które nie pozwalały dotychczas publicystyce uwzględnić postępu naukowo od czasów szkoły krakowskiej, a czyni to z właściwym autorowi talentem, z rozmachem, językiem jędrnym, w wykładzie potoczystym, a zbudowanym przejrzysto. Sądzę, że dobrze zasłuży się sprawie, której obydwa służyć chcemy.*

dziejów Polski» opracowanie bezkrytyczne i bezwartościowe pod względem pedagogiki narodowej odpowiadał: *Mylnym jest bowiem utarty pogląd, jakoby prąd apologetyczny w stosunku do przeszłości mógł wyrzucić na naród wpływ ujemny pod względem wychowawczym, jakoby miał utrwalać przekonanie, że skoro i tak wszystko w Polsce było zawsze doskonałe, więc nam już nic nie pozostaje do zrobienia. Przeciwnie, o wiele bardziej logicznym wydaje się wniosek, że właśnie przekonanie o zasługach przodków, słuszności ich zasad i wielkości czynów, o wiele skuteczniej zachęci współczesnego Polaka, do największych wysiłków pracy, aby doróść do wzorca, aniżeli mniemanie o własnej nad nimi wyższości¹. Za tak przedstawioną oceną kryła się aluzja do surowej recenzji pracy Chołoniewskiego, autorstwa Wacława Tokarza. Historyk wojskowości, en bloc krytycznie oceniając nurt historiografii apologetycznej, zarzucał publicznie nieuzasadnioną afirmację dziejów narodowych, co jego zdaniem wprost prowadziło do uznania, że *przeszłość nasza wystarcza nam raz na zawsze do zapewnienia honorowej emerytury w Europie. Nowoczesny Polak może już usiąść na laurach, bo wszystko, co można było zrobić, zrobili jego przodkowie w epoce saskiej i rozbiorów; Europa o tem nie zapomni z pewnością* – i sarkastycznie kończył – *Można sobie wyobrazić, jakim szalonym powodzeniem cieszą się prace tego typu...*². Wsparciem dla krytycznych ocen pracy A. Chołoniewskiego była recenzja związanego z narodową demokracją, historyka literatury polskiej i wykładowcy Uniwersytetu Jagiellońskiego Ignacego Chrzanowskiego. Domagał się on rzetelnej wiedzy o przeszłości państwa polskiego. Dla historyka krakowskiego, praca Chołoniewskiego wprost czerpała z poglądów Adama Mickiewicza wyrażonych w «Poglądach paryskich», wykładach na temat literatury słowiańskiej, głoszonych w Collège de France w latach 1840-1844. I. Chrzanowski podkreślał, że mesjanizm jako element budujący społeczną «wiarę w siebie», należy uznać za zjawisko dodatnie. Ale równie istotne, czy nawet bardziej przydatne są historyczne oceny przeszłości, zwłaszcza ujemnych stron dziejów, czego wyraźnie brakowało publicystycznemu ujęciu «Ducha dziejów Polski»³.*

¹ O. Halecki, *De consolatione historiae*, «Przegląd Powszechny» CXXXVIII, z. 1-2, nr 409 i 410, styczeń-luty 1918, s. 20-32; Por. A. Wierzbicki, *Wokół Ducha*, s. 846-847.

² W. Tokarz, *Z refleksji historyka*, «Wiadomości Polskie», nr 158-159, 1917, z 25 grudnia, s. 13; Podobnie wypowiadał się pedagog i historyk, działacz niepodległościowy Michał Janik. Zarzucając Chołoniewskiemu nadmierną apologetykę pisał: *A kto wie, co z dwojga złego jest dla duszy mniejszym niebezpieczeństwem: czy trzeźwienie jej nadmiernym pesymizmem, czy upajanie jej przesadnym optymizmem*; J. Maternicki, *Idee i postawy*, s. 351-352.

³ Pisał: *Czy podobna, żeby nowa Polska była taka jak dawna? Żeby i nowej Polsce brakowało i rozumu politycznego i ducha ofiarności i w ogóle tych wszystkich warunków, które są nieodzownie potrzebne do stworzenia i zachowania mocnego i sprawiedliwego państwa, tych wszystkich wartości moralnych, na których wytwarzanie dawna Polska umiała się wprowadzić zdobywać, ale Polska odświętna, nie codzienna, – tylko w chwilach zapału i porywu patriotycznego? Nie daj Boże! I kto wie, czy dzisiaj, w przededniu nowego życia, nie dużo więcej pożytku, niż «Duch dziejów Polski» i inne apologie naszej przeszłości, przynieść by nam mogło wydane przy końcu zeszłego roku pośmiertne dzieło Ochorowicza (Psychologia-Pedagogika-Etyka. Przyczynki do usiłowań naszego odrodzenia narodowego, Warszawa 1917), zawierające w sobie studium o wadach naszego charakteru narodowego?». Zob. I. Chrzanowski, *Poglądy na przyczyny upadku Polski a chwila bieżąca*, «Rok Polski» 1918, nr 1, s. 23.*

Z kolei dla Władysława Konopczyńskiego, książka wydana przez Chołoniewskiego w trudnym okresie rodzących się nadziei na niepodległość, była wyrazem «instynktu samozachowawczego» tkwiącego w polskim społeczeństwie¹. W Chołoniewskim widział następcę Stefana Buszczyńskiego, publicysty i pisarza politycznego gloryfikującego polską kulturę. Przestrzegał przed bezkrytycznym przyjmowaniem posiadających «niebezpieczny urok» tez zawartych w «Duchu dziejów Polski». Nie zgadzał się też na hurtowe potępienie – jak pisał – «w czambuł» dorobku historyograficznego szkoły krakowskiej. Traktował Chołoniewskiego jak autodydakę na polu historii, człowieka spoza cechu zawodowych historyków, co prowadziło do konkluzji, że jego rozważania nie mieściły się kanonie poważnych prac badawczych. Podążanie za «historią ideałów», poszukiwanie «piękna» i «wzniosłości» miało w tym przypadku prowadzić do zerwania z nauką. Konopczyński pisał: *taka historia przestaje być historią, ulatnia się fantastyczne marzenie, z którego trzeźwa nauka musi budzić idealistów natrętnym pytaniem: Jak to tam z tą zasadą (ideą życia staropolskiego) było w rzeczywistości?*². Dla krakowskiego nowożytnika praca Chołoniewskiego była przesiąknięta uczuciowością dla dawnej ojczyzny, przeznaczona raczej dla słabiej wykształconego czytelnika. Pochwalał poszukiwanie «ideału życia zbiorowego», niemniej zwracał uwagę, że wiedzy na temat przeszłości państwa należy szukać nie w publicystyce, ale w literaturze fachowej, oddającej realny obraz życia społecznego i prawno-ustrojowego I Rzeczypospolitej³.

W sprawie książki Chołoniewskiego wypowiedział się też, z pewnym opóźnieniem, Michał Bobrzyński. Na łamach konserwatywnego «Czasu», dokonując bilansu historiografii z czasów I wojny światowej, odmawiał jakiegokolwiek wartości naukowej «Duchowi dziejów Polski». Dla nestora stańczyków była to praca przesiąknięta apriorycznym podejściem do dziejów narodowych, przedstawiająca fałszywy obraz przeszłości, grzesząca naiwnością, *pojawiła się – pisał – jako szkodliwy, odurzający napój dla szerszych warstw społeczeństwa polskiego*⁴.

Do czynionych przez historyków zarzutów, zwłaszcza W. Konopczyńskiego, A. Chołoniewski odniósł się na łamach «Głosu Narodu», a następnie swe wypowiedzi opublikował w pracy *O kierownicze idee przeszłości* (1919). Nie przyjmował uwag o wyidealizowanym, odbiegającym od rzeczywistości obrazie dziejów. Dowodził, że opierał się na pracach m. in. Bolesława Ulanowskiego, Oswalda Balzera, Tadeusza Lubomirskiego, Aleksandra Rembowskiego. Uwagi Konopczyńskiego o konieczności poszukiwania «bezwzględnej prawdy» w literaturze fachowej, zbywał z przekąsem pytając: *do której?: Czy do Szujskiego z r. 1868, czy też z lat siedemdziesiątych? Czy do Kalinki, autora broszury «Jaką była dawniej Polska», poświęconej udowodnieniu,*

---

¹ W. Konopczyński, *O wartość naszej spuścizny dziejowej (Rozszerzony wykład wstępny wygłoszony 15 stycznia 1918 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim przy objęciu katedry historii polskiej)*, «Głos Narodu» 1918, nr 27, 1 lutego (wyd. poranne), s. 1.

² Tamże, (ciąg dalszy), «Głos Narodu» 1918, nr 30, 6 lutego, s. 1.

³ Tamże, (Dokończenie), «Głos Narodu» 1918, nr 31 (wyd. wieczorne), 7 lutego, s. 1; J. Maternicki, *Idee i postawy*, s. 350; P. Biliński, *Władysław Konopczyński (1880-1952. Życie i dzieło)*, Kraków 2017, s. 119, 202-203.

⁴ M. Bobrzyński, *Nasi historycy wobec wojny światowej*, «Czas» 1919, nr 317 z 6 grudnia, s. 2; nr 318 z 7 grudnia, s. 2-3; nr 319 z 8 grudnia, s. 2-3 (stąd cytaty); nr 321 z 11 grudnia, s. 2; Por. A. Wierzbicki, *Wokół Ducha*, s. 852.

że Polska była państwem lepszym od innych, czy do Kalinki, który w przedmowie do «Ostatnich lat Stanisława Augusta» pisał: «Upadku swego Polacy sami są sprawcami»? Czy do Oswalda Balzera, który sądzi, że «właściwą przyczyną upadku naszej państwowości była pożądlivość złączonych, więc przemożnych, na zgubę Polski sprzyśiężonych sąsiadów? Czy też do Bobrzyńskiego, który wśród oklasków Rosyanina Kariejewa całą winę naszej katastrofy dziejowej przerzucił na polskie barki?»¹.

Przedstawiony przez A. Chołoniewskiego obraz Polski nowożytnej, nie odpowiadał aktualnej wiedzy akademickiej. Sukces na gruncie publicystycznym, ożywiający dyskusje wokół spraw państwa, nie przekładał się na sukces naukowy. «Duch dziejów Polski» wyrażający sprzeciw wobec pokolenia «strupieszających starców», miał odrodzić w społeczeństwie uniwersalne wartości wspólnotowe, oparte na apoteozie narodu, przekonaniu o wyjątkowości polskiej kultury i rozwiązań ustrojowych. Prezentowana przez autora utopia «przeszłościowa» utwierdzała w przekonaniu o wyjątkowości i wyższości polskiego «ducha» i «charakteru narodowego» na tle europejskim. W momencie dynamizmu przemian politycznych I wojny światowej, jak zauważyła Halina Floryńska, Rzeczpospolitą w ujęciu Chołoniewskiego, należy traktować jako «prefigurację przyszłego porządku w Europie»². Idee demokratyczne, republikańskie i pacyfistyczne, miały potwierdzać miejsce Polski w systemie państw europejskich³. Receptą na polską przyszłość było rozbudzenie w społeczeństwie polskim wartości odpowiadających XIX wiecznemu liberalizmowi. Wprawdzie prowadziły one do bezkrytycznego pojmowania historii, schlebiali megalomani narodowej, ale odpowiadały zapotrzebowaniu na poszukiwanie ponadzaborowej jedności w wymiarze społecznym i narodowym. Ona miała stanowić panaceum, dając gwarancję wskrzeszenia państwa polskiego.

Анотація

Павел Серженга. Перша Річ Посполита у публіцистиці Антонія Холоневського.

З початком Першої світової війни зросли надії польського народу на відновлення незалежності. В наукових і журналістських колах знову обговорювалися причини розпаду держави, а також бачення її майбутнього розвитку. Одним із публіцистів, які займалися пропагандою польського питання, включаючи й міжнародний форум, був Антоній Холоневський. Автор перекладеного на багато мов і вельми популярного в середовищі інтелігенції «Польського духу історії», протиставляв історіографічному «песимізму» краківської школи (Юзеф Шуйський, Міхал Бобжинський і Валеріан Калінка) «оптимістичний» напрямок, підтверджуючи критиковане вирішення правових і політичних практик Речі Посполитої. Праця мала переконливо довести, що демократичні (лібертаріанські) принципи, на яких ґрунтувався правовий та політичний порядок і базувалося громадське життя давньої держави, були глибоко вкорінені в народі. Представлена автором утопія «минулого», утверджувала читача в переконанні про унікальність і вищість польського «духу» та «національного характеру» на європейському тлі. Картина давньої Польщі, представлена А. Холоневським, за загальним визнанням, не відповідала науковим знанням, але оприявнювала затребуваність на пошук єдності

¹ A. Chołoniewski, *O kierownicze idee przeszłości*, Kraków 1919, s. 14-15.

² H. Floryńska, *«Idea Polski w publicystyce modernistycznej [w:] Idee i koncepcje narodu w polskiej myśli politycznej czasów porozbiorowych*, pod red. J. Goćkowskiego i A. Walickiego, Warszawa 1977, s. 303 i nn.

³ D. Grzybek, *Polska jako idea*, s. 178-179.

розділеної держави в соціальному та національному вимірах. Вона мала бути панацеєю, що гарантує воскресіння держави.

Ключові слова: А. Холоневський, «дух нації», польська публіцистика поч. ХХ ст.

Streszczenie

Paweł Sierzega. Pierwsza Rzeczpospolita w publicystyce Antoniego Chołoniewskiego.

Wraz z wybuchem I wojny światowej w społeczeństwie polskim ożyły nadzieje na odzyskanie niepodległości. W środowiskach naukowych i dziennikarskich na nowo podjęto dyskusję poświęconą zarówno przyczynom upadku państwa jak i wizji jego przyszłego rozwoju. Jednym z publicystów, zaangażowanych w propagowanie sprawy polskiej, także na forum międzynarodowym, był Antoni Chołoniewski. Autor tłumaczonego na wiele języków, cieszącego się niezwykłą popularnością w środowiskach inteligenckich «Ducha dziejów Polski», przeciwstawiał historiograficznemu «pesymizmowi» szkoły krakowskiej (Józef Szujski, Michał Bobrzyński, Walerian Kalinka) nurt «optymistyczny», afirmujący krytykowane rozwiązania prawno-ustrojowe Pierwszej Rzeczpospolitej. W warstwie perswazyjnej dzieło miało dowodzić głęboko zakorzenionych w narodzie zasad demokratycznych (wolnościowych), na których oparty był ład prawno-ustrojowy i organizacja życia zbiorowego dawnego państwa. Prezentowana przez autora utopia «przeszłościowa» utwierdzała w przekonaniu o wyjątkowości i wyższości polskiego «ducha» i «charakteru narodowego» na tle europejskim. Przedstawiony przez A. Chołoniewskiego obraz dawnej Polski wprawdzie nie odpowiadał wiedzy naukowej, jednak sprzyjał zapotrzebowaniu na poszukiwanie ponadzaborowej jedności w wymiarze społecznym i narodowym. Ona miała stanowić panaceum, dając gwarancję wskrzeszenia państwa.

Słowa kluczowe: Antoni Chołoniewski, «duch narodu», polska publicystyka pocz. ХХ w.

Summary

Pavel Serzhenga. The First Republic of Poland in the journalism of Antoni Chołoniewski.

With the outbreak of World War I, the Polish society found new hopes of regaining independence. In the scientific and journalistic circles, a discussion got started again, and was devoted to both the causes of the fall of the state and the vision of its future development. Antoni Chołoniewski was one of the journalists involved in promoting the Polish issue, also at the international level. Chołoniewski's work «Duch dziejów Polski» was translated in to many languages and enjoyed great popularity in the intellectual circles. In the book, the author contrasted the historiographical «pessimism» of the Cracow school (Józef Szujski, Michał Bobrzyński, and Walerian Kalinka) to the «optimistic» trend, affirming the criticized legal and political solutions of the First Republic. In the persuasive layer, the work was supposed to prove democratic (liberation) principles, deeply rooted in the nation, on which both the legal and political order and the collective life of the former state were based. The utopia 'of the past' presented by the author confirmed in the conviction about the uniqueness and superiority of the Polish «spirit» and «national character» in the European context. The picture of old Poland, presented by A. Chołoniewski, admittedly did not correspond with scientific knowledge, but favoured the demand for seeking an above partition unity in the social and national aspect. It was supposed to be a panacea, providing guarantees of the resurrection of the state.

Key words: Antoni Chołoniewski, «national spirit», polish journalism at the beginning ХХth cen.

Eugeniusz Koko
(Gdańsk)

Wizja postaci hetmana Iwana Mazepy w dorobku Franciszka Rawity-Gawrońskiego

Jak pisał Władysław Serczyk: «Pełne tajemnic i barwne życie Iwana Mazepy stanowiły zawsze szczególny obiekt zainteresowania nie tylko sporego grona historyków zawodowych, ale również popularyzatorów wiedzy o przeszłości oraz ich licznych czytelników»¹. Sporo miejsca postać ta znalazła również w dorobku Franciszka Rawity-Gawrońskiego² – pisarza, publicysty i historyka – amatora, jak określił go Jerzy Maternicki³, którego twórczość o charakterze historiograficznym, z uwagi na brak fachowego przygotowania⁴, pozostawiała jednak wiele do życzenia⁵.

Mazepie poświęcił on zwłaszcza jedną ze swoich pierwszych powieści pt. *Pan hetman Mazepa*, opublikowaną w 1887 r.⁶ Trzeba tu zaznaczyć, że wzbudziła ona pewne zainteresowanie w środowisku ukraińskim, czego wyrazem było jej przetłumaczenie i wydanie w 1893 r.⁷ Kolejne publikacje Rawity o Mazepie były związane z realizacją jego planów badań nad Kozaczyzną, których nie zdołał jednak w pełni urzeczywistnić⁸. Stąd też w druku ukazały się zaledwie dwa artykuły odnoszące się do tej postaci⁹. Mazepę dotyczył również kilkustronicowy fragment syntezy dziejów Kozaczyzny¹⁰.

W pracach Gawrońskiego o wielkim hetmanie dość wyraźnie widać jego ewolucję poglądów na sprawę ukraińską. Należy tu przypomnieć, iż do lat 80. XIX w. był on zwolennikiem porozumienia polsko-ukraińskiego ukierunkowanego na zbudowanie związku Polski z Ukrainą na nowych, bardziej demokratycznych zasadach¹¹.

---

¹ W. A. Serczyk, *Dzieje jednego mitu. W poszukiwaniu źródeł ukraińskiej myśli państwowej*, [w:] *Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dla Profesora Przemysława Hausera*, Poznań 2002, s. 19.

² Szerzej o nim: E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński (1846-1930). Wobec Ukrainy i jej przeszłości*, Gdańsk 2006.

³ J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku*, cz. I, lata 1900-1918, Wrocław – Warszawa – Kraków – Łódź 1982, s. 94.

⁴ Był z wykształcenia agronomem. E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński...*, s. 31-33.

⁵ O krytycznym stosunku do jego twórczości reprezentantów profesjonalnej historiografii, zarówno polskiej, jak i ukraińskiej, zob. *ibidem*, s. 209-217.

⁶ Fr. Rawita, *Pan hetman Mazepa. Powieść historyczna*, Warszawa 1887.

⁷ *Het'man Mazepa. Istoryczna powist'*, Lwiv 1893. (Biblioteka najznamenytszych powistej, t. XLV). Powieść ta ukazywała się również na łamach «Diła» (1893).

⁸ E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński...*, s. 156.

⁹ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość. Epizod z życia Mazepy*, «Ateneum Polsie», t. II, Lwów 1908, s. 323-342; Idem, *Z doświadczeń ukraińskich. Sielanka Baturyńska*, «Rzeczpospolita», nr 43, 28 VII 1920 (wyd. wieczorne), s. 4-5.

¹⁰ Idem, *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny*, Warszawa – Kraków – Lublin [1923], s. 157-163.

¹¹ Szerzej zob.: E. Koko, *Franciszek Rawita-Gawroński...*, s. 136-137; Idem, *Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.)*, [w:] *Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX*

Rozwój ukraińskiego ruchu narodowego i jego antypolski charakter (zwłaszcza w Galicji Wschodniej) sprawiły, iż postawa Rawity w tym względzie uległa znamiennej zmianie. Od tej pory starał się on zdyskredytować ruch ukraiński i jego niepodległościowe cele¹.

W większości swoich tekstów Gawroński uznawał szlacheckie pochodzenie Mazepy². Nieco inaczej prezentował tę kwestię w artykule z 1908 r., w którym poddawał ten fakt w wątpliwość. Odwoływał się tu do raczej mało wiarygodnych w tej mierze wspomnień Jana Chryzostoma Paska, konstatującego o Mazepie m.in., że «był to trochę szalbierz, a do tego kozak nie bardzo nobilitowany»³. Powtarzając za polską literaturą, «że Mazepa był herbu Gończa czyli Jednorożec»⁴, dodawał od siebie: «Szlachectwo wątpliwe ale bardzo świeże, o którym jeszcze mało kto wiedział»⁵. Powyższy sposób spojrzenia na tę kwestię oddawał stan zaostżenia relacji polsko-ukraińskich, co znajdowało wyraz także w innych publikacjach Rawity z tego okresu⁶. W kolejnych tekstach poświęconych Mazepie, które ukazały się już po odzyskaniu niepodległości, akcentów takich już nie było.

Gawroński nie kwestionował dobrego wykształcenia hetmana. Odwołując się do zapisu z kroniki Samijły Welyczki⁷, pisał, że «uczył się <retoryki>, a podobno i filozofii w szkole kijowskiej»⁸. Nie przytaczał w tym względzie zbyt wielu szczegółów, m. in. na temat znajomości kilku języków⁹.

Tendencja do podkreślania negatywnych cech charakteru Mazepy widoczna była zwłaszcza w późniejszych publikacjach Rawity. Tak np. w jednej z nich opisał historię jego scysji z Paskiem, którego miał ponoć oskarżyć, «że się łączył w wojskiem skonfederowanym», za co ten «mając trochę w czubku, (...) dał mu <pięścią w gębę>»¹⁰. Komentując postępowanie Mazepy, Gawroński stwierdził: «Natura widać z

wieku. *Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi Wapińskiemu*, red. M. Mroczko, Gdańsk 2001, s. 169-172.

¹ Idem, *Franciszek Rawita-Gawroński wobec...*, s. 172-174; Idem, *Franciszek Rawita-Gawroński...*, s. 138-139.

² Fr. Rawita, *Pan hetman...*, s. 5; Idem, *Sielanka...*; Idem, *Kozaczyna...*, s. 157.

³ Cyt. za: Idem, *Spóźniona miłość...*, s. 326. Cytat ten jest mało precyzyjny. Brzmiał on następująco: «to był trochę szalbierz, a do tego Kozak niedawno nobilitowany». Zob.: J. Pasek, *Pamiętniki*, wstępem i objaśnieniami opatrzył W. Czapliński, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968, s. 299.

⁴ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 325. Rawita przywoływał tu nazwisko Platera, nie podawał jednak precyzyjnych danych bibliograficznych. Można przypuszczać, że chodzi tu o pracę: Stanisław Plater, *Mała encyklopedia polska*, t. 1-2, Leszno 1841. Znajdujemy w niej biogram Mazepy (t. 2, s. 84-86), ale nie ma tam danych dotyczących jego herbu.

⁵ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 325.

⁶ Zob. m.in.: *Rzeczpospolita proletariatu (Un danger pour l'Europe)*. Przetłumaczył z francuskiego oryginału Strzem..., Lwów 1907.

⁷ S. Welyczko (1670-1728) – autor kroniki z dziejów Ukrainy z lat 1648-1700. Idem, *Letopis' sobytij w jugozapadnoj Rosji w XVII wiekie*, t. I-III, Kijów 1884, 1851, 1855.

⁸ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 326.

⁹ Ju. A. Mycyk uważa, że Mazepa znał języki: polski, cerkiewno-słowiański, łaciński, francuski, włoski i tatarski. Idem, *Mazepa Iwan Stepanowycz*, [w:] *Ukraińskie kozactwo. Mała encyklopedia*, Kyjów 2002, s. 304.

¹⁰ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 327. Zob. J. Pasek, *op. cit.*, s. 298-299.

moralnością trochę po tatarsku rozumianą¹. Dodajmy tu, iż historycy są dość sceptyczni co do wiarygodności przekazu pamiętnikarskiego Paska, na którym oparł się Rawita².

Z większym natomiast prawdopodobieństwem traktowana jest w literaturze sprawa romansu Mazepy z żoną Stanisława Falibowskiego³, co Gawroński również opisał w cytowanym wyżej artykule⁴.

W piśmiennictwie Rawity odnoszącym się do Mazepy dość wyraźnie zaznacza się tendencja do podkreślania jego propolskiej postawy. Jest to szczególnie widoczne w powieści *Pan hetman Mazepa*, na co wskazuje już sam tytuł. Dodajmy tu, iż w jej ukraińskim tłumaczeniu nie było słowa «pan». Przypomnijmy, iż Gawroński chciał, by Rzeczpospolita odrodziła się w dawnych granicach i by Ukraina weszła w jej skład na nieco już bardziej partnerskich zasadach. W takim też duchu postrzegał hetmana i jego poczynania na niwie politycznej. «Mazepa – pisał – wychowany w polskich szkołach, kształcony w polskim duchu, Ignął do zachodniej kultury i otoczył się polskim towarzystwem; nawet serdiuki, straż jego przyboczna, składali się wyłącznie z Polaków. (...) może szlachectwo wiązało go niewidzialną nicią ze szlachtą i Polską, dla której czuł zawsze miłość, jako dla swojej matki i ojczyzny, czy może inne jakie ukryte sprężyny i cele działały, dość, że hetman po kilkunastoletnim hetmaństwie, otoczył się tą samą atmosferą i życiem, jakim niegdyś żył za młodu w Warszawie i na Ukrainie»⁵. Rawita dostrzegał też jednak patriotyzm ukraiński hetmana. «Słudzy jesteśmy wszyscy – mówił on w powieści do swego zaufanego – (...) wspólnej pani... (...) a tą panią jest nasza matka Ukraina...»⁶. Ten dwuszczeblowy patriotyzm Mazepy, jak prezentował to Gawroński, przejawiał się też w sferze kultury. «Hetman – pisał – nosił się trochę z polska, trochę z ruska: miał na sobie adamaszkowy żupan w kwiaty, od pasa w dół fałdzisty, z przodu zapięty, wąsko przykrojony i o rękawach wąskich – kontusza brakowało wcale. Za pasem połyskiwała mu emaliowana srebrna pochwa kandziara⁷ i polska szabla, a na plecach narzucona szkarłatna ferezya, mało co nie do kostek sięgająca. Kołpak z sobolową opuszką i czaplem piórem, spiętym parangonem⁸ i żółte safianowe buty kompletowały strój Mazepy»⁹.

Związki z Polską akcentował też w kolejnych publikacjach. W artykule z 1908 r. pisał m. in.: «Wychowany w polskiej kulturze, miał żonę Polkę, siostrzeńców Polaków, w Białocerkiewszczyźnie, już na polskiej stronie, było jego gniazdo rodowe. Nic dziwnego, że z Polską zrywać mimo swego hetmaństwa, nie mógł, że się otaczał służbą polską, dworem polskim. To wszystko było solą w oku dla zbliżonej do niego starszyny. Nazywano go powszechnie <Lachem>, nie lubiono bo był rozumniejszy i

¹ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 327.

² W. Majewski, *Mazepa Jan (Iwan)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XX/1, z. 84, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 294; S. Pawlenko, *Mif pro Mazepu*, Czernihiv 1998, s. 29-32.

³ W. Majewski, *op. cit.*, s. 295.

⁴ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 328.

⁵ Fr. Rawita, *Pan hetman...*, s. 8.

⁶ *Ibidem*, s. 288.

⁷ Za Rawitą: nóż turecki, rodzaj sztyletu.

⁸ Za Rawitą: brylant pięknej wody, zbliżony do solitera.

⁹ Fr. Rawita, *Pan hetman...*, s. 43-44.

gładszy od nich»¹. W podobnej tonacji charakteryzował Mazepę w 1920 r., choć tym razem nieco mocniej podkreślał wspólne, dodajmy – negatywne cechy, z rodakami. «Był wprawdzie hetmanem na lewobrzeżnej Rusi, ale urodzeniem, związkami krwi, kulturą należał do Polski. Jak na hetmana kozackiego, przewyższał bardzo swoje prostakowate otoczenie, (...). Był niby oderwany od Polski, a jednak z nią złączony różnymi węzłami, chociaż charakterem nie różnił się od swoich: posiadał wspólne cechy podstępnej chłopskiej przebiegłości. (...) Mimo wszystko nie był lubianym. Robiono mu największy zarzut, że był – Lach»².

Gawroński dość mocno przerysowywał propolskie sympatie hetmana. Mazepa był świadom, iż polska orientacja nie była zbyt popularna wśród szerokich ukraińskich mas. Nie miał też zaufania do Polaków³.

Według Rawity, polskie wzorce miały znaczący wpływ na koncepcje ustrojowe Kozaczyzny, którym hołdował hetman. «Jako wychowaniec Konstytucyjnej Polski – pisał – ideę wolności lepiej rozumiał niż jego poprzednicy, którzy po prostu sprzedawali się za tytuły i majątkości, (...)»⁴. W innym zaś miejscu zauważał: «Mazepa był człowiekiem rozumnym, który pierwszy spośród hetmanów ukraińskich powziął plan reorganizacji ustroju, który nosił nazwę Kozaczyzny. W czasie wyboru jego spisano <statje>, jako dyrektywę dla przyszłych hetmanów, które jak na owe czasy, zawierały dużo ciekawych postanowień. Przede wszystkim ograniczono despotyczną władzę hetmanów. Trzy razy do roku: na Boże Narodzenie, na Wielkanoc i na Pokrowę mieli się zjeżdżać posłowie z każdego pułku, wszystka Starszyzna aż do setników włącznie – dla narady nad ważnymi sprawami. Było to zatem nic innego, jak sejm kozacki – wpływ bezpośredniego stosunku z Polską i jej konstytucyjnego ustroju.» Nieco dalej jednak konstatował, że «były to wszakże reformy po harapie⁵. Nie miały one żadnego praktycznego znaczenia, bo nie było komu ich wykonywać»⁶. Niestety wątku tego Gawroński szerzej nie rozwijał, a wziąwszy pod uwagę dążenia Mazepy do umocnienia władzy hetmańskiej, kwestia kierowania się w tym względzie ustrojem Rzeczypospolitej wydaje się przynajmniej dyskusyjna.

Rawita dość trafnie konstatował, że «w wielkich planach Piotra nie było miejsca dla żadnego późniejszego hetmana»⁷. Uważał przy tym, że Mazepa miał pełną tego świadomość. «Nowy hetman – pisał – przekonał się rychło, a może jeszcze przed wyborem był przekonany, że w związku z Moskwą nie ma dla Kozaczyzny

¹ Fr. Rawita-Gawroński, *Spóźniona miłość...*, s. 333-334.

² Idem, *Sielanka...* W innej jeszcze publikacji z tego okresu pisał: «Szlachcic polski, z bojarów Białocerkiewskich, (...) wykształcony w polskich szkołach, duchem polskiej państwowości ożywiony, z religii był Rusinem, z kultury Polakiem, a z charakteru człowiekiem przewrotnym, niepewnym, pochlebnym i intrygantem». Idem, *Kozaczyzna...*, s. 157.

³ O. Ohłoblyn, *op. cit.*, s. 249; I. Krypjakewycz, *Istorija Ukrajiny*, Lwów 1992, s. 228; W. A. Smolij, W. S. Stepankow, *Ukrajńska derżawna ideja XVII-XVIII stolit': problemy formuвання, ewoluciji, realizaciji*, Kyjiw 1997, s. 210.

⁴ F. Rawita-Gawroński, *Kozaczyzna...*, s. 158.

⁵ Harap – rodzaj bicia z krótką rękojęścią i długim splotem rzemieni, używany dawniej na psy myśliwskie; okrzyk nawołujący psy, zwłaszcza dla odpędzenia od pochwyconej zwierzyny. Po harapie – po wszystkim, po niewczasie, za późno.

⁶ F. Rawita-Gawroński, *Kozaczyzna...*, s. 164-165.

⁷ Idem, *Pan hetman...*, s. 71.

przyszłości»¹. Zauważał przy tym jednak, iż «walcząc wspólnie z wojskiem moskiewskim z Turcją – o Azów – i z Tatarami, umacniał swoje stanowisko hetmańskie, (...)»². O zamiarach i taktyce politycznej hetmana w złożonych warunkach wojny północnej pisał dość ogólnie, choć wydaje się, iż nie wyjaśniał w pełni wszystkich okoliczności determinujących jego politykę. «Mazepa – konstatował – zarzucał siecie na wszystkie strony i jednał sobie ludzi; głośno mówił, że wszystkie rozkazy Jego Wielicestwa spełnia i spełniać będzie, a cichutko, kiedy się znalazł sam na sam z jaką wybitniejszą osobistością, podjudzał i namawiał każdego do oporu, zaręczając, że pójdzie za wolą narodu. Od czasu otrzymanej relacji bitwy i traktatu pod Narwą, szukał ciągle zbliżenia ze starszyzną wojskową, do siebie ją spraszał, a wszędzie wysuwał myśl przodem, co robić, jak Szwedzi przeniosą teatr wojny na Ukrainę, czy trzymać za Moskwę, czy za Szwedami? Czy nie należałoby może pomyśleć zawczasu, na jaką stronę ma się przechylić Ukraina? Jednym słowem widać było, że rozwija jakąś agitację na korzyść własnej myśli, której nie wypowiadał. Za sprężyny do agitacji w wojsku, używał zaufanych sobie ludzi Orlika i Czeczela, a sam tylko w cztery oczy gadał otwarcie; w liczniejszym kółku zasłaniał się zawsze posłuszeństwem Jego Wielicestwu bezwzględny, a wobec wysłanników Tajnego przykazu okazywał uległość i pokorę niewolniczą prawie»³.

O szczegółach porozumienia Mazepy z Karolem XII i Stanisławem Leszczyńskim pisał chyba w sposób dość wiarygodny. W powieści opisywał rozmowę hetmana z ks. Jakubem Zielińskim⁴, pośrednikiem w jego kontaktach z obu monarchami. Przywiózł on Mazepie listy, w których konstatowano, że prawo- i lewobrzeżna Ukraina miała stanowić Księstwo Ruskie i wchodzić w skład Rzeczypospolitej na zasadach umowy hadziackiej. Hetman uważał, że była ona «jedynym rozumnym aktem ze stron obu»⁵. Królowie potwierdzili też, że Mazepa miał wejść w posiadanie województwa połockiego i witebskiego «na prawach lennych, z tytułem książęcym»⁶.

Konfrontując ten zapis z ustaleniami Ołeksandra Ohłobłyn⁷, należy uznać, iż Gawroński był im dość bliski. W bardziej złożony sposób prezentuje się kwestia układu Mazepy z Karolem XII, zawartego w Smorgoniach w lutym lub w marcu 1708 r., albowiem jego tekst nie zachował się w oryginale. Ohłobłyn, próbując go zrekonstruować na podstawie innych źródeł, stwierdził, że zgodnie z nim «Ukraina i ziemie do niej przyłączone mają być wolne i niezależne»⁸. Rawita w kwestii tej skonstatował jedynie, iż «nie wiemy dokładnie na jakich warunkach poddał się Mazepa Karolowi XII»⁹. W innym miejscu tej pracy pisał też: «Czy w umyśle Mazepy istniała idea samodzielnego państwa Ruskiego? Wątpić należy. Ale to jest rzeczą pewną, że

¹ Idem, *Sielanka...*, s. 4.

² *Ibidem*, s. 5.

³ Fr. Rawita, *Pan hetman...*, s. 35-36. W innym miejscu pisał: «Hetman i pisarz (Filip Orlik – E. K.) pracowali (...) nad oderwaniem się Ukrainy od Piotra, pracowali długo i cicho; (...)». *Ibidem*, s. 69.

⁴ W innych opracowaniach także – Załęski. Zob. W. Serczyk, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982, s. 78. Zob. też O. Ohłobłyn, *op. cit.*, s. 259.

⁵ Fr. Rawita, *Pan hetman...*, s. 229.

⁶ *Ibidem*, s. 226-227.

⁷ O. Ohłobłyn, *op. cit.*, s. 255-256.

⁸ *Ibidem*, s. 261-262.

⁹ F. Rawita-Gawroński, *Kozaczyzna...*, s. 163.

znał Ugodę Hadziacką. Że w chwili kiedy się agitowała sprawa Księstwa Ruskiego przebywał w Warszawie i duchem tej idei nasiąknął»¹.

Sprawa ta do dzisiaj budzi dyskusje w historiografii, wymagałaby też zapewne odrębnego, pogłębionego studium. W tej sytuacji ograniczę się tu do zacytowania opinii W. Serczyka – jednego z najwybitniejszych znawców problematyki kozackiej w polskiej historiografii. W kwestii tej zauważył on m. in.: «nie ma wystarczających podstaw, by uznać formułowane przez Mazepę hasła za program zmierzający do zbudowania samodzielnego państwa ukraińskiego, a nawet, by uważać go za pójsie dalej, poza zamierzenia Chmielnickiego, Wyhowskiego czy Doroszenki»².

Анотація

Еугеніуш Кокко. Постать гетьмана Івана Мазепи в доробку Францішка Равіти-Гавронського.

Францішек Равіта-Гавронський у своїй творчості багато уваги приділив історії козацтва. Висловив він також і своє ставлення до гетьмана Івана Мазепи. Прикметно, що в його творчості спостерігається певна еволюція сприйняття гетьмана. Наскільки в романі 1887 р. «Гетьман Мазепа» явно прочитувалися його погляди як прихильника польсько-української угоди, спрямованої на побудову майбутнього союзу між Польщею та Україною, настільки в більш пізніх творах з'являються значно критичніші оцінки гетьмана, пов'язані, ймовірно, з негативною оцінкою незалежницьких цілей українського національного руху. Назагал, Мазепа з'являється у творчості Ф. Равіти-Гавронського як людина, що виросла в польській культурі і проявляла у своїй поведінці в сфері політики прагнення підтримувати відносини з Річчю Посполитою на умовах Гадяцької угоди.

Ключові слова: Францішек Равіта-Гавронський, Іван Мазепа, історичний образ, історичний роман.

Streszczenie

Eugeniusz Koko. Wizja postaci hetmana Iwana Mazepy w dorobku Franciszka Rawity-Gawrońskiego.

Franciszek Rawita-Gawroński w swym piśmiennictwie poświęcił wiele uwagi dziejom Kozaczyzny. Odnosił się w nich także do postaci hetmana Iwana Mazepy. Rzecz znamienna, że w twórczości tej daje o sobie znać pewna ewolucja w postrzeganiu hetmana. O ile w powieści z 1887 r. pt. *Pan hetman Mazepa* dość czytelne były jego poglądy jako zwolennika porozumienia polsko-ukraińskiego ukierunkowanego na zbudowanie w przyszłości związku Polski z Ukrainą, o tyle w późniejszych publikacjach pojawiają się bardziej krytyczne oceny hetmana związane zapewne z negatywną oceną niepodległościowych celów ukraińskiego ruchu narodowego. Generalnie rzecz ujmując, Mazepa jawi się w jego piśmiennictwie jako człowiek, który wychował się polskiej kulturze i przejawiał w swym postępowaniu w sferze polityki dążenia do zachowania związków z Rzeczpospolitą na zasadach umowy hadziackiej.

Słowa kluczowe: Franciszek Rawita-Gawroński, Iwan Mazepa, obraz historyczny, powieść historyczna.

Summary

Eugeniusz Koko. Hetman Ivan Mazepa in Franciszek Rawita-Gawroński's writings.

The history of the Cossacks has been extensively discussed in the Franciszek Rawita-Gawroński's works.. He also referred to the hetman Ivan Mazepa. Moreover, a certain evolution

¹ *Ibidem*, s. 158.

² W. Serczyk, *Dzieje jednego mitu...*, s. 25.

in the way Gawroński perceived the hetman could be observed. On one hand, in the novel from 1887 entitled *Pan hetman Mazepa* the Polish author presented himself as a supporter of the Polish-Ukrainian agreement aimed at building a future relationship between Poland and Ukraine. On the other hand, in his later publications Gawroński seemed more critical towards the hetman, which was probably connected with his negative assessment of the independence goals of the Ukrainian national movement. Generally speaking, Mazepa was presented in Gawroński's writings as a man who grew up in Polish culture, which manifested itself in his behaviour in the sphere of politics, namely in his striving to maintain relations with Poland under the terms of the Treaty of Hadiach.

Key words: Franciszek Rawita-Gawroński, Ivan Mazepa, historical image, historical novel.

Віталій Масненко
(Черкаси)

Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського

Впровадження. Державний устрій Речі Посполитої цікавив В'ячеслава Липинського і як історика, і як політичного мислителя. Вочевидь у цій дослідницькій опції можна наочно побачити поєднання його різних іпостасей. Як політичний мислитель він відстежував внутрішній механізм державного становлення, від створення певного політичного організму, подальшого його розвитку, функціонування і, зрештою – падіння. Відповідна аналітична модель була вдало застосована й для студіювання Речі Посполитої як окремого політичного організму. Як історик він досліджував Річ Посполиту передовсім у контексті ретроспективи польсько-українських стосунків, особливо у період Хмельниччини. За певним спрощенням Річ Посполита, очевидно, слугувала для нього своєрідною первинною моделлю, з якою він порівнював українську державність козацької доби. Подальші перспективи розвитку українського політикуму також визначалися у зіставленні з польською державницькою традицією.

Для уведення у тему розвідки зробимо кілька вступних зауважень. Передовсім необхідно враховувати походження В. Липинського, його національну та стану ідентифікацію, культурну та конфесійну належність. Суттєво те, що наш герой у своїй особі органічно поєднував польську етнічність, римо-католицьке віросповідання і українське національне самовизначення. Саме останнє помітно позначилося на його баченні державного устрою Речі Посполитої, відповідно й на його оцінних судженнях. Водночас, варто враховувати, що свого часу шляхетський стан, представником якого Липинський постійно себе позиціонував, отримав, з його слів, «ознаки польсько-державницької цивілізації»¹. Отже, його сприйняття було баченням, сформованим у межах відповідного політичного простору, своєрідним поглядом із середини системи, а не зовні. Проте, незважаючи на польську культурну та етнічну ідентичність, історична Річ Посполита виявилася для нього «чужою»². Щойльше, у своїх текстах мислитель неодноразово у різних контекстах збільшував імагологічну дистанцію, часом переводячи цю «інакшість» у категорію «ворожості» (як приклади – *ворожа* для українського селянства «панська» Річпосполита³, *проклята* на Україні державність польська⁴ тощо).

---

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті [в:] Його ж. Твори. Історична секція, Філадельфія 1991, том 3, с. 3.

² В. Липинський, Шляхта на Україні. Її роль в житті народу українського на тлі його історії [в:] Його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917), Київ, 2015, том I, с. 191.

³ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті, с. 125.

⁴ Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Львів, 2004, с. 37.

Причини зауваженої суперечності криються саме у політичній площині. Адже В. Липинський однозначно декларував неприйняття польськості саме у розумінні певного типу політичної традиції. Так, у листі до Осипа Назарука від 19 березня 1924 р. він у досить жорсткій формі наголошував: «Я єсть смертельний ворог польської держави, бо ця держава деморалізує мою верству (тобто, шляхту – *моє В. М.*), бо вона анархізує Україну, бо вона родить гайдамаччину... українську, і не дає моїй верстві цю гайдамаччину приборкати і свою державу, свій лад і порядок на землі рідній установити»¹. При цьому, мислитель заперечує будь-яку власну прихильність до польської національно-державної ідеології, покликаючись на родинну традицію: «Предки мої за часів Річпосполитої – в протилежність до шляхецької демократії – були завзятими роялістами»². Отже, спосіб студювання політикуму Речі Посполитої може слугувати певним маркером для означення самоідентифікації Липинського й окреслення його власної політичної позиції, яка мала «різко протисоціалістичний і проти державницько-польський зміст».

При розгляді теми також варто враховувати загальні цивілізаційні орієнтири В. Липинського. У цьому сенсі, для нього Польща (і, відповідно, Річ Посполита) була *частиною західної європейської цивілізації*, яка протистояла Росії – однозначній складовій східного азійського світу. При цьому, основним маркером належності до того чи того цивілізаційного поля для Липинського слугувало все ж не географічне розміщення, а *організація державного та національного життя* (стосунки між владою і громадськістю, активними і пасивними елементами суспільства) – відома його тріада «класократія, охлократія і демократія».

Водночас, мислитель також позитивно сприймав польську західну культуру, яка на його думку, відрізнялася високим націєтворчим та державницьким потенціалом, важливим і для України. Оскільки активні елементи виходили із Заходу, із Польщі, або через Польщу. Навіть саме українство як ідеологія та суспільно-політичний рух був породженням європейської культури, яка поширювалася, в тому числі, і завдяки польському чинникові, оскільки польська політична сила також була зорганізована на європейський лад.

Але для подальшого розвитку української справи, на думку Липинського, була вкрай необхідна сепарація від Польщі, як свого часу сама Польща політично відділилася від Заходу (адже саме відокремлення Польщі у другій половині XII ст. від Німеччини перетворило її на самодостатню політичну потугу). Цей політичний імператив він намагався проілюструвати за допомогою доволі образного прикладу стосунків матері та новонародженого немовляти: «...позаяк ціле українство, як рух державно-національний, єсть дитиною культури європейської, не азійської, то щоб зреалізуватись, народитись, воно мусить перш за все одрізати пуповиння од своєї матері: Заходу і Польщі»³. У протилежному разі Україна, пов'язана через творчі верхи з Польщею в одне політичне тіло, буде

---

¹ Там само.

² Там само, с. 39.

³ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму [в:] Його ж. Твори. Політологічна секція, Київ, Філадельфія 1995, том 6, книга 1, с. XXV.

гнити і вмирати разом з нею. Отже, тут йшлося про своєрідний екзамен на державну зрілість українського політикуму.

З іншого боку, критичні вістря історика були найбільш спрямовані на два інші явища польської дійсності (теж західного походження): *демократичний устрій державної і громадської організації* та намагання здійснювати «європеїзацію» «кресів» у межах т. зв. «польської цивілізаційної місії». Перша риса, на переконання історика, руйнувала органічні підвалини державного життя, оскільки «під впливом демократизації... шляхецький народ перестав бути в кінці організованим класом лицарів та продуцентів землевласників»¹. Друга, тісно пов'язана із першою, була прикриттям експансіоністської політики Речі Посполитої супроти України та Білорусі. Стосовно інтелектуальної конструкції щодо цивілізаційного призначення «польського плуга», то Липинський здійснив цікаву її модифікацію, на яку вперше звернув увагу ще Л. Білас. Проводячи аналогії із формуванням відповідної польської формули, яка по суті була трансформацією німецької ідеї «Дранг нах Остен» про німецьке (точніше пруське культуртрегерство) на «варварському сході» і зводилася до заміни слова «німець» чи «прусак» словом «поляк». «У Липинського ця теза модифікується: він повертає Україну українському плугу, який у боротьбі із «степом» виконав роль європейської цивілізації, а роль варварів приписує «кочовничому елементові» – насамперед татарам, а далі й іншим «співзвучним елементам», які ще не перейшли до хліборобського господарства, спертого на приватне землеволодіння»². Отже, поширювачами європейської традиції, у візії мислителя, стали вже українці, а не поляки. Як побачимо далі, ця думка набуде подальшого розвитку в конструюванні концепції переваг української гетьманської політичної системи над річпосполитською і зближення першої з найкращими європейськими класократичними взірцями.

Генеza та трансформація державного устрою. Доцільно зупинитися на загальних концептуальних засадах державотворення, які сповідував В. Липинський. Варто розпочати з того, що він був досить послідовним прихильником т. зв. «теорії завоювання». Це підтверджується його переконанням, що більшість соціологів, істориків та правників головним фактором формування державних організацій вважали «мандрівку і розселення більш рухливих та активних людських громад і завоювання ними, в наслідок тих мандрівок і розселення, громад більш пасивних, інертних»³. Зрештою, у найузагальненішій формі ця теорія знаходить вираз у такій сентенції В. Липинського: «Завоювання є основою будь-якої держави»⁴. При цьому, він уточнював, що завоювання може бути як зовнішнім, так і внутрішнім. Але воно обов'язково завершує політичну боротьбу за владу, від нього починається будь-яка нова держава, збудована на руїнах старої держави. Хоча досить часто влада намагається різними способами замаскувати факт здійсненого завоювання. Відповідно від форми завоювання

¹ Там само, с. 312.

² Л. Білас, Вячеслав Липинський як історик кризової доби [в:] В. Липинський, Твори. Історична секція, Філадельфія 1991, том 3, с. XXXVII.

³ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 211–212.

⁴ Там само, с. 382.

(хто і як завойовує і від того, серед якого громадянства це відбулося) впливає і форма держави.

Відповідно, й становлення польської державності (у тому числі й Речі Посполитої) та її історичну долю Липинський конструював, як певну модель протидії/чергування різних форм стосунків між владою і громадянством, активними і пасивними елементами суспільства – класократією, охлократією та демократією.

Для аналізу генези польської державності, Липинський застосував своєрідну версію норманської теорії. Польща, як вважав історик, постала із розселення між пасивною слов'янською масою прекрасно організованих воївників – *ляхів*, які були, мабуть, дансько-норманського походження і, прийшовши сюди, дуже скоро осіли в землю та разом з місцевим класократичним ядром витворили перший основний клас лицарів–землевласників. «Влада цих Ляхів, що органічно, через подружжя в созвучному місцевому класі, засимілювались з місцевим польським населенням, поклали *основи польської класократії*, а разом з нею основи польської нації і держави»¹. Отже початки польської державності виявилися доволі обнадійливими й оцінювалися дослідником цілком позитивно, як оптимальна форма організації стосунків між державою та громадянством.

Але, як далі з'ясував історик, класократія в Польській короні утрималася не надовго. Втрата рівноваги між аристократією та пасивними масами, викликана нерозмірним збільшенням числа перших, «привела до зведення нінащо королівської влади і до панування шляхецької демократії, при якій необмежена влада суверенного «шляхецького народу» опинилася в руках вічно воюючих між собою зажерливих і анархічних магнатів»². Деморалізація польської аристократії знаходила свій вияв не тільки в політичній площині, але, навіть, у колективній історичній пам'яті, історичних міфах, якими живився цей політичний клас. Вразливість мнемонічного простору польської державності Липинський виявляє у досить несподіваному місці – легендарній історії перших польських королів: «Але сильна польська монархія стала, на жаль, політичною утопією мабуть вже з тих часів, коли над цілим духом Польщі запанувала легенда про «кметя» (по нашому «середняка») Пяста, збунтованого проти лицарської «панської» династії Попелідів Абрумом Проховником і двома, не сіючими та не орючими, інтелегентськими «народово-демократичними» ангелами»³.

Водночас відбулася й деморалізація самого шляхетського стану – з основної державотворчої сили він перетворився на руйнівника органічного державного буття. Липинський з жалем змушений констатувати: «Під впливом демократизації, оцей, рішаючий про перевагу тієї чи іншої магнацької «партії», шляхецький народ перестав бути в кінці організованим класом лицарів та продуцентів землевласників. Він повернувся в розпорошену хаотичну масу вільних та свободолюбивих республіканців, що стали жити з необмеженого правління своєю Республікою, переклавши одночасно всю організацію продук-

¹ Там само, с. 311–312.

² Там само, с. 312.

³ В. Липинський, Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?» [в:] Його ж. Листи до братів-хліборобів про організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 рр., Відень, 1926, с. 517.

тивної матеріальної праці – з одного боку на зовсім чужі для нації (переважно жидівські) елементи, а з другого – на пасивну масу, позбавлену в кінці ... будь-яких прав і тієї охорони закону, яку давала цим масам, за часів панування класократії, обмежуюча класократичну аристократію, реальна, а не *фіктивна* як тепер, монархічна влада»¹. Отже королівська влада поступово втрачала свою вагу і реальну можливість виконувати владні функції, які намагалися привласнити представники олігархічної магнатерії.

Ситуацію погіршувало й непомірне збагачення аристократії шляхом колоніального поширення на чужонаціональні території, передовсім українські, а пізніше й білоруські. Створення Речі Посполитої надало цим негативним тенденціям нового дихання, оскільки тепер значно зросли можливості для польської експансії на Схід. На думку дослідника, Люблінська унія відкрила цілковито нову еру, головне значення якої полягало в тому, що вона зруйнувала останні перешкоди для проникнення польських елементів до всього простору українських земель, не тільки західних, але й східних і південних, відчинила двері для польської колонізаційної експансії в Україну. Серед потоку польських колоністів переважали шляхетські елементи, як господарські – поміщики, так і службовий – чиновники².

Однак колонізаційна експансія мала вирішальне значення не тільки для подальшої долі українських земель, але й суттєвим чином позначилася на політичному устроєві всієї Речі Посполитої. Розглядаючи це явище, В. Липинський запропонував досить оригінальну концепцію нерівнозначного колообігу аристократії, який остаточно зруйнував класократичний порядок в новопосталій державі. Смісл цієї конструкції полягав у тому, що кращі представники польської шляхти залишали коронні землі, асимілювалися на українських теренах з місцевою аристократією, зміцнюючи її класократичні характеристики. Натомість до Корони прибувала найгірша («розложена і пасивна») частина литовської, білоруської та української шляхти, приносячи з собою анархію і хаос. «Розуміється такий не природний добір, на переконання дослідника, – мав фатальні наслідки для правлячої верстви, що свої найактивніщі і найсильніщі елементи віддавала «кресам», приймаючи натомість з «кресів» елементи найслабші і найпасивніші»³.

У результаті польська шляхта, політично здемократизувавшись і расово потонувши в колоніальному хаосі, загубила свою первісну войовничість, єдність та організованість і тому перестала служити консервативною підставою нації і держави. Отже, за Липинським, від часу створення Речі Посполитої було запущено механізм деморалізації шляхти, як державотворчого елемента. Королівська влада в таких умовах стає «фіктивною», зведеною на ніщо шляхетською демократією.

Цікаво, що Липинський, розглядаючи характерні риси політичної системи Речі Посполитої, виявив особливості її впливу не тільки на становище

---

¹ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 312.

² В. Липинський, Політика польських керівних сфер по отношению к Украине [в:] Його ж. Суспільно-політичні твори (1908–1917), Київ, 2015, том I, с. 483–484.

³ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів..., с. 312.

шляхти, як основного державотворчого елементу, а й на ситуацію з селянством. При цьому він порівнював ситуацію в Речі Посполитій із західними країнами, де свавілля шляхти обмежувалося королівською владою. У цих західних країнах становище селянства було помітно кращим, бо абсолютизм зрівнював різні стани і породжував традиційну взаємну пошану в стосунках між лицарством і селянством. Натомість «в таких аристократичних республіках, як Польща, де лицарство править державою необмежено і де повна його самоволя щодо позбавленого реальної сили монарха йде в парі з такою-ж самоволею у відношенні до позбавленого всяких прав селянства»¹. Він також зауважив, що в Речі Посполитій «демократія обмежилась включенням в сферу своїх впливів тільки шляхти, кінчаючи дрібною, і не поширилася ані на міщанство, ані на селянство»². Такі спостереження доводять, що історик підходив до осмислення проблеми комплексно, враховуючи не тільки політичні, але й соціальні аспекти. До того ж селянство разом із шляхтою, на його переконання, становили єдиний хліборобський клас.

Визначивши невтішний діагноз «хвороби» політичного устрою Речі Посполитої – шляхетська демократія та аристократична республіка, В. Липинський намагався проаналізувати можливі шляхи її «лікування». Зрештою вони були зведені до альтернативи – поновлення класократичних засад, або встановлення охлократичного устрою. Найпомітнішими представниками польської охлократії, на думку історика, були Пётр Скарга (як ідеолог) і Тадеуш Костюшко (як практик). Але він був змушений констатувати, що слабкі охлократичні елементи виявилися не спроможними подолати шляхетську демократію: «Всі її спроби (під проводом Костюшка наприклад) усунути при допомозі «народу» шляхецьку демократію і створити сильний охлократичний державний апарат, кінчались звичайно ще тільки більшою руйнацією останків органічного класократичного консерватизму і врешті поцілунками з демократією»³.

Тому польська держава продовжували існувати «по інерції доти, доки вистачило решток попереднього розложеного класократичного ладу,... і доки функціонував попередній класократичний, на широкій автономії земель і на організованості та єдності лицарсько-земельного класу опертий, державний апарат». Але з остаточною деморалізацією і розкладом лицарсько-земельного класу «наступила анархія, то держава польська, позбавлена вже сильної класократії, а не витворивши сильної охлократії, завдяки своїй демократичній владі – упала»⁴.

Як це не видається парадоксальним, останніми потенційними рятівниками річпосполитської класократії, на думку Липинського, могли бути повсталі українські козаки і шляхтичі на чолі з Богданом Хмельницьким. Отже, варто детальніше розглянути візію історика щодо ролі України в політичному житті Речі Посполитої.

---

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті, с. 120–121.

² В. Липинський, Листи до братів-хліборобів... , с. 239.

³ Там само, с. 313.

⁴ Там само.

Український чинник в політичному просторі Речі Посполитої. За спостереженнями В. Липинського, українсько-польські стосунки, особливо починаючи від Люблінської унії, мали помітний вплив на трансформацію політичного устрою Речі Посполитої.

Характерно, що політичне суперництво Польщі та Русі у добу раннього середньовіччя історик також розглядав у контексті наслідків норманського завоювання. Зокрема, він зауважував: «Розуміється, тодішніх польсько-українських протиріч не треба мислити в сучасних демократично-націоналістичних формах. Тоді це було суперництво між норманами за владу над слов'янськими племенами. Нормани, що завоювали західнослов'янські племена, були у відношенні до завойованих значно сильніші числом, ніж нормани, що завоювали племена східнослов'янські. Тому перші для других своєю дальшою експансією на схід і південь Слов'янщини були дуже небезпечні»¹. І лише вкрай негативна реакція чисельніших і сильніших місцевих руських мас щодо завойовників спинила експансію із Заходу.

Після загибелі Київської держави від татарської охлократії ситуація змінилася. Тепер відбувається зміцнення класократії на сході (в Україні) та її занепад на заході (в Польщі). Пояснювалося це продовженням руху класократичних елементів у східному напрямку. Саме ці західні елементи, на переконання історика, відіграли провідну роль у формуванні першої класократичної моделі влади у Галицько-Володимирській і Литовсько-Руській державах. Йдеться передовсім про хліборобські елементи, які пройшовши через Литву і Польщу, осідали на руських землях, поєднавшись з місцевим елементом, створили першу руську лицарсько-земельну аристократію².

Належну увагу дослідник звертає і на специфіку українсько-польських стосунків в умовах перебування в складі річпосполитської державності. Тут варто нагадати, що він був прихильником погляду на Люблінську унію, як на політичний союз рівних контрагентів, які склали присягу на «вічну» злуку. До того ж Річпосполита польська вимагала її від Русі під ширмою виконання своєї «цивілізаційної місії» і оборони перед «східним варварством». Однак ця унія досить швидко обернулася загрозою існування самого українського народу. Така межова ситуація виявилася потужним каталізатором для поглиблення ідентифікаційних процесів на українських землях: «Боротьба з польським наїздом, яка відбувалася від віків у західних областях і від Люблінської унії на всьому просторі наших земель... вплинула достатньо на кристалізацію... самої національної ідеї, яка містилася в поняттю тогочасної Русі»³. Так під дією боротьби з чужою культурою і національністю витворився «свідомий своєї національної відрубності борець за свої права – *«руський народ» Речіпосполитої польської»*. З другого боку, об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею привело до розкладу руської аристократії і ослабило «монархічно-класократичну литов-

¹ В. Липинський, Релігія і церква в історії України, Київ, 1995, с. 41.

² В. Липинський, Листи до братів-хліборобів, с. 317–318.

³ В. Липинський, Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького [в:] Твори. Історична секція, Філадельфія 1980, том 2, с. 7.

сько-руську державу», що в свою чергу сприяло перемозі сусідньої московської охлократії¹.

Характерно, що протистояння в межах Речі Посполитої, на думку вченого, вже мало національний, а з часом, і політичний характер. Починаючи від К. Косинського, всі козацькі повстання відбувалися під політичними гаслами, які цілком суперечили державному ладові тодішньої шляхетської Речі Посполитої. Саме у наявності альтернативної політичної ідеї «козацького присуду» і крилася головна небезпека козацьких рухів для тогочасної польської державності².

Входження до складу Речі Посполитої величезних білоруських та українських земель, за словами Липинського, спричинило, як зазначалося, таке специфічне явище, як «неприродний добір» правлячої верстви, який мав для неї фатальні наслідки. Цей процес полягав у еміграції найбільш лицарських і активних елементів шляхетського народу на «литовсько-білорусько-українські території», що привело там до їхньої асиміляції і формування *нових місцевих національних класократій, таких як козащина* в українському випадку. «Натомість в ряди шляхти польської стала входити масово та найбільше розложена і пасивна, а разом найбільше «індивідуалістична» і недисциплінована литовська, білоруська і українська шляхта, яка в польськості і в охороні чужої для неї польської держави шукала захисту для свого власного безсилля, своєї анархічності і своєї незорганізованості супроти своїх місцевих, сильниших ніж в Польщі, пасивних мас»³.

У результаті модель польської демократії виявилася згубною для литовсько-руської лицарсько-земельної класократії. Хибними, але привабливими гаслами «збільшення прав і зменшення обов'язків – вона притвернула на свою сторону ті здеморалізовані руські класократичні елементи, яким вже зтяжкою здавалася сильна обмежуюча їх монархічна влада литовсько-руських Великих Князів і яким дуже усміхались «золоті» республіканські польські шляхецькі свободи»⁴. Така ситуація сприяла інкорпорації руських земель до Польщі, в процесі якої й остаточно розклаталась руська класократія. Разом з нею, на переконання історика, розложилась «руська нація», яка до цього об'єднувала білорусів і українців. А на її місце, біля «останків старої консервативної класократичної Русі, стала народжуватись і кристалізуватись на Півдні, – «на Україні» – в лиці (повставшої з розселення там нових зайшлих лицарських елементів) класократичної і монархічної городової козащини, нова нація – українська»⁵. Отже, в концепції Липинського виразно поєдналися геополітичні, політичні й націотворчі процеси. Характерно, що руський/український чинник у політичному і соціальному просторі Речі Посполитої розглядався ним як активний складник, суб'єкт взаємодії. При цьому, руська політична еліта мала якусь надприродну схильність саме до класократичного устрою. Він переконував читача в тому, руська аристократія приєдналася до Литви й Польщі тоді, коли там була сильна монархічна влада й підняли

---

¹ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, с. 318–319.

² Там само, с. 39.

³ Там само, с. 312.

⁴ Там само, с. 318.

⁵ Там само.

повстання проти Речі Посполитої тоді, коли там влада короля ослабла, та запанувала шляхетсько-республіканська демократія. Зрештою «зогнивши державна будова Річпосполитої завалилась, і на степах українських в крові й муках стало зароджуватись нове соціальне і державне життя»¹.

Зважаючи на змальовану схему можна зробити парадоксальний висновок – входження українських земель до Речі Посполитої обернулося деморалізацією польської верхівки і одночасним зміцненням місцевих українських класократичних верств, які впроваджували нові форми національного і політичного життя.

Ключовою розв'язкою вказаної ситуації, безсумнівно, стала Хмельниччина, під час якої й була реалізована ідея політичної сепарації України від Речі Посполитої. В. Липинський неодноразово підкреслював, що напередодні козацької революції спостерігалася повна дегенерація польської державності. Але, Богдан Хмельницький на початку повстання (в добу козацького автономізму) опинився перед непростою дилемою: скерувати всю національну енергію на зміну внутрішнього державного устрою Польської Річпосполитої, або розпочати організацію власного державного життя поза її межами. Тривалі хитання призвели до втрат і, особливо прикро, до «фатального розпорошення національної енергії».

У допереляславську добу Запорозький Гетьман по суті намагався врятувати Річ Посполиту від загибелі шляхом перебудови її внутрішнього устрою. Тут візія Липинського доволі кардинально розходила із поширеними в польській та українській історіографіях оцінками намірів Хмельницького. План такої перебудови полягав у зміцненні монархічної влади короля, що мало вгамувати магнатсько-шляхетську сваволю. Крім того, розглядалися різні варіанти посідання польського престолу монархом некатоліком, що мало б бути запорукою «прав і вольностей» для дисидентів, передовсім православних, а також і протестантів. Як приклад такої політики, Липинський наводить неодноразові звернення Хмельницького до семигородського князя з пропозицією детронізації Яна Казимира². Вочевидь така трансформація Речі Посполитої мала посилити в її державному устрою саме класократичні елементи. Отже в перший період козацької революції Б. Хмельницький боровся проти шляхетської демократії, а не проти річпосполитської державності як такої. У початкову добу, як констатував історик: «Козаччина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремий державний організм усю свою націю; вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріальні здобутки революції в державі польській»³.

Лише після напруженого воєнного протистояння і жорсткої політичної боротьби, Б. Хмельницький, переконавшись у неможливості трансформувати державний лад Речі Посполитої, бере послідовний курс на розбудову окремої держави – Війська Запорозького. Політична ідея власної державності, на переконання історика, визрівала в гетьмана значно раніше. Проте це питання виходить за межі нашого викладу і потребує окремого розгляду. Характерно, що становлення нової української козацької державності В. Липинський описує як антитезу / заперечення державного ладу Речі Посполитої. Для внутрішньої політики

¹ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659..., с. 196.

² Там само, с. 18–19.

³ Там само, с. 76.

гетьмана особливого значення набувало окреслення нового державно-правового становища шляхетського стану. Тут змальовується принципово відмінна перспектива, ніж та, що була у межах Речі Посполитої. Хмельницький, на переконання Липинського, намагався подолати попередню анархію шляхти шляхом перетворення її у верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й службу, цілком залежну від влади гетьмана. Так, на відміну від польського державного устрою, автономія земських урядів значно обмежувалася. Посідання шляхетських урядів залишалося виборним, «але порівняно з устроєм Річпосполитої вводиться дуже важлива зміна, а саме: затвердження вибраних кандидатів Гетьманом залишає за собою»¹. У цьому В. Липинський вбачає тенденцію на скріплення монархічної самодержавної влади гетьмана. Щобільше, тільки за Богдана Хмельницького внутрішня політика велась «в напрямі діаметрально протилежному політиці польській, яка і тоді і пізніше при кожній нагоді, при кожнім виборі нового Короля, при кожнім новім соймі, змагає до обмеження королівської влади і до поширення прав і вольностей антімонархічної шляхетської олігархії»².

Цікаво, що запозичена з Речі Посполитої монархічна форма правління, у політичній свідомості козацької старшини зазнає докорінної трансформації, яка скеровувалась у бік визнання принципу спадковості й посилення абсолютизму. Історик спеціально наголошував: «Бо хотіння перетворити Гетьманство з елекційної і досмертної – від Польщі запозиченої форми монархії – в монархію дідичну і не виборну, єсть від часів Богдана Хмельницького, Самойловича і Розумовського традиційним хотінням консерватизму національно-державного, тоб-то такого консерватизму, що точки опори шукав і шукає у себе, а не у сусідів»³.

До того ж, на переконання Липинського, політичний устрій Козацької України за правління Богдана Хмельницького значно випереджає політику Речі Посполитої і наближається до кращих західноєвропейських взірців. Таку метаморфозу він відображає у вигляді метафори дружнього рукостискання, коли Україна «через відсталу Річпосполиту шляхетську простягнула руку Західній Європі, де так само «розбрикане» лицарство феодальне починає абсолютистичній владі королівській коритися»⁴. Отже Україна за своїм політичним устроєм, в очах мислителя, стала більш європейською державою, ніж Річ Посполита, де польські сусіди українського козацтва в «провалля анархії й руїни державної котяться».

Проте, деструктивна «родова хвороба» річпосполитської демократії таки не була подолана. Велика частина шляхетського стану втратила свій потужний до того державотворчий потенціал. В. Липинський з жалем констатував: «На нещастя для України – занесена з Польщі зараза демократичного республіканства розложила нашу козацько-шляхетську класократію»⁵. Що важливо, демора-

---

¹ Там само, с. 220.

² Там само, с. 221.

³ В. Липинський, Покликання «варягів», чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є.Х. Чикаленка «Де вихід?», с. 519.

⁴ В. Липинський, Україна на переломі 1657–1659 ..., с. 118.

⁵ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів ..., с. 299.

лізація основної маси шляхти обертається й розвалом самої козащини: «Шляхетська Польща розсипалася на порошок, а з нею розвалилась і козащина, відновлена шляхтичем»¹.

Висновки. У підсумку можна зазначити, що візія В. Липинського державного/політичного устрою Речі Посполитої становить інтерес для дослідників не тільки як певний історіографічний факт, а може розглядатися і як підстава для аналізу його самоідентифікації як українського історика й політичного діяча. Рецепція В. Липинського базувалася на характеристиках державницького потенціалу основної державотворчої верстви – шляхти. Втрата такого потенціалу оберталася крахом державності, що він намагався й довести на прикладі історичної Речі Посполитої. До того часу, поки аристократія зберігала моральний авторитет і матеріальну силу, поки існували органічні взаємини між владою і громадянством, ця держава мала класократичний устрій, найоптимальніший з погляду мислителя. Деморалізація шляхетського стану, втрата ним відчуття державницького обов'язку, обертається послабленням королівської влади, руйнацією класократичних засад і встановленням шляхетської демократії. У таких умовах монархія перетворюється на фікцію, а шляхетська республіканська демократія обертається правлінням магнатсько-шляхетської олігархії. Розбалансованість політичної системи позначається й на становищі інших соціальних станів, у тому числі й на незавидному статусі селянства.

Натомість міграція цих державотворчих елементів (польської шляхти) на українські землі сприяла посиленню тут державницьких тенденцій, зокрема зростанню державотворчого потенціалу українського козацтва, його європеїзації. Тим самим, візія Липинського докорінно відрізнялася від традиційних народницьких поглядів на цю проблему. Українська козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким інтерпретується дослідником як взірцева європейського рівня класократія, як антитеза до демократично-анархістської Речі Посполитої. Наголошення на її монархічно-династичній природі було необхідним елементом відокремлення від річпосполитських політичних реалій.

Особисте відчуження від польської державно-політичної традиції було важливе для Липинського як алгоритм «прописування» української державницької програми, яка б поєднала західну політичну культуру з місцевим соціальним середовищем.

Анотація

Віталій Масненко. Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського.

У статті проаналізовані погляди В. Липинського на державний/політичний устрій Речі Посполитої. Основною тезою цього історика і політичного мислителя була оцінка державницького потенціалу провідної соціальної верстви – шляхти. На прикладі історичної Речі Посполитої він намагався довести, що втрата такого потенціалу оберталася крахом державності. Поки аристократія зберігала моральний авторитет і матеріальну силу ця держава мала класократичний устрій. Деморалізація шляхетського

---

¹ В. Липинський, Шляхта на Україні..., с. 193. Тут у Липинського йдеться про останній проект відродження козацтва «князем Миколою» – Августом Доброгостом Яблоновським (1769–1791), який, на думку історика, намагався служити ідеї «вільної України, відродження давньої слави і спокутування своїх історичних гріхів».

стану, втрата ним відчуття державницького обов'язку, завершилася послабленням королівської влади, руйнацією класократичних засад і встановленням шляхетської демократії. Монархія стала фікцією, а шляхетська республіканська демократія перетворилася на магнатсько-шляхетську олігархію. Розбалансованість політичної системи позначилася й на погіршенні становища селянства. Натомість міграція польської шляхти на українські землі сприяла посиленню тут державницьких тенденцій, зокрема зростанню державотворчого потенціалу українського козацтва, його європеїзації. Вказана концепція докорінно відрізнялась від традиційних народницьких поглядів на цю проблему. Аналіз поглядів Липинського на політикум Речі Посполитої дозволяє краще зрозуміти його самоідентифікацію як українського історика й політичного діяча.

Ключові слова: Річ Посполита, В'ячеслав Липинський, державний та політичний устрій, класократія, демократія, монархія, королівська влада, шляхта, магнатська олігархія.

Streszczenie

Vitaliy Masnenko. Państwowy/polityczny system Rzeczypospolitej w wizji Władysława Łypynskiego.

Artykuł analizuje poglądy Władysława Łypynskiego na strukturę państwa/polityczną Rzeczypospolitej. Podstawową tezę tego historyka i myśliciela politycznego była ocena potencjału państwowego wiodącej warstwy społecznej – szlachty. Na przykładzie historycznej Rzeczypospolitej próbował on udowodnić, że utrata takiego potencjału była równoznaczna z upadkiem państwowości. Dopóki arystokracja zachowała autorytet moralny i siłę materialną, państwo to miało strukturę klasokratyczną. Demoralizacja szlachty, utrata poczucia obowiązku państwowego, zakończyła się osłabieniem władzy królewskiej, zniszczeniem zasad klasokracji i ustanowieniem demokracji szlacheckiej. Monarchia stała się fikcją, a szlachecka demokracja republikańska zamieniła się w oligarchię magnacko-szlachecką. Nierównowaga systemu politycznego wpłynęła również na pogarszającą się sytuację chłopstwa. Z kolei migracja szlachty polskiej na ziemie ukraińskie przyczyniła się do umocnienia tendencji państwowych, w szczególności wzrostu potencjału budownictwa państwowego ukraińskich Kozaków i ich europeizacji. Koncepcja ta radykalnie różniła się od tradycyjnych narodnickich przekonań na ten problem. Analiza poglądów Łypynskiego na politykę Rzeczypospolitej pozwala lepiej zrozumieć jego samoidentyfikację jako ukraińskiego historyka i polityka.

Słowa kluczowe: Rzeczypospolita, Władysław Łypynski, system państwowy i polityczny, klasokracja, demokracja, monarchia, władza królewska, szlachta, oligarchia magnacka.

Summary

Vitaliy Masnenko. State/political system of the Polish–Lithuanian Commonwealth in Vyacheslav Lypynsky's vision.

The article analyzes the Vyacheslav Lypynsky's vision of state / political system of the Polish–Lithuanian Commonwealth. The basic thesis of this historian and political thinker was an assessment of the state potential of the leading social stratum – the gentry (szlachta). On an example of the historical Polish–Lithuanian Commonwealth, he tried to prove that the loss of such a potential was a collapse of statehood. As long as the aristocracy retained moral authority and material strength, this state had a clasocratic structure. The demoralization of the szlachta, the loss of his sense of state duty, ended with the weakening of the royal power, the destruction of the clasocratic structures and the establishment of szlachta' democracy. The monarchy became a fiction, and szlachta' republican democracy turned into a magnate-szlachta oligarchy. The imbalance of the political system also affected the deteriorating situation of the peasantry. Instead, the migration of Polish szlachta to Ukrainian lands contributed to the strengthening of state tendencies here, in particular the growth of the state-building potential of the Ukrainian Cossacks and its Europeanization. This concept radically differed from the traditional

peoplehood views on this problem. The analysis of Lypynsky's views on the politics of the Polish–Lithuanian Commonwealth makes it possible to better understand his self-identification as a Ukrainian historian and politician.

Key words: The Polish–Lithuanian Commonwealth, Vyacheslav Lypynsky, state and political system, clasocracy, democracy, monarchy, royal power, szlachta, magnate oligarchy.

Тетяна Цимбал
(Кривий Ріг)

Філософія героїзму в інтелектуальній спадщині В. Липинського

В'ячеслав Липинський, один із найпотужніших українських інтелектуалів I чверті XX ст., дослідив і запропонував певні варіанти розв'язання широкого комплексу соціально-політичних проблем, які існували на той час і не дістали розв'язання в українській гуманітаристиці. Особливо необхідно підкреслити створення теорії української держави, виділення історичних етапів її становлення в контексті зовнішньополітичних відносин, дослідження соціальної і територіальної диференціації українства, його ментальності, відносин між державою та громадянином, теорії еліт, процесу революційних змін тощо. Липинський першим ґрунтовно проаналізував таку складну категорію, як «політична культура» в контексті українського ґрунту й досліджував ідею месіанізму. Однак науковий доробок Липинського досі дня не систематизовано, не вивчені певні аспекти його соціально-філософської спадщини. Це стосується і проблеми героїзму, яка до недавнього часу вважалася «категорією минулого століття», але в силу сучасної політичної ситуації в Україні знову актуалізована.

Зауважимо, що окремих праць присвячених безпосередньо дослідженню поняття «героїзм» у доробку В. Липинського немає. Проте в листуванні й основних теоретичних працях мислителя містяться роздуми щодо цієї проблеми. Найбільш дотичними до філософського розуміння героїзму є теорія еліт, трактування механізмів революційних та реформістських змін.

Метою цієї статті є узагальнення результатів дослідження історіософських поглядів В. Липинського на місце і роль героя та сутність героїзму. Наукова новизна запропонованої роботи полягає в тому, що окреслена проблематика розглядається в контексті авторської соціально-філософської концепції героїзму. Передбачаємо, що у багатьох аспектах вона співзвучна думкам В. Липинського.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці західних та українських мислителів, присвячені проблемі героїзму (Т. Карлайля, Дж. Бруно, С. Булгакова, Є. Мелетинського, Д. Донцова та ін.), а також тексти В. Липинського і дослідників його творчості (І. Мірчука, Д. Чижевського, А. Колодного, В. Масенка та ін.).

Серед низки дефініцій героїзму виділимо, насамперед, ті, які близькі до розуміння героїзму Липинського, а тому є плідними у контексті нашого дослідження. Так Т. Карлайль визначає героїзм в контексті світової історії, що й складається власне з біографій видатних особистостей¹. Співзвучним цьому тлумаченню є розуміння культурного героя як людини, що першою винаходить, створює різноманітні культурні артефакти (Є. Мелетинський)². Близьким до уявлення Липинського про героїзм є поняття «національний герой» як «націотворець», що втілює ідеали культури й національного буття. В історичному просторі україн-

---

¹ T. Carlyle, On heroes, hero-worship and the heroic in history, Leipzig 1916.

² Е. Мелетинский, Культурный герой. Мифы народов мира: в 2-х тт., Москва 1982.

ської культури таким ідеалом національного героїзму постає певним чином міфологізоване козацтво (М. Попович)¹.

Основою наукової творчості та соціально-політичної практики В. Липинського стало, на нашу думку, його шляхетне походження, відповідна освіта та життєвий досвід. В'ячеслав Липинський – не просто поміщик, а з когорта тих, кого називали «хлібороби», враховуючи їхню плідну працю на своїй землі як організаторів складної й трудомісткої аграрної справи. Це ті люди, які мали стати основою українського фермерства, але в силу політичних обставин не здійснили цієї історичної місії. Саме таких людей Липинський вважав найстабільнішим елементом на протигагу міській буржуазії. Велику роль у формуванні Липинського-історіософа відіграла й військова служба. В'ячеслав служив у драгунському кавалерійському Катеринославсько-Новотроїцькому полку. Більшість польських шляхтичів Правобережної України, як і більшість представників дворянства інших національностей, вважали своїм обов'язком пройти військову службу. Армійські традиції офіцерів відбилися на формуванні світогляду Липинського, підґрунтям якого став кодекс честі дворянина, що приписував кожному представнику цього стану вважати головним, найпершим своїм обов'язком державну службу взагалі і військову, зокрема. У часи гетьманату В. Липинський був послом України в Австрії, від 1926 р. мешкав у Німеччині, очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті в Берліні. На еміграції мислитель став лідером консервативно-монархічного руху, видав свої головні історіософські студії, втім і «Листи до братів-хліборобів»².

Не зважаючи на активну політичну діяльність, передусім Липинський – історик, соціолог, публіцист, інтелігент, що мав бездоганні манери й прекрасну освіту, нащадок шляхетного роду, який власне тому і шукав в історії, у соціальному житті та практиці державотворення, насамперед, справедливість.

Як зазначалося, підвалинами розмислів про героїзм В. Липинського є теорія еліт, трактування реформістських та революційних змін і загальна теорія держави. Для виникнення й існування останньої, як вважає мислитель, необхідні: чітко встановлена територія, стає населення, самостійна влада й визнання держави як суб'єкта міжнародного права. Крім того, концепція державності Липинського ґрунтується на впевненості у необхідності виконання корисних для країни державних функцій, серед яких – створення та забезпечення дієвості армії. Остання уможлиблюється ефективною взаємодією трьох джерел влади, що можуть мати різноманітні комбінації: матеріальної сили («войовників»), економічної («продуцентів») та інтелектуальної («інтелігентів»). До того ж Липинський підкреслює, що так званий державотворчий інстинкт притаманний, насамперед, войовникам та продуцентам, інтелігенція ж виконує допоміжну роль.

Зародження, розвиток, життя та згасання кожної держави, за Липинським, залежать від форми її організації, яка і собі забезпечується «активною меншістю», що завдяки своїй матеріальній і моральній силі стає провідником нації і створює цінності, які приймає пізніше пасивна меншість і об'єднується в єдиний соціальний організм. Народ сам не править, але й правляча еліта, аристократія не є даністю, її необхідно виховувати, створювати. Саме інтелігенція,

¹ М. Попович, Проблеми теорії ментальності, Київ 2006.

² В. Липинський, Листи до братів-хліборобів, Wien 1926.

«люди, не зайняті матеріально-продуктивною працею, ... здобуваючи собі на прожиток взамін за працю свого ума і духа», повинні створити таку правлячу верхівку і забезпечити її зв'язок з народом¹.

Вперше в українській історіографії та соціальній філософії Липинський на теоретичному рівні осмислює роль правлячої еліти в житті суспільства, що, на думку мислителя, має забезпечувати стабільність і законність влади, утримуючи суспільство від хаосу, будучи водночас головною нацією- та державотворчою силою, адже «бунти низів можуть валити держави, але з них ще ні одна нова держава в світі не постала»².

Так, в історіософській концепції Липинського яскраво виділяється важлива складова – культ сили і великої людини, героя. В «Листах до братів...» підкреслюється, що саме великі люди творять історію. Саме вони – в центрі цих розмислів. Наприклад, «велика людина, потужний, Богом посланий» гетьман Хмельницький, здатний досягати мети розумом, хитрістю і твердою рукою, нещадний у війнах і захоплений владою. Сила і авторитет, за Липинським, є двома ознаками, без яких не зможе зародитися в народі «провідна, об'єднуюча та організуюча група влади»³. Таке своєрідне трактування сили зрозуміле в умовах необхідності консолідації нації, що бореться за свою незалежність, адже «без сили, меча, без фізичного примусу, яка од початку і до кінця світу була, єсть і буде прерогативним монополем, ознакою і суттю держави, ніяка сила громадська не може ані забезпечити себе, ані зреалізувати своїх остаточних бажань»⁴.

До того ж, коли необхідно розбудовувати або рятувати Батьківщину, не можна перейматися проблемою справедливості, милосердя або жорстокості, треба діяти так, щоб забезпечити свободу і незалежність. Тобто, за Липинським, абсолютно в дусі Макіавеллі, мета виправдовує засоби і є загальним благом. І цією метою є ствердження національної держави та відстоювання її інтересів. Липинський неодноразово підкреслював, що «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо». Ця думка актуальна і сьогодні.

Дійсно, без сили, без армії здобути незалежність неможливо. Спинний хребет кожної державної організації – армія, яка не створюється ні виборами, ні демократичною, найбільш народолюбивою політикою. Армія створюється силою згори вниз, а не знизу вгору. Липинський підкреслює, що нація, яка не матиме власної армії, власної організації праці у формі окремого господарського апарату, стане нацією залежною від чужої армії й чужого господарського апарату. Визначаючи три умови, за яких можлива демократія, Липинський, окрім наявності національного державного апарату і національно свідомої буржуазії та інтелігенції, виділяє обов'язкову наявність сильної армії, яка була створена попередніми монархіями. Тобто правляча верхівка має бути войовничою, а не продукуючою, що може підтримувати свій авторитет у більшості не матеріальною, а ірраціональною силою.

---

¹ В. Липинський, Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму, Київ 1995, с. 21.

² В. Липинський, Листи..., Wien 1926, с. XVI.

³ В. Липинський, Листи..., Київ 1995, с. 79.

⁴ Там само, с. 126.

Аналізуючи причини української недержавності, В. Липинський підкреслює, що однією з головних є «перевага в нашому характері емоційності (чутливості) над волею та інтелігентністю... Надмірною чутливістю та пропорційно заслабій волі та інтелігентності, пояснюється наша легка запальність і шкоро охолодження... При таких умовах політика як умілість організувати і здійснювати розумом та волею певні сталі хотіння та ідеї є в Україні найбільш тяжкою та невдячною працею. Успішно вести її можна тільки тоді, коли прийняти методу організації, розвивальну волю та розум, усталюючи хотіння та ідеї, обмежуючи надмірну чутливість.... Поривами романтичними..., ідеї яких туманні і яких здійснювання відбувається шляхом постійного дразнення емоцій («грою на серцях») – не будуються держави»¹. Отже, Липинський хоч і стояв на позиціях волюнтаризму, все ж високо оцінював раціональний елемент. Тобто вольовий елемент Липинського передбачає «свідому свобідну волю, яка рішає про вибір найкращих методів здійснення хотінь стихійних і про уміння або неуміння цими хотіннями на підставі даних науки і традиції керувати»².

Проте в героїзованій історії він бачить і витoki трагічності української державності, а головне: розбрат між різними національними силами, анархію й отаманщину, властиву українській традиції. Саме в них, на думку Липинського, і слід шукати причини слабкості української держави (а не в армії більшовиків). Крім того, – і в специфічному месіанізмі. Липинський (як і Хвильовий) приписує Україні історичну світову місію, яку їй дав Бог, – це «досконалий синтез» Сходу і Заходу: «Маючи в своїй нації Схід і Захід, одну і другу церкву, ...ми повинні ... постійно гармонізувати в собі ці два напрями під гаслом єдності і індивідуальності. Без такої гармонізації ми гинемо як нація, підпадаємо, не через чужу зброю, а через власний внутрішній розклад під впливи східної Москви чи західної Польщі»³. Крім того, виконання справжньої місії України – сприяння єдності Заходу і Сходу, їхньої гармонізації як у духовному, так і в геополітичному сенсі.

Грунтовний аналіз месіанізму В. Липинського дає І. Мірчук. Він детально аналізує причини втрати месіанізму, що визначені Липинським: «Український месіанізм у ХІХ ст. був тільки відображенням чужих настроїв, які не знаходили в українській душі відповідного резонансу, а відтак не могли як слід розвинути-ся»⁴. Як наслідок, українці втратили необхідну самосвідомість, впевненість у власних силах, віру у спроможність власного народу йти новим шляхом, «переконання, що нам судьбою призначена визначна роль у процесі світових подій»⁵. Тобто, це вже був месіанізм, що втратив героїчне начало. Липинський підкреслює: «Український месіанізм пропав, він затоптаний в болото тими, що не горіли вірою і не хотіли достойно і якомога краще виконати велику роль, яка судилась

---

¹ В. Липинський, Листи..., Київ 1995, с. 426–427.

² Там само, с. 352.

³ Там само, с. 351.

⁴ І. Мірчук, Месіанізм Липинського [в:] Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ–ХХ століть, Брюссель, Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк, Торонто 1977, с. 349.

⁵ Там само, с. 37.

Україні в світі, а тільки спекулятивно оглядалися за таким потягом поступу і революції»¹.

Власне революції, періоди стрімких змін налаштовують мислителів, політичних діячів ділити людей на дві категорії: героїв і антигероїв, на білих і чорних, Яфетів і Хамів. В Яфетах-героях промовляє «любов і почуття спільності», а в Хамі як антигерої – «злоба і почуття окремішності»².

Перш ніж аналізувати категорії героя і антигероя у творчості Липинського вважаємо доречним запропонувати авторське філософське визначення поняття «героїзм», в якому певні категоріальні смисли взаємно підсилюють і доповнюють один одного: по-перше, в онтологічному вимірі героїзм – це вираження іманентної буттєвої сутності людини, яка покликана до героїзму як до подолання тлінності тіла та утвердження безсмертя духа, це здатність особи або декількох осіб змінити життєву ситуацію, перебуваючи на межі буття і небуття; по-друге, в екзистенційному вимірі героїзм – це найвища точка екзистенціювання, кульмінаційний момент життя людини, що може одночасно бути трагічним і натхненним, це подолання обмежень, коли внутрішня сила витісняє інстинкт самозбереження та страх смерті, веде до творення суб'єктом самого себе, власної реальності, розширення останньої до рівня соціуму; по-третє, соціально-філософський вимір допомагає визначити героїзм як особливу форму людської поведінки та діяльності за конкретних історичних умов, коли ціною мужності й самопожертви, людина сприяє вирішенню критичної ситуації в житті спільноти, соціуму, держави, тим самим включаючись у формування змісту соціокультурного поля та сприяючи прогресу³. Таке смислове наповнення категорії «героїзм» має спільні значення з розумінням героїзму, окресленим у працях Липинського.

Герой, за Липинським, має сильний характер, він самостійний, вірний, орієнтований на сталу ідею, має почуття спільності й дотримується ієрархічності. Власне з таких моральних рис народиться героїка як державотворча сила України і герой як слуга держави. Прикладом подібного героя може бути англійський аристократ старого типу, головною силою якого є дім, родина, пошана та любов до лідерів, а ідеалом – шляхетність і благородство.

Навпаки, антигерої відрізняється абсолютним браком любові до своєї громади, повною відсутністю синівської покори, зарозумілістю і глупою пихою, любов'ю тільки до себе. Хам-антигерої демонструє погорду до батька, коли він слабкий, і покору сильному чужому. Він дистанціюється від своєї громади і насміхається над її авторитетами. У нього абсолютно відсутнє державне мислення, він схильний до демагогії, зміни настроїв, брехні, злоби, зажерливості, зарозумілості і глупої пихи, цінує він виключно силу, а головна його тактика – зрада.

Прикладом антигероя, на думку Липинського, виступають Хами, основною частиною яких на той час є так звана «соціалістична інтелігенція» – антипод інтелігенції справжньої. Про нижчі верстви населення (у духовному

---

¹ Там само.

² В. Липинський, Хам і Яфет (з приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.), Львів 1928.

³ Т. Цимбал, Спогади учасників Революції Гідності: між буденністю та героїзмом [в:] IX Міжнародний конгрес українців. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України), Київ 2018, с. 331–332.

вимірі), про антигероїв мислитель пише досить різко: «Хам український не розуміє і по віках не зрозуміє, що таке законність, маєстатичність і загальність – що таке вірність і шляхетність в будові нової держави, у творенні української влади»¹. Антигерой – Хам – це і слуга, і виконавець каральних експедицій за Гетьманщини, які були «організовані найбільш нікчемними і хамськими елементами – грабіжниками, пройдисвітами і провокаторами, що навмисне й свідомо дискредитували серед селянських мас ідею Української держави»². Хама виникають і у «класі хліборобським, класі землі», який має бути носієм традиції, а насправді часто «вихований у рабській відданості Москві або Варшаві й хамській погорді до своєї національної індивідуальності»³. Хам є і в українському поміщицтві. Радянську владу Липинський оголосив «новим пануванням Хама», а для характеристики України тих часів він використовує поняття «безвласнодержавна, рабська і хамська».

Кожен народ, за Липинським, має і Яфетову силу, і Хамову силу, але перевага хамів у народі призводить до поразок у державотворенні. Особливістю ж українців є не хамство як таке, а «ніким необуздане хамство». Тільки тоді, коли славні Яфети, прикриваючи «наготу батька» (тобто, виправляючи недоліки), почнуть розбудовувати державу, ми зможемо перемогти хамство і відродити Українську державність.

Герої-Яфети у розмислах Липинського є нащадками славного козацького «племени Яфетового», (як у XVIII ст. називали себе козаки), козаків як лицарів Хреста святого. Про них Липинський пише так: «Та українська національна ідеологія, та віра українська, з якої виріс Шевченко, виросло наше відродження, з якої вирости ми – це стара віра колишньої старшини козацької, це індивідуальна моральна вартість тих – народною мовою козацькою з-посеред себе в війні і праці виділених найкращих людей: гетьманів, полковників, осавулів, сотників, що, газет тоді не маючи, живим словом про свої діла й заміри лицарські оповідали... Послідній його відгомін – це оті «оселедці», оті «чорні» й усякі інші гайдамаки, що за оту, ще не зовсім забуту, хоч життям новочасним і покалічену, славу предківську, а не за червоні брошурочки, голови свої в останніх боях за Україну поклали»⁴. Тут козаччина трактується Липинським як героїчна, золота епоха України, яка мала надзвичайно великої енергії нації, що «може спочивати у твердих руках козацького класу»⁵.

Власне козацький героїзм займає центральне місце в концепції Липинського, адже є основою культуротворення й підґрунтям розбудови української державності, втіленням аристократизму, честі й гідності.

Безпосередньо з козацьким пов'язаний героїзм державотворців, які у складних історичних умовах намагалися відродити, а скоріше – збудувати українську незалежну державу. Героями-державотворцями, будівничими і організаторами, що об'єднували довкола себе українські сили, в українській історії Липинський називає Хмельницького, Конашевича-Сагайдачного, Кричевського, Богу-

¹ В. Липинський, Хам і Яфет..., Львів 1928, с. 24.

² В. Липинський, Листи..., Київ 1995, с. 315.

³ Там само.

⁴ В. Липинський, Листи..., Київ 1995, с. 18.

⁵ В. Липинський, Україна на переломі (1657–1659), Київ 1997, с. 21.

на, Мазепу, Орлика, Калнишевського та ін., а в історії західних держав – Вашингтона. Саме вони змогли у державотворчому процесі поєднати зброю для захисту фізичного і віру для оборони духу.

Окрім того, з козацьким героїзмом пов'язаний і героїзм хліборобський, який Липинський називає «осілим хліборобським лицарством», виходячи із розуміння його як життєво необхідного для буття українства, такого, що відповідає «закону землі» та сприймає землю як власну Батьківщину¹. Герой-хлібороб, на нашу думку, є людиною вкоріненою і онтологічно, і локально на рідному ґрунті, адже він виростає із землі, формується на землі, відчуваючи єдність із нею, та зі світом загалом, єдність з буттям.

Орієнтуючись на «хліборобів», на культуру села, Липинський намагається спиратися на найкраще в аграрній цивілізації, на аристократію в кращому розумінні, на аристократію духу, на тих особистостей та на такі соціальні групи, які є втіленням найвищих військових, політичних і культурних засад цієї цивілізації. Неодноразово мислитель підкреслює, що Україна як країна візантійської культури підміняє дисципліну духу дисципліною меча, але насправді потребує «духовно дисциплінованої інтелігенції»². Таким чином, ще один тип героїзму мислитель пов'язує із інтелігенцією та її культуротворчою діяльністю, продукуванням духовних цінностей та вихованням аристократичної еліти, що може стати державотворчою.

Близькою до позиції В. Липинського у тлумаченні героїчного є концепція Д. Донцова, що розглядає героїзм як одне з провідних понять своєї історіософії, адже наголошує на необхідності існування формоутворювальної, героїчної правлячої касти, елітарного утворення, що ґрунтується на національних традиціях, є носієм активності й відваги. Як і в працях Липинського, в концепції героїзму Донцова, центральне місце займає козацтво. Однак розуміння стратегії історичного розвитку, тактики боротьби за незалежність України в роботах мислителів суттєво відрізняються.

Так у роботі «Націоналізм» Д. Донцов підсумовує власну ідеологічну позицію і пропонує відповіді на три основні питання процесу націотворення, щодо формулювання мети нації, способів її досягнення та суб'єктів-творців. На думку автора, національною метою є повна незалежність і сепаратизм, що можуть бути втілені у процесі боротьби і національної революції як єдиного можливого засобу досягнення мети. Суб'єктами ж революційних подій мають бути люди «нового духу», що й здатні реалізувати мету нації³. Такі люди – герої – близькі до «надлюдини» Ф. Ніцше, адже втілюють і реалізують «волю нації» до життя і до влади, прагнення до боротьби і усвідомлення її конечності, без яких героїчні вчинки неможливі. Однак проблема полягає у тому, що українська еліта того часу не може породити героя через абсолютизацію розуму, так звану «релігію розуму», яку сповідують українські демократи. Всевладність розуму і жорсткі закони, за Д. Донцовим, не здатні розв'язати всі проблеми, і навіть навпаки – призводять до пасивності, до зниження «вольового імпульсу». Тобто позиція Донцова, що поєднує романтизм трактування національного як духовного арис-

¹ В. Липинський, *Листи...*, Київ 1995, с. 32–34.

² В. Липинський, *3 епістолярної спадщини*, Київ 1996, с. 108–109.

³ Д. Донцов, *Націоналізм*, Київ 2015.

тократизму й біологізаторську «боротьбу за існування» або «волю до життя», виявляється ірраціональною, на відміну від консервативної позиції Липинського.

Підсумки роздумів про українських героїв та антигероїв В'ячеслав Липинський подає у «Передньому слові» до першого тому «Збірника «Хліборобської України» (своєрідному передсмертному заповіті), де герой виступає «піонером-романтиком», а антигерой – «практиком». «Подивімося на історію України. Приходять в дикі, запущені степи перші піонери-»романтики». Відвагою і працею заводять перше господарство, одкривають землю, молоком і медом пливучу. На запах цієї землі вилазять зараз скрізь із своїх нор «практики». Вони усувають «романтиків», починають палити ліси на поташ, заводять на Україні анархію і беззладдя і кінчають свою «практичну політику» руїною. За якийсь час «відродження». Знов піонери-»романтики», що задумують велике, «щоб Русь знову стала Руссю», що мрію про Великого гетьмана в своєму серці леліять. «Практики» сидять тоді по спілкам з гнобителями, сміються з шалених дум, ... з «романтиків». Починають здійснюватись мрії – і ролі міняються. Геть «романтиків» – до практичної політики. І козаччина Богдана Хмельницького перемінюється в «малоросійських» блюдолизів... З Могилянської академії робиться школа плазунства. ... З незалежної України робиться УСРР... У тім, що сталося у нас, нема нічого нового, специфічного. Маємо ще одну, типову для України перемогу типу примітивного реаліста над типом ідеаліста»¹.

Як бачимо, слова Липинського актуальні й сьогодні: ми маємо державу незалежну, але не маємо єдиної об'єднувальної національної ідеї. Події останніх п'яти років у нашій країні продемонстрували, що своїх героїв-Яфетів Україна дочекалася. Її незалежність, силу і славу вони поставили вище за своє життя, однак залишається ризик реваншу і перемоги українського Хама, «недоляшка і перевертня». А тому знов актуальними стали слова Липинського: «В даний момент працю внутрішню: над консолідацією і внутрішнім скріпленням нації – вважаю багато важливішою від праці так би мовити зовнішньої»².

Узагальнюючи, підкреслимо, що розуміння Липинським сутності героїзму і властивостей героїв – козаків, хліборобів, релігійних і культурних діячів та інтелігенції, що створює аристократію-еліту – близьке за смисловим навантаженням до авторської концепції героїзму, адже вміщує відповідно онтологічний, екзистенційний та соціально-філософський смисл героїзму, а саме: героїзм культурних діячів та інтелектуалів спрямований на подолання тлінності тіла та утвердження безсмертя духу, козацький, військовий героїзм можемо трактувати як кульмінаційний момент життя людини, що може бути одночасно і трагічним, і натхненним, а героїзм державотворців постає у розв'язанні критичних ситуацій в житті суспільства та сприянні прогресу.

Цінність же наукової творчості В. Липинського полягає у тому, що розроблені ним концепції мають і сьогодні як теоретичне, так і практичне значення. Глибина змісту історіософських праць мислителя відкриває перспективи їхнього подальшого осягнення в широкому гуманітарному дискурсі, крім того в

---

¹ В. Липинський, Вступне слово [в:] Збірник Хліборобської України, Прага 1931, с. 12–13.

² В. Липинський, З епістолярної спадщини, Київ 1996, с. 95.

них відображені не тільки критичне ставлення до ситуації в країні, а й любов до Батьківщини, віра у відродження героїзму й лицарства, у відродження України.

Анотація

Тетяна Цимбал. Філософія героїзму в інтелектуальній спадщині В. Липинського.

У статті представлено досвід філософської рефлексії проблеми героїзму в історіософії В. Липинського. Підкреслено, що поняття «героїзм» розглядається мислителем в контексті теорії державності, розуміння сутності та механізмів революційних змін, результатів аналізу політичної культури на українському ґрунті, досліджень ідеї месіанізму та елітарності. Обґрунтовано думку про роль інтелігенції у створенні й вихованні аристократії як правлячої еліти і забезпеченні її зв'язку з народом. З'ясовано, що сутність героїчного начала В. Липинський розкриває у протиставленні його хаму-антигерою. Герой представлений як аристократ-державотворець, головною силою якого є дім, родина, пошана до лідерів, шляхетність та почуття спільності. Антигерой, навпаки, є втіленням окремішності, пихи, зрадництва, відсутності державного мислення та синівської покори. Підкреслено, що головною умовою успішного державотворення в Україні В. Липинський вважає консолідацію нації під керівництвом аристократів духу.

Ключові слова: герой, антигерой, еліта, інтелігенція, месіанізм, держава.

Streszczenie

Tetiana Cymbal. Filozofia bohaterstwa w intelektualnym dziedzictwie W. Lypynskiego.

Artykuł przedstawia dorobek refleksji filozoficznej nad problemem bohaterstwa w piśmiennictwie W. Lypynskiego. Podkreśla się w niej, że pojęcie «bohaterstwa» jest rozważane przez myśliciela w kontekście teorii państwowości, rozumienia istoty i mechanizmów rewolucyjnych zmian, wyników analizy kultury politycznej na ziemi ukraińskiej, badań idei mesjanizmu i elitaryzmu. Można uznać, że jego pomysł na rolę inteligencji w tworzeniu i kształceniu arystokracji jako elity rządzącej i jej komunikacji z ludźmi jest uzasadniony. Okazało się, że istota bohaterskiego początku W. Lypynskiego ujawnia się w opozycji do jego chame-antybohatera. Bohater jest reprezentowany jako arystokrata, stworzony przez państwo, którego główną siłą jest dom, rodzina, szacunek dla przywódców, hojność i poczucie wspólnoty. Antybohater jest ucieleśnieniem izolacji, dumy, zdrady, braku państwowego myślenia i posłuszeństwa synów. Wielokrotnie podkreślano, że za główny warunek powodzenia w budowaniu państwowości w Ukrainie W. Lypynsky uważał konsolidację narodu pod wpływem ducha arystokracji.

Słowa kluczowe: bohater, antybohater, elita, inteligencja, mesjanizm, państwo.

Summary

Tetiana Tsymbal. Philosophy of heroism in the intellectual heritage of V. Lypynsky.

The article presents the experience of the philosophical reflection of the problem of heroism in the historiography of V. Lypynsky. It is emphasized that the concept of «heroism» is considered by the thinker in context of the theory of statehood, understanding of the essence and mechanisms of revolutionary changes, the results of the analysis of political culture on the Ukrainian soil, the research of the idea of messianism and elitism. The idea of the role of the intelligential in the creation and education of the aristocracy as a ruling elite and providing its connection with the people. It was founded out that the essence of the heroic beginning V. Lypynsky reveals it in opposition to his boor-antihero. The hero is represented as an aristocrat and state-creator, whose main force is the home, the family, respect for leaders, generosity and sense of community. Antihero, by contrast, is the embodiment of isolation, arrogance, betrayal, the absence of state thinking and sons' obedience. It was emphasized that the main condition of successful state-creating in Ukraine V. Lypynsky considers the consolidation of the nation under the leadership of aristocrats of spirit.

Key words: hero, antihero, elite, intelligential, messianism, state.

ΠΟΒΟΕΗΗΑ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Rafał Stobiecki
(Łódź)

Na drodze do pojednania. Uгода w Hadziaczu w polskiej myśli historycznej na emigracji po 1945 r.

Idą w słońcu, jak w złotych uśmiechach/ polski wódz / i Symon Petlura / I zbliżyli się i
złączył ich uścisk,/ pocałunkiem przeżegnali się na krzyż./ Teraz śmiało, ojczyzno, w dno
dziejowej czeluści/ radosnymi źrenicami popatrzysz!/ Że przejaśnia się nad Kijowem i
Humaniem./ że znów razem w bojowy idą taniec./ że już wspólna trumna w szczęty trzasła,/
młody chmiel w dębowych kipi kadziach.../ I zapada się pod ziemię Perejesław/ i pod niebo
ulatuje Hadziacz./
Józef Łobodowski, *Pieśń o Ukrainie*¹

I. Fragment poematu Józefa Łobodowskiego dobrze, jak sądzę, wprowadza w przesłanie prezentowanego tekstu. Zdeklarowany zwolennik dialogu polsko-ukraińskiego, wieloletni współpracownik paryskiej «Kultury», jeden z ostatnich przedstawicieli nurtu ukraińskiego w poezji polskiej w taki właśnie sposób pragnął widzieć przyszłość obu krajów. Warto o tym przesłaniu pamiętać, szczególnie dziś, w dobie głębokich zawirowań w stosunkach wzajemnych.

Poetycka wizja przeszłości nie zmienia jednak faktu, że uгода w Hadziaczu przez lata była, i poniekąd pozostaje do dziś, obiektem sporu historiograficznego. Kontrowersje dotyczące jej interpretacji widoczne były już w oczach współczesnych. W latach następnych linie podziałów narastały, przez długi czas dzieląc obie najbardziej zainteresowane historiografie polską i ukraińską².

Po stronie polskiej dominowały z reguły pozytywne oceny unii, kreślone piórem Józefa Szujskiego, Michała Bobrzyńskiego czy Antoniego Prochaski. Aleksander Czołowski nazwał ją nawet «jednym z najważniejszych politycznych aktów polskiej historii». Jednym z wyjątków był Ludwik Kubala. W jego opinii unia była niepotrzebna i nie miała zwolenników po obu stronach politycznego sporu. W większości aprobatywne oceny porozumienia w Hadziaczu podtrzymała w zasadzie historiografia międzywojenna, choćby w osobach O. Haleckiego czy Władysława Konopczyńskiego.

Nieco inaczej zapatrywali się na próbę porozumienia polsko-ukraińskiego badacze ukraińscy. Mychajło Hruszewski określał ugodę w Hadziaczu mianem «szlachetckiej» i obcej interesom narodu ukraińskiego. Inny badacz Mychajło Stadnyk postrzegał interesujące mnie wydarzenia jako inkorporację ziem ukraińskich do

---

¹ Podaję za wydaniem paryskiej «Kultury», Paryż 1959, s. 14. Należy pamiętać, że tekst został wydrukowany w wersji dwujęzycznej polsko-ukraińskiej w przekładzie na język ukraiński Światosława Hordynskiego.

² Ostatnim znaczącym głosem w tej kwestii jest tom *350-lecie Unii Hadziackiej (1658-2008)*, red. T. Chynczewska-Hennel, P. Kroll, M. Nagielski, Warszawa 2008. Zob. także T. Kowal, *Unia hadziacka 1658 r. w oczach najnowszej historiografii polskiej i ukraińskiej*, <https://histmag.org/Unia-hadziacka-1658-r.-w-oczach-najnowszej-historiografii-polskiej-i-ukraińskiej-4185> (dostęp 15.08.2018).

Rzeczypospolitej. Jednak także w gronie historyków ukraińskich znaleźli się obrońcy aktu hadziackiego, w postaci Mychajło Drohomanowa czy Oresta Lewickiego.

II. Jak wielokrotnie zauważano wielkie przełomy dziejowe, a takim z pewnością była II wojna światowa, przyczyniały się do rewizji dotychczasowej wizji przeszłości i stworzenia na jej miejsce nowej, lepiej odpowiadającej na wyzwania współczesności. Katastrofa II wojny światowej, utrata przez Polskę niepodległego bytu oraz zasadnicza zmiana granic państwa zmuszały do przemyślenia na nowo dziedzictwa szeroko rozumianej idei jagiellońskiej i polskiej obecności na Kresach¹. Stąd też polska emigracyjna myśl polityczna i historyczna świadomie, w mniejszym lub większym stopniu, odchodziły od antagonistycznych wizji historii, na rzecz podkreślania idei współpracy narodów sukcesorów dawnej Rzeczypospolitej. W przeszłości, często odległej, szukano takich wydarzeń, które symbolizowały idee współpracy, porozumienia, walki ze wspólnym, odczytywanym z perspektywy 1945 r., wrogiem.

Inaczej mówiąc, starano się znaleźć obszar, który mógłby się stać symbolem tradycji bezkonfliktowej, albo przynajmniej w istotny sposób te konflikty minimalizującej. Kluczem do stworzenia takiej tradycji musiała być rewizja obrazu dawnej Rzeczypospolitej. Ryzykując pewne uproszczenie, polegała ona na odejściu od państwowotwórczego i paternalistycznego (w duchu gloryfikacji polskiej obecności na Wschodzie) odczytywania dziedzictwa jagiellońskiego, na rzecz spojrzenia odwołującego się do idei federacji, a więc dostrzeżenia wspólnych doświadczeń narodów zamieszkujących państwo sprzed 1795 r. Za tym szła inna interpretacja tradycji jagiellońskiej nie tylko w duchu dualistycznym, ale trilateralistycznym, podkreślającym współpracę Korony, Wielkiego Księstwa Litewskiego i terenów rusińskich (ukraińskich).

Nie było zatem rzeczą przypadku, że w sferze relacji polsko-ukraińskich zwrócono się w stronę unii (ugody) hadziackiej. Nie bez znaczenia była także chęć przeciwstawienia się tezom historiografii radzieckiej gloryfikującej program ugody perejeślawskiej, i nawiązujących do nich prac polskich historyków publikujących w kraju, podkreślających «naturalny» związek Ukrainy z Rosją². W opublikowanej w 1954 r. «*Istorii Polski*» Hadziacz określono jako: «(...) plan unicestwienia podstawowych zdobyczy narodu ukraińskiego, zwrócony przeciwko narodom rosyjskiemu i ukraińskiemu, wznowienie agresji feudalizmu polskiego»³. Z kolei makiecie «*Historii Polski*» przygotowanej przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk pisano, że «ugoda hadziacka, stanowiąca zerwanie z Rosją, nie miała żadnego oparcia w ukraińskich masach ludowych, które podobnie jak kozactwo, a nawet wielu spośród

---

¹ Nawiązuję w tym miejscu do własnych rozważań podjętych w artykule *Idea jagiellońska w środowisku polskich emigrantów politycznych po 1945 r.* (w druku).

² A. MękarSKI, *Między historiozofią a polityką. Historiografia Polski Ludowej w opiniach i komentarzach historyków i publicystów emigracyjnych 1945-1989*, Warszawa 2011, s. 87-121; R. Stobiecki, *Między marksizmem a wielkoruskim szowinizmem. Elementy obrazu dziejów Polski w radzieckich podręcznikach doby stalinizmu* [w:] *Dusza polska i rosyjska. Spojrzenie współczesne* red. A. de Lazari, R. Bäcker, Łódź 2003, s. 229-243.

³ *Istoria Polski* red. W. D. Koroliuk, I. S. Miller, P. N. Trietjakow, Moskwa 1954, t. I, s. 261-262.

starszyzny, wystąpiły przeciwko niej. Szczególnie zaś lud ukraiński nie chciał wracać po jarzmo polskich magnatów»¹.

III. Sygnalizowane nowe spojrzenie na dziedzictwo jagiellońskie dostrzec można już w okresie międzywojennym. Za jednego prekursorów takiego podejścia uznać należy Oskara Haleckiego, przed wojną profesora Uniwersytetu Warszawskiego, po 1945 r. na emigracji w Stanach Zjednoczonych. Badacz ten już w 1935 r., w artykule ogłoszonym po niemiecku pisał: «ta polsko-litewska Rzesza, pomimo iż w sensie prawa państwowego skonstruowana dualistycznie, była polsko-litewsko-ruteńskim trializmem»².

W późniejszych pracach O. Halecki wpisywał ugodę hadziacką w szerszą koncepcję systemu jagiellońskiego. W sensie politycznym wspierał się on na dwóch ideach – prawa tworzących go narodów do swobodnego rozwoju oraz organizacji wspólnej obrony przed wschodnim i zachodnim imperializmem³. Zwracał uwagę na antyimperialny charakter dziedzictwa jagiellońskiego, uważając to co imperialne, za z gruntu za nieeuropejskie⁴. W znaczeniu religijnym, wspomniany system, wiązał się z uchwaloną w 1595 r. unią brzeską, która stanowiła ostatni etap budowy federacyjnej struktury Europy Środkowo-Wschodniej. Jej celem zdaniem Haleckiego, było oddzielenie ruskich obszarów państwa polsko-litewskiego od Moskwy, przy zachowaniu przez wiernych Kościoła wschodniego części ich tradycyjnej liturgii⁵. W ramach tak zarysowanej wizji, wskazywał, że unia hadziacka miała w założeniach jej twórców stanowić dopełnienie unii lubelskiej, tworząc księstwo ruskie, na równych prawach z Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim. «Niestety» – jak konkludował Halecki «ugoda nie mogła wejść w życie w atmosferze obustronnej nieufności»⁶.

Innym historykiem, który kilkakrotnie wypowiadał się na temat ugody hadziackiej był Stanisław Kościałkowski, przed wojną profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, po wojnie na emigracji w Londynie. Autor «*Antoniego Tyzenhauza*» dowodził, że wyrastała ona korzeniami z pozytywnego przykładu płynącego z unii lubelskiej. Podobnie jak Halecki, Kościałkowski wpisywał ugodę hadziacką, w federacyjną tradycję Rzeczypospolitej przedrozbiorowej i pisał – ten – «niesłuchanie doniosły akt, rozumny i szlachetny, w którym łącznie z Koroną i Litwą uczestniczyła Ukraina, stwarzał wielką wspólnotę federacyjną trzech równych narodów, zakończyć

---

¹ *Historia Polski do roku 1764*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1955, t. 1, cz. II, s. 567. Podobna opinia została sformułowana w wersji poprawionej *Historii Polski*, Warszawa 1957, t. I, cz. 2, s. 685.

² O. Halecki, *Der Begriff der osteuropäischen Geschichte*, «*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*» 1935, z. 1, s. 15. Podaję za H. J. Boemelburg, *Oskar Halecki i historiografia niemieckojęzyczna* [w:] *Oskar Halecki i jego wizja Europy* red. M. Dąbrowska, t. 1, Warszawa-Łódź 2012, s. 215.

³ O. Halecki, *The Historical Role of Central-Eastern Europe*, «*Annales of the American Academy of Political and Social Science*», 1944, t. 232, s. 15.

⁴ Szerzej na ten temat zob. R. Stobiecki, *Historycy polscy wobec wyzwań XX wieku*, Poznań 2014, s. 161-204. Tamże bogaty wybór literatury przedmiotu.

⁵ O. Halecki, *Od unii florenckiej do unii brzeskiej*, Lublin 1997, t. 1-2. Zob. wprowadzenie do tej książki autorstwa J. Kłoczowskiego, tamże, s. 11.

⁶ O. Halecki, *Historia Polski*, Londyn 1957, s. 152.

miał spory wzajemne i założyć podwaliny nowej potęgi»¹. Wyjaśniając przyczyny klęski tej koncepcji na tle sukcesu unii lubelskiej, Kościałkowski wskazywał na następujące kwestie. Po pierwsze, brak na Ukrainie, w przeciwieństwie do Litwy, odrębnej organizacji państwowej i wyraźnie zaznaczające się wśród Kozaczyzny tendencje anarchiczne. Po drugie, słabe poparcie dla związku z Koroną w szerokich rzeszach kozackich, gdy tymczasem na Litwie program unii miał silne zakorzenienie w stanie szlacheckim. Po trzecie, różnice ustrojowe związane z instytucją hetmana jako czynnika nadrzędnego, nie znanej ani w Koronie ani w Wielkim Księstwie Litewskim².

W konkluzji, w emocjonalnym tonie, starając się uwzględnić perspektywę obu narodów zauważał:

«Jakkolwiek bądź, pozostanie to wydarzenie na zawsze wspomnieniem dla którego najstosowniejszym chyba określeniem będzie słowo: tragiczny. Tragicznym jest bowiem ono dla Polaka, zawsze <<mądrego po szkodzie>>, który ubolewać będzie, że przyszło ono tak późno – i zrealizować się nie dało. I tragicznym dla Ukraińca, miłującego przeszłość dziejową swoją i swoją ziemię ojczystą, która złana być miała wkrótce krwią raz jeszcze obficie i później podzielona w r. 1667. Tragiczną nazwać je musi każdy katolik wobec tej wielkiej ceny, jaką trzeba było za złudną nadzieję przebudowy dualizmu w trializm polityczny. Rzplitej zapłacić skazaniem na wymieranie unii kościelnej z r. 1595; jej zaprzepaszczeniem i odstępstwem moralnym od niej, jako od tego dzieła, które uniwersalnie rzecz biorąc, miało być i mogło być dla Kościoła katolickiego i dla świata kultury Zachodu chyba największym dziełem Polski w czasach nowożytnych»³.

Ważnym głosem w toczącej się na emigracji debacie dotyczącej ugody hadziackiej była niewielka książeczka historyka i polityka Stanisława Kota⁴. Wydana z inicjatywy Jerzego Giedroycia biografia Jerzego Niemiryca «rycerza, męża stanu, pisarza, ofiary tragicznego splotu krwawych dziejów Rzplitej za Jana Kazimierza» stanowiła dogodny pretekst do przypomnienia idei współpracy polsko-ukraińskiej⁵. Na marginesie warto zauważyć, co podkreślał za satysfakcją twórcą paryskiej «Kultury», że

¹ S. Kościałkowski, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, «Alma Mater Vilniensis», Londyn 1953, t. 3, s. 71-72. Ten sam autor opublikował także w Londynie, w 1958 r. pracę *Ugoda hadziacka z 1658 r. w 300-letnią rocznicę*, «Alma Mater Vilniensis» 1958, t. V. Na temat S. Kościałkowskiego zob. *Stanisław Kościałkowski pamięci przywrócony* red. M Dąbrowska, Warszawa-Łódź 2016.

² Tamże, s. 27-29.

³ S. Kościałkowski, *Ugoda hadziacka...*, s. 15.

⁴ Na temat sylwetki politycznej S. Kota zob. T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885-1975. Między nauką a polityką*, Warszawa 2012. Więcej o jego twórczości w pracy *Stanisław Kot. Uczony i polityk* red. A. Fitowa, Kraków 2001.

⁵ Zob. List J. Giedroycia do S. Kota z 8. V. 1960, Archiwum Instytutu Literackiego, Kolekcja Redakcyjna. Cyt. za krótką informacją *Jerzy Niemiryca. Inicjator ugody hadziackiej* dołączonej do listu S. Kota do J. Giedroycia z 18.VIII.1960, AIL, Kol. Red. Zob. *Katalog Biblioteki «Kultury»*, Paryż 1966, s. 11-12. O okolicznościach wydania książki pisała M. Ptasńska-Wójcik, *Z dziejów Biblioteki Kultury 1946-1966*, Warszawa 2006, s. 219-220. Sama książka ukazała się także w wersji francuskiej *Georges Niemiryca et la lutte contre l'intolérance au 17e siècle*, Haga 1960.

książka wyszła spod pióra historyka, który «przez całe życie zwalczał jakikolwiek <<wschodni program>> polski»¹.

Zdaniem Kota to właśnie Niemiryecz a nie Iwan Wyhowski był prawdziwym twórcą ugody hadziackiej. Szkicując biografię tego dyplomaty, myśliciela i przywódcy religijnego, emigracyjny historyk wpisywał go w charakterystyczną dla obszarów pogranicznych dawnej Rzeczypospolitej *gente Ruthenus, natione Polonus*². Z tego punktu widzenia, Niemiryecz stawał się symbolem zarówno przenikania kultur i tradycji politycznych Wschodu i Zachodu, jak i porozumienia polsko-ukraińskiego.

W opinii Kota ugoda «poczęta wśród rzezi i nienawiści, była zwycięstwem poczucia braterstwa polsko-ukraińskiego pod względem rasowym i kulturalnym». Miała na celu «uregulowanie stosunków polsko-ukraińskich» na najszerszą skalę, «jaką znamy z historii»³. Stwarzała «państwo ukraińskie w ramach wspólnoty polskolitewskiej: miało ono zapewnić żywiołowi ruskiemu – jak wówczas nazywał się on w przeciwieństwie do moskiewskiego – jego językowi i kulturze swobodny byt państwowy na rozległym terytorium. Koncepcja ta, gdyby mogła być się utrwalić, byłaby zmieniła losy Europy Wschodniej, zatrzymując ekspansję Rosji zarówno w stronę Morza Czarnego, jak i Bałtyku»⁴.

Zastanawiając się nad przyczynami klęski programu hadziackiego, Kot akcentował z jednej strony, że jej program, «choć w mądrych głowach poczęty, zjawiał się w momencie, kiedy po obu stronach nie zdołała się jeszcze rozładować nagromadzona wrogość i nieufność»⁵. Z drugiej, emigracyjny historyk podkreślał, że «koncepcja Ugody Hadziackiej (...) unicestwiona została przez Moskwę». Przy czym «wojska moskiewskie w znacznym stopniu zawdzięczały swoje sukcesy ówczesnej słabości militarnej Polski, jak i anarchicznej niesforności Ukrainy, wobec własnej władzy, którą reprezentował hetman Iwan Wyhowski»⁶.

W emigracyjnych recenzjach książki S. Kota, zwracano uwagę na gorzkie doświadczenie jakie niosła ze sobą historia J. Niemiryicza. Podkreślano niezrozumienie przez obie strony konfliktu jego dalekowzrocznych planów, akcentowano tragiczne okoliczności śmierci jako ofiary wojny domowej⁷.

W sposób skrótowy, w tym przypadku, na marginesie uwag dotyczących relacji polsko-moskiewskich, na temat ugody hadziackiej wypowiadali się także inni badacze. Henryk Paszkiewicz, autor słynnej trylogii dotyczącej dziejów Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, podkreślał, że po zgubnych doświadczeniach «buntów kozackich», ugoda była «głosem rozumu politycznego Polski». Po omówieniu jej postanowień stwierdzał jednak, że: «(...) decyzja ta, wpływająca z ducha i treści unii horodelskiej (<<wolni z wolnymi i równi z równymi>>) przychodziła za późno. Zbyt

¹ List J. Giedroycia do A. Mieczysławskiej z 19.X.1960, AIL, Kol. Red.

² S. Kot, *Jerzy Niemiryecz. W 300-lecie ugody hadziackiej*, Paryż 1960, s. 48.

³ Tamże, s. 7.

⁴ Tamże.

⁵ Tamże, s. 43.

⁶ Tamże, s. 7.

⁷ A. Chciuk, *Wierzyński, Miłosz, Kot*, «Wiadomości Polskie», 18.XII.1960; (h.) (Benedykt Heydenkorn – R. S.), *Co czytać? Mąż stanu i żołnierz*, «Związkowiec» 3.XII.1960.

silne były już wpływy moskiewskie na Ukrainie, by ugoda hadziacka mogła się utrzymać. Moskwa nie pozwoliła sobie wydrzeć zajętego na południu stanowiska»¹.

W emigracyjnych dyskusjach o próbie porozumienia polsko-ukraińskiego nie zabrakło celowych, uwarunkowanych politycznie, aktualizacji. Z oczywistych powodów były one udziałem raczej publicystów, niż akademickich historyków. Spektakularnym przykładem może być wypowiedź jednego z redaktorów, wychodzącego w Londynie «Orła Białego» – Ryszarda Piestrzyńskiego. Nawiązując do doświadczeń XX-wiecznych pisał on:

«Pozostał testament Ugody Hadziackiej, testament unii polsko-ukraińskiej jako jedynie zapewniającej zachowanie przez Ukrainę wolności nad Dnieprem i jedyny sposób zabezpieczenia Rzeczypospolitej na południowym wschodzie. Myśl Ugody Hadziackiej żyła i żyje w tradycji polskiej, za naszych czasów podjął ją Józef Piłsudski, zawierając słynną umowę z Petlurą (...) Traktat ryski zawarty w wyniku zwycięstwa pod Warszawą, dawał Polsce granice z Sowieciami, które były wynikiem kompromisu, ale odkładał urzeczywistnienie idei zawartej w umowie z Petlurą na dalszą przyszłość. Czy pod wpływem katastrofy, jaka spadła na wszystkie narody dawnej Rzeczypospolitej, odżyje idea Ugody Hadziackiej? Tego można by się spodziewać, gdyby polityką rządził rozsądek i doświadczenie»².

W podobnym sposób wypowiadał się polityk i publicysta Stefan Mękarcki, widząc w porozumieniu z Hadziaczem, aktualną także współcześnie «naturalną inicjatywę uporządkowania cywilizacyjnego Europy Wschodniej i włączenia jej na trwałe do świata kultury Zachodu»³.

W duchu bardziej pesymistycznym, pisali autorzy związani z paryską «Kulturą». Widać to w tekstach Jerzego Stempowskiego, Kazimierza Okulicza czy Józefa Łobodowskiego. Szczególnie krytyczny wobec nawiązywania do wzorów z przeszłości był autor «*Esejów dla Kassandry*». Stanowczo odrzucał współczesne, polityczne artykulacje «idei jagiellońskiej». Miał pełną świadomość jedynie «imaginacyjnego posiadania przez Polaków dawnych kresów wschodnich»⁴. «Cywilizacja jagiellońska» była dla niego bardziej ulokowaną w odległej przeszłości metaforą, niż mającym jakąkolwiek przyszłość projektem politycznym. Stempowski ślady owej cywilizacji dostrzegał w geografii i kulturze. To wspomnienie ukraińskiego stepu i tłumaczenia białoruskiej oraz ukraińskiej poezji, będące dziełem Józefa Łobodowskiego, także naznaczonej przez jagiellońskie dziedzictwo⁵.

Z kolei komentujący tekst J. Stempowskiego Kazimierz Okulicz choć podkreślał, że aktualnie sytuację na ziemiach Rzeczypospolitej kształtują «przymus jako metoda, a sojusz komunizmu z nacjonalizmem jako treść», to jednak wierzył, że idee

¹ H. Paszkiewicz, *Polska a Moskwa w ciągu dziejów*, Londyn 1949, s. 13.

² R. P. [Ryszard Piestrzyński – R. S.], *Czy odrodzą się tradycje Wielkiego Księstwa Litewskiego*, «Orzeł Biały» 1959, nr 51.

³ S. Mękarcki, *Hadziacz – światło w ruinie (1658-1958)*, «Orzeł Biały» 1958, nr 38.

⁴ List J. Stempowskiego do J. Giedroycia z 17.VI.1967. *Jerzy Giedroyc, Jerzy Stempowski. Listy 1946-1969*, część pierwsza, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył A. S. Kowalczyk, Warszawa 1998, s. 398.

⁵ P. [awef] H. [ostowiec] [Jerzy Stempowski – R. S.], *Nagroda Literacka «Kultury» z rok 1961*, «Kultura» 1961, nr 12, s. 119-121. Tekst uzasadniający przyznanie literackiej nagrody «Kultury» J. Łobodowskiemu.

«braterstwa kultur i politycznego solidaryzmu» (wytl. – K. O. – R. S.) mają przed sobą przeszłość, a zadaniem synów jagiellońskiej cywilizacji pozostaje przechowanie jej zrębów przez «okres wiatrów wstecznych, w piśmiennictwie, w sztuce i w sercach jej wyznawców na szerokim świecie»¹.

Podobne przesłanie towarzyszyło J. Łobodowskiemu. Poeta wzywał do rewizji obrazu przeszłości, stworzonego w «czarnej nocy niewoli», kiedy to «dla nas przewodnikiem po odwiecznym pobojuwisku stało się *Ogniem i mieczem*, dla nich – podrzucony przez tragicznego chochoła *Taras Bulba*. Wpatrzony w postać Don Kichota na pomniku w Madrycie, wierzył, że hiszpański bohater poradzi mu «jak ukraińskich <<rezunów>> i lackich <<pacyfikatorów>> namówić, by wstąpili do rycerskiego zakonu»².

IV. Spojrzenie na ugodę hadziacką polskich historyków-emigrantów zasługuje na uwagę co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze dlatego, że przez wiele dziesięcioleci stanowiło ono alternatywę dla wizji wydarzeń z lat 1657-1658 obecnych w historiografii krajowej, skądinąd zmieniającej się po 1956 r.³ Po drugie, ponieważ owa nowa interpretacja, tworzyła platformę dialogu historiograficznego z emigracyjnymi historykami ukraińskimi. Choć ułomny i pozbawiony satysfakcjonujących dla obu stron efektów, stanowił rodzaj mostu ponad epoką komunizmu, pozwalającego na inny start na początku lat 90.⁴

¹ K. Okulicz, *O Łobodowskim i «cywilizacji jagiellońskiej»*, «Kultura» 1962, nr 3, s. 112.

² J. Łobodowski, *Przeciw upiorom przeszłości*, «Kultura» 1952, nr 2-3.

³ Po 1956 r. w historiografii polskiej upowszechniła się opinia Zbigniewa Wójcika jakoby unia miała szanse powodzenia, ale dwadzieścia lat wcześniej w 1638 r. Winą za jej porażkę polski historyk obarczał Rzeczpospolitą, której elity nie dostrzegały partnera w Kozakach. Tenże, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1961, s. 230. Innym ciekawym głosem polskim była dużo późniejsza wypowiedź autora syntezy dziejów Ukrainy Władysława A. Serczyka. Jego zdaniem, krótki żywot Rzeczypospolitej «Trojga Narodów» sprawił chwiejność jej ocen w historiografii. Historyk pisał: «Skończył się sen o Rzeczypospolitej Trojga Narodów. Żadna ze stron nie wykorzystała szansy pokojowego ułożenia stosunków wzajemnych, bo skorzystać nie mogła. Kozaczyzna zbyt związała się z tym od którego przynajmniej na papierze, otrzymała gwarancje spokojnego bytu. Chłopi ukraińscy marzyli o wyemancypowaniu się spod szlacheckiej zależności, jedyne wyjście dostrzegając w aprobowaniu związku z Rosją. Rozczarowania miały przyjść później. Carat miał przecież silniejszą rękę niż Rzeczpospolita i skuteczniej niż ona dławił każdą próbę samodzielnych poczynań. Ale na tę decyzję było za późno [...] Pamięć o Ugodzie Hadziackiej stała się tylko częścią dziejów Trojga Narodów. Czy także ich zaprzepaszczonych szans?», Tenże, *Hadziacz 1658*, «Kontrasty» R. XIX, 1986, nr 3, s. 30. Na ten tekst zwrócił mi uwagę A. Stępnik, któremu serdecznie dziękuję.

⁴ Szczególną rolę w tym dialogu odegrało z pewnością środowisko «Kultury». Szerzej na ten temat zob. B. Berdychowska, *Ukraina w «Kulturze»*, [w:] *Kultura – Ukraina. Zamilowanie do spraw beznadziejnych. Ukraina w «Kulturze» 1947–2000*, wybór, opracowanie i postłowie B. Berdychowska, Paryż–Kraków 2016, s. 8. Por. także Taż, *Giedroyc i Ukraińcy*, [w:] *Jerzy Giedroyc. Emigracja ukraińska. Listy 1950–1982*, Warszawa 2004, s. 31–37; A. Stępnik, *Ukraina, Litwa i Białoruś w «Zeszytach Historycznych» (1962–1991)* [w:] *Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką* red. S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, Łódź 2005, s. 51–68; Tenże, *Relacje historyczne z sąsiadami na łamach «Zeszytów Historycznych»* [w:] *«Zeszyty Historyczne z perspektywy półwiecza* red. S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, Warszawa 2017, s. 146–180.

W tym kontekście warto pamiętać o wypowiedziach m. in.: Iwan Kedryna, Iwana Łysiak-Rudnickiego czy Ihora Ševčenko, kwestionujących stanowisko oficjalnej, radzieckiej historiografii ukraińskiej¹. Tylko dla przykładu przywołam jedną z nich. I. Łysiak-Rudnicki ubolewał, że «eksperyment trójczłonowego państwa sojuszniczego został przeprowadzony co najmniej z półwiecznym opóźnieniem i unia hadziacka zapisała się w historii jako martwo narodzona»². Tej tezie towarzyszyła ciekawa uwaga odnosząca się do alternatywnego scenariusza dziejowego. Ukraiński badacz rozważał bowiem kwestię – czy nie bardziej pożyteczne byłoby, gdyby Rzeczpospolita zgodziła się na ustanowienie niezależnego państwa ukraińskiego? W jego opinii, samo jego istnienie, broniłoby Polskę przed Imperium Osmańskim i Rosją, a także pozwoliłoby «zatrzymać proces wewnętrznego rozkładu Rzeczypospolitej i umożliwiłoby przeprowadzenie niezbędnych reform»³.

Obecnie stanowiska obu historiografii w kwestii ugody hadziackiej zdają się do siebie zbliżać. Oto przykładowo dwie opinie zaczerpnięte z syntez historii Polski i Ukrainy wydanych przez lubelski Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.

Zdaniem Natalii Jakowenko, unia hadziacka była «próbą powrotu do dawnego świata» sprzed powstania Chmielnickiego⁴. Projekt przemiany Rzeczypospolitej w federację Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Wielkiego Księstwa Ruskiego, czyli «Państwa Kozackiego w ówczesnych jego granicach» poniósł klęskę z dwóch powodów. Po pierwsze, w opinii ukraińskiej badaczki stało się tak za sprawą decyzji sejmu, który okroił podpisany akt ugody hadziackiej i zmienił «ugodę w zmodyfikowany wariant ugody zborowskiej». Po drugie, zdecydowało stanowisko części Kozaków z Lewobrzeża wrogo ustosunkowanych do Wyhowskiego, którym przewodził Tymofij Ciuciura⁵.

W podobnym duchu, rozkładając winę po obu stronach – polskiej i ukraińskiej wypowiedział się Andrzej Sulima-Kamiński, wykształcony w Polsce, profesor Uniwersytetu w Georgetown. W swojej «*Historii Rzeczypospolitej wielu narodów*» zauważał: «podpisując, opracowaną przez stronę kozacką (Jerzy Niemirycz i Iwan Wyhowski), ugodę hadziacką, pokazano, że strona polska była w stanie właściwie ocenić możliwości tkwiące w koncepcji utworzenia na terenie Ukrainy Wielkiego Księstwa Ruskiego, posiadającego nie mniejszą suwerenność niż Wielkie Księstwo Litewskie i sama Korona. Widząc, że Kozacy nie są w stanie samodzielnie wprowadzić w życie nowego ustroju, strona polska małodusznie (podkr. – R. S.) powróciła do polityki przedhadziackiej, pozbawiając się aż po wiek XX możliwości korzystania z ukraińskiej pomocy w walce z Moskwą»⁶.

¹ Zdaniem M. Ševčenko, Hadziacz był «próbą stworzenia alternatywy dla ukraińskich warstw wyższych, którym nie odpowiadały skutki przyjęcia wasalnej zależności od Moskwy». Faktycznie jednak «ugoda ta pozostała tylko na papierze, *Polska w dziejach Ukrainy* [w:] Tenże, *Ukraina między Wschodem a Zachodem*, Warszawa 1996, s. 50.

² I. Łysiak-Rudnycki, *Stosunki polsko-ukraińskie: ciężar historii* [w:] Tenże, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012, s. 176.

³ Tamże, s. 176-177.

⁴ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy. Od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000, s. 250.

⁵ Tamże, s. 251-252.

⁶ A. Sulima-Kamiński, *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów*, Lublin 2000, s. 134-135.

Obie te wypowiedzi pozwalają zakwestionować opinię wygłoszoną jeszcze w XIX stuleciu przez Pantelejmona Kulisza, że dwa narody na małym skrawku ziemi spoglądają na siebie z taką obawą o przyszłość, iż przestały się przyglądać samym sobie¹.

Dodatek:

Józef Łobodowski, *Pieśń o Ukrainie*

A rankiem, ciężko sapiąc, wjedzie pociąg
na stację. I szpalerem petlurowski sztab
czeka, co stanie się, gdy wyjdzie Litwin chmurny,
by w ukraińskie oczy znów popatrzeć...

Czy też postawi dzieje na koturny
i będzie grać tragedię
jak w teatrze?

A on za każdym krokiem za pieczęcią pieczęć
jak gdyby zrywał z aktów i wyroków.
I zdawało się, że w każdym z tych kroków
odmieniają się losy człowiecze.
Jakby wiatr potargał skrzydła dymom,
tlenem tchnął ku oskrzelom duszących się płuc,
po skłębionych przejechał się chmurach...

Idą w słońcu, jak w złotych uśmiechach
polski wódz
i Symon Petlura.

I zbliżyli się i złączyli ich uścisk,
pocałunkiem przeżegnali się na krzyż.
Teraz śmiało, ojczyzno, w dno dziejowej czeluści
radosnymi źrenicami popatrzysz!
Że przejaśnia się nad Kijowem i Humaniem,
że znów razem w bojowy idą taniec,
że już wspólna trumna w szczęty trzasła,
młody chmiel w dębowych kipi kadziach...

I zapada się pod ziemię Perejasław
i pod niebo
ulatuje Hadziacz.

V

Oj, ty wiosno zaufana, jeszcze przegrasz
ten twój sen, co z kurhanów się wydzwignął!

14

A вранці потяг, сопучи, нескоро,
на станцію заїде. Жде в шпалірі штаб
петлюрівський, що буде, як литвин,
зійшовши, гляне в українські очі?..

Чи, може, на котурни ставши, він
трагедію на сцені грати схоче?

A він, що крок, печать рвав за печаттю,
якби з одвічних присудів і актів.
Здавалося, що, наче у заклиттю,
змінюються людської долі факти.
Здавалося: рве вітер крила диму,
в легені здушені вливає струм життя
і розганяє хмар отару хмуру...

Золотить усміх сонця
польського Вождя
і Симона Петлюру.

I zbлизilis'я, z'jednali ix obijmi,
i privitalis'я navxrest poцілункom.
Tepер, vitczizno, dolю bez rytunku
ti zорom зустрічатимеш спокійним!
Над Києвом і Уманню світає
і разом танець бою викликає,
розпалася уже труна нещасна
і юний хмілє кипить в дубових кадах...

I западається під землю Переяслав
і ген, під небо,
підлітає Гадяч.

V

Ой, ти весно, ти довірна, ще тобі програти
зроджений в курганах сон твій — безум!

15

¹ Podaję za *Rozmowy o braciach. Wywiad Jerzego Jastrzębowskiego z Frankiem Sysynem*, «Zeszyty Historyczne» 1989, z. 88, s. 30.

Анотація

Рафал Стобецкі. Дорогою єднання. Гадяцька угода в польській історичній думці в еміграції після 1945 р.

Метою статті є представлення та аналіз трактування Гадяцької угоди в польській емігрантській історичній літературі після 1945 року. Автор виокремив дві, у певному сенсі конкуруючі між собою, інтерпретації цього історичного феномену – «класичну», що опиралася на традиції Другої Речі Посполитої, і «ревізіоністську», розвинену в колі паризької «Культури». Обидві по-різному оцінювали минуле, посилалися на різні аргументи, по-різному розподіляли акценти у стосунку до вибраних фрагментів минулого. Водночас вони однаково вплетені в сьогоденні спроби відповісти на питання про те, як повинні виглядати відносини Польщі з її сусідами на сході.

Ключові слова: Гадяцька угода, часопис «Культура», польська еміграційна історіографія.

Streszczenie

Rafał Stobiecki. Na drodze do pojednania. Uгода w Hadziaczu w polskiej myśli historycznej na emigracji po 1945 r.

Celem artykułu jest prezentacja i analiza tytułowej Ugody w Hadziaczu w polskim emigracyjnym piśmiennictwie historycznym po 1945 roku. Autor wyróżnił dwie, w jakimś sensie konkurencyjne wobec siebie interpretacje tego fenomenu historycznego – «klasyczną», odwołującą się do tradycji II Rzeczypospolitej, oraz «rewizjonistyczną», rozwijaną w kręgu paryskiej «Kultury». Obie odmiennie wartościowały przeszłość, odwoływały się innej argumentacji, inaczej rozkładały akcenty w odniesieniu do wybranych fragmentów z przeszłości. Jednocześnie w tym samym stopniu uwikłane były w terażniejszość i próbę odpowiedzi na pytanie jak powinny wyglądać stosunki Polski z jej sąsiadami na wschodzie.

Słowa kluczowe: Uгода w Hadziaczu, czasopismo «Kultura», Polska historiografia emigracyjna.

Summary

Rafał Stobetsky. On the way to unification. The Gadyach agreement in Polish historiography on emigration after 1945.

The aim of the article is to present and analyse the Gadyach agreement in Polish exile historiography after 1945. The author proposes two, somewhat conflicting, interpretations of this historical phenomenon – the «classic» interpretation refers to the 2nd Republic tradition, the «revisionist» interpretation on the other hand was developed in the Paris «Kultura» milieu. The two interpretations differently evaluated the past, referred to different arguments, and accentuated different elements. At the same time they were both embedded in the present and tried to find an answer to the question of Polish relations with neighbours in the East.

Key words: the Gadyach agreement, journal «Kultura», Polish emigration historiography.

Віталій Яремчук
(Острог)

Люблінська унія в українській радянській історіографії

Радянську історіографію з проблем, якими вона цікавилася, часто більш корисно вивчати в аспекті того, що її представники *не досліджували*, аніж що досліджували¹. Якщо тема активно не опрацьовувалася, то це було ознакою того, що вона або належить до заборонених, або ж має невисоку політичну значущість (мовою радянської науки, збереженою до нинішнього часу – т. зв. актуальність). В іншому разі історики мали можливість на більш вірогідне представлення і меншу увагу з боку ідеологічних цензорів.

Своєрідність теми Люблінської унії 1569 р. полягає в тому, що сама собою вона не цікавила українських радянських істориків, але не через свою «неактуальність», а через те, що була складником ширшої – «актуальної». Визначальна для історичної долі українців, поляків, білорусів, литовців подія не відображена в жодній спеціальній публікації, навіть формату наукової статті, за півстоліття «розвитку» української радянської історичної науки. Причиною такого ігнорування є те, що угода 1569 року розглядалася як завершальний акт трагедії «польського поневолення» України, розпочатого «завоюванням» Галичини у XIV ст. Відтак історики, навіть якщо би дуже хотіли, мусили були б вписувати Люблін в цю нехитру схему із задалегідь відомими трактуваннями, а оскільки ця подія не мала для радянських істориків самостійного значення і мала суто негативну конотацію, то й вивчати ніби не було що.

Отже, про угоду в Любліні можна було отримати уривчасту інформацію тільки з праць про «боротьбу трудящих» (чи «пригнобленого селянства»), «місь-

---

¹ Під українською радянською історіографією автор розуміє історичну науку в радянській Україні періоду 1930–1980-х рр. Приблизно до кінця 1920-х рр. історичні дослідження в УСРР проводилися в умовах посилення ідейного та інституційного тиску на істориків з боку влади, проте відносна свобода творчості тоді все ще була наявною і сприяла методологічному та тематичному розмаїттю, загалом порівняно ліберальному інтелектуальному клімату в республіці. Недарма провладні історики (або, в термінах сучасних історіографів, – радянські марксистки) в УСРР в той час знаходилися на маргінесі наукового процесу, а його спрямування визначали представники дореволюційного покоління та їхні молодші послідовники. Їхніми зусиллями за декілька років було сформовано розгалужену інституційну мережу та здійснено потужний стрибок у кількості та якості історичних студій, що мало поступався (якщо поступався взагалі) загальновідомому тодішньому українському літературному піднесенню («червоному ренесансу»). Лише після фізичного знищення чи ув'язнення абсолютної більшості людей, які творили «золоту добу» 1920-х рр. в українській історіографії (а це близько 300 осіб) і дисциплінування тих, хто пережив репресії, було створено радянську історичну науку з її найважливішим складником – політичним контекстом. Тому, на наш погляд, українська радянська історіографія – це процес творення історичного знання істориками радянської України в політико-ідеологічних, соціокультурних та інтелектуальних обставинах 1930–1980-х рр., серед яких визначальною було політичне замовлення, виконання якого забезпечувалося насамперед репресивними методами. Відтак надалі будемо вести мову, виходячи саме з такого розуміння ключового поняття цієї статті.

кої бідноти» або «козацької голоти») проти «польсько-шляхетського гніту», а більш розлогу і бодай трохи концептуалізовану – з узагальнень. Як відомо, синтезів у радянській історіографії (і в українській радянській зокрема) писалося досить багато і не тому, що зростала кількість історичної інформації, яку потрібно було щоразу на новому рівні осмислювати, а тому, що постійно змінювалася політична кон'юнктура, що вимагало переписування під неї історичного наративу.

В основі як концепту про загарбання і тотальне поневолення український земель Польщею, так і негативного трактування Люблінської унії лежала не наукова історична істина, а політична доцільність. По-перше, потрібно було показати те, як «страждали» «трудящі України» під «польським шляхетсько-магнатським гнітом», щоб надати переконливості тезі про «віковичне прагнення українського народу до возз'єднання з братерським російськими народом» (оскільки, якщо б українці не «страждали», то навіщо тоді було б упродовж чотирьох століть «польського гноблення» чекати на возз'єднання і врешті його дочекатися у 1654 р.). По-друге, Польща, як країна, до утвердження у ній прорадянського режиму розглядалася природним ворогом СРСР, тому вся її історія мала засвідчувати постійне плекання нею підступних намірів щодо східнослов'янських народів – національного ядра Радянського Союзу. У період між 1939 і 1945 рр. існувала ще гостріша потреба аргументувати важке становище українців і білорусів, що «віками стогнали під польським гнітом», адже необхідно було виправдати радянську анексію Західної України і Західної Білорусі у вересні 1939 р.

Зрозуміло, що сама політична мотивація трактування ролі польського чинника в українській історії не афішувалася. Проте, коли йдеться не про наукові тексти, а про публічні виступи, промови чи бесіди партійних діячів під час їхнього переважно «дружнього» спілкування з радянськими істориками, а також про відомчі документи ідеологічного апарату – то тут бачимо більше відвертості у розкритті справжніх мотивів тих чи тих історичних оцінок, які директивно накидалися історикам. Зазначене особливо стосується періоду 1930 – початку 1950-х рр., коли політичний контроль над історичною наукою в СРСР і радянській Україні вважався нормою, її називали не інакше як «історичним фронтом», а істориків – його «бійцями». Так Сергій Белоусов, директор Інституту історії України АН УРСР у 1937 – 1942 рр., в статті у республіканському партійному офіціозі газети «Комуніст» від 22 серпня 1937 р. писав (тут читач може насолодитися чарівністю «новоязу» ранньої радянської історіографії): «Гнилий лібералізм, відсутність більшовицької критики і самокритики, ідіотська хвороба – безтурботність полегшили проникнення ворогів на історичний фронт»¹. Дещо далі цей сталінський менеджер історичної науки твердив про «ворогів», що «пробралися» й до Інституту історії України, які «протаскували в історичну науку наскрізь гнилі ідейки, глибоко ворожі марксизмові-ленінізмові»². Зокрема, наголошував автор, «всім відомо, що український і російський народи є братніми народами, зв'язаними спільним історичним минулим з дуже раннього часу [...]. Не менш відомо також, що найзлішими ворогами українсько-

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн., Київ 2011, кн. 1. 1936–1947, с. 46.

² Там само.

го народу, які поневолювали його протягом кількох сторіч і які знову мріють про це, були польські пани»¹. Директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Федір Єневич у довідці «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР» (17 травня 1944 р.) момент політичної мотивації радянських трактувань ролі польського чинника в історії України відзначав досить відверто. Так, авторам академічного синтезу «Нарис історії України» (Київ, 1942) він закидав те, що вони неправильно визначали акти поділів Речі Посполитої як «поділи Польщі»: «Історична необґрунтованість і політична помилковість цього твердження очевидна. Вживання терміну «розділи Польщі» правильне лише стосовно етнографічної Польщі. Що ж стосується правобережжя України, Галичини і Холмщини, то вони ніколи не були, власне, польськими територіями [...]. Холмщина, Галичина і Правобережжя – це ісконно (так у тексті – авт.) українські землі, які ніколи не входили в поняття етнографічної Польщі, і тому поширення положення «поділи Польщі» на ці землі є помилковим»².

Врешті, можна навести ще один цікавий і показовий приклад підпорядкування історії поточному політичному моментові в характеристиці не тільки польського чинника загалом, але й Люблінської унії зокрема. Якщо у працях, виданих до 1945 р. – року усталення радянсько-польського політичного кордону – серед українських земель, приєднаних до Польщі під час роботи Люблінського сейму 1569 р., називалося і Підляшшя, то після 1945 р. у текстах радянських істориків цей історичний регіон (більша частина якого за угодами 1945 р. була віддана ПНР, а менша приєднана до складу радянської Білорусії) названо «частиною Білорусії»³.

Хоча концепція винятково ворожої для українського народу середньовічної та новочасної Польщі базувалася на політичному замовленні, вона потребувала й певної наукової історіографічної «підтримки» задля більшої аргументованості і легітимності. І тут парадоксальним чином в нагоді радянській історіографії стали історики, яких вона вважала злісними фальсифікаторами минулого і яких голосно й активно намагалася скинути з Олімпу національної історичної науки. Якщо почитати провідні тексти української радянської історіографії, особливо опубліковані після ідеологічної кампанії в республіці з розвінчування ідей М. Грушевського та його учнів 1946–1947 рр., то виявимо, що не було в українському історіописанні більших мерзотників, ніж видатний український історик, і не було більших перемог, ніж перемоги над його «буржуазно-націоналістичною» концепцією історії України. Якщо ж аналізувати тексти іншого штибу – виступи провідних українських істориків і партійних ідеологів під час численних нарад, «дискусій», обговорень питань історії України, що відбувалися впродовж кінця 1930-х – початку 1950-х рр., на яких спільно, але під «суворим партійним контролем», «варилася» ідеологічна страва під назвою «радянська концепція історії

---

¹ Там само, с. 47.

² Там само, с. 427.

³ Див.: К. Гуслистый, Нариси з історії України, Київ 1939, вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.), с. 167–168; Нарис історії України, Уфа 1942, с. 58; Історія України, Уфа 1943, т. 1, с. 177, 179; пор.: Історія Української РСР: у 2-х т., Київ 1953, т. 1, с. 155; Історія Української РСР: у 2-х т., Київ 1967, т. 1, с. 152; Історія Української РСР: у 8-и т., 10-и кн., Київ 1979, т. 1: кн. 2, с. 200.

України», яка мала замінити «скомпрометовану» «буржуазно-націоналістичну», то впадає у вічі менш войовничий настрій «бійців ідеологічного фронту». Подекуди представники першої генерації творців уже власне української радянської історичної науки 1930–1940-х рр. не соромилися визнавати власну професійну безпорадність на тлі порівняння з класиками української історичної думки, насамперед з М. Грушевським, та інтелектуальний вплив на них останніх, особливо представників покоління «двадцятиників», майже всуціль знищеного впродовж сталінської репресивної хуртовини 1930-х рр. Так, на одній з ідеологічних нарад у ЦК КП(б)У з питань «боротьби з проявами націоналізму в історичній науці» (квітень 1947 р.) сталінський посланець в республіку Л. Каганович (який упродовж десяти місяців 1947 р. очолював республіканську парторганізацію) віддавав належне впливу М. Грушевського (говорячи про те, що українські історики все ще «плелися в [його] хвості») і закликав знайти і «хімічно знищити» (тобто зруйнувати глибинні основи), а не просто «обірвати» «тоненькі, невидимі нитки», «впроваджені в історію Грушевським та іншими, подібними до нього»¹. Міністр закордонних справ УРСР Дмитро Мануїльський на тій же нараді пояснив невидиму присутність лідера «буржуазних націоналістів» у текстах радянських істориків високим рівнем фактологічної обґрунтованості його тверджень², а історик Кость Гуслистий докоряв російських колег за те, що продовжують популяризувати концепції М. Грушевського замість того, щоб їх критикувати, наводячи як приклад працю провідного офіційного історика Бориса Грекова «Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века» (Москва, 1946)³. Дійсно, цей радянський учений, наприклад, при згадуванні Люблінської унії посилався на «Історію України-Руси»⁴. Серед інших істориків, на яких, за словами того ж К. Гуслистого, «ми виховувалися», називався лідер українських істориків-марксистів 1920-х рр., чії праці було покладено в основу «марксистської історичної освіти» в республіці того часу Матвій Яворський⁵. Вірогідно, що висновки саме цих істориків могли мати суто науковий вплив на вироблення радянського тлумачення Люблінської унії.

Як відомо, М. Грушевський різко негативно ставився і до польського урядування в Україні загалом, і до Люблінської унії зокрема. Наприклад, вже на перших сторінках четвертого тому «Історії України-Руси» читаємо: «Се процес ламання й нагинання під польський ранжир історично-вироблених форм українських у сфері суспільній, політичній, культурній. Процес закріпощення українського народу народності польській, не тільки в сфері культурній, або політичній, але також і суспільній та економічній – повертання української людности в

---

¹ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн., Київ 2011, кн. 1. 1936–1947, с. 531.

² Там само, с. 552.

³ Там само, с. 546.

⁴ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, Москва 1946, с. 258.

⁵ Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: у 2 кн., Київ 2011, кн. 1. 1936–1947, с. 423, 537, 539.

народність служебну, підданську, експлуатовану»¹. В основі позиції противників і прибічників угоди 1569 р. М. Грушевський бачив «еґоїстичні, клясові інтєреси» різних елітарних груп Литви і Польщі, які ховалися за політичними деклараціями, сам спосіб її укладання вважав насильницьким, а наслідки – вирішальними для історичної долі українського народу, такими, які принесли його «безправність» і «поневолення»². Немало важила для укладання унії в Любліні і «прєсія державної влади» Польського королівства й «тяжкі політичні обставини» загрози Великому князівству з боку Московії³.

На відміну від М. Грушевського, який аргументовано і докладно, на сторінках кількох томів «Історії України-Руси» описував політику Польського королівства щодо України, мотиви різних політичних середовищ і політичних груп Литви і Польщі щодо унії, її перебіг і наслідки, М. Яворський був істориком іншого калібру, який не переймався ретельною фактографічною аргументацією своїх концепцій, оскільки не мав для цього ні ерудиції свого візаві, ні потреби. В основі його історичних побудов – перенесена на українську історію концепція найбільш впливового до середини 1930-х рр. радянського історика Михайла Покровського про виняткову роль торговельного капіталу в економічному розвитку та становленні капіталістичного ладу в Росії. Відтак мотиви укладання Люблінської унії пояснював просто і невибагливо: українські «пани» хотіли торгувати з Європою «хлібом, м'ясом, деревом», польський уряд стягував з них велике мито, аргументуючи це тим, що «Україна з Литвою – це окрема держава». Відтак Польща «зависло почала дивитися на багатющі землі українські [...]». На Україні земля родюча, не те, що польські піски; на цю-то землю почали лакомитися польські пани, шляхта. Українські пани й собі почали міркувати, що краще об'єднатися зовсім з Польщею: тоді можна буде без ніякого мита везти своє несправедне добро на продаж, – а то, мовляв, і пропадеш за дорогим митом. Так зійшлися в одно інтєреси українських і польських панів. Року 1569 в Любліні склали вони нову унію, згідно з нею українські землі цілком перейшли до Польщі [...]. Купецький інтєрес був дорожчий од не вигідної самостійності»⁴. Якою мірою таке трактування причин укладання унії має хоча б якийсь стосунок до історичної істини – питання риторичне...

Так, в українських радянських трактуваннях Люблінської унії скомбіновано політичне замовлення й суто негативну історіографічну традицію щодо цієї події. Сама «честь» української радянської інтерпретації угоди 1569 р. належала тому ж таки К. Гуслистому. Він належав до провідних представників пострєпрєсивного покоління українських радянських істориків. У другому томі незакінченого узагальнення українського минулого, яке претендувало на роль першого розлогого синтезу з радянською, вільною від «буржуазно-націоналістичних» спотворень, концепцією під назвою «Нариси з історії України» (всього впродовж 1937 – 1944 рр. вийшло написаних кількома співробітниками Інституту історії

---

¹ М. Грушевський, Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн., Київ 1993, Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні, с. 4.

² Там само, с. 413–417; Його ж, Ілюстрована історія України, Київ 1990, с. 188–197.

³ М. Грушевський, Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн., Київ 1993, Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні, с. 414.

⁴ М. Яворський, Коротка історія України, 5-е вид., Харків 1926, с. 41.

України АН УРСР сім з передбачених двадцяти томів видання) він висвітлив цю проблему найбільш повно з-поміж усіх текстів, які виходили тоді і пізніше з-під пера українських істориків та навіть істориків союзного центру – Москви і Ленінграда. Втім, його виклад, присвячений Любліну, займає заледве шість сторінок.

Отже, цей історик розглянув суспільно-політичні передумови унії та позицію щодо неї правлячих верств тогочасного українського суспільства. Зокрема, стверджено про поступову експансію «польської шляхти» на українські землі Литовського князівства, особливо в першій половині XVI ст., через «набуття тут володінь за допомогою шлюбів, спадкування та іншими шляхами» і «одержання посад і маєтків від великих князів литовських і королів польських». Показано одностайну підтримку ідеї унії з боку української шляхти через бажання мати такі ж, як і в Польському королівстві, соціальні привілеї й неприйняття її українськими магнатами через побоювання втрати своїх політичних і економічних позицій. Разом із тим підкреслено, що «українські і білоруські магнати [...] тяжіли до Москви, але боялися зближення з нею – їх лякала опричнина і зміцнення самодержавства в Московській державі». Наголошено також на загрозі втрати суверенітету Литви через поразки у Лівонській війні, яка штовхала її правлячі кола до союзу з Польщею¹.

Достатньо детально, як для синтезу, описано сам перебіг сейму в Любліні. Кількома реченнями і адекватно охарактеризовано політико-правовий зміст угоди 1569 р. (утворення федеративної держави, перехід більшості українських земель до складу польської її частини). Проте її наслідки змальовано в суто негативному плані і в зворушливо-драматичній стилістиці: «З Люблінською унією починається новий період в історії України – період панування польських панів над більшою частиною України. Польські пани із зброєю в руках почали просуватись вглиб України. Вони захоплювали великі земельні володіння з селами і містами, будували численні замки і укріплення – опорні пункти грабежу і експлуатації українських народних мас, доводили до жахливих розмірів гноблення селян, намагались обернути в кріпаків широкі шари козацтва, утискали міста, насаджували свою культуру, католицизм, хижацьки нищили природні багатства України [...]». Водночас, автор закінчував цей похмурий перелік справжніх і вигаданих провин «польських панів» вельми оптимістично, маючи на увазі розгортання «народно-визвольної війни проти гніту шляхетської Польщі під проводом Богдана Хмельницького»: «Проте поглинути Україну Польщі не вдалось»². Отже, фактично трактування Люблінської унії К. Гуслистим було стислим, спрощеним (вульгаризованим) і більш акцентованим на класовому чиннику варіантом поглядів М. Грушевського, хоча у його тексті, як і у всіх наступних українських радянських текстах про цю подію, жодних покликань на класика української історіографії читач не знайде.

Надалі в усіх радянських виданнях характеристика унії, подана К. Гуслистим, не зазнавала помітних концептуальних змін, проте за обсягом фактогра-

---

¹ К. Гуслистий, Нариси з історії України, Київ 1939, вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.), с. 163–166.

² Там само, с. 164–169.

фічної інформації була ще більш лаконічною¹. Показово також, що в авторитетному підсумковому виданні з питань історії України «Радянській енциклопедії історії України» в тій частині гасла про Люблінську унію, де йдеться про рекомендовану літературу, вказано лише одну працю – зазначений текст К. Гуслистого².

Отже, в умовах української радянської історичної науки Люблінська унія не мала шансів на повноцінне і неупереджене дослідження. Ця подія трактувалася лише в контексті синтетичних студій, на її висвітлення поважно впливала необхідність підкреслювати згубну роль Польщі в історичній долі українського народу і порятунок, який надавався братам-українцям з боку Росії. Здається, що не останню роль в ігноруванні проблеми українською радянською історіографією відіграла своєрідна «рецепція» негативного ставлення до Любліну з боку українських не радянських істориків (хоча позірно їхній вплив на радянську історіографію заперечувався). Певною мірою таке сприйняття Любліна – і через реверс до класиків української історіографії, і через вкорінені погляди (стереотипи) радянської історіографії – перейшло й в українську історичну науку доби незалежності. Проте поглиблене вивчення проблем українського минулого річ-посполитського періоду сучасними вченими дало змогу переглянути таку одномірну візію.

Анотація

Віталій Яремчук. Люблінська унія в українській радянській історіографії.

Стаття присвячена аналізу трактування Люблінської унії 1569 р. в українській радянській історіографії. Зроблено висновок про відсутність спеціального інтересу українських радянських істориків до цієї події. На думку автора, зазначене було зумовлено як політичною недоцільністю вивчення проблеми, так і фактичним успадкуванням українською радянською історіографією негативного ставлення до унії та її наслідків, властивого для національної історіографічної традиції, насамперед для досліджень Михайла Грушевського. Така інтерпретація Любліну перейшла й до текстів істориків незалежної України.

Ключові слова: українська радянська історіографія, Люблінська унія, історіографічна традиція, М. Грушевський, М. Яворський, К. Гуслистий.

Streszczenie

Vitaly Yaremchuk. Unia Lubelska w ukraińskiej historiografii sowieckiej.

Niniejszy artykuł pokazuje rolę i miejsce Unii Lubelskiej z 1569 r. w ukraińskiej historiografii czasów sowieckich. Analiza tego zagadnienia wskazuje na brak szczególnego zainteresowania ukraińskich historyków tym wydarzeniem. Według autora, było to

---

¹ Див.: Нарис історії України, Уфа 1942, с. 58; Історія України, Уфа 1943, т. 1, с. 177–180; Історія Української РСР: У 2-х т., Київ 1953, т. 1, с. 155–157; Історія Української РСР: У 2-х т., Київ 1967, т. 1, с. 151–153; А. И. Рогов, Люблинская уния 1569 [в:] Большая советская энциклопедия, 3-е изд., Москва 1974, т. 15, с. 291; П. В. Михайлина, Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.), Київ 1975, с. 11–12; Б. И. Флоря, Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в., Москва 1978, с. 25–31; Історія Української РСР: У 8-и т., 10-и кн., Київ 1979, т. 1: кн. 2, с. 198–200.

² Люблінська унія 1569 [в:] Радянська енциклопедія історії України, Київ 1971, т. 3, с. 40–41.

spowodowane motywami politycznymi, przemilczania narodowych aspiracji Ukraińców oraz niechęcią do narodowej interpretacji dziejów stosowanej przez Mychajła Hruszewskiego i jego naśladowców. Ta ponownie została przeniesiona do tekstów historyków niepodległej Ukrainy.

Słowa kluczowe: Ukraińska historiografia radziecka, Unia Lubelska, tradycja, M. Hruszewski, M. Jaworski, K. Guslistyj.

Summary

Vitalii Yaremchuk. Lublin Union in Ukrainian Soviet Historiography.

The article is devoted to the analysis of the interpretation of the Lublin Union in 1569 in the Ukrainian Soviet historiography. It is concluded that there is no special interest of Ukrainian Soviet historians in this event. According to the author, this was due to the political inappropriateness of studying the problem, as well as the actual inheritance of the Ukrainian Soviet historiography of the negative attitude towards the union and its consequences, inherent to the national historiographical tradition, especially for the research of Mykhailo Hrushevsky. Such an interpretation of Lublin went over to the texts of the historians of independent Ukraine.

Key words: Ukrainian Soviet historiography, Lublin Union, historiographical tradition, M. Hrushevsky, M. Yavorsky, K. Guslisty.

Oleksandr Avramchuk
(Warszawa)

Ukraińscy historycy emigracyjni w USA wobec tzw. idei jagiellońskiej (1945-1989)

Tzw. idea jagiellońska – jako zjawisko historiograficzne i mit polityczny – oddawna przyciągała uwagę badaczy polskiej myśli historycznej¹. A jednak koncepcja, którą wybitny uczyony Oskar Halecki jeszcze w latach 20. ubiegłego wieku uznał za «moralną ideę» polskich dziejów², znalazła swoich oponentów i zwolenników także w historiografii ukraińskiej. Może więc być wpisywana w różne konteksty kulturowe i polityczne, odmienne tradycje historiograficzne i narodowe. Jeżeli dla polskiej myśli historycznej w XIX i XX w. była ona uosobieniem swoistej misji cywilizacyjnej i siły oddziaływania kulturalnego na Wschodzie, to historycy ukraińscy uznali ją za kolejny przykład «imperialistycznych» ambicji sąsiada³. Toczone przed II wojną światową spory historiograficzne wraz z samymi dyskutantami przeniosły się do Stanów Zjednoczonych Ameryki, gdzie po 1945 r. osiedliło się wielu polskich i ukraińskich intelektualistów.

Ukraińska emigracja intelektualna na Zachodzie – podobnie jak jej polski odpowiednik – w znacznym stopniu składała się z wychodźców z Galicji Wschodniej, co odcisnęło piętno na postrzeganiu w ich środowisku Polski i Polaków. Żywe emocje wciąż budziły wydarzenia sprzed dziesięcioleci – bratobójcza wojna lat 1918–1919, okres międzywojenny z niefortunnym traktowaniem mniejszości ukraińskiej, czystki etniczne dokonane przez nacjonalistów ukraińskich w okresie II wojny światowej. W mainstreamowych czasopismach nierzadko odwoływano się do zagadnień czasów minionych, by udowodnić historyczne podłoże wrogości państwa polskiego tak dawniej, jak i współcześnie wobec spraw ukraińskich. Głoszona przez gremium polskich historyków na wychodźstwie idea jagiellońska dla myślących w ten sposób emigrantów ukraińskich była wyłącznie anachroniczną mrzonką mającą na celu «zamaskować roszczenia wobec ziemi ukraińskiej», jak to zostało ujęte na łamach najważniejszej amerykańskiej ukraińskiej gazety «Swoboda» (23.VI.1954).

---

¹ Zob.: J. Maternicki, *The Jagiellonian Idea: the History of the Myth and Its Political Aspects* (up to 1918), «*Polish Western Affairs*» 1992, nr 2, s. 163–197; K. Grygajtis, *Idea jagiellońska i jej krytyka*, «*Sprawy Polityczne*», 2001, nr 6, s. 35–47; A. Nowak, *Idea jagiellońska w polskiej pamięci i wyobraźni politycznej*, [w:] Tenże, *Strachy i Lachy. Przemiany polskiej pamięci 1982–2012*, Kraków 2012, s. 210–233. Z ostatnich publikacji na uwagę zasługuje artykuł Rafała Stobieckiego wygłoszony w postaci referatu na konferencji w Rzeszowie (wrzesień 2017): *Idea jagiellońska w środowisku polskich emigrantów politycznych po 1945 r.*

² Uczony wzorował się na filozofii historii francuskiego socjologa Gabriela Olphe-Galliarda. Zob.: O. Halecki, *Etyka historii*, «*Tygodnik Ilustrowany*», 1921, nr 22, s. 342–343. G. Olphe-Galliard, *La morale des nations*, Paris 1920, 306 s.

³ S. Velychenko, *National history as cultural process: a survey of the interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian historical writing from the earliest times to 1914*, Edmonton 1992; Tenże, *Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991*, New York 1993.

Pojawiły się jednak inne spojrzenia na polskie «karty» w życiorysie Ukrainy. Niniejszy tekst poświęcony będzie odłamowi myśli grupy ukraińskich intelektualistów w USA, którzy zakwestionowali istniejącą od początków nowoczesnego dziejopisarstwa «czarną legendę» Polski w przekonaniu, że zachodni sąsiad odegrał w dziejach Ukrainy rolę również pozytywną. Nie oznaczało to wcale bezkrytycznego przyjęcia polskiej mitologii narodowej uosobionej m. in. ideą jagiellońską, chociaż niektóre tworzące polską debatę idee miały ograniczony wpływ na myśl ukraińską. Wśród emigracyjnych uczonych ukraińskich otwartych na recepcję poglądów polskiej historiografii wymienić należy profesora na Uniwersytecie Alberta (Edmonton) Iwana Łysiaka-Rudnyckiego, znawcę Bizancjum z Uniwersytetu Harvarda Ihora Szewczenkę, turkologa i wieloletniego dyrektora *Harvard Ukrainian Research Institute* Omeljana Pritsaka, a także historyka nowożytnej Rzeczypospolitej z Uniwersytetu Iowa Jarosława Peleńskiego. Zastanowić się warto nad poglądami młodszego grona harwardczyków (Franka Sysyna, Oresta Subtelnego czy George'a Grabowicza), których wizja dziejów Ukrainy ukształtowała się pod znacznym wpływem Pritsaka i Szewczenki.

* * *

Zacznijmy jednak od określenia stanu refleksji nad ideą jagiellońską (i szerzej miejscem dawnej Rzeczypospolitej w dziejach Ukrainy) w ukraińskiej debacie historycznej. Początki dyskusji nad tym zagadnieniem sięgają przełomu XVI i XVII w., gdy wśród prawosławnej elity ruskiej, w odpowiedzi na wyzwania rzucone Unią Brzeską (1596), przybrała na sile świadomość historyczna. Intelektualiści z kręgu Kościoła wschodniego zaczęli gorliwie szukać argumentów na rzecz obrony «swojej» cerkwi i przedstawiali Polskę jako ciemniźcyela «prawdziwej» wiary¹. Obok dzieł polemicznych, w nowożytnym piśmiennictwie historycznym wyłoniła się świecka tradycja reprezentowana przez kozackie latopisy początku XVIII w. Ich autorzy należeli do starszyńskiej elity Hetmańszczyzny i stawili sobie za cel legitymizację swojej «młodej» Ojczyzny. Powstanie Chmielnickiego wyjaśniali zatem karą boską za złamanie kozackich wolności przez stronę «polską». Prawa «Małorusi» na samodzielny byt kozacka historiografia broniła przeciwstawiając jej «polską» Rzeczpospolitą².

Niemniej to wiek XIX stał się najważniejszym okresem w tworzeniu wyraźnej ujemnej oceny Rzeczypospolitej. Jeden z kluczowych tekstów historycznych dla kształtowania ukraińskiej mitologii narodowej *Historia Rusów* jednoznacznie obarczył Polskę i katolików winą za ucisk Rusinów («ludu rosyjskiego»)³. Jego autor włożył w usta przywódcy kozackiego powstania w latach 1595–1596 Seweryna Nalewajki symptomatyczną wypowiedź skierowaną do króla Zygmunta III Wazy: «Lud ruski [...] nigdy nie był przez nich [Polaków] podbity bądź zniewolony [...] dobrowolnie połączył się na równych z nimi [Wielkim Księstwem Litewskim i Koroną Polską] prawach

¹ F. Sysyn, *The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing (1620–1690)* [w:] *History, Culture, and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing*, Cambridge 1988, s. 289–301.

² S. Velychenko, *National History as Cultural Process...*, s. 150–151; F. Sysyn, *Recovering the Ancient and Recent Past. The Shaping of Memory and Identity in Early Modern Ukraine*, «Eighteenth-Century Studies», 2001, t. 35, nr 1, s. 80–81.

³ С. Плохій, *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперії*, Київ 2013, 440 s.

i przywilejach». «Polacy» jednak wkrótce złamali złożone wcześniej obietnicy i na siłę wprowadzili unię kościelną¹.

Tzw. historiografia «ludowa», której początki zwykle wiążą się z nazwiskami profesorów Kijowskiego Uniwersytetu św. Włodzimierza Mykołą Kostomarowem (1817–1885) oraz Wołodymyrom Antonowyczem (1834–1908) także wybrała Polskę na rolę największego wroga. Z jednej strony, znaczenie miał ogólny klimat ideologiczny panujący w Imperium Rosyjskim po stłumieniu powstania listopadowego (1830–1831), gdyż rząd skierował znaczące siły intelektualne do walki z polskim ruchem narodowym, co skutkowało pojawieniem się wyraźnie antypolskiej «zachodnioruskiej» koncepcji autorstwa Nikołaja Ustriałowa (1805–1870)². Krytyczną ocenę «polskiego zaborcy» podsuwał sam język źródeł, którymi posługiwali się przedstawiciele historiografii «ludowej» (kroniki i folklor XVII–XVIII w.), jak również ich przywiązanie do ukrajinofilskiego ruchu oznaczające w Galicji i na Ziemiach Zabrzanych Prawobrzeża nieunikniony konflikt z projektem «Polski historycznej»³. A więc trudno się dziwić, że Kostomarow krytycznie odniósł się do poglądów współczesnych mu historyków polskich o pozytywnej roli Polski w dziejach Rusi, zarzucając «panowaniu polskiemu» lekceważenie życia «mas ludowych»⁴. Krytykę koncepcji zgodnego współżycia narodów dawnej Rzeczypospolitej, leżącej u podstaw idei jagiellońskiej, mieściły także prace Antonowycza, który zaprzeczył istnieniu realizowanej przez polską szlachtę misji cywilizacyjnej wobec rzekomo buntowniczego chłopstwa ruskiego⁵. Wybitny historyk Mychajło Hruszewski (1866–1934) w fundamentalnej *Historii Ukrainy-Rusi* poszedł chyba najdalej w krytyce «brutalnej bezwzględności i nieukrytego egoizmu polskiej polityki»⁶. O żadnym pokojowym współżyciu nie mogło być mowy, gdyż zdaniem «ojca» historiografii ukraińskiej Rzeczpospolita była odwiecznym wrogiem Rusi-Ukrainy, państwem, które przyniosło «rozkład i upadek» w życie Ukraińców narzucając «łańcuchy niewoli», system folwarków i pańszczyznę⁷. Podsumowując warto podkreślić, że ukraińska historiografia «ludowa» składała na karb «polskiej Rzeczypospolitej» rozmaite «sprzeczności społeczne» i «niebezpieczeństwo wyraźnej śmierci narodowej», a cały okres przynależności ziem ruskich do republiki polskolitewskiej ogłosiła «utraconym czasem» – podobnie zresztą jak panowanie Rosji.

Nieco inaczej na rzecz patrzyli przedstawiciele tzw. państwowej szkoły w ukraińskim dziejopisarstwie związanej z nazwiskiem Wjaczesława Łypynskiego

¹ Історія Русів, Нью-Йорк 1956, s. 52–59.

² O roli Ustriałowa oraz innych historyków w tworzeniu rosyjskiego projektu narodowego zob.: A. Miller, *The Romanov Empire and the Russian Nation*, [w:] *Nationalizing Empires*, red. S. Berger, A. Miller, Budapest 2015, s. 339–341.

³ Zob. S. Bilenky, *Romantic Nationalism in Eastern Europe. Russian, Polish and Ukrainian Political Imaginations*, California 2012, 389 s.

⁴ С. Плохий. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського, Київ 2011, s. 191.

⁵ В. Антонович, Про козацькі часи на Україні, Київ 1991, s. 52–54.

⁶ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 4, Київ 1993, s. 415.

⁷ O miejscu Polski i Polaków w wykładni Hruszewskiego zob.: Ł. Adamski, *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011, 369 s. (przede wszystkim s. 264–290); Н. Яковенко, Кого та як іншує Михайло Грушевський в «Історії України-Руси» [w:] *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали міжнар. наук. конф.*, Київ 2008, s. 89–103.

(1882–1931). Podobnie jak «ludowcy», Łypynski negatywnie ocenił skutki Unii Lubelskiej dla przyłączonych do Korony ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego. W odróżnieniu jednak od Hruszewskiego położył akcent na postępującą polonizację ruskiej szlachty na skutek napływu kolonistów i «agentów kulturowych, niosących ze sobą polski język, zwyczaje, słowem, polską kulturę»¹. Nie bez ironii opisywał jeden z kluczowych aksjomatów idei jagiellońskiej, tj. «tak zwaną ideę posłannictwa kulturowego»², chociaż nie widział nic złego w tym, że osiągnięcia cywilizacji europejskiej trafiały na ziemie ukraińskie «w polskim ubraniu»³. Uczniowie oraz ideologiczni kontynuatorzy podejścia Łypynskiego, jak np. Stepan Tomaszewski, Iwan Krypiakiewicz, Myron Kordyba czy Dmytro Doroszenko, posłużyli dalszemu przesunięciu zainteresowań naukowych z «mas ludowych» na badania struktur państwowych, które z kolei sprzyjały przemianom w ocenach Polski i Polaków w dziejach Ukrainy.

Analizując poglądy grupy historyków emigracyjnych w Ameryce Północnej wychodzę z założenia, że każda narracja narodowa zbudowana jest w oparciu o wewnętrznych i zewnętrznych wrogów, przy pomocy których historycy tłumaczą minione niepowodzenia. Według takiej logiki, współczesność (a wraz z nią współczesne historykowi dylematy polityczne) bez większych zastrzeżeń kierują się ku przeszłości. Dlatego Polsce i Polakom w wykładni większości historyków ukraińskich wypadła niezbyt dobra rola jeśli nie odwiecznego wroga, to przynajmniej jednego z największych rywali Ukraińców w walce o niepodległość.

«Gdzie szukać naszych tradycji?»

Najogólniej rzecz biorąc, wspomniana przeze mnie grupa historyków na emigracji skupiła się na podważeniu mitów historycznych zbudowanych wokół «ludowego» paradygmatu Antonowycza i Hruszewskiego. Nie przejęli jednocześnie czasami zbyt gorliwej krytyki ze strony Wjaczesława Łypynskiego polskich «agentów kulturowych», którzy przyczynili się do polonizacji elit ukraińskich. Próbowali zatem wyjść poza ramy dwóch podejść do uprawiania historii Ukrainy – paradygmatu «ludowego» Hruszewskiego i «państwowej szkoły» Łypynskiego – dla których pozytywne oddziaływanie Polski na Ruś (Ukrainę) zgodnie z myślą przewodnią idei jagiellońskiej było nieuzasadnioną przesadą czy wręcz niebezpieczną manipulacją.

Istotną rolę w przemyśleniu miejsca Polski w ukraińskim dziejopisarstwie odegrał Iwan Łysiak-Rudnycki (1919–1984) – najważniejszy na emigracji ideolog zrewidowania powszechnie przyjętej ukraińskiej narracji historycznej i konsekwentny przeciwnik mitologii narodowej. Urodzony w rodzinie dzielnej politycznie liberalnej inteligencji (jego matka Milena Rudnycka była posłanką w polskim parlamencie z ramienia nastawionego na współpracę z II Rzeczpospolitą Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego), uczony ten nie miał żadnych antypolskich uprzedzeń i przez całe życie działał na rzecz polsko-ukraińskiego porozumienia⁴. W listach do redaktora paryskiej «Kultury» Jerzego Giedroycia apelował o wspólne polsko-ukraińskie podważenie «koncepcji rosyjskich» i podjęcie uczciwej dyskusji o sprawach

¹ W. Lipiński, *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów* (1909), s. 18–19.

² Tamże, s. 20–21.

³ W. Lipiński, *Dwie drogi*, «Przegląd Krajowy», 30.IV.1909, nr 1, s. 3.

⁴ Zob.: J. Hrycak, Iwan Łysiak-Rudnycki: biografia intelektualna [w:] I. Łysiak-Rudnycki, *Między historią a polityką*, Wrocław 2012, s. 11–25.

bolesnych «z udziałem wybitnych umysłów z obu stron»¹. Uważam, że stawiany przez uczonego postulat dyskusji naukowej, gdzie polska historiografia mogła przedstawić swoje racje obok poglądów historyków ukraińskich, był najważniejszym powodem do zmiany w ocenach dawnej Rzeczypospolitej przez emigracyjnych intelektualistów.

Łysiak-Rudnycki wprawdzie specjalizował się głównie w dziejach nowszych Europy Wschodniej, a zatem nie mógł osobiście podjąć ową dyskusję, ale jego reputacja zwolennika rewizji narodowej wykładni i wezwania do przewartościowania miejsca Polski w historii Ukrainy przyczyniły się do osłabienia antypolskiego głosu w ukraińskiej opinii publicznej na emigracji. Podczas polsko-ukraińskiej konferencji naukowej zorganizowanej na Uniwersytecie McMaster w Kanadzie (20–22.X.1977) pozytywnie odniósł się do dziedzictwa Jagiellonów określając sejm lubelski jako «punkt zwrotny w dziejach czterech narodów: Polaków, Litwinów, Białorusinów i Ukraińców». Według niego, za taką oceną przemawiały długotrwałe konsekwencje unii, szczególnie w dziedzinie kultury i edukacji. W opublikowanym artykule pokonferencyjnym historyk napisał: «Wówczas [w okresie nowożytnym – O. A.] kultura ogólnoeuropejska wkraczała na Ukrainę głównie przez polskie drogi»². Niemniej jednak, uczonego dostrzegł «fundamentalne braki strukturalne» w postaci braku trzeciego członka federacji (Rusi), które zadecydowały o niepowodzeniu całego przedsięwzięcia. Winą za fiasko projektu i ostateczne «otrucie stosunków polsko-ukraińskich» obarczył zarówno «chciwą polską magnaterię», broniącą swoich partykularnych interesów, jak i ukraińską arystokrację, która nie zdołała zaproponować «konstruktywnego programu politycznego»³.

Ówczesny związek z Polską miał zdaniem Łysiaka-Rudnyckiego odwrotną stronę medalu. Polemizując z polskim emigrantem, sowietologiem związanym z Instytutem Hoovera w Stanford Wiktoorem Sukiennickim (1901–1983) wskazał, iż on nadmiernie idealizował charakter federacyjny państwa Jagiellonów. Ukraińiec pisał: «Ruś-Ukraina nigdy całkiem i naturalnie nie weszła w skład Rzeczypospolitej, nie znalazła dla siebie miejsca, które zadowalałoby ją z punktu widzenia narodowych interesów»⁴. Powodem miał być brak rzeczywistego równouprawnienia Kościoła prawosławnego (mimo wyjątkowej w skali całej Europy tolerancji religijnej), a także nieumiejętność poradzenia sobie z problemem kozackim – brak miejsca dla tej warstwy w systemie demokracji szlacheckiej. Ugoda hadziacka pozostała nie więcej niż «pięknym epizodem», bo tego typu rozwiązanie wymagało zdaniem Ukraińca radykalnej przebudowy dawnej Rzeczypospolitej⁵. A zatem w interesie polsko-ukraińskiego porozumienia nie należy «wywoływać ducha historycznej, «jagiellońskiej» Polski, która negatywnie kojarzy się narodowi ukraińskiemu, natomiast w narodzie polskim wzbudzić może imperialistyczne kaprysy, szkodliwe dla samej Polski»⁶.

---

¹ List Łysiaka-Rudnyckiego do Jerzego Giedroycia (grudzień 1951) [w:] Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska: listy 1950–1982, Warszawa 2004, nr 5, s. 547.

² I. Łysiak-Rudnytsky, Polish-Ukrainian Relations: The Burden of History, [w:] Poland and Ukraine: past and present, red. P. J. Potichnyj, Edmonton; Toronto 1980, s. 7.

³ Tamże.

⁴ І. Лисяк-Рудницький, Зауваження до коментаря професора В. Сукенніцького, [w:] Історичні есе, т. 1, s. 111.

⁵ Tamże, s. 112.

⁶ Tamże, s. 114.

Generalnie rzecz biorąc, poglądy Łysiaka-Rudnyckiego na ideę jagiellońską cechowała niezwykła ambiwalencja. Z jednej strony, uczony docenił europejskie wpływy, na które otwierała Ukrainę obecność w granicach dawnej Rzeczypospolitej. Nie mógł jednak zaakceptować wyidealizowanego obrazu zgodnego współżycia wielu narodów pod jednym republikańskim «dachem», co starali się udowodnić polscy historycy emigracyjni z Oskarem Haleckim na czele¹.

* * *

Ważnym ośrodkiem naukowym w USA był powstały w 1973 r. na Uniwersytecie Harvarda Ukraiński Instytut Naukowy pod kierownictwem turkologa Omeljana Pritsaka (1919–2006) i bizantynisty Ihora Szewczenki (1922–2009). Choć obaj reprezentowali odmienne dziedziny naukowe i często między sobą się nie zgadzali, ich biografia intelektualna była zaskakująco podobna, zwłaszcza w jej polskich powiązaniach. Obaj historycy urodzili się w międzywojennej Polsce (Szewczenko w Warszawie w rodzinie petlurowskiego emigranta, Pritsak – w Galicji Wschodniej, gdzie początkowo wychowywał się jako Polak²), obaj świetnie mówili po polsku, utrzymywali szerokie kontakty z polskim środowiskiem naukowym w kraju i na emigracji, obaj zresztą weszli w konflikt z przyjętym przez narodową historiografię etnicznym pojmowaniem dziejów Ukrainy. Podchwycili obecną jeszcze w pracach Łypynskiego ideę Ukrainy jako łącznika «między Wschodem a Zachodem»³, a zatem stawili przed ukraińską historiografią emigracyjną zadanie głębszych studiów nad wpływem m. in. tradycji Zachodu (jego kultury politycznej, edukacji i literatury) za pośrednictwem Polski. Szewczenko na przykład uważał, że bez Bizancjum i Polski nie byłoby Ukrainy i Białorusi⁴. Teza ta została później rozwinięta w słynnym eseju pt. *Polska w historii Ukrainy*, w którym Unia Lubelska została określona jako «punkt zwrotny w kształtowaniu ukraińskiej świadomości narodowej», mimo że przyspieszyła proces polonizacji prawosławnych Rusinów. Jak podkreślał Szewczenko, «Polska stała się dla Ukraińców oknem na Zachód», a dzięki polskiej kulturze społeczność ruska «wchłonęła najlepsze osiągnięcia renesansowej Europy»⁵. Wysoko ocenił działalność metropolity kijowskiego Piotra Mogiły; wskazywał, że założone przez niego Kolegium Mohylańskie, będące centrum prawosławnej kultury ukraińskiej aż do połowy

¹ Warto przy tej okazji wspomnieć, że na początku lat 50. Łysiak-Rudnycki wymienił odczyt Haleckiego w Ukraińskiej Wolnej Akademii Nauk w USA jako jedyny wówczas fakt polsko-ukraińskiej współpracy intelektualnej na terenie amerykańskim. – List Łysiaka-Rudnyckiego do Jerzego Giedroycia (październik 1951) [w:] Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska, nr 3, s. 536.

² Szerzej omawiam polskie «karty» w życiorysach tych dwóch, a także innych uczonych emigrantów w artykule pt. *For our freedom and yours: Ukrainian émigré historians in the USA towards Poland's liberation from communism (1945-1989)* (przygotowuje się do publikacji).

³ Н. Яковенко, «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї [w:] Н. Яковенко, Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст., Київ 2002, s. 333–365.

⁴ I. Sevchenko, *Religious Culture of Eastern Christianity in the Territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, the XVI-XVII centuries: Tavola Rotonda*, [w:] *Le origini e lo sviluppo della Christianità Slavo-Bizantina*, a cura di S.W. Swierkosz-Lenart, Rome 1992, s. 461.

⁵ І. Шевченко, Польща в історії України [w:] І. Шевченко, Україна між Сходом і Заходом, s. 128.

XVIII w., pozostawało pod ogromnym wpływem polskich wzorców. Jego profesorem posługiwali się językiem polskim w swych kazaniach, wierszach i traktatach politycznych, co zresztą nie przeszkodziło im później przejść na służbę Imperium Rosyjskiego. Wizja Szewczenki ilustruje moim zdaniem tendencję do recepcji niektórych aksjomatów polskiej historiografii przez ukraińską myśl historyczną na emigracji. Widzimy na przykład oddziaływanie argumentów Oskara Haleckiego, Ryszarda Łuźnego i Andrzeja Kamińskiego, których prace Szewczenko przytoczył w krótkim spisie rekomendowanych publikacji. Podobnie jak ten ostatni, uczony ukraiński zwrócił uwagę na rolę społeczeństwa obywatelskiego w dziejach wielonarodowej Rzeczypospolitej: «Ukraińcy żyli w zdecentralizowanym państwie, w którym respektowane były przywileje i wolności, choć tylko dla klasy wyższej»¹.

Jeśli Ihor Szewczenko podchodził do zagadnienia idei jagiellońskiej z perspektywy historyka kultury (rozumianej w «długim trwaniu») i admiratora idei Ukrainy «między Wschodem a Zachodem», to Omeljan Pritsak widział w nim kolejny argument na rzecz wychowania własnych elit. Jako zwolennik poglądów «państwowca» Łypynskiego, Pritsak był głęboko przekonany, że jeden z zasadniczych problemów ukraińskiej historii tkwi w braku odpowiedzialnych elit. Krytyczne nastawienie wobec arystokracji, widoczne w pracach «ludowców» takich jak Hruszewski, było mu obce. Wręcz przeciwnie uważał podobne podejścia za «zjawisko patologiczne», które skutkowało «moralną i fizyczną likwidacją ukraińskiej arystokracji», a co za tym idzie – porażką rewolucji lat 1917–1921². Symptomatycznym jest w tym przypadku artykuł pt. *W stulecie urodzin Mychajła Hruszewskiego* (1966), w którym profesor na Harvardzie w nadzwyczaj ostry i nie zawsze sprawiedliwy sposób ocenił autora *Historii Ukrainy-Rusi*. Chyba za największą winę «koryfeuszy naszej historiografii Antonowycza i Hruszewskiego» Pritsak uznał podjętą przez nich próbę «pokrzywdzenia elit ukraińskich» poprzez, jak to ujął, «pozostawienie ich poza ramami ukraińskości». Mimo że w pewnym momencie elita ukraińska rzeczywiście lojalnie służyła Rzeczypospolitej, a następnie Rosji, to jednak bez jej «pracy organicznej» zdaniem uczonego odrodzenie ukraińskie nie odniosłoby sukcesu³.

Pritsak zatem docenił polityczny projekt dawnej Rzeczypospolitej, zwłaszcza w jej kształcie trialistycznym, jako szansę – aczkolwiek niewykorzystaną – na stworzenie prawdziwej elity. Znamienny był jego wykład inauguracyjny jako profesora świeżo powołanej katedry historii Ukrainy im. Hruszewskiego na Uniwersytecie Harvarda w 1968 r. W części drugiej wystąpienia powołał się na «młodego polskiego historyka Andrzeja Kamińskiego z Uniwersytetu Columbia, który w swoim referacie wygłoszonym na seminarium ukraińskim [na Harvardzie] po raz pierwszy wykazał

---

¹ Tamże, s. 137.

² О. Прицак, У століття народин М. Грушевського, «Україна модерна», 2007, т. 12, s. 170–190. Pierwotnie publikowany: О. Прицак, У століття народин М. Грушевського, «Листи до приятелів», 1966, nr 5–7, s. 1–18.

³ Tamże, s. 173, 180–181, 183, 190. Warto jednak odnotować, że w późniejszym swoim opracowaniu na temat Hruszewskiego Pritsak nie wyrażał aż tak krytycznych ocen: О. Прицак, Історіософія Михайла Грушевського, [w:] М. Грушевський, Історія України-Руси, Київ 1991, т. 1, s. 40–73. Szerzej o poglądach Pritsaka na Hruszewskiego zob. А. Портнов, Омелян Прицак – історик модерної України [w:] Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття, Київ 2011, s. 193–196.

prawdziwą istotę i znaczenie unii w Hadziaczu». Pritsak zgodził się z tezą Kamińskiego, że to nie prześladowania ze strony Kościoła katolickiego skutkowały utratą siły «ruskiej wiary», lecz «polska kultura katolicka na poziomie nowopowstałej zachodnioeuropejskiej kultury humanistycznej, zajęła w systemie Rzeczypospolitej stanowisko *wyższej siły atrakcyjnej* [podkreślenie moje – O. A.], która łączyła całą szlachtę oraz elitę bez względu na jej pochodzenie etniczne»¹. Nie przez przypadek Pritsak odwołał się do projektu polsko-litewsko-ruskiej unii jako wydarzenia o doniosłej roli. Państwowość w postaci Wielkiego Księstwa Ruskiego jego zdaniem «przywracała ukraińskiej masie etnicznej pamięć historyczną i ciągłość tradycji państwowej». Z punktu widzenia ukraińskiej kultury politycznej istotnym był również kierunek zmian – «nie w systemie wschodniej despotii, która nie szanowała ani swoich, ani cudzych praw, lecz w demokratycznym państwie parlamentarnym, jakim była Rzeczpospolita»². W 1978 r. Pritsak opublikował fragmenty z wydanej w Polsce *Lustracji województwa ruskiego (1661–1665)*³, które jego zdaniem potwierdzały tezę Andrzeja Kamińskiego odnośnie do poważnego traktowania ugody hadziackiej przez stronę polską. Przytoczone dane wykazywały, że postulaty zwolnienia z opodatkowania prawosławnych księży zgodnie z ugodą były rzeczywiście respektowane. Ten wywód Pritsak podsumował następująco: «Unia w Hadziaczu była jednym z najwspanialszych aktów politycznych w dziejach Europy»⁴.

Wyżej przytoczone fragmenty świadczą, że Pritsak przyswoił po części niektóre założenia idei jagiellońskiej, zwłaszcza w zakresie przeniesienia na Wschód republikańskiej kultury politycznej i swobód obywatelskich. Sam wykład pod wymownym tytułem «Gdzie szukać naszych tradycji?» został wygłoszony w szczególnie ważnym momencie, bo towarzyszył powołaniu pierwszej katedry ukraińskiej na Uniwersytecie Harvarda, a w dodatku wybrzmiał przed sporą ukraińską publicznością. Pritsak nie bał się poddawać pod dyskusję nawet najbardziej istotne i ortodoksyjne elementy wykładni dziejów Ukrainy, co czyniło z niego osobiście i kierowanego przez niego Instytutu wygodny cel dla ataków ze strony nacjonalistów ukraińskich. Na początku lat 70. doszło nawet do tego, że uczony musiał zwrócić się do ... Jerzego Giedroycia z prośbą o wpływ na prawicowe ukraińskie kręgi, w których paryska «Kultura» i sam Redaktor cieszyli się względnie dużą popularnością. Sama sytuacja niekorzystnie wpływała na wciąż trwającą zbiórkę kosztów dla powołania obok katedr instytutu naukowego, a także mogła zaszkodzić w zaproszeniu z Polski Zbigniewa Wójcika. W obliczu takich zagrożeń Pritsak napisał:

«Ze względu na to, że dana mafia [skrajny odłam nacjonalistów ukraińskich na emigracji – O. A.] ma w swoim ręku prawie całą prasę emigracyjną, a ogół ukraiński albo jest pod ich wpływem, albo woli się nie angażować, projektowi Harvardzkiemu grozi zastój, jeśli chodzi o sprawy finansowe. Oprócz tego boję się, że kampania, która na razie jest skierowana głównie przeciwko mojej osobie, prof. I. Szewcencie i

¹ O. Прицак, Де шукати наших традицій?, Archiwum Omeljana Pritsaka, Materiały inauguracyjne, s. 17.

² Tamże, s. 17a.

³ E. Arłamowska, K. Arłamowski, W. Kaput, *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665. Ziemia halicka i chełmska*, Wrocław 1976.

⁴ O. Pritsak, Concerning the Union of Hadjac (1658), «Harvard Ukrainian Studies», 1978, t. 2, nr 1, s. 118.

niektórym członkom Komitetu, zwróci się przeciwko prof. Wójcikowi i z jednej strony uniemożliwi jego przyjazd (a razem z tym i innych gości), a z drugiej rozdmucha namiętności mas przeciwko Polakom i Polsce»¹.

Postawę profesora wobec «krów świętych» historiografii dobrze ilustruje także list Bohdana Strumińskiego, jednego z jego harvardzkich współpracowników. Polsko-ukraiński literaturoznawca pisał do żony: «Prof. Pricak nie ma złudzeń ani co do ludzi w życiu współczesnym, ani co do postaci historycznych. [...] Włodzimierz Wielki – to dla niego zwykły eksploatator i terrorysta. Dlatego jego odheroizowana koncepcja historii tak fascynuje nawet wybitnych profesorów amerykańskich i już chyba można mówić o jego szkole historii Eurazji i basenu morza Śródziemnego»².

Przyjęcie niektórych polskich argumentów przemawiających za ideą jagiellońską umożliwiła otwartość Omeljana Pritsaka na «dialog» z polskimi uczonymi. Dialog rozumiany inaczej niż zwykłą dyskusję polegającą na rywalizacji argumentów, za czym zwyczajnie idzie zwycięstwo jednej ze stron. Dialog natomiast przewiduje zrozumienie punktu widzenia oponenta i próbę ustosunkowania się do jego argumentów³, na czym skorzystać mogły obie strony, a zatem także nauka. Zapraszając do Harvardu polskich uczonych zajmujących się dziejami dawnej Rzeczypospolitej (takich jak Andrzej Kamiński, Józef Gierowski czy Zbigniew Wójcik), Pritsak otwierał debatę wokół istotnej z punktu widzenia niniejszego artykułu idei jagiellońskiej.

* * *

Kolejna ważna postać w ukraińskim środowisku historycznym w USA – Jarosław Peleński (ur. 1929) – także pochodził z międzywojennej Polski i będąc profesorem na Uniwersytecie Iowa nawiązał ścisłą współpracę z polskimi uczonymi w kraju – m. in. z Aleksandrem Gieysztozem i Zbigniewem Wójcikiem⁴. Zawodowo zajmował się dziejami Europy Wschodniej w okresie nowożytnym, przede wszystkim Księstwem/Carstwem Moskiewskim i jego stosunkami z Rosją i Rzeczpospolitą⁵. W swoich badaniach nad Unią Lubelską nie ukrywał negatywnych jej skutków w postaci wypierania prawosławia pod naciskiem katolicyzmu i stopniowej polonizacji ruskiej szlachty, ostatecznie jednak przystąpienie Rusi do Rzeczypospolitej nazwał «rozważnym, realistycznym, a nawet mądrym wyborem»⁶. Analizując ideologiczne uzasadnienie

---

¹ List Omeljana Pritsaka do Jerzego Giedroycia z dn. 28.IX.1971, Archiwum Omeljana Pritsaka, teczka 658, nr 175.

² List Bohdana Strumińskiego do żony z dn. 26.X.1975, Archiwum IPN.

³ Rozróżnienie «dialogu» i «dyskusji» używa w opisie stosunków polsko-ukraińskich Oleksandr Zinchenko: O. Зінченко, Україна-Польща: глухий кут історичного діалогу. Чи буде перезавантаження? «Дзеркало тижня», 2016, nr 38–39.

⁴ Peleński był współorganizatorem serii niezwykłych spotkań polskich i amerykańskich historyków odbywających się w PRL w latach 70-80. Wśród uczestników ze strony amerykańskiej byli tacy autoryteci jak Ihor Szewczenko i Marc Raeff, natomiast po stronie polskiej uczestniczyli Aleksander Gieysztor, Marian Małowist, Zbigniew Wójcik, Antoni Mączak. Zob. State and Society in Europe from XV to XVIII century, red. J. Pelenski, Warsaw 1981.

⁵ П. Гай-Нижник, Ярослав Пеленський. Етапи життя і наукового шляху, «Київська старовина», 2004, nr 1, s. 155–162.

⁶ J. Pelenski, The Incorporation of the Ukrainian Lands of Kievan Rus` into Crown Poland (1559): Socio-Material Interest and Ideology (A Reexamination) [w:] J. Pelenski, The Contest for the Legacy of Kievan Rus`, New York 1988, s. 177. Artykuł ukazał się również po polsku, chociaż w nieco obciętej formie, gdyż polscy wydawcy uznali, iż czytelnik w PRL «nie jest

nie włączenia województw «ukrainnych» do Korony po 1569 r., Peleński starał się wyjść zarówno poza ramy przyjętej ukraińskiej interpretacji Unii, jak i polskich mitów romantycznych w rodzaju idei jagiellońskiej. Ruska arystokracja miała do wyboru dwie opcje – Moskwę i Rzeczpospolitą – i, biorąc pod uwagę swoje interesy, całkiem rozsądnie wybrała tę drugą. Problemy zaczęły się dopiero wtedy, gdy została odrzucona zapewniona aktem konfederacji warszawskiej tolerancja religijna, co przyniosło Rzeczypospolitej wielkie szkody i doprowadziło ostatecznie do jej upadku¹. Uczony poruszył również istotną dla historiografii ukraińskiej kwestię braku Rusi jako trzeciego elementu w polsko-litewskich negocjacjach unijnych. Niepowodzenie projektu trójjedynnej federacji tłumaczył nie tyle polskim sprzeciwem (choć korona szlachta rzeczywiście starała się za wszelką cenę unikać koncepcji narodu ruskiego), ile brakiem wśród samych Rusinów poczucia przynależności do jednej wspólnoty (*patria*)².

Jeśli Pritsak widział w dziedzictwie Rzeczypospolitej tak ważną dla Ukrainy tradycję państwową, Peleński podkreślał wagę koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, co koresponduje w dużym stopniu z poglądami Andrzeja Kamińskiego. Okres przynależności ziem ukraińskich do polsko-litewskiej republiki nazwał «najlepszym okresem w rozwoju różnych struktur społeczeństwa obywatelskiego na Ukrainie, na przykład instytucji cerkiewnych, cechowych, szkolnictwa i Kozaczyzny»³. Ze względu na system polityczny w Rzeczypospolitej ziemie ukraińskie nigdy nie zostały podporządkowane tak głębokiemu dyktatowi państwa, jak to miało miejsce w przypadku Rosji. I tylko upadek republiki uwolnił zdaniem Peleńskiego anarchiczne tendencje w niektórych warstwach społeczeństwa ukraińskiego, co ujawniło się w niejednoznacznym zjawisku jakim była hajdamaczyzna⁴.

«Nowe spojrzenie» Peleńskiego wiązało się niewątpliwie z jego osobistym zaangażowaniem w nawiązanie polsko-ukraińskiego dialogu na emigracji. Historyk był członkiem Zagranicznego Przedstawicielstwa UGRW (Ukraińskiej Głównej Rady Wyzwoleńczej), które odżegnało się od grupy nacjonalistów pod przewodnictwem Stepana Bandery i, przechodząc na demokratyczne pozycje, wydawało czasopismo «Suczasa Ukraina» (później «Suczasnist'»). Właśnie to środowisko po stronie ukraińskiej wystąpiło za nawiązaniem współpracy z Polakami⁵. W efekcie doszło do spotkania wydawców «Suczasnij Ukrainy» ze środowiskiem polskiej redakcji Radia Wolna Europa w Monachium, którego organizatorem był Jarosław Peleński⁶. Z okazji 300-letniej rocznicy umowy w Hadziaczu (1958) uczony zabrał głos na łamach tegoż

zainteresowany» kilkustronicowym wstępem historiograficznym mieszczącym nazwiska «reakcyjnych» historyków Oskara Haleckiego i Henryka Paszkiewicza. Por. J. Pelenski, Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku: Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia, «Przegląd Historyczny», 1974, t. 65, s. 243–262.

¹ Tamże, s. 177.

² Tamże, s. 175–176.

³ Я. Пеленський, Суспільство і держава в українській політичній думці (минувшина і сучасність), [w:] Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of historical and cultural traditions in East Central Europe, Lublin 1994, s. 399.

⁴ Tamże, s. 400.

⁵ Z perspektywy emigracji. Z prof. Jarosławem Peleńskim rozmawia Olga Iwaniak, «Więź», 1998, nr 3, s. 42. «Suczasnij Ukrainę» Peleński nazwał pierwszą gazetą, która zaczęła pisać o Polsce w «relatywnie normalny sposób» (s. 52).

⁶ Tamże, s. 53.

ukraińskiego czasopisma¹. Wytykał błędy obu stronom ówczesnych negocjacji, a jednocześnie apelował o wyciągnięcie odpowiednich wniosków z przeszłości. Podkreślił, że polscy i ukraińscy historycy powinni badać sprawę zachowując możliwie jak największy dystans – bez «rozdrapywania ran» oraz idealizacji zasady «za wolność waszą i naszą». «Bezsensowny patos», który Peleński dostrzegł po obu stronach dyskusji na temat wzajemnych stosunków, powinien ustąpić miejsca zimnej kalkulacji i odpowiedzialnemu traktowaniu sąsiada bez «pustych» ideologicznych konstrukcji na wzór walki «o naszą i waszą wolność»². Widzimy, że w zimnowojennych warunkach debata o Hadiaczu nabierała nadzwyczaj współczesnej treści, zwłaszcza że Jarosław Peleński traktował rzemiosło historyczne jako narzędzie w zrozumieniu współczesnego świata.

Nie jest moim celem stworzenie mylnego zresztą wrażenia, że wszyscy historycy wymienieni w tym tekście z niekrytyczną akceptacją odnosili się do idei jagiellońskiej i jej poszczególnych aspektów. Ambivalentną postawę reprezentował uczony młodszego pokolenia, Frank Sysyn (ur. 1946), autor monografii na temat wpływowego prawosławnego szlachcica i wojewody kijowskiego Adama Kisiela³. W tej właśnie książce i kilku artykułach poświęconych tworzeniu kozackiej polityki Sysyn zwrócił uwagę na wpływ Rzeczypospolitej na tworzenie tożsamości regionalnej ruskiej elity. Szlachta z «ukrainnych» województw zawierała taktyczne sojusze w celu obrony swoich przywilejów lokalnych, «praw historycznych» i religii prawosławnej, mimo że pozostawała na ogół wierna sarmackiej wspólnotce. A więc «polska obecność» zdaniem uczonego przyspieszyła kształtowanie rusko-ukraińskiej tożsamości⁴.

Sysyn jednak uparciej niż inni wymienieni wyżej historycy podkreślał zmniejszającą się wraz z postępem kontrreformacji tolerancję religijną wobec prawosławnych, a także wystąpił z krytyką poglądów na Rzeczpospolitą jako wspólnoty obywatelskiej Andrzeja Kamińskiego. W liście do Pritsaka pisał: «Uważam jego artykuł za nieprecyzyjny⁵. Zdaje się traktować pomysł, iż Rzeczpospolita była państwem wszystkich jej narodów i obywateli, jako rewelacyjny. Przyjmując jego punkt widzenia trudno będzie wyjaśnić, czemu w ogóle doszło do powstania Chmielnickiego; on także zignorował ustalenia Łypynskiego na temat szlachty»⁶.

---

¹ Я. Пеленський, Нереалізований Союз. З нагоди 300-ліття Гадяцької унії, «Сучасна Україна», nr 19 (14.IX.1958), nr 20 (28.IX.1958).

² Tamże.

³ F. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine: the dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*, Cambridge 1985, 406 s.

⁴ Poglądy Franka Sysyna podaję za jego najważniejszymi publikacjami: F. Sysyn, *Between Poland and the Ukraine*; Sysyn F. *The Problem of Nobility in Ukrainian Past: The Polish Period (1569-1648)* [w:] *Rethinking Ukrainian History*, Edmonton 1981, s. 29–102; F. Sysyn, *Ukrainian-Polish Relations in the 17th Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytskyi Movement* [w:] *Poland and Ukraine: Past and Present*, s. 52–82; F. Sysyn, *Regionalism and political Thought in the 17th-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641*, «*Harvard Ukrainian Studies*», 1982, t. 6, s. 167–190.

⁵ Miał na myśli: A. Kaminski, *The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union*, «*Harvard Ukrainian Studies*», 1977, t. 1, nr 2, s. 178–197.

⁶ List Franka Sysyna do Omeljana Pritsaka z dn. 25.VII.1980, Archiwum Omeljana Pritsaka, Listy od Franka Sysyna, nr 2.

Wnioski

Każdemu wielkiemu wydarzeniu historycznemu towarzyszy jego mitologizowanie zgodnie z potrzebami określonej epoki. Dotyczy to też tak ważnego dla polskiej i ukraińskiej świadomości historycznej epizodu jak dawna Rzeczpospolita i związanej nierozzerwalnie z jej pośmiertnymi dziejami idei jagiellońskiej. W dyskusjach nad tym zagadnieniem, jak jeszcze kilkanaście lat temu trafnie podkreślał Jerzy Maternicki, wyobrażenia o przeszłości były ściśle związane z bieżącą polityką¹. Grupa ukraińskich historyków skupionych wokół Uniwersytetu Harvarda rzeczywiście zmieniła postrzeganie miejsca dawnej Rzeczypospolitej w dziejach Ukrainy, ale samą ideę jagiellońską – jak polski romantyczny mit – postrzegała inaczej niż historiografia polska. Ukraińcy w większym stopniu apelowali do dziedzictwa Hadziacza, gdyż Unię Lubelską uważali za akt niedoskonały ze względu na brak Rusi jako trzeciego członka. Dla Omeljana Pritsaka i Jarosława Peleńskiego ugoda hadziacka pozostała niezrealizowaną możliwością tworzenia elity i tradycji państwowej, co wyraźnie korespondowało z poglądami «państwowca» Łypynskiego. Wszyscy dostrzegali negatywne konsekwencje polonizacji i katolicyzacji ukraińskiej szlachty – inaczej niż to przedstawiała polska historiografia – chociaż Szewczenko i Sysyn widzieli w tym procesie także impuls do rozwoju ukraińskiej świadomości narodowej opartej o antypolskie mity. Ukraińscy emigranci oczekiwali od strony polskiej większej wrażliwości na negatywne konsekwencje przynależności Rusi do Rzeczypospolitej, dlatego nie mogli zaakceptować ideę jagiellońską w jej romantycznym ujęciu Karola Szajnochy czy nawet Haleckiego. Ukraińscy historycy przejęli część argumentów swoich polskich kolegów, ale do całej idei jagiellońskiej podchodzili jak do paradygmatu «ludowego» w dziejopisarstwie własnym – krytycznie zdając sobie sprawę z przesłanek politycznych stojących za tym XIX-wiecznym mitem.

Za przejściem niektórych elementów tejże idei w historiografii ukraińskiej przemawiały uwarunkowania polityczne: kontekst zimnej wojny, potrzeba sojuszu w walce z imperializmem sowieckim, a także obecna w intelektualnym dyskursie idea europejskiej integracji, dla której dziedzictwo unii stanowić mogło prawdziwą inspirację. Należało również odpowiedzieć na lansowaną od początku lat 50. w sowieckiej wyobraźni historycznej koncepcję «umowy perejasławskiej» 1654 r. jako «ponownego zjednoczenia Ukrainy i Rosji»², na co słusznie zwrócił uwagę Rafał Stobiecki³. Hadziacz stanowił przeciwwagę, a zarazem alternatywę dla «rosyjskiej» orientacji politycznej, bo otwierał dla Ukrainy perspektywę dołączenia do Cywilizacji Zachodniej. W warunkach zimnej wojny oznaczało to «powrót» do «Wolnego Świata» czy Wspólnoty Atlantyckiej.

Ciekawe jest to, że wypadało oponować nie tylko historiografii uprawianej w Związku sowieckim, ale również prominentnym historykom amerykańskim pochodzenia rosyjskiego, którzy po części przejęli przekaz o trzech «bratnich» ludach konsek-

---

¹ J. Maternicki, *The Jagiellonian Idea: the History of the Myth and Its Political Aspects...*, s. 163–197.

² С. Скељчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, s. 168.

³ Zob. R. Stobiecki, *Idea jagiellońska w środowisku polskich emigrantów politycznych po 1945 r.*

wentnie upokarzanych przez Polskę¹. Dawna Rzeczpospolita miała w historiografii europejskiej wielu krytyków, a w nauce anglosaskiej do dziś nie utracił na znaczeniu wizerunek państwa polsko-litewskiego jako «chorego człowieka oświeconej Europy», anarchicznej republiki z marnym ustrojem, państwa uciskającego chłopów oraz mniejszości religijne i narodowe². Nieprzypadkowo to Łysiak-Rudnycki w listach do Giedroycia tłumaczył potrzebę polsko-ukraińskiej współpracy intelektualistów koniecznością «podważania rosyjskich koncepcji» dominujących w amerykańskiej debacie.

W przewartościowaniu miejsca Polski w dziejach Ukrainy ważną rolę odegrały czynniki *stricte* intelektualne: istnienie grupy intelektualistów wychowanych poza obrębem (a wręcz w kontrze) do nacjonalistycznej myśli Dmytra Doncowa; szerokie powiązania z uczonymi na emigracji i w kraju, wymuszone m.in. brakiem dostępu do materiałów archiwalnych³; popularność koncepcji Ukrainy między Wschodem a Zachodem (i Polską jako «translatora» zachodnich elementów). Nie bez znaczenia były również wyraźne zmiany w polskim myśleniu o idei jagiellońskiej – zarówno w krytycznym wobec niej środowisku «Kultury», jak i gloryfikatorów na wzór Haleckiego⁴. Dołączenie trzeciego elementu (Rusi), lansowane w polskiej myśli historycznej, wymuszało ukraińskich zwolenników porozumienia z Polakami przejrzeć się także własnym narodowym imponderabiliom.

Анотація

Олександр Аврамчук. Ставлення українських істориків-емігрантів в США до так званої Ягеллонської ідеї (1945-1989).

В цій статті розглядаються погляди на так звану Ягеллонську ідею невеликої групи українських емігрантів-інтелектуалів у США, котра намагалася дистанціюватися від поширеної в українській історіографії «чорної легенди» колишньої Речі Посполитої. Ця тематика була вписана в більш широкий контекст змін поглядів істориків на польські впливи в історії України, а також фундаментальних змін в українській інтерпретації історії України, що відбулися в середовищі вчених, зосереджених довкола Українського наукового інституту Гарвардського університету (Омелян Прицак, Ігор Шевченко, Франк Сисин). У тексті показано причини цих змін, взаємодію польської та української історичної думки в еміграції, а також роль політичних чинників (холодна війна) в історичній дискусії.

Ключові слова: Ягеллонська ідея, українська еміграційна історіографія 2 пол. XX ст., США.

---

¹ Zob. np. dyskusję Oskara Haleckiego z Nicholasem Riasanovskim o imperializmie w Europie Wschodniej: O. Аврамчук, «Ягеллонська ідея» reconsidered: Україна у працях Оскара Галецького (1891-1973), «Польські студії», 2017, nr 10, s. 67–70.

² S. Kot, Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu, Kraków 1919, s. 177–205.

³ Wójcik Zbigniew Stanisław, Archiwum IPN. W notatce służbowej z dn. 29.IV.1971 sporządzonej na zlecenie polskich służb specjalnych Wójcik tak scharakteryzował sytuację w ukraińskim ośrodku na Uniwersytecie Harvarda: «W dziedzinie naukowej jest u schyłku swej działalności ze względu na brak źródłowych materiałów służących do badań».

⁴ Zob. O. Аврамчук, «Ягеллонська ідея» reconsidered: Україна у працях Оскара Галецького..., s. 52–76.

Streszczenie

Oleksandr Avramchuk. Ukraińscy historycy emigracyjni w USA wobec tzw. idei jagiellońskiej (1945-1989).

W niniejszym artykule analizowane są poglądy na tzw. ideę jagiellońską niewielkiej grupy ukraińskiej emigracji intelektualnej w USA, która spróbowała zerwać z rozpowszechnioną w historiografii ukraińskiej «czarną legendą» dawnej Rzeczypospolitej. Tematyka ta została wpisana w szerszy kontekst przemian w spojrzeniu historyków na polskie wpływy w dziejach Ukrainy, jak również zasadniczych zmian w ukraińskiej wykładni historii Ukrainy, dokonanych w środowisku uczonych skupionych wokół Ukraińskiego Instytutu Naukowego na Uniwersytecie Harvarda (Omeljan Pritsak, Ihor Szewczenko, Frank Sysyn). W tekście pokazane są powody dla owych zmian, wzajemne oddziaływanie polskiej i ukraińskiej myśli historycznej w emigracji, jak też rola czynników politycznych (zimna wojna) w dyskusji historycznej.

Słowa kluczowe: Jagiellońska idea, ukraińska historiografia emigracyjna 2 poł. XX wieku, USA.

Summary

Alexander Avramchuk. The attitude of Ukrainian emigrated historians in the United States to the so-called Jagiellonian Idea (1945-1989).

In this article, the views on the so-called Jagiellonian idea of a small group of Ukrainian intellectual émigrés in the USA were analyzed. This group, centered mostly around Ukrainian Research Institute at Harvard University (OmeljanPritsak, IhorSevchenko, Frank Sysyn), tried to break up with a widespread in Ukrainian historiography «black legend» of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The topic is regarded in a wider context of changes made in the emigration with respect to the vision of Polish influence on the history of Ukraine and a fundamental shift in the interpretation of Ukraine`s past. The article explained the reasons for these changes, the interaction of Polish and Ukrainian émigré historical thought, as well as the role of political factors (the Cold War) in the historical discussion.

Key words: Jagiellonian idea, Ukrainian emigration historiography of the second half of the XXth cen., USA.

СУЧАСНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ

Юрій Степанчук (Вінниця)

Сергій Корновенко (Черкаси)

Сучасна історіографічна ситуація дослідження образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії

До сьогодні в історіографії відсутнє синтетичне дослідження образів Богдана Хмельницького, створених у сучасній українській, польській та російській історіографії. У розпорядженні історика лише з'ясування з різною ступінню повноти окремих аспектів проблеми, що вимагає проведення спеціального системного дослідження. Проте історіографічні напрацювання містять низку ідей, наділених значним інспіраційним потенціалом. Зокрема, варто відзначити аналіз В. Маслаком¹ специфіки опрацювання в сучасній польській та російській історіографії проблематики ранньомодерної української державності, спостереження С. Плохія² щодо сучасних підходів українських та російських істориків до тлумачення Переяславської ради 1654 р., доробок В. Брехуненка³, В. Кравченка⁴ та О. Яся⁵ з цієї ж тематики, М. Нагельського⁶, К. Петкевича⁷ та ін. з польської історіографії доби Б. Хмельницького.

Ключовою закономірністю сучасних інтерпретацій постаті Б. Хмельницького стало зближення базових підходів українських та польських істориків, а також модернізаторського крила російської історіографії. Це зближення полягало в переході більшості польських та незначної частини російських істориків на позиції, що віддзеркалювали головну тенденцію сучасної української історіографії: оцінка діяльності гетьмана крізь призму його державотворчої діяльності, визнаної за цілком органічну потребу українського світу. Попри критику в Україні таких підходів, саме він став джерелом взаємозближення та взаємопроникнення сучасних інтерпретацій і визначив спорідненість образів і саме на цій

---

¹ В. Маслак, Ранньомодерна українська державність очима сучасних польських та російських істориків. Кам'янець-Подільський, 2014, 354 с.

² С. Плохій, Тіні Переяслава: російсько-українські історичні дискусії у післярадянський час [в:] Україна – Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнар. наук. конф. / гол. ред. В. Верстюк. Київ; Чернігів, 2008, с. 50–68.

³ В. Брехуненко, Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII–XVIII ст. Київ: Темпора, 2014, 504 с.

⁴ В. Кравченко, Концепції Переяслава в українській історіографії [в:] Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. Київ: «СМОЛОСКИП», 2003, с. 463–523.

⁵ О. Ясь, Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80-х рр. XX століття) [в:] Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. Київ: «СМОЛОСКИП», 2003, с. 524–604.

⁶ M. Nagielski, Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) [в:] Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze: Infortedititions, 2010, s. 222–253.

⁷ К. Петкевич, Украина на перепутье. Казацкое государство [в:] История и современность. 2005, № 2, с. 35–63.

основі сформувалися сутнісно близькі образи Б. Хмельницького.

Польські історики (за винятком хіба М. Франца¹) остаточно відмовилися від опції інтерпретації постаті Б. Хмельницького крізь призму концепції «домо-вої війни» та висування на передній план ролі гетьмана в розгортанні кризи Речі Посполитої з кінцевим наслідком у вигляді трьох поділів Польщі. Історичну роль гетьмана оцінюють у світлі визнання природності появи та реалізації ідеї відновлення української державності. Дзеркальний підхід притаманний і модернізаторському крилу російської історіографії, найбільш яскравим представником якого є Т. Таїрова-Яковлева². У фундамент модернізаторського прочитання діяльності Б. Хмельницького було покладено його державотворчу діяльність, яка визнається природним та самодостатнім складником східноєвропейського історичного процесу, а також власне базові українські інтереси, які бачаться у збереженні державності, прагненні до незалежності й охопленні Гетьманщиною всіх етнічних українських земель.

Поза цими трендами, однак, перебуває більшість російських істориків-традиціоналістів з їхнім курсом на пролонгацію великодержавницького бачення в душі «возз'єдначої» концепції та їхнє пристосування до сучасних наукових реалій.

Ще однією фундаментальною особливістю сучасної історіографічної ситуації є той факт, що в усіх середовищах домінує так звана «ідеологія професіоналізму». Більшість українських дослідників, усі польські та російські, які спеціалізуються на дослідженні доби Б. Хмельницького, не помічені в дослідженні суто теоретичних проблем історичного пізнання, й фокусувалися безпосередньо на дослідницьких та інтерпретаційних процедурах.

Сучасні наукові образи Б. Хмельницького в зазначених історіографіях постали на перетині абсорбування спадку попередніх інтелектуальних традицій (у кожному випадку своїх), а також потужного тиску нових дискурсів, що виникли під впливом тих посутніх змін інтелектуального та ідеологічного тла, які переживають із початку 1990-х рр. гуманітаристики в Україні, Польщі та Росії. Цей вплив не тільки призвів до значних зсувів у прочитанні історії ранньомодерної української державності, а й посутньо відбився на опрацюванні образів Б. Хмельницького – постаті, з якою пов'язаний вихід українського соціуму на траєкторію Національно-визвольної війни, зміна еліт, побудова Української держави у вигляді Гетьманщини.

Переважає більшість українських дослідників опинилися перед необхідністю переосмислювати підходи до доби Б. Хмельницького. До того ж постала потреба відрізнити оновлення історичної думки від нової кон'юнктурщини та спроб зберегти колишній статус-кво в інтерпретації ранньомодерної української державності, закамфльованих закличками чи то до безсторонніх підходів, чи то до відмови від пошуку «національного» в історичному минулому.

В Україні 1990-ті рр. – початок ХХІ ст. стали добою відмови від радянського канону й пошуку нових підходів. Відбулася реактуалізація концептуаль-

---

¹ M. Franz, *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku*. Torun: Adam Marszałek, 2005, 421 s.

² Т. Г. Таїрова-Яковлева, *Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654–1658)*. Киев: ООО Издательство «КЛИО», 2017, 320 с.

ного доробку української історіографії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., засвоєння комплексу ідей, розвинутих істориками з української діаспори, поєднання із цими істориками в спільний науковий простір, освоєння нових дослідницьких опцій, як-то: компаравістика, історія еліт, конфесіоналізація, концепція легітимації та полі підлеглості. При цьому процес відмови від радянської спадщини й опрацювання нових підходів супроводжувався гострими дискусіями з приводу оптимального вектора змін та модернізації історіописання взагалі.

Для російських істориків фактично виявилось неможливим забезпечити одночасно внутрішню збалансованість та конкурентоспроможність «возз'єднавчого» образу гетьмана та російського великодержавницького загалом. Проте лише поодинокі дослідники відмовилися працювати у великодержавницькій опції. Розрив із великодержавницькою парадигмою, оповитою в радянські часи духом і буквою «Тез про 300-ліття возз'єднання України з Росією», пов'язаний з новою генерацією, а конкурентоспроможність російських інтерпретацій досягається якраз через появу модернізаторського образу Б. Хмельницького. У модернізаторському баченні було відкинуто великодержавницькі підходи, закорінені як у російську традицію ХІХ – початку ХХ ст., так і в радянську «возз'єднавчу схему», базовану на духові й букві «Тез про возз'єднання України з Росією». Але більшість російських істориків належать до традиціоналістського табору, намагаючись пристосувати радянське «возз'єднавче» бачення образу Б. Хмельницького до сучасної інтелектуальної ситуації.

Якщо в Росії поява модернізаторської версії означала глибокий розкол у доти монолітному великодержавницькому таборі, то зміни в польській історіографії виявилися логічним підсумком органічної еволюції, яка розпочалася ще в 1960–1970-ті рр. зусиллями З. Вуйцика¹, В. Серчика² та Я. Пердені³ й була підхоплена в 1980-ті рр. Т. Хинчевською-Геннелъ, М. Нагельським⁴ та Я. Качмарчиком⁵. Власне, ці історики (за винятком передчасно померлого Я. Пердені) стали активними провідниками змін кінця ХХ – початку ХХІ ст., а монографія Я. Качмарчика «Гетьман Богдан Хмельницький» задала визначальну для сучасної історіографії тональність інтерпретацій різних аспектів діяльності й політичних концепцій гетьмана та оцінки його історичної ролі.

Сучасні наукові образи Б. Хмельницького, створені в Україні, Польщі та Росії підносять гетьмана на висоту видатної постаті європейського масштабу, чий діяння відіграли величезну історичну роль. Нечисленні спроби в Україні та Польщі приземлити історичне значення постаті гетьмана шляхом педалювання на окремих прорахунках та рисах вдачі, потонули в тезах протилежного харак-

¹ Z. Wójcik, Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku [w:] Polska służba dyplomatyczna XVI–XVII wieku / Red. Z. Wójcik. Warszawa: PWN, 1966, s. 254–296.

² W. A. Serczyk, Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Kraków: Avalon, 2009, 384 s.

³ J. Perdenia, Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII wieku. Wrocław: Ossolineim, 1963, 234 s.

⁴ M. Nagielski, Bohdan Chmielnicki hetman wojska zaporoskiego (1595–1657) [w:] Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. Zabrze: Inforteditons, 2010, s. 222–253.

⁵ Я. Качмарчик, Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996, 328 с.

теру. В Україні навіть з табору, який не поділяє сучасних доміантних підходів до інтерпретації доби Б. Хмельницького, усе одно лунають тези про геніальність гетьмана та життєздатність створеної ним держави. Визнання епохальності гетьмана в Польщі означає, що подолано давню традицію польської історіографії розглядати постать гетьмана крізь призму подальшого занепаду Речі Посполитої.

Головною інтерпретаційною тенденцією серед українських та польських істориків, а також у концепції Т. Таїрової-Яковлевої¹ стало визнання соціального вибуху в Україні середини XVII ст., очоленого Б. Хмельницьким, як війни, породженої не тільки соціальними, а й національними суперечностями в Речі Посполитій. У Польщі була опрацьована концепція кризи, спровокованої хибним розв'язанням українського питання під час Люблінської унії 1569 р. Водночас в українській історіографії виникло бачення, що постало на основі впровадження концепції громадянської війни середини XVII ст., відкинутою сьогодні в Польщі.

Порівняння реальних інтерпретаційних моделей, опрацьованих в Україні, Польщі та в модернізаторському таборі російської історіографії засвідчує, що домінують підходи та інтерпретації, які в Україні були розкритиковані як прояв нібито перелицювання радянської візії, «рефлексивної та реверсивної історії», появи нового «нормативного канону», міфологізації та «націоналізації» історії. А ключові характеристики сучасного польського та російського модернізаторського образу Б. Хмельницького перегукуються з доміантними українськими аналогами.

Сучасний український, польський, а також російський модернізаторський образ Б. Хмельницького будується навколо обговорення проблеми, на якому етапі в гетьмана виникла ідея одержавлення українського світу, коли ця ідея трансформувалася в концепцію незалежності, яким бачився в Чигирині ідеальний зв'язок між Гетьманщиною й Річчю Посполитою, якими були перспективи виживання незалежної Гетьманщини, яке місце в цьому процесі належить Зборівській угоді 1649 р., Берестецькій битві 1651 р. та Переяславській раді 1654 р. Відповідно стратегії Б. Хмельницького розглядають польські історики, а також Т. Таїрова-Яковлева², подібно як і в Україні, у світлі реалізації державотворчого задуму. Відмінності розпочинаються лише на етапі.

Інший, не менш важливий складник полягає в тому, що серцевиною політичної програми гетьмана принципово й однозначно бачиться державотворча ідея та поява прагнення унезалежнити Україну від Речі Посполитої. Цей компонент присутній навіть у традиціоналістських російських інтерпретаціях, хоча й обтяжений тезою про унезалежнення не як самоціль, а транзитний пункт для переходу під зверхність московського царя. Дискутується лише проблема хронології виникнення курсу на державність та незалежність, а також інтелектуальні витoki появи його у світоглядних орієнтирах гетьмана й старшини. У польській історіографії пустила коріння давня українська концепція про те, що Б. Хмельницький мислив себе правителем усієї України, а не суто козацького державного утворення, що підсумовувало відхід від візії громадянської війни.

---

¹ Т. Г. Таїрова-Яковлева, Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия их идеалов. Войско запорожское и Запорожье [в:] Украина и соседние государства в XVII веке: материалы Междунар. конф. СПб., 2004, с. 203–213.

² Там само.

Прямі висловлювання З. Вуйцика¹ про неприйнятність цієї візії були зовнішнім виявом глибокої еволюції підходів польської історіографії до історії ранньомодерної української державності.

Український образ Б. Хмельницького є більш багатограним, ніж польські чи російські версії. Цей образ охоплює ті питання, які в останніх або не представлені, або ледь позначені: інтелектуальні джерела визрівання політичних концепцій гетьмана, зв'язок політичної програми гетьмана з комплексом уявлень попередньої козацької старшини, бачення та розв'язання Б. Хмельницьким проблеми легітимності Гетьманщини, її правителя та еліти, внутрішня політика, гетьманські клейноди тощо.

Сучасний стан наукового осмислення постаті Б. Хмельницького забезпечив появу широкого поля для комунікацій, взаємовпливів та взаємозбагачення між українськими, польськими та російським істориками. Як наслідок це вилилося не тільки в зазначене зближення базових підходів української, польської та модернізаторської російської історіографій, а в перегук ключових інтерпретацій, а також у подібність пояснень низки прикладних аспектів діяльності Б. Хмельницького з російськими традиціоналістськими версіями.

Одна з провідних ідей польської та модернізаторської російської історіографії, ідея балансування Б. Хмельницького між сусідніми державами заради збереження Гетьманщини, перегукується з концепцією поліпідлеглості, яка активно використовується в українській історіографії. Принципово схожими в Україні, Польщі та в концептуалізаціях Т. Таїрової-Яковлевої є інтерпретації стратегій Б. Хмельницького, спрямованих на посилення гетьманської влади, утворення спадкового гетьманату, династичний проект у Молдові. Розбіжності й різночитання починаються лише на рівні конкретизації того чи того складника. Скажімо, як в українській, так і в польській історіографії дискусійним залишається питання щодо хронології появи в Б. Хмельницького державницьких інтенцій, а також ідеї незалежності. Але і там, і там представлені концепції про зародження в гетьмана незалежницьких устремлінь уже в перші місяці Національно-визвольної війни. Так само множинністю інтерпретацій характеризується блок проблем, пов'язаних з реалізацією ідеї незалежності. Але в будь-якому разі й українські, і польські історики розглядають діяльність гетьмана саме в такому контексті, чим підкреслюється масштабність та непересічна впливовість діянь.

Принципово подібними є оцінки ролі й місця Кримського ханату в політичних концепціях Б. Хмельницького. На цьому питанні зійшлися представники всіх трьох історіографій, навіть традиціоналісти. Консensusною стала теза про те, що без татарської кінноти гетьман не мав шансів у протистоянні з військом Речі Посполитої, а до того ж, військово-політичний союз із Бахчисараєм, попри всі проблеми, убезпечував Б. Хмельницького від удару в спину. В українській історіографії концептуалізовано й роль хана Іслам-Гірея в процесі легітимізації Гетьманщини Варшавою. Дуже показовим фактом є поява в традиціоналістському таборі російської історіографії тези, що Б. Хмельницький бачив розвиток стосунків із Кримським ханатом, Трансильванією та Дунайськими князівствами як спосіб зберегти Гетьманщину без умови «возз'єднання» з Росією. Ця теза роз-

---

¹ Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Rzeczypospolitej*. Kraków: Ossolineum, 1989, 218 s.

балансовує великодержавницький каркас традиціоналістського образу Б. Хмельницького, але вона є яскравим свідченням посилення напруги між суто науковими результатами й накинутими зверху інтерпретаційними лекалами.

Бачення турецького вектора політики Б. Хмельницького типологічно схоже в українській та польській історіографіях, а також у модернізаторському крилі російської. В усіх трьох випадках Туреччина розглядається як важливий напрям докладення зовнішньополітичних зусиль гетьмана, починаючи з 1648 р. Проблема протекторату султана інтерпретують під кутом формування Б. Хмельницьким сприятливих передумов для війни з Варшавою та збереження Гетьманщини. Гетьман виступає генератором ідеї турецького протекторату. У сучасній українській концепції полівасалітету Османській імперії відводиться роль одного з чотирьох протекторів поряд із Московією, Швецією та Річчю Посполитою та врівноважувача апетитів решти з них. У Польщі з'явилася концепція оптимальності для України турецького протекторату порівняно з переяславсько-московською системою 1654 р. та Гадяцькою угодою 1658 р.

Натомість у традиціоналістському прочитанні Туреччину та Крим і далі трактують як джерело уярмлення України, єдиний порятунок від чого Б. Хмельницький бачив у зверхності московського царя. Цей рефрен подекуди прямо, подекуди завуальовано, але обов'язково присутній у традиціоналістських текстах. У стосунках зі Стамбулом гетьман хотів лише отримати гарантію військового союзу з Кримським ханатом. Не Б. Хмельницький, а султан був ініціатором протекторату. Найбільша заслуга гетьмана й водночас показове свідчення його дипломатичного хисту вбачається в тому, що він уник протекторату Османської імперії. Якщо в українській історіографії турецький вектор розглядають як рівноцінний, хоча й обтяжений конфесійним чинником, а в польській було навіть генеровано щойно згадану концепцію, то в традиціоналістському російському таборі панують зовсім інші оцінки, підводячи до уявлень про неунікненність та оптимальність переяславсько-московської системи 1654 р.

Проте на етапі наповнення великодержавницького каркасу проблеми турецької протекції для Гетьманщини pojawiaються положення, які йому прямо суперечать, наближаючись до конкурентних інтерпретацій. Зокрема, невід'ємним складником є теза про те, що встановлення османського протекторату було б можливим, якби султан підкріпив свої бажання матеріальними жертвами. Стверджується, що гетьман та його оточення розглядали в 1652–1653 рр. турецький протекторат як запасний варіант на випадок, якщо московський цар не наважиться взяти Україну під свою зверхність.

Подібним розбалансуванням між формою і змістом є пояснення в традиціоналістській російській історіографії московської політики Б. Хмельницького, центрального для традиціоналістів пункту. Від радянських часів була успадкована інтерпретаційна вісь – заданість і оптимальність в тих умовах поєднання з Московією. Екстремою тут є пряме запозичення концепції «найбільшого блага» Г. Саніним¹ та М. Рогожиним¹. Однак на рівні конструювання тканини москов-

---

¹ Г. А. Санин, К вопросу об изучении Переяславской рады советской историографией [в:] Бюллетень научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России». Материалы научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного 19 февраля 2004 года совместно с

ських стратегій гетьмана ця вісь зазнає потужних деформацій, неминучих з огляду на потребу конкурентно реагувати на інтерпретації українських та польських істориків, як і візії Т. Таїрової-Яковлевої. Найголовніше, що традиціоналістам не вдалося втримати на плаву ключове положення про те, що Б. Хмельницький послідовно мислив категоріями набуття царської зверхності. Попри всі застереження та намагання обставити різновекторність політики Чигирини московоцентричними положеннями, курс гетьмана на Переяслав 1654 р. все одно постає результатом політичного вибору в тогочасних обставинах, а не іманентним процесом. По-друге, було прийнято візію конкурентів про те, що мета, якій Б. Хмельницький підпорядкував усі свої стратегії, полягала у збереженні щойно створеної держави. По-третє, традиціоналісти були змушені адаптувати й положення про те, що Гетьманщина могла вижити лише балансуєчи між сусідами.

Усе це заклало міну під основу традиційного російського великодержавницького прочитання переяславсько-московської системи 1654 р. – концепцію оптимальності для Б. Хмельницького московської зверхності. Невипадково побутувала навіть версія про те, що гетьман розраховував зберегти Гетьманщину без прийняття підданства цареві, а встановлення турецького протекторату було дуже реальним. Крім того, була висловлена теза (навіть в ортодоксальному традиціоналістському прочитанні), що політичні концепції гетьмана не містили в 1648 р. положення про московську зверхність, і тільки після того, як з'ясувалося, що неможливо розв'язати проблему в рамках Речі Посполитої, одночасно з ідеєю незалежнення Гетьманщини з'явилася ідея «возз'єднання».

Однак, зрештою, традиціоналістський образ, попри нагромадження подібних тез, все одно тяжіє до зображення Переяслава 1654 р. як неминучої й оптимальної розв'язки для Б. Хмельницького. Тоді як у сучасній польській та українській історіографіях, а також у концептуалізаціях Т. Таїрової-Яковлевої лише фатальна комплікація обставин змусила гетьмана піти під зверхність московського царя. І в цьому величезна відмінність традиціоналістського образу від інших аналогів. До того ж в українській історіографії важливим ракурсом для інтерпретації Переяслава 1654 р. стала проблема розв'язання Б. Хмельницьким через протекцію царя питання легітимності Гетьманщини та гетьмана як правителя. Це надає московським стратегіям Б. Хмельницького та генезі переяславсько-московської системи 1654 р. дуже промовистого відсвіту.

Софістичність сучасної російської великодержавницької візії набуває найбільш виразного прояву під час інтерпретації гострих суперечностей між політикою Б. Хмельницького після Переяслава 1654 р. та московськими інтенціями. Пояснюючи переяславський вибір Б. Хмельницького тим, що гетьман переконався в неможливості зберегти державність в рамках Речі Посполитої і можливою це зробити нібито лише під московською зверхністю, традиціоналісти, однак, мусили пояснити швидко появу в Москві планів розмити українську державність. Вихід було знайдено в перекладанні вини на ту частину української

Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинским отношений XVII–XVIII (К 350-летию Переяславской рады). Москва: ИРИ РАН, 2006. Вып. 2. С. 36–38.

¹ Н. М. Рогожин, Г. А. Санин, Россия и Украина в XVI–XVIII вв. [в:] История и истории Историографический вестник. 2004. Москва: Наука, 2005, с. 332–342.

еліти, яка воліла позбутися московської зверхності. При цьому критичні стріли оминали Б. Хмельницького, хоча водночас визнавалося, що він не тільки вів себе як суверенний володар, а й розглядав варіант виходу з-під протекції царя.

Подібних вад позбавлені український та польський образи Б. Хмельницького, а також інтерпретації Т. Таїрової-Яковлевої, оскільки післяперейславська діяльність гетьмана розглядалася крізь призму державотворчих інтересів. Б. Хмельницький постає політиком, який намагався плести різноманітні міжнародні комбінації для забезпечення самодостатності Гетьманщини, а тому легко йшов на перемену альянсів, але офіційно не скидаючи зверхності царя. У Польщі появилася концепція провини Варшави за рішення Б. Хмельницького піти на формування переяславсько-московської системи. Т. Таїрова-Яковлева підтримала візію Т. Чухліба¹ стосовно нератифікованості Березневих статей в Гетьманщині, а також висунула тезу про те, що ухвали Переяславської ради 1654 р. були фактично денонсовані Віленським перемир'ям 1656 р. І в цьому разюча відмінність модернізаторського прочитання від традиціоналістського.

Висновки. Якщо в образах, створених в Україні та Польщі, а також у Росії (Т. Таїрова-Яковлева), непересічність Б. Хмельницького виводиться з його державотворчої функції, яка уможливила кристалізацію інших фундаментальних суспільних змін в Україні, то в традиціоналістській російській історіографії мірилом і далі залишається створення гетьманом переяславсько-московської системи 1654 р. І така концептуалізація ослаблює ті точки дотику, які спостерігаються в Україні, Польщі та Росії в інтерпретаціях різних складників діяльності та уявлень Б. Хмельницького. Натомість типологічна схожість між ключовими підходами та інтерпретаціями в українській та польській історіографіях значною мірою нівелює аспектні відмінності, зменшує вплив останніх на сприйняття створених образів, концентруючи увагу на перегуках.

Анотація

Юрій Степанчук, Сергій Корновенко. Сучасна історіографічна ситуація дослідження образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії.

Серед визначних діячів ранньомодерної української історії не так легко знайти постать, яку можна було б поставити поруч із Богданом Хмельницьким за розмахом інтересу до неї в Україні та за її межами. Найбільший інтерес до його постаті спостерігаємо в тих суспільствах, які були безпосередньо втягнуті у вир зніщених гетьманом бурхливих подій, які багато в чому визначили подальшу історичну ходу цих суспільств, віддалені наслідки чого добре помітні й сьогодні. Мова йде про Україну, Польщу та Росію. Саме ці три сьогоденні політичні суб'єкти, як ніхто інший, відчули на собі наслідки процесів, запущених 1648 р. повстанням, піднятим Богданом. Зрозуміло, що впливи такої глибини не могли залишитися не поміченими в інтелектуальному просторі не тільки України, а й Польщі та Росії. Гостра конкуренція між українськими, польськими та російськими інтерпретаціями не тільки на ниві наукового вивчення проблеми, а й публіцистичного та художнього прочитання була неминучою. Співіснування типологічно відмінних образів Б. Хмельницького в науці, публіцистиці, культурі, історичній пам'яті не тільки в міжнародному вимірі, а й у національних рамках стало

---

¹ Т. Чухліб, Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє видання, виправлене і доповнене. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009, 614 с.

невід'ємною рисою інтелектуального освоєння постаті гетьмана. А інтенсивність та регулярність, характерні для звернень до осмислення постаті Б. Хмельницького в українському, російському та польському інтелектуальних середовищах забезпечували неухильну канву змагань, взаємовпливів та запозичень. І це перетворило Україну, Польщу та Росію на ключових гравців осмислення феномену доби Б. Хмельницького загалом, постаті самого гетьмана зокрема.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Україна, Польща, Росія, дослідження.

Streszczenie

Yurii Stepanchuk, Serhij Kornovenko. Stan badań nad wizerunkiem Bohdana Chmielnickiego w Ukrainie, w Polsce i w Rosji.

Wśród wybitnych postaci dawnej współczesnej Ukrainy nie jest łatwo znaleźć postać, którą przez wzgląd na duże zainteresowanie na Ukrainie i zagranicą, można by było umieścić obok Bohdana Chmielnickiego. Największe zainteresowanie jego postacią obserwuje się w tych społeczeństwach, które były bezpośrednio zaangażowane w wydarzenia wywołane przez hetmana oraz doświadczone ich skutkami. Mówimy o Ukrainie, Polsce i Rosji. W tychże krajach postrzeganie Chmielnickiego jest zróżnicowane i zrozumiałe. Konkurencyjność obrazów daje się zauważyć nie tylko w publikacjach naukowych lecz także publicystyce, kulturze i sztuce. Częstotliwość, intensywność i regularność odniesień do postaci Chmielnickiego świadczy o niesłabnącym zainteresowaniu tą postacią. Potwierdza to istotność miejsca, jakie zajmuje on w kulturze historycznej tych krajów.

Słowa kluczowe: Bohdan Chmielnicki, Ukraina, Polska, Rosja, badania naukowe.

Summary

Yurii Stepanchuk, Sergii Kornovenko. A modern historiographic situation of research of the images of Bohdan Khmelnytsky in Ukraine, Poland and Russia.

Among the prominent figures of the early modern Ukrainian history, it is not so easy to find the figure that could be put next to Bohdan Khmelnytsky in scope of interest in it in Ukraine and abroad. We are most interested in his personality in those societies that were directly involved in the whirlwind of events initiated by Hetman, which in many respects determined the further historical course of these societies, the remote consequences of which are well visible today. This is about Ukraine, Poland and Russia. These three today's political subjects, like no other, felt the consequences of the processes that had been launched in 1648 by the uprising raised by Bohdan. It is clear that the influences of such depth could not remain unnoticed in the intellectual space of not only Ukraine, but also Poland and Russia. Acute competition between the Ukrainian, Polish and Russian interpretations not only in the field of scientific study of the problem, but also in journalistic and artistic reading was inevitable. The coexistence of typologically distinct images of B. Khmelnytsky in science, journalism, culture, historical memory not only in the international dimension, but also within the national framework has become an integral feature of intellectual development of the figure of Hetman. And the intensity and regularity which are characteristic of appeals to the understanding of the figure of B. Khmelnytsky in the Ukrainian, Russian and Polish intellectual environments provided a steady stream of competitions, interactions and borrowings. And this has transformed Ukraine, Poland and Russia into key players in understanding the phenomenon of B. Khmelnytsky's life in general, the figure of Hetman of himself in particular.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, Ukraine, Poland, Russia, research.

Орест Лильо
(Львів)

Стан та перспективи дослідження з історії мистецького осередку Львова та його представників другої третини – кінця XVIII ст.

Позитивною відмінністю, що вирізняє Львів з-посеред інших урбаністичних центрів, для істориків є наявність значної кількості джерельних матеріалів, які складають важливу інформаційну цінність і мають особливе значення для вивчення мистецької історії міста XVIII ст.

Стан джерельної бази. У дослідженні львівського мистецького осередку відсутній єдиний документальний масив. Головний тип джерела для вивчення історії Львова XVII–XVIII ст. – актові книги, забезпечують надзвичайно різнопланову джерельну базу. Переважно це достатньо різноманітні за своєю класифікацією документи, що містять значний фактологічний матеріал для вивчення цієї проблематики. Тому надзвичайну цінність представляють джерельні матеріали, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві Львові – зокрема фонд 52 (Магістрат міста Львова) та фонд 9 – Львівський гродський суд м. Львів (Львівська земля, Руське воєводство). У згаданих фондах міститься велика кількість актових книг: свідчень, донесень, декретів та скарг; протоколів війтівського уряду, спірних і кримінальних справ лавничого суду; судових рішень, контрактів-угод, а також актів купівлі-продажу майна та заповітів.

Опрацьовані архівні документи львівського лавничого суду¹ відкладені у фасцикулах – розрізнені збірки документів у вигляді окремих карток, адміністративно-судові матеріали в справах міста і його мешканців, дають змогу визначити майнове становище, розміри заробітку і соціальний статус окремих майстрів архітектури, скульптури та малярства у тогочасному суспільстві².

Значну частину джерел до вивчення мистецького життя міста становлять також книги міських організацій: цехів, братств, релігійних й громадських установ. Серед них слід виділити цехову книгу львівських столярів із 1721–1745-х рр. – унікальне джерело, завдяки якому можна відстежити процес розвитку львівського середовища скульпторів у другій третині XVIII ст. та систематичне протистояння митців упродовж цілого десятиліття з представниками цеху³. До певного моменту книга львівських столярів практично не була використана в літературі й

---

¹ Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДА у Львові). Ф. 52, оп. 2, спр. 284. Книга індуктів і протоколів спірних та кримінальних справ лавничого суду (1756–1760 рр.), 389 арк.; Спр. 366. Книга протоколів комісії присяжних (1763–1769 рр.), 1169 арк.; Спр. 367. Книга протоколів комісії присяжних (1769–1772 рр.), 493 арк.; Спр. 368. Книга протоколів комісії присяжних (1773–1778 рр.), 757 арк.

² ЦДА у Львові. Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 578. Книга записів актів судових рішень, контрактів, купівлі, продажу, скарг, заповітів (1731–1744 рр.), 470 арк.; Спр. 579. Книга записів актів судових рішень, контрактів, купівлі, продажу, скарг, заповітів (1744–1752 рр.), 179 арк.

³ О. Лильо, Цехова книга львівських столярів 1721–1745 рр. як джерело до історії скульптурного середовища міста [в:] Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Збірник наукових праць, Львів 2001, випуск 4, с. 83–90.

залишалася невивченою, хоч її побіжно відзначила ще відома польська дослідниця міжвоєнного періоду Луція Харевічова¹. На це джерело покликався також Якуб Сіто, але його коротка нотатка вказує на те, що саму книгу він не піддав ґрунтовному аналізу².

Наступною групою джерел є документи фондів Архіву, Бібліотеки і Музею Львівської Митрополії Латинського Обряду у Кракові^{*}, а саме – метричні книги костелу Св. Марії Сніжної у Львові із записами актів хрещення та одруження. Це дало змогу додатково розширити картину взаємовідносин, у яких перебували між собою майстри, яких окрім суто професійних пов'язань, поєднували дружні й родинні відносини.

Цікаві матеріали до історії львівського домініканського костелу Божого Тіла вдалося відшукати в Архіві Польської Провінції оо. Домініканців у Кракові^{**}. Зокрема, на сторінках господарчих та рахункових книг подано відомості про контракти з архітектором Мартином Урбаніком, різьбярем Яном Гертнером, а також вказуються імена майстрів, задіяних при будівництві та реконструкціях цього костелу.

Важливими за своїми відомостями є опубліковані документи, пов'язані з видатками на будівництво, реставрацію церков, костелів та об'єктів світського характеру. Зокрема, І. Свенціцький опублікував рахунки малярських і різьбярських робіт у соборі Св. Юра 1768–1779-х років, вказавши важливі факти про малярів Л. Долинського, Ю. Радзивиловського, скульптора М. Філевича та ін.³ Ф. Бостель увів до наукового обігу записи господарських книг однієї з реконструкцій катедрального латинського собору у Львові другої половини XVIII ст.⁴ У працях польського дослідника З. Ревського міститься матеріал, що стосується перебігу робіт при будівництві палацу Вишневецьких у їхньому маєтку на Волині, а також місцевого костелу кармелітів босих⁵. Він уперше розповів про виконання в останньому львівським різьбярем Х. Сейнером двох вітварів. М. Гембарович опублікував джерельні відомості з історії культури і мистецтва XVI–XVIII ст., зокрема, три контракти між керівництвом ордену львівських тринітаріїв і відомим львівським скульптором 50-х років XVIII ст. – Севастяном Фесінгером⁶.

¹ L. Charewiczowa, Lwowskie organizacje zawodowe za czasów polski przedrozbiorowej, Lwów 1929, 194 s.

² J. Sito, Późnobarokowe wyposażenie kościoła bernardynów we Lwowie [w:] Przegląd wschodni. Historia i współczesność polaków na Wschodzie, Warszawa 1991, t. 1, zeszyt 4, s. 767–790.

* Archiwum, Biblioteka i Muzeum Metropolii Lwowskiej Obrządku Lacińskiego.

** Archiwum Polskiej Prowincji oо. Dominikanów w Krakowie.

³ I. Swieńczyk, Rachunki robót malarskich i rzeźbiarskich w katedrze św. Jura we Lwowie w latach 1768–1779 [w:] Dawna Sztuka, Lwów 1938, rocznik I, zeszyt 2, s. 145–52.

⁴ F. Bostel, Przyczynek do dziejów restauracji katedry lwowskiej w XVIII w. [w:] Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce, Kraków 1905, t. VII, s. 601–606, 608–614.

⁵ Z. Rewski, Rachunki budowy pałacu i kościoła w Wiśniowcu [w:] Biuletyn Historii Sztuki, Warszawa 1939, r. VII, № 1, s. 69–76.

⁶ Ejusd. Trzy umowy między Sebastianem Fesingerem rzeźbiarzem a trynitarzami lwowskimi z 1745, 1746 i 1741 r. [w:] Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–

Отже, джерельна база є досить обширною і репрезентативною. Книги цього періоду збережені у доброму стані. Здебільшого вони написані старопольською і латинською мовами.

Історіографія проблеми. Початок вивчення мистецького осередку Львова XVIII ст. припадає на кін. XIX ст. – поч. XX ст., але автори опиралися здебільшого на своє емоційне й візуальне сприйняття львівських творів мистецтва, аніж на їх комплексному аналізі. Більш ґрунтовні дослідження припадають на 20–30-ті рр. XX ст. В українській історіографії міжвоєнного періоду існує невелика кількість праць з цієї проблематики, значно більше для дослідження цієї проблеми зробили польські науковці. Обмеженість бібліографічно-історичної бази в українській історіографії цього часу можна пояснити декількома причинами: українські вчені намагалися побороти труднощі пов'язані з видавничою діяльністю, браком коштів, а також незначною кількістю науковців, які спеціалізувалися на історико-мистецькому аналізі пам'яток Львова XVIII ст.

Загалом, наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених можна поділити на три основні групи: міжвоєнну, наукові розвідки у 50–80-х рр. XX ст. та сучасну історіографію 90-х рр. XX – поч. XXI ст.

У міжвоєнний період одним із найуспішніших українських дослідників історичної спадщини міста, зокрема його архітектури, вважався В. Січинський. У своїй праці, присвяченій Святоюрському комплексу, автор не лише докладно відтворив процес його будівництва, а й провів порівняльно-стилістичний аналіз, виділив характерні особливості в його плануванні¹.

Над мистецькою історією Львова працював М. Голубець². Його роботи містять низку цікавих моментів, пов'язаних із діяльністю майстрів живопису та розвитком малярства XVII–XVIII ст. у Галичині³. Він найповніше подав фактологічні дані з біографій таких живописців як Л. Долинський та О. Білявський⁴.

Яскравою постаттю серед українських вчених був Б. Януш. У наукових працях він опирається не лише на доробок попередників, але використовував свої наукові надбання і мав власну думку. Улюбленим предметом дослідження вченого залишалася львівська барокова архітектура і скульптура⁵. Йому належить праця про домініканський костел Марії Магдалини, при аналізі якого вчений більше зосередився на скульптурній декорації храму⁶.

У польській історіографії міжвоєнного часу львівську архітектуру, скульптуру та малярство XVIII ст. вивчали Т. Маньковський і З. Горнунг, М. Дзедушицький. Останній, міський урядовець, був глибоко віруючою людиною, про що свідчать його праці про деякі сакральні споруди, а також львівських

XVIII w. Zebrał i opracował M. Gębarowicz, Wrocław 1973, s. 373–376.

¹ В. Січинський, Архітектура катедри св. Юра у Львові, Львів 1934, 96 с.

² М. Голубець, Галицьке малярство, Львів 1926, 88 с.

³ Його ж. Начерк з історії українського мистецтва, Львів 1922, 261 с.; Його ж. Wystawa starych mistrzów Lwowa [w:] Wiadomości Konserwatorskie, Lwów XII/1924, rok I, Nr. 3, s. 85–98.

⁴ Його ж. Долинський, Львів 1924, 14 с.

⁵ B. Janusz, Zabytki architektury Lwowa [w:] Lwów dawny i dzisiejszy. Praca zbiorowa pod redakcją B. Janusza, Lwów 1928, s. 7–50.

⁶ Ejusd. Kościół św. Magdaleny we Lwowie i jego restawracja [w:] Ziemia, Lwów 1928, r. 13, nr. 7, s. 98–103.

єпископів XVIII ст.¹. Проте, у науковому доробку вченого відчувається більш емоційно-поетичне захоплення творами мистецтва Львова, аніж їхній науковий аналіз.

З. Горнунгу належать дослідження про декількох найяскравіших архітекторів Львова – Б. Меретина, його головні роботи: костел у Городенці, ратушу Бучачі та собор Св. Юра у Львові², а також декілька праць про львівську скульптуру³ та її окремих майстрів – Антонія Осинського, Йогана Пінзеля⁴. З. Горнунг подав інформацію про представників першої хвилі митців скульптури європейської традиції, що прибули до Львова на початку 30-х років XVIII ст. – Томаша Гуттера і Конрада Кученрайтера. Вчений зібрав і систематизував біографічні відомості та висвітлив діяльність одного з видатних монументалістів Львова – Станіслава Строїнського⁵. З. Горнунгу належить окреме дослідження про головного проєктанта костелу Божого Тіла львівських домініканців – Яна де Вітте⁶. Вчений перший подав відомості з особистого життя і творчості де Вітте як військового інженера і світського архітектора.

Т. Маньковський є автором низки праць, серед яких, безперечно, перше місце посідає робота, присвячена історії спорудження сакральних об'єктів у Львові⁷. Дослідник не лише відтворив процес будівництва більшості львівських костелів, церков та палаців, а й відстежив життєвий і професійний шлях кількох надцяти архітекторів, скульпторів, що спричинилися до культурно-мистецького піднесення у місті в другій третині XVIII ст. Наступна робота Т. Маньковського стосувалася історії комплексу Св. Юра, в якій окремо приділено увагу майстрам, які були задіяні при його спорудженні⁸. Автор висловив свої міркування щодо стилю самого храму, порівнявши його з іншими бароковими пам'ятками Центральної і Західної Європи. Подібне дослідження Т. Маньковський провів,

¹ M. Dzieduszycki, Kościół katedralny lwowski obrządku łacińskiego pod wezwaniem wniebawzięcia Najświętszej Panny, Lwów 1882, 92 s.

² Z. Hornung, Bernardo Merettini i jego główne dzieła: kościół w Horodence, ratusz w Buczaczu i katedra św. Jura we Lwowie [w:] Sprawozdania Polskiej Akademii Nauk, 1931, r. 36, nr. 10, s. 14–15.

³ Ejusd. Ze stójdów nad rzeźbą polską XVIII wieku. Mistrz figur z kościoła OO. Dominikanów we Lwowie [w:] Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1931, r. XI, z. 1, s. 4–6; Ejusd. Na marginesie ostatnich badań nad rzeźbą lwowską XVIII w. [w:] Biuletyn Historii Sztuki, Warszawa 1939, VII, z. 2, s. 131–132.

⁴ Ejusd. Majster Pinsel snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. Wrocławskie towarzystwo naukowe. Rozprawy komisji historii sztuki, Wrocław 1976, t. X, 194 s.; Ejusd. Antoni Osieński najwybitniejszy rzeźbiarz lwowski XVIII stulecia, Warszawa 1937, 77 s.

⁵ Ejusd. Pierwsi rzeźbiarze lwowscy z okresu rokoka [w:] Ziemia Czerwieńska, Lwów 1937, zesz. 1, s. 1–37; Ejusd. Stanisław Stroński 1719–1802. Zarys monograficzny ze szczególnem uwzględnieniem działalności artysty na polu malarstwa ściennego [w:] Prace sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa naukowego we Lwowie, Lwów 1935, t. II, zesz. 5, s. 291–447.

⁶ Ejusd. Jan de Witte architekt kościoła dominikanów we Lwowie, Warszawa 1995, 303 s.

⁷ T. Mańkowski, Lwowskie kościoły barokowe [w:] Prace sekcji historii sztuki i kultury Towarzystwa Nauk we Lwowie, 1932, t. 2, zesz. 2, s. 97–249.

⁸ Ejusd. Katedra św. Jana we Lwowie [w:] Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1928, r. 8, s. 74–79.

вивчаючи костел Божого Тіла львівських домініканців¹. Загальну характеристику діяльності архітекторів, особливості функціонування їхніх майстерень і відносин між виконавцем та замовником, подано в іншій праці Т. Маньковського². Однією з його кращих книг можна вважати монографію про барокову скульптуру і архітектуру Львова XVIII ст.³. Він проаналізував твори львівських митців, але лише частково простеживши їхній життєвий та творчий шлях. Наступні дослідження вченого стосувалися історії та декорації бернардинського монастиря і костелу у Львові. Автор коротко відтворив діяльність у ньому двох майстрів Т. Гуттера і К. Кученрайтера⁴.

У своїх публікаціях Т. Маньковський розвинув дискусію щодо внутрішньої реконструкції катедрального латинського костелу у Львові за фундації львівського єпископа Вацлава Сераковського. Він дослідив творчість одного із засновників львівського монументального живопису, італійця за походженням, що працював у місті – Джузепе Карло Педретті та його учня Бенедикта Мазуркевича, які у своїх роботах орієнтувалися, здебільшого, на західноєвропейські зразки. Вчений також виклав своє бачення діяльності у місті цеху малярів протягом XVI–XVIII ст.⁵

Безперечно, не можемо не згадати Ф. Яворського, який поєднував в собі риси журналіста, літератора, історика, а також архівіста і колекціонера. Він не був істориком за фахом, але вважався ним через свої здібності і захоплення. На основі архівних матеріалів Ф. Яворський ніби малював образи рідного міста, відтворював деякі аспекти повсякденного життя Львова XVI–XX ст.*. Зокрема він подав відомості про окремих майстрів мистецького середовища Львова XVIII ст.: малярів С. Строїнського, А. Тавеллі, скульпторів Я. Оброцького, М. Полейовського та Ф. Оленського⁶. Серед дослідників, що займалися вивченням львівської скульптури, треба назвати А. Бохнака, який опублікував дані про двох архітекторів і скульпторів, братів – Петра і Матвія Полейовських⁷.

---

¹ Ejusd. Kościół dominikanów i architektki lwowscy XVIII [w:] Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie, 1931, r. XI, z. 1, s. 6–11.

² T. Mańkowski, *Fabrica ecclesiae*, Warszawa 1946, 54 s.

³ Ejusd. *Lwowska rzeźba rokokowa*, Lwów 1937, 192 s.

⁴ Ejusd. *Kościół bernardynów we Lwowie*. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Lwów 1938, 22 s.

⁵ T. Mańkowski, *Przeistoczenie katedry za arcybiskupa Sierakowskiego i owcześni rzeźbiarzy we Lwowie* [w:] *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, 1935, Nr. 2, z. 1, s. 71–75; Ejusd. *Giuseppe Carlo Pedretti i jego polski uczeń*. [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, Warszawa, 1954, XVI, s. 251–257; Ejusd. *Lwowski cech malarzy w XVI–XVIII w*, Lwów 1936, 123 s.

* Францішек Яворський був не лише автором декількох книг з історії Львова («Lwów stary i wczorajszy», «O szarym Lwowie» та ін.), що досі користуються популярністю у широкого загалу читачів, а й одним із ініціаторів і засновників відомого понад століття видання серії книг «Biblioteka Lwowska». Видання складалася з низки брошур, в яких автори висвітлювали різноманітні аспекти розвитку міста, в тому числі й культурно-мистецькі.

⁶ F. Jaworski, *O szarym Lwowie*, Lwów-Warszawa 1917, 245 s.

⁷ A. Bochnak, *Ze studjów nad rzeźbą lwowską w epoce rokoka*, Kraków 1931, 182 s.

Окрім уже названих вчених, слід згадати Л. Харевічову, якій належить загальна характеристика історіографії XIX–XX ст., що стосувалася Львова¹. У праці про історію львівських цехових організацій², Л. Харевічова виклала головні тенденції у розвитку останніх упродовж декількох століть їхнього існування, показала їхню структуру. Продовженням студій над цією тематикою займався М. Ковальчук, який на підставі джерельного матеріалу поіменно перелічив кількість членів цеху мулярів упродовж кількох століть³.

Польський дослідник З. Ревський розглянув життєвий шлях та творчість однієї з найвідоміших у Центральній Європі родин – Фонтанів, з якої вийшло не одне покоління талановитих митців, насамперед архітекторів⁴. На жаль, З. Ревський лише побіжно згадав про львівського будівничого Юзефа II Фонтана, детальніше описавши діяльність його рідних у тогочасній Європі. М. Ельяшевич подав відомості з історії однієї з кращих світських пам'яток львівського барокко – палацу Любомирських на Ринку⁵.

В. Жила у своєму дослідженні виклав коротку історію будівництва та реконструкцій домініканського собору Божого Тіла у Львові, вказавши прізвища деяких виконавців проведених робіт, зокрема С. Фесінгера⁶. В. Жила зробив опис плану костелу і монастиря, що містив аналіз декорацій та інтер'єру і провів стилістичні аналогії собору з сакральними спорудами Центрально-Західної Європи.

Отже, з огляду історіографії міжвоєнного періоду можна зробити висновок, що значна частина праць вчених цього часу ґрунтується, здебільшого, на візуальному захопленні творами мистецтва Львова, що перепліталася з мистецькознавчим аналізом пам'яток та частковій характеристиці життя їхніх виконавців.

Подальшій розробці окресленого кола наукових проблем можуть допомогти окремі, переважно, узагальнювальні роботи вітчизняних та польських вчених 50–80-х років XX ст. На підставі наукових розвідок експедиції 1965 р. у Західній Україні, В. Любченко описав праці скульпторів, що працювали у Львові та поза його межами у XVI–XVIII ст.⁷ Л. Логвин написав працю про будівничого ратуші в Бучачі – Б. Меретина та її скульптурну декорацію, а також про основні етапи розвитку українського мистецтва X–XVIII ст.⁸ Українські вчені М. Цапенко та П. Юрченко приділили увагу архітектурним стилям та скульптурній

¹ L. Charewiczowa, *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*, Lwów 1938, 292 s.

² *Ejusz. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów polski przedrozbiorowej*, Lwów 1929, 194 s.

³ M. Kowalczyk, *Cech budowniczy we Lwowie za czasów polskich (do 1772)*, Lwów 1927, 89 s.

⁴ Z. Rewski, *Działalność architektoniczna warszawskich Fontanów* [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, Warszawa 1934, t. 2, t. 265-279.

⁵ M. Eljaszewicz, *Pałac Lubomirskich we Lwowie* [w:] *Wiadomości Konserwatorskie*, Lwów, IV/1925, rok I, № 7, s. 190-209;

⁶ W. Żyła, *Kościół i klasztor oo. dominikanów we Lwowie*, Lwów 1923, 82 s.

⁷ В. Любченко, *Нові твори львівських скульпторів XVI–XVIII ст. у галереї* [w:] *Львівська Картинна Галерея (виставки, знахідки, дослідження)*, Львів 1967, с. 9–26.

⁸ Г. Логвин, *Архітектура і скульптура ратуші в Бучачі* [w:] *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*, Київ 1959, с. 159-176; його ж. *Украинское искусство X–XVIII ст.* – Москва, 1963, 291 с.

декорації сакральних та світських пам'яток Львова у рамках короткого нарису в багатотомній історії українського мистецтва¹.

Серед науковців, що займалися проблемами живопису другої половини XVII–XVIII ст. треба відзначити праці П. Білецького. Автор виділив характерні риси у львівському живописі цього проміжку часу, зробив загальний аналіз портретного жанру і подав короткі біографічні відомості про таких митців як Л. Долинський та О. Білявський². Продовжив огляд українського малярства XVII–XVIII ст. П. Жолтовський, заакцентувавши увагу на іконописі, а також інших жанрах живопису. Йому належить праця з вивчення монументального розпису церков, костелів й палацових комплексів окремих регіонів України³. Проблемі станкового живопису кінця XVIII ст. вивчали П. Мусієнко та В. Островський⁴. Монументальний розпис досліджував Ф. Уманцев⁵. Цікаві аспекти щодо розвитку та еволюції українського малярства X–XVIII ст., а також про архітектурний заповідник Львова містять праці В. Овсійчука⁶.

Серед польських дослідників у 50–80-х роках XX ст. побачив світ словник С. Лози, в якому автор зібрав прізвища архітекторів і будівничих Речі Посполитої, у перелік яких траплялися прізвища й тих, що працювали у Львові⁷. Я. Ковальчик виклав у своїй статті важливі факти з творчих досягнень французького архітектора Ріко де Тіргайля, який діяв на теренах Речі Посполитої першої половини XVIII ст. і залишив помітний слід у архітектурній спадщині Львова⁸. У дослідженні про різновид бароко і його вплив на розвиток сакральної архітектури міст Центрально-Західної Європи, зокрема Львова, З. Горнунг простежив діяльність окремих митців XVIII ст.⁹

---

¹ М. Цапенко, П. Юрченко, Архітектура [w:] Історія українського мистецтва: у 6 т. – Київ 1968, Т. 3, Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття, с. 70–125.

² П. Білецький, Українське мистецтво другої половини XVII–XVIII ст., Київ 1963, 71 с.; його ж. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку, Київ 1969, 319 с.; його ж. Украинская портретная живопись XVII–XVIII ст., Ленинград 1981, 258 с.; його ж. Портрет. [в:] Історія українського мистецтва: у 6 т., Київ 1968, Т. 3, Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття, с. 240–283.

³ П. Жолтовський, Українське живопис XVII–XVIII ст., Київ 1978, 328 с.; його ж. Художнє життя на Україні у XVI–XVIII ст., Київ 1983, 178 с.; його ж. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст., Київ 1988, 155 с.

⁴ П. Мусієнко, Островський В. Живопис [в:] Історія українського мистецтва: у 6 т., Київ 1969, Т. 4, Мистецтво кінця XVIII– першої половини XIX століття, с. 76–99.

⁵ Ф. Уманцев Монументальний живопис. Настінні розписи в мурованих спорудах [в:] Історія українського мистецтва: у 6 т., Київ 1968, Т. 3, Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття, с. 154–193.

⁶ В. Овсійчук, Архітектурні пам'ятки Львова, Львів 1969, 171 с.; його ж. Львівський портрет XVI–XVIII ст., виставка, Львів, 1967, 69 с.

⁷ S. Łoza, Architekci i budowniczość w Polsce, Warszawa 1954, 424 s.

⁸ J. Kowalczyk Pierre Ricaud de Tirregaille – architekt ogrodów i pałaców [w:] Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia, Warszawa 1988, t. XXXIII, zeszyt 4, s. 299–318.

⁹ Z. Hornung, Problem rokoka w architekturze sakralnej XVIII w. [w:] Wrocławskie Towarzystwo Naukowe. Rozprawy komisji Historii Sztuki, Wrocław 1972, t. 8, 172 s.

Окремої уваги заслуговує творчий доробок Мечислава Гембаровича. Праці автора присвячені львівському портретному малярству, його виконавцям¹ і культурній спадщині XVI–XVIII ст. загалом². Слід відзначити його дослідження про Римську академію Св. Луки – провідну мистецьку школу Європи XVII–XVIII ст. та її учнів, в числі яких були львівські майстри, зокрема, маляр Антоній Строїнський³.

У монографії Т. Маньковського, що вийшла в світ вже після його смерті у скороченому варіанті, він виклав узагальнення своїх студій мистецької спадщини міста, починаючи від доби середньовіччя і закінчуючи XVIII ст.⁴ На її сторінках висвітлено факти діяльності архітекторів, скульпторів та малярів, підкреслено важливість їхнього культурного доробку і його місце в історії європейського мистецтва.

Отже, в наукових працях 50–80-х років XX ст. не розкрито значну частину маловідомих сторінок з життя представників мистецького осередку Львова, ґрунтовно не проаналізовано передумови, особливості становлення та розвитку його середовища, відсутнє комплексне дослідження контактів митців з іншими культурними центрами Руського воєводства.

Серед польських істориків мистецтва кін. 90-х XX ст. поч. XXI ст., що висвітлюють характерні тенденції у розвитку львівського мистецького осередку XVIII ст. та його пам'яток, потрібно назвати Пьотра Красни⁵. Вчений акцентував увагу на професійній діяльності таких архітекторів як Ян де Вітте та Б. Меретина⁶. Дослідник виділив в окремий пункт дослідження внутрішній склад і організацію майстерні Б. Меретина, розглянувши її не як просте середньовічне об'єднання представників одного фаху, а як професійну будівельну фірму, яка склала гідну конкуренцію давно застарілій цеховій структурі⁷.

П. Красний показав «географію» діяльності майстрів, визначив основні мистецькі осередки Руського воєводства, зв'язки між ними та ступінь взаємної «залежності» їх один від одного⁸. Він наголосив на винятковості Львова, як адміністративного і культурного центру Руського воєводства Речі Посполитої,

¹ M. Gębarowicz, *Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław, Warszawa, Kraków 1969, 140 s.

² М. Гембарович, *Скульптуратаризьблення* [в:] *Історія українського мистецтва*: у 6 т. – Київ 1968, Т. 3, *Мистецтво другої половини XVII–XVIII століття*, с. 126–151; його ж. *Prolegomena do dziejów lwowskiej rzeźby rokokowej* [w:] *Artium Quaestiones*, Poznań 1986, т. 3, с. 5–43; *ejusd. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 308–605, 402–407.

³ *ejusd. O artystach polskich w Rzymie* (Polacy uczniowie Akademii św. Łukasza w XVIII w.) [w:] *Przegląd Warszawski*, Warszawa 1925, Rok. 5, т. 3, № 48, s. 169–182.

⁴ T. Mańkowski, *Dawny Lwów – jego sztuka i kultura artystyczna*, Londyn 1974, 422 s.

⁵ P. Krasny, *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, т. 1–16, 1992–2008 (praca zbiorowa pod red. Jana K. Ostrowskiego).

⁶ *ejusd. Przyczynek do biografii Jana de Witte*, [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, 57 (1995), nr 3–4, s. 295–297

⁷ P. Krasny Bernard Meretyn i problem rokoka w architekturze polskiej. Praca doktorska pisana pod kierónkiem Prof. Dra. hab. Jana Ostrowskiego, Kraków 1994. Рукопис.

⁸ P. Krasny *Województwo Ruskie jako region artystyczny w czasach staropolskich* [w:] *Przegląd Wschodni*, Kraków 1999, т. VI, Zeszyt 1(21), s. 79–94.

що диктував мистецьку «моду» в цьому регіоні, незважаючи на певні кризові моменти в його історії упродовж XVIII ст.¹

У наступній своїй роботі П. Красни, опираючись на творчий доробок попередників, провів аналіз решток виконаних майстернею Б. Меретина-Й. Пінзеля скульптурних композицій, які розташовувалися колись при дорозі до Бучача, й висловив думку щодо можливої причетності до неї Б. Меретина в якості скульптора². Досі останній був відомий насамперед, як архітектор і проєктант декорацій сакральних та світських об'єктів. Однак, висловлювання П. Красного залишаються лише припущенням, оскільки наразі не вдалося відшукати відомості, що підтверджують цей факт. На основі власних спостережень вчений дійшов висновку, що Б. Меретин орієнтувався значною мірою на німецько-чеські взірці. Продовження студій над творчістю цього майстра у Коломиї, Буську, Лопатині та Годовиці знаходимо в наступній статті вченого³. Автор доповнив новими даними біографію львівського будівничого Яна де Вітте⁴.

Інший польський дослідник Анджей Бетлей подав цікаві факти з діяльності двох львівських архітекторів середини – другої половини XVIII ст.: Мартина Урбаніка та Франциска Кульчицького⁵. Зокрема, поряд із вже відомими фактами з життя останнього, він відшукав нові матеріали про роботу митця в костелах поза Львовом та уточнив дату смерті архітектора. Праці А. Бетлея присвячені також контактам і роботам представників львівського середовища з іншими осередками Руського воєводства⁶. Він також висвітлив процес реставрації бер-

---

¹ Ejusd. «Pan Piotr Polejowski snycyrz lwowski» i jego dzieła w kościele Franciszkanów w Przemyślu [w:] Sztuka Kresów Wschodnich: materiały sesji naukowej, 2003, nr 5, s. 175–202; ejusd. Lwowskie środowisko artystyczne wobec idei symbiozy sztuk w wystroju i wyposażeniu wnętrz sakralnych (1730–1780) [w:] Rocznik Historii Sztuki, t. XXX, Wydawnictwo Neriton, 2005, s. 147–189; ejusd. Katedra Św. Jura we Lwowie a tradycyjna architektura cerkiewna Rusi Czerwonej [w:] Sztuka Kresów Wschodnich: materiały sesji naukowej, Kraków 2003, T V, s. 65–84.

² Ejusd. Osiemnastowieczne figury przydrożne w Buczaczu. Uwagi o inspiracjach czeskich w twórczości Bernarda Meretyna [w:] Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z historii sztuki, MCLXXIII, Z. 21, z. 65–75.

³ Ejusd. O problemach atrybucji architektury nowożytnej. Kościoły w Kołomyi, Busku, Brzozdowcach i Łopatynie a twórczość Bernarda Meretyna [w:] Folia Historiae Artium, Kraków 1994, t. XXX, s. 119–129; Ejusd. Kościół parafialny w Hodowicy [w:] Sztuka Kresów Wschodnich. Materiały sesji naukowej. Kraków, marzec 1994, Kraków 1994, s. 39–55.

⁴ Ejusd. Przyczynek do biografii Jana de Witte [w:] Biuletyn historii sztuki, Warszawa 1995, Nr. 3–4, s. 295–299.

⁵ A. Betlej Uwagi na temat twórczości architektonicznej Marcina Urbanika [w:] Modus. Prace z historii sztuki, Kraków 2002, III, s. 5–26; ejusd. Kościół oo. Bernardynów w Gwoźdźcu i architekt Franciszek Ksawery Kulczycki [w:] Sztuka kresów Wschodnich. Materiały sesji naukowej, Kraków, marzec 1994, Kraków 1994, 63–73; ejusd. Kilka uwag na temat twórczości Francisca Ksawerego Kulczyckiego i architektury lwowskiej 2. połowy w. XVIII [w:] Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej, Kraków, październik 1996, 1998, t. 3, s. 171–193.

⁶ Ejusd. Źródła do siedemnasto – i osiemnastowiecznych dziejów artystycznych kościoła i klasztoru oo. Bernardynów w Sokalu [w:] Sztuka dawnej ziemi chełmskiej i województwa bełskiego, Kraków, 1998, s. 63–81; ejusd. Pałac w Wiśniowcu w świetle inwentarzy staropolskich, Kraków [w:] Wydawnictwo Attyka 2016, 164 s.

нардинського костелу в Заславі, назвавши кілька практично невідомих прізвищ львівських виконавців¹. В одній зі своїх праць А. Бетлей висловив припущення про виконання скульптором Й. Пінзелем кількох дерев'яних фігур святих у парафіяльному костелі в Будзанові, що поблизу Львова². Серед наукових робіт останніх років А. Бетлея, а також низки інших авторів, варто відзначити багатомне видання, присвячене історії сакральних комплексів у давньому Руському воєводстві³.

Я. Ковальчик провів аналіз пізньобарокових палацових комплексів Волині, наголосивши на переплетенні в плануванні резиденцій різноманітних художніх напрямів Франції, Італії, Голландії, Німеччини. Окреслено активну участь у цьому процесі магнатів-фундаторів, як: Михайла Сервація Вишневецького, Єжи Станіслава Дзедушицького, Михайла Радзивила⁴. Про невідомі досі праці архітектора Р. де Тіргайля писав також П. Вонтруба⁵. К. Бжезіна виклав матеріал, який стосувався декоративних робіт, що мали місце у львівському костелі тринітаріїв Пресвятої Трійці⁶.

Свої погляди щодо творчості Й. Пінзеля, С. Фесінгера і Т. Гуттера подали Я. Островський⁷ та Я. Сіто⁸. Останній продовжив вивчення декорації костелу бернардинців у Львові, яку розпочав колись З. Горнунг. Я. Сіто належать нові факти про мистецький доробок К. Кученрайтера і Т. Гуттера⁹. Вчений провів стилістичний аналіз їх робіт і дійшов висновку, що згадані майстри керувалися в

¹ A. Betlej, Kościół oo. bernardynów w Zaslaviu. Źródła archiwalne do dziejów wystroju późnobarokowego [w:] Biuletyn historii sztuki, Warszawa 1995, Nr. 3–4, s. 353–365.

² Ejusd. Rzeźby Jana Jerzego Pinsla i jego kręgu z kościoła parafialnego w Budzanowie [w:] Biuletyn historii sztuki, Warszawa 1995, Nr. 3–4, s. 343–353.

³ Ejusd. Kościół p.w. ŚŚ. Piotra i Pawła oraz dawne kolegium ks. Jezuitów [w:] Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. т. 20, Kościoły i klasztory Lwowa z okresu przedrozbiorowego (2), Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury 2012, s. 71–132; ejusd. Kościół p.w. św. Andrzeja Apostoła i klasztor OO. Bernardynów [w:] Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, т. 20 Kościoły i klasztory Lwowa zokresu przedrozbiorowego (2), Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury 2012, s. 13–70.

⁴ J. Kowalczyk, Rezydencje późnobarokowe na Wołyniu [w:] Przegląd Wschodni. Nadbitka, Kraków 1997, т. IV, Zeszyt 1 (13), s. 25–73.

⁵ P. Wątroba, Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre'a Ricaud de Tirregaille'a odnalezionych w Bibliotheque Nationale de France [w:] Biuletyn Historii Sztuki, Warszawa 2001, Rok LXIII, Nr. 1–4, s. 265–283.

⁶ K. Brzezina, Materiały do dziejów artystycznych kościoła trynitarzy P. W. Trójcy przenaświętszej we Lwowie [w:] Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995, 1996, т. 2, s. 193–210.

⁷ J. Ostrowski, Lwów. Dzieje i sztuka, Kraków, 1997.

⁸ J. Sіto, A. Betlej, U źródeł twórczości Sebastiana Fesingera [w:] Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej, Kraków, maj 1995, Kraków 1996, т. 2, s. 339–351; Ejusd. Działalność rzeźbiarza Tomasza Huttera w ziemi Przemyskiej [w:] Biuletyn historii sztuki, Warszawa 1995, Nr. 3–4, s. 338–343.

⁹ Ejusd. Późnobarokowe wyposażenie kościoła bernardynów we Lwowie [w:] Przegląd wschodni. Historia i współczesność polaków na Wschodzie, Warszawa 1991, т. 1, Zeszyt 4, s. 767–790.

своїх працях значною мірою на німецько-чеськими взірцями¹. Я. Островський відзначив необхідність окремого детального аналізу техніки виконання зразків львівською скульптурною групою загалом². Вченому належить ґрунтовне стилістичне дослідження однієї із скульптурних композицій бучацької ратуші – «Самсон з левом» львівського різьбяр Я. Пінзеля³, а також загальна характеристика різьбярської, малярської та архітектурної декорації кількох сакральних об'єктів поза межами Львова⁴. У своїй статті П. Островський наголосив на залежності львівської скульптури від школи Я. Пінзеля, на що вказують повторення певних композиційних схем його учнями – М. Полейовським, Я. Оброцьким і Ф. Олендзьким⁵. Вчений разом з П. Красним увів у науковий обіг нові факти з біографії Я. Пінзеля, використавши при цьому матеріали метричних книг бучацького костелу⁶.

Польська дослідниця А. Беджицька склала обширну бібліографію до історії міст південно-східних земель Речі Посполитої⁷. У своїй книзі вона зробила перелік творчого доробку польських вчених міжвоєнного періоду, а також вказала нові праці українських і російських авторів.

У сучасній українській історіографії кін. 90-х рр. ХХ– поч. ХХІ ст. маємо низку праць про історію львівської архітектури, скульптури та малярства ХVІІІ ст. Ще донедавна, відомості про львівське малярське середовище ХVІІІ ст. мали доволі уривчастий характер. Томусеред матеріалів до історії львівського малярства слід виділити статтю І. Лиля, в якій вчений подав 10 імен митців,

---

¹ Ejusd. *Warsztat rzeźbiarski Tomasza Huttera. Zagadnienie rozwoju i promieniowania* [w:] *Sztuka kresów Wschodnich. Materiały sesji naukowej*, Kraków, marzec 1994, Kraków 1994, s. 105–19; ejusd. *Thomas Hutter (1696-1745) rzeźbiarz późnego baroku*, Warszawa–Przemysł 2001, 329 s.

² J. Ostrowski, *Z problematyki warsztatowej i atrybucyjnej rzeźby lwowskiej w. ХVІІІ* [w:] *Sztuka kresów Wschodnich. Materiały sesji naukowej*. Kraków, marzec 1994, Kraków 1994, s. 79–90.

³ Ejusd. «Samson z lwem» Jana Jerzego Pinzla – geneza kompozycji [w:] *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej*, Kraków, październik 1996, 1998, т. 3, s. 267–281.

⁴ Ejusd. *Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Buczaczu* [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 1993, część I, т. 1, *Kościóły i klasztory rzymokatolickie dawnego województwa ruskiego*, s. 15–29; ejusd. *Kościół parafialny p. w. Wszystkich Świętych w Hodowicy* [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 1993, część I, т. 1, *Kościóły i klasztory rzymokatolickie dawnego województwa ruskiego*, s. 29–39; ejusd. *Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Nawarii* [w:] *Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 1993, część I, т. 1, *Kościóły i klasztory rzymokatolickie dawnego województwa ruskiego*, s. 53–65.

⁵ П. Островський, *Проблеми художньої майстерності у львівській скульптурній школі майстра Пінзеля* [w:] *Українське бароко та європейський контекст*, Київ 1991, с. 148–153.

⁶ P. Krasny, J. Ostrowski, *Wiadomości biograficzne na temat Jana Jerzego Pinzla* [w:] *Biuletyn historii sztuki*, Warszawa 1995, Nr. 3–4, s. 339–343; J. Ostrowski *Jan Jerzy Pinsel – zamiast biografii*. [w:] *Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej*. Kraków, maj 1995, Kraków, 1996, т. 2, s. 361–373.

⁷ A. Biedrzycka, *Bibliografia pomników kultury dawnych kresów południowo-wschodnich Rzeczy Pospolitej*. Towarzystwo naukowe SOCIETAS VISTULANA, Kraków 2000, 283 s.

невідомих попередникам¹. Цей перелік засвідчив достатньо розбудований характер малярського середовища в другій третині XVIII ст. іє цінним доповненням до його історії. В інших наукових працях львівських істориків простежується процес становлення малярського осередку, завдяки підтримці фундаторів, що сприяли будівництву сакральних комплексів у Львові та поза його межами. Як і у випадку архітекторів і скульпторів, показано жорстке протистояння між малярами і цеховою організацією². Наголошується, що на розвиток малярського середовища істотний вплив мали митці західноєвропейського походження, переважно італійці. Окрім монументального розпису храмів, який переважав у живописі Львова середини XVIII ст., активно розвивався світський живопис³.

Дослідження архітектурної спадщини Львова XVIII ст. надалі залишається актуальним. У її розвитку найбільшого розмаху досягло насамперед будівництво споруд сакрального та світського характеру, в оздобленні яких брали активну участь приїзджі майстри, а згодом зросла роль місцевих митців.

Про будівельний рух Львова у XVIII ст. писав В. Вуйцик, проаналізувавши процес житлового будівництва центральної частини Львова XVIII ст. – Галицького і Краківського передмість. Вчений не тільки охарактеризував загальну ситуацію зі спорудження житлових і сакральних об'єктів у місті, увів до наукового обігу кільканадцять невідомих у літературі прізвищ львівських будівничих, а також нові факти з їхнього творчого доробку⁴. На основі архівних відомостей він висвітлив творчість архітектора Петра Полейовського⁵, а також подав нові матеріали про одну з найяскравіших постатей XVIII ст. – архітектора Бернарда Меретина⁶. Досліднику вдалося відшукати незнані досі факти з особистого життя і професійної діяльності майстра*.

---

¹ І. Лильо, Відомості до мистецької історії Львова у фінансових книгах міського уряду 30–50 рр. XVIII ст. [в:] Народознавчі зошити, Зошит 6(24) листопад-грудень, Львів 1998, с. 616–618.

² О. Лильо, Львівське середовище малярів 30–50-х років XVIII ст. [в:] Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюлетень 8. Мистецтво і дослідження. Львів, грудень 2006, с. 34–39; Його ж. «Діяльність представників монументального живопису західноєвропейської традиції у Львові XVIII ст.» [в:] Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюлетень 10. Львів, грудень 2008, с. 96–104.

³ Його ж. Штрихи до біографій представників сакрального та світського живопису Львова останньої третини XVIII ст. [w:] Дрогобицький краєзнавчий збірник, Дрогобич 2011, Випуск XIV–XV, с. 203–211.

⁴ В. Вуйцик, Будівельний рух у Львові другої половини XVIII століття [в:] Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. ССХІ. – Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С. 113–126.

⁵ Його ж. Архітектор Петро Полейовський у світлі нових архівних знахідок [w:] Архітектурна спадщина України, Львів 1996, Т. 3, Ч. 2, с. 182–189.

⁶ Його ж. Нові штрихи до творчої біографії Бернарда Меретина [в:] Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка, Т. ССХІ. Праці Комісії архітектури та містобудування, Львів, 2001, с. 517–523.

* На сьогоднішній день Б. Меретин відомий лише як архітектор, спадщина якого стоїть в одному ряду з найкращими зразками європейської архітектури того часу, однак, майстер постав перед нами ще й спеціалістом з оформлення інтер'єрів палаців, а також проєктантом камінів, печей та коминів.

Серед робіт В. Вуйцика слід виокремити статтю, присвячену одному з найактивніших архітекторів Львова другої половини XVIII ст. Франциску Кульчицькому, про якого ще донедавна у літературі були відомості досить фрагментарного характеру¹. В. Вуйцик виявив також нові моменти з життя і доробку представників львівського середовища скульпторів, зокрема: А. Штиля, І. Щуровського² і практично невідомого до останнього часу Ф. Оленського³. Вченому належить важлива інформація про одного з майстрів малярського середовища Львова XVIII ст., талановитого портретиста О. Білявського⁴.

Деякі аспекти до історії собору Св. Юра у Львові, на основі аналізу результатів археологічних досліджень у крипті, розповіли М. Бандрівський, Ю. Лукомський та В. Сумик⁵. У своїй роботі вони коротко зупинилися на процесі спорудження собору, здебільшого посилаючись на праці попередників. Г. Логвин розглянув українське бароко у контексті європейських зв'язків, зазначивши при цьому, що воно виробило свій стиль з притаманними лише йому мотивами⁶. Наступну свою роботу Г. Логвин присвятив головному будівничому ратуші в Бучачі Б. Меретину та її скульптурній декорації⁷. Значним є також доробок авторів, що зібрали і систематизували наявні матеріали про пам'ятки архітектури та містобудування України⁸.

Низки прізвищ скульпторів та архітекторів, що працювали у Львові, подав у одній зі своїх публікацій Д. Крвавич⁹. Д. Крвавич висловив свої міркування стосовно співпраці Й. Пінзеля і Б. Меретина у місті та діяльності їхньої «фабрики» у Бучачі. Дослідник прокоментував окремі факти з творчості львівських майстрів сакральної архітектури і скульптури: Бернарда Меретина, Антонія Осинського, Михайла Філевича. Однак, автор допустився низки похибок і неточностей, вказуючи відомості про деяких майстрів, не завжди подає джерело, на яке опирається у своєму дослідженні.

---

¹ W. Wujcyk, Architekt lwowski Franciszek Ksawery Kulczycki (na podstawie badań archiwalnych) [w:] Sztuka kresów wschodnich. Materiały sesji naukowej, Kraków, październik 1996, 1998, t. 3, s. 153–171.

² Eјsud. Скульптор Іван Щуровський [в:] Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка, Т. ССXXXVI. Праці секції мистецтвознавства, Львів 1998, с. 305–319.

³ П. Белецкий, Украинская портретная живопись XVII–XVIII ст., Ленинград 1981, 258 с.

⁴ Вуйцик В. Львівський портретист Остап Білявський [в:] Львівська Картинна Галерея (виставки, знахідки, дослідження), Львів 1967, с. 59–68.

⁵ М. Бандрівський, О. Лукомський, В. Сумик, Нові матеріали до історії катедр св. Юри у Львові [в:] Богословія, Львів 1992, Т. 56, с. 158–195.

⁶ Г. Логвин, Українське бароко в контексті Європейського мистецтва [в:] Українське бароко та Європейський контекст, Київ 1991, с. 10–23.

⁷ Його ж. Архітектура і скульптура ратуші в Бучачі [в:] Питання історії архітектури та будівельної техніки України, Київ 1959, с. 159–176.

⁸ Пам'ятки архітектури та містобудування України. За ред. А. Мардера та В. Вечерського, Київ 2000, 326 с.

⁹ Д. Крвавич, Українська скульптура періоду рококо [в:] Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка, Т. ССXXXVI. Праці секції мистецтвознавства, Львів 1998, с. 127–155.

Видатною постаттю в історії мистецтва є відомий діяч, мистецтвознавець, збирач музейних експонатів Б. Возницький*. Однією з найулюбленіших тем досліджень Б. Возницького була барокова архітектура і скульптура XVIII ст. У своїх працях вчений акцентував увагу на здобутках львівських майстрів¹, зокрема творчості майстра Г. Пінзеля та її вплив на львівську скульптуру другої половини XVIII ст.²

Важливе місце у дослідженні культурно-мистецького осередку Львова займають відомості про меценатську (фундаторську) підтримку митців. Зокрема, Б. Возницький одну зі своїх останніх робіт присвятив особі канівського старости Миколи Потоцького – впливового мецената XVIII ст. За його підтримки у Львові і поза його межами постали неперевершені шедеври архітектора Б. Меретина і скульптора Г. Пінзеля³.

В останніх роках появилися роботи, присвячені розвитку середовища львівських архітекторів XVIII ст. та різноманітним аспектам життя і творчості митців⁴. В одній з них, зокрема, висвітлено непрості стосунки між замовником і виконавцем при укладанні контрактів, організації митцями працівників у своєрідні майстерні-«фабрики», протистоянню з будівельним цехом. Наголошується також, що завдяки «фабрикам» деякі митці отримали можливість контролювати більшість замовлень у самому місті та поза його межами. Завдячуючи підтримці впливових меценатів, а також королівським привілеям, що звільняли їх від претензій міських влад та цехової організації, архітектори отримали над останньою низку перемог на правовому ґрунті. Відзначимо, що явище «фабрик» активно проявилось також і в скульптурі⁵. Не менш важливою стороною діяльності мистецького осередку Львова є відомості про деякі аспекти повсякденного життя митців, що суттєво доповнює картину розвитку їхнього середовища⁶.

---

* Указом від 16 травня 2006 р. президент України Віктор Ющенко, присвоїв звання Героя України з врученням ордена Держави директорові Львівської галереї мистецтв Б. Возницькому за визначний внесок у національне відродження України, багаторічну подвижницьку діяльність на ниві збереження історичних пам'яток та популяризації духовної спадщини українського народу, особисті заслуги у розвитку музейної справи.

¹ Б. Возницький, Франциск Оленський – львівський скульптор другої половини XVIII ст. Каталог виставки, Львів: Львівська картинна галерея 1995, с. 8, 16, 28.

² Його ж. Мастер Пинзель – легенда и реальность. Каталог, Львов 1987, 28 с.; його ж. Проблема інспірацій у творчості майстра Пінзеля та її вплив на львівську скульптуру другої половини XVIII ст. [в:] Українське бароко та європейський контекст, Київ 1991, с. 105–113; його ж. Микола Потоцький, Бернард Меретин, Іоан Георгій Пінзель, Львів 2005, 159 с.

³ Б. Возницький, Д. Крвавич, Скульптор Матвій Полейовський [в:] Образотворче мистецтво. № 6, 1971.

⁴ О. Лильо, Львівське середовище архітекторів 30–70-х років XVIII ст. [в:] Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство, Львів 2005, Вип. 5, с. 160–179.

⁵ Його ж. Опис майна львівського скульптора середини XVIII століття Мартина Ринського [в:] Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів 1998, Вип. 33, с. 218–224.

⁶ Його ж. Заповіт та посмертний опис майна Гертруди Барбари Оброцької [в:] Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць за ред. М. Мудрого (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск), Львів 1999, Т 3, с. 179–191.

У розвитку львівського мистецького осередку важливу роль відігравали активні контакти з іншими культурними центрами Руського воєводства тогочасної Речі Посполитої. Прикладом цього може бути М. Полейовський, волинські контакти якого набрали цікавих проявів насамперед серед скульпторів¹. Роботита вплив львівських майстрів охоплювали не лише Львів та його околиці, а також Волинь, Поділля й поширювалися на інші міста Речі Посполитої (Перемишль, Сандомир, Холм).

Новизною і оригінальністю відзначаються роботи львівського дослідника В. Александровича². Зокрема, в одній з них він подав важливі джерельні факти про двох відомих скульпторів другої третини XVIII ст. К. Кученрайтера та Х. Сейнера³. Вчений стисло проаналізував розвиток архітектури, скульптури та малярства України другої половини XVII–XVIII століть в багатотомниках з історії української культури та мистецтва, приділивши увагу сакральним та світським пам'яткам Львова та його околиць⁴.

Загалом, на сучасному етапі В. Александрович займається здебільшого українськими малярами XVI–XVIII ст., в тому числі Львова. Однак, в одній із своїх останніх праць, учений розвинув цікаву дискусію щодо проблеми розвитку львівського середовища скульпторів у першій половині XVIII ст. та впливу на нього європейської традиції⁵.

Важливо підкреслити, що в сучасній історіографії культурно-мистецького осередку Львова XVIII ст. увага акцентується на мистецькому аналізі доробку його представників. Поза увагою залишається повсякдення митців, проблеми, які мали місце у професійній діяльності. Тому позитивно сприймається поява окремих наукових праць, в яких показано, що окремі майстри, окрім виконання своїх

---

¹ Його ж. Львівські скульптори XVIII століття на Волині [в:] Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції м. Луцьк, 17–18 грудня 1997 року, Луцьк 1997, с. 72–77.

² В. Александрович, Образотворчі напрями в діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI–XVIII століть [в:] Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. Т. ССХХVI. Праці Секції мистецтвознавства. Львів 1994, с. 57–87; його ж. Основні етапи розвитку українського мистецтва до кінця XVIII ст. [в:] Третій Міжнародний конгрес українців. Харків, 26–28 серпня 1996 р. Філософія, історія культури, освіта. Доповіді та повідомлення, Харків 1996, с. 149–155.

³ Його ж. Три документи до історії львівської скульптури 1730-х рр. [в:] Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 2, Львів 2000, с. 339–346.

⁴ Його ж. Архітектура [в:] Історія української культури, Київ 2003, Т. 3, Українська культура другої половини XVII–XVIII століть, с. 835–854.; його ж. Скульптура [в:] Історія української культури, Київ 2003, Т. 3, Українська культура другої половини XVII–XVIII століть, с. 855–874.; його ж. Малярство [в:] Історія української культури, Київ 2003, Т. 3, Українська культура другої половини XVII–XVIII століть, с. 874–910; Історія українського мистецтва у 5 т. Т. 2. Мистецтво середніх віків / В. Александрович, Є. Архипова, О. Брайчевська, ред. Л. Ганзенко 2010, Т. 3. Мистецтво другої половини XVI–XVIII ст. / Н. Акчуріна-Муфтієва, В. Александрович, С. Бушаук, ред. Д. Степовик, 2011; його ж. Собор Собор святого Юра у Львові / В. С. Александрович, П. А. Ричков, Київ 2008, 232 с.

⁵ Його ж. Львівське середовище скульпторів європейської традиції у першій половині XVIII ст. [в:] Львівська національна галерея мистецтв. Дослідження і матеріали. Науковий збірник, випуск 3, 2010–2011, Львів: Центр Європи 2012, с. 15–23.

професійних обов'язків, брали активну участь у громадсько-політичному житті міста, зокрема, були лавниками і війтами, а також були у складі ради 40 мужів¹. Митців Львова пов'язували дружні й родинні відносини (майстрів запрошують на шлюбні в якості свідків, хресних батьків, укладання шлюбів між членами сімей тої чи тої професії)².

Серед останніх сучасних досліджень з історії мистецького осередку Львова слід виокремити монографію відомого львівського мистецтвознавця Юрія Бірюлова³. Вчений, спираючись на наявний джерельний матеріал, опубліковані праці вітчизняних та зарубіжних авторів, висвітлив характерні зміни в стилістиці львівської скульптури XVIII ст. У своєму комплексному мистецько-знавчому дослідженні, автор охарактеризував окремі аспекти діяльності представників скульптурного середовища Львова та їхніх творів у контексті різних історичних періодів упродовж XVIII – середини XX ст.

Отже, наведений огляд джерельної бази та бібліографії свідчить, що необхідним є якісно новий, комплексний підхід до окресленої проблематики. Недостатньо висвітленими залишаються такі питання, як: аспекти життя та побуту львівських митців, місце майстрів архітектури, скульптури і малярства у громадсько-політичному житті міста, роль західноєвропейської мистецької традиції на розвиток мистецького осередку Львова XVIII ст. загалом, контакти й співпраця з іншими культурними центрами руських земель, що були у складі Речі Посполитої. Незважаючи на це, опубліковані сьогодні наукові праці та наявність значної кількості неопрацьованих актових матеріалів міських архівів, відкривають для дослідників широке поле для подальших пошуків та цікавих відкриттів з історії львівського мистецького осередку XVIII ст.

Анотація

Орест Лильо. Стан та перспективи дослідження з історії мистецького осередку Львова та його представників другої третини-кінця XVIII ст.

У статті аналізуються ключові позиції вітчизняної та зарубіжної історіографії з історії культурно-мистецького осередку Львова XVIII ст. та діяльності його представників. На сучасному етапі існує певна кількість наукових праць, де робляться переважно мистецькознавчі оцінки творчості окремих майстрів. Разом із цим відсутнє узагальнююче дослідження, в якому б комплексно аналізувався увесь складний процес становлення і розвитку Львова як мистецького центру Руського воеводства в складі Речі Посполитої, обґрунтовувалися роль і місце митців у суспільно-політичному та культурному житті міста XVIII ст.

Ключові слова: мистецький осередок, архітектори, скульптори, малярі, бароко.

---

¹ О. Лильо, Штрихи до біографій представників сакрального та світського живопису Львова останньої третини XVIII ст. [в:] Дрогобицький краєзнавчий збірник, Дрогобич 2011, Випуск XIV–XV, с. 203–211.

² Його ж. Повсякденне життя та професійна діяльність скульпторів Львова другої половини 18 ст. [в:] Український історичний журнал / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Київ 2017, Вип. 2, с. 33–46.

³ Ю. Бірюлов, Львівська скульптура від раннього класицизму до авангардизму (середина XVIII – середина XX ст.), Львів: Априорі 2015, 528 с.

Streszczenie

Orest Lylo. Stan i perspektywy badania historii artystycznego ośrodka Lwowa i jego przedstawicieli w XVIII wieku.

W artykule przedstawiony został dorobek czołowych historyków ojczystych i światowych, na temat dziejów lwowskiego środowiska artystycznego XVIII w. oraz jego przedstawicieli. Obecnie istnieje niewielka liczba prac naukowych, dotyczących dorobku poszczególnych artystów i ich warsztatów. Nie ma też gruntownej syntezy, w której systemowo przedstawionoby złożony proces kształtowania się i rozwoju Lwowa jako ośrodka artystycznego Województwa Ruskiego w składzie Rzeczypospolitej, podkreślającej rolę i pozycję artystów w społecznie-politycznym i kulturowym życiu miasta XVIII w.

Słowa kluczowe: środowisko artystyczne, architekci, rzeźbiarze, malarze, barok.

Summary

Orest Lylio. State-of-the-art and prospects of the studies of Lviv artistic center and its representatives in the second third – in the end of the 18th century.

The present article deals with the key positions in the national and foreign historiography of the cultural and artistic center in the eighteenth-century L'viv and some activities of its representatives. Currently, there is a certain number of studies upon predominantly aesthetic assessments of some artists and their works. However, there is no generalized study of the complex process of L'viv development as an artistic center of the Rus'ke Voivodstvo in the Polish-Lithuanian Commonwealth and the role of artists in the socio-political and cultural life of the city in the XVIII century.

Key words: artistic center, architects, sculptors, painters, baroque.

Костянтин Івангородський
(Черкаси)

Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія

Проблематика спільної спадщини народів Центрально-Східної Європи, позначена перебуванням у складі кількох держав доби пізнього середньовіччя останнім часом усе активніше досліджується саме в історіографічно-діалогічному ключі сучасними представниками цих спільнот. Однак при цьому все помітнішою стає лакуна, пов'язана із відсутністю в означеному дискурсі рефлексії відносно сучасної білоруської історіографії. Така ситуація, з одного боку, зумовлена небажанням самих білоруських істориків аналізувати відповідну проблематику, а з іншого – тривіальним ігноруванням новітньої білоруської історичної думки представниками сусідніх історіографій, у тому числі й української. Відтак, ми поставили за мету проаналізувати основні тенденції в межах сучасної білоруської історіографії, присвячені етнічному контексту перебування східнослов'янських спільнот у межах Великого князівства Литовського (ВКЛ).

Загалом, у Білорусі від моменту проголошення її незалежності «національна» історіографія зазнала чи не найдраматичніших трансформацій, пройшовши за досить короткий проміжок часу (менше десяти років) шлях від натхненної «націоналізації» історії до реінсталяції історичної науки у статусі ідеологічної «прислужниці» державного режиму та не менш дивовижної реанімації радянської моделі історіописання. Хоча багатьом сучасникам зрозуміло, що це стало можливим тільки за політичної позиції, котру обрав перший (і досі останній) білоруський президент А. Лукашенко, обійнявши цю посаду в уже далекому 1994 р. Хоча до цього моменту події в білоруській історіографії розвивалися в кардинально протилежному напрямі, що зумовило її сучасний дихотомічний стан і значну кількість суто технологічних проблем.

Загалом у першій половині 1990-х рр. білоруська національна історіографія зробила істотний крок на шляху подолання спадщини радянської ідеології та методології історії, зокрема, впевнено зникла, нав'язана за радянської доби, «периферійність» білоруської минувшини. При цьому широко ставилася проблема відповідальності за власну історичну долю. Одночасно науковці прагнули створити цілісну картину минулого, підкреслювали історичний континуїтет у розвитку білоруської державності та формуванні білоруської нації¹. Своєю чергою Г. Сагановіч вважає, що за кількістю виданої літератури та збагаченням її тематики, 1992–1994 рр. «можна вважати своєрідним ренесансом білоруської гуманітаристики»². Досить швидко щоправда з'ясувалося, що білоруські історики практично не мали матеріалів, які давали змогу швидко переорієнтувати вже незалежну білоруську історіографію на «національні» рейки. Відтак, якість пропонованої ними літератури, залишала бажати кращого.

---

¹ А. Смелянчук, «Homo Sovieticus» і беларуская постсавецкая гістарыяграфія [в:] «Історіографічні дослідження в Україні», ред. В. Смолій, вип. 22, Київ 2012, с. 193.

² Г. Сагановіч, Дзесяць гадоў беларускай гістарыяграфіі (1991–2000) [в:] «Беларускі гістарычны агляд», т. 8, сш. 1–2, Мінск 2001, с. 215.

Отже, білоруська історіографія першої половини 1990-х рр. (як і решта пострадянських її «посестер») була охоплена насамперед романтичним образом минувшини «власної» нації, хоча й переобрамлювала її новою міфологією поспішно та малоефективно. Виявилось це доволі швидко, адже ні білоруська нація, ні її національна історіографія так і не змогли нічого протиставити подальших політичним змінам. Саме тому, слідом за сучасним німецьким дослідником Р. Лінднером, ми можемо оцінювати ситуацію в білоруській історіографії як «винятковий випадок» у пострадянському світі¹. Поворотним моментом стало обрання 1994 р. президентом Білорусі А. Лукашенка, котрий відкрито проголосив курс на ідеологізацію історичної освіти. Незабаром, уже наприкінці століття став чітко зрозумілим і напрям офіційного трактування історії Білорусі, на основі реанімованої та дещо модернізованої радянської теорії про «спільне коріння» та «дружбу народів». По суті ж фактично відбулася підміна національної білоруської історії заполітизованою історією Росії.

Окреслені трансформації сучасної історичної науки в Білорусі зумовили один із головних їхніх негативних наслідків у вигляді розколу наприкінці 1990-х рр. єдиного історіографічного дослідницького поля на декілька таборів, причому відразу ж політично заангажованих відносно один одного. Переломним у процесі розколу білоруських істориків став 1996 р., коли, за влучним спостереженням Р. Лінднера, дебати почали нагадувати сталінську епоху, оскільки національні історики знову були вимушені захищати себе від звинувачень партії та своїх угодівськи налаштованих колег². На думку А. Кравцевича, сьогодні у середовищі білоруських істориків вже чітко окреслився ідеологічний розкол, не завжди помітний зовні, але від того не менш глибокий. З огляду на це, він стверджує про їхній поділ на два протилежні табори: істориків, які працюють у контексті національної історіографії, й істориків-пропагандистів, які на замовлення влади реанімують колоніальну проросійську історію. Дослідник упевнений й у тому, що через це в Білорусі існують дві історіографії: національна та колоніально-російська³. Доводиться, отже, погодитися із резюме Г. Сагановіча: «Ситуація в нашій історіографії вельми й вельми нездорова»⁴.

Амбівалентність сучасної білоруської історіографії багато в чому, на наше переконання, зумовлена як зовнішніми (передусім, політична ізоляція Білорусі), так і внутрішніми причинами. Найбільш вагомою з останніх ми вважаємо надзвичайно слабку методологічну та теоретичну оснащеність новітніх наукових історичних студій білоруських учених, які досі в більшості залишаються стихійними позитивістами⁵. У межах неопозитивістського дискурсу білоруські

¹ Р. Лінднер, Нацыянальныя і «прыдворныя» гісторыкі «лукашэнкаўскай» Беларусі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 4, Гародня 2001, с. 205.

² Там само, с. 206.

³ А. Краўцэвіч, Праблемы гістарычнай навукі на Беларусі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 4, Гародня 2001, с. 9, 10.

⁴ Г. Сагановіч, Беларуская гістарыяграфія ў ацэнках гісторыкаў [в:] «Беларускі гістарычны агляд», т. 17, сш. 1–2, Мінск 2010, с. 229.

⁵ К. Івангородський, Білоруська історіографія сьогодні: між неорадянськими та національними практиками [в:] Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців, ред. В. Масненко, Черкаси 2015, с. 31–63.

дослідники «досі шукають «істину в останній інстанції», накопичують факти, котрі часто трактуються як об'єктивна реальність»¹. Багато в чому це помітно й у сегменті пошуку власних етнічних витоків, а також історіографічних шляхів створення такого образу минулого, який би легітимізував існування білоруської нації та її державності. Звідси, й поява нових національних міфів, зокрема про те, що ВКЛ – національна білоруська держава, а «литвини» – колишній білоруський етнонім. Водночас подібне трактування минулого давало змогу наполягати на різних східнослов'янських етногенезах, що більше враховуючи популярну в білоруській історіографії теорію московського археолога В. Сєдова про визначальний вплив так званого «балтського субстрату» на етногенез білорусів.

З огляду на це, не доводиться дивуватися, що від початку 1990-х рр. тема ВКЛ стає найпоширенішою в новітній білоруській історіографії, а кількість публікацій у цій галузі щороку зростала вдвічі². Вирішальний вплив на конституювання нового етноісторичного міфу мала концепція, запропонована істориком-аматором Миколою Єрмаловічем. У монографії «Старожитна Білорусь» етнічна історія східних слов'ян подається ним доволі стисло та є по суті синтезом поглядів радянських археологів, до того ж лише апологетів «західної» прабатьківщини слов'ян. Водночас Микола Іванович так і не визначився остаточно із певною версією їхнього етногенезу, посилаючись на те, що «питання походження слов'ян вельми складне та запутане і поки ще далеке від наукового вирішення»³.

Білоруський історик-аматор, проте, накреслив контур ще одного історичного міфу, притаманного сучасній білоруській історіографії – версію про те, що етнос білорусів сформували не слов'яни, котрі зазнали балтського впливу, а навпаки – слов'янізовані балти. Не погоджується М. Єрмаловіч і з тим, що асиміляція балтів слов'янами, начебто, завершилася до XII–XIII ст., але натомість переконує, що цей процес тривав набагато довше й «уже тоді, коли сформувався білоруський народ» і «навіть мав місце у зовсім недавньому минулому – у нашому [XX] столітті».

Ще однією етногенетичною легендою з-під пера автора стала теза, згідно з якою літописні «полочани» становили собою вже в добу перед Київською Руссю «першу за часом *модель білорусів*», оскільки являлися «першим результатом» змішування в єдину спільноту дреговицького, кривицького та радимицького населення⁴. Водночас він розмістив на білоруських теренах і так звану «літописну Литву», з якої в XIII ст. і почалося формування ВКЛ боярами з Новогрудка, котрі найняли правителем Міндовга (в принципі, витоки цього міфу

---

¹ А. Смаленчук, Антрапалагічная гісторыя і беларуская гістарыяграфія [в:] *Номо historicus* – 2008: гадавік антрапалагічнай гісторыі, рэд. А. Смаленчук, Вільня 2008, с. 13.

² Р. Лінднэр, Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусы XIX–XX ст. (пер. з ням.), Санкт-Пetersбург 2005, с. 453–454; Г. Сагановіч, Вялікое княжэства Літоўскае в савремнай беларускай історыяграфіі [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos: tradicija ir paveldo «dalybos»*, red. G. Potašenko, Vilnius 2008, s. 77.

³ М. І. Ермаловіч, *Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды*, Менск 1990, с. 21.

⁴ Там само, с. 46–56.

сягають ще російської імперської історіографії, а вперше запропонував відзначати «білоруськість» ВКЛ ще Йосип Турчинович¹; у ХХ ст. ця ідея розглядалася в працях Всеволода Ігнатовського², Язєпа Льосіка³, Вітовта Тумаша⁴, Яна Станкевича⁵, Вацлава Пануцєвіча⁶; промовистими у цьому ракурсі є також певні натяки сучасних білоруських істориків і на «білоруськість» державності Тверського князівства⁷).

Одночасно констатація такого осібногo етнічного процесу на білоруських теренах дала змогу М. Єрмаловічу поставити під сумнів навіть саму можливість утворення в межах Русі спільної «давньоруської народності». Алег Латишонак вважає, що саме через це «так ненавиділи Єрмаловіча советські, російські та тубільні прихильники «давньоруської народності»», а також тому, що «цей напівсліпий пенсіонер без професійної освіти зробив більше для історичної свідомості білорусів, аніж цілий легіон істориків»⁸. Своєю чергою, сучасні «офіційні» академічні етнологи Білорусі поставилися до цієї гіпотези досить вороже⁹. З іншого – «нонконформістського» – боку сучасної білоруської історіографії, зокрема Г. Сагановіч, далеко небезпідставно назвав його підхід до ВКЛ як білоруської держави «паранауковою версією»¹⁰. Хоча в новітній білоруській гуманітаристиці появилось й чимало її епігонів¹¹.

Відстоюючи свою головну «версію», М. Єрмаловіч називає також помилковою думку, що етнос білорусів сформувався у межах ВКЛ упродовж XIV–XV ст. Навпаки, стверджує він, – утворення ще до цього саме «білоруської народності» та її консолідація навколо «нової державності у Наваградку» якраз і стали головною передумовою появи ВКЛ. Телеологічність пропонованої схеми очевидна, зокрема історик вважав, що оскільки утворенню цієї держави «посприяла слов'янська колонізація балто-литовських земель і асиміляція їхнього населення, і що пануючою культурою в ній стала білоруська культура, а державною мовою білоруська, то все це характеризує цю державу насамперед як білоруську»¹².

¹ И. В. Турчинович, Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен, Санкт-Петербург 1857, с. 61–66.

² У. Ігнатоўскі, Кароткі нарыс гісторыі Беларусі (выд. 4-е), Менск 1926, с. 50–63.

³ Я. Лёсік Літва – Беларусь [1921] [в:] Беларуская думка ХХ стагоддзя. Філасофія, рэлігія, культура: анталогія, укл. Ю. Гарбінскі, Варшава 1998, с. 50–55.

⁴ В. Тумаш, Выбраныя творы, ред. Г. Сагановіч, Мінск 2002, с. 31.

⁵ Я. Станкевіч, Гісторыя беларускага языка, Вільня 1939, с. 6.

⁶ В. Пануцэвіч, 3 гісторыі Беларусі або Крывічыны-Літвы, Чікаго 1965, т. 1.

⁷ А. Трусаў, Невядомая нам краіна: Беларусь у яе этнаграфічных межах, Мінск 2009, с. 51.

⁸ А. Латышонак, Нацыянальнасьць – Беларусь, Беласток; Вільня 2009, с. 58, 59.

⁹ Беларусы: у 8 т., т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння, В. К. Бандарчык, АН Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Мінск 1999, с. 303.

¹⁰ Г. Сагановіч, Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии..., с. 82.

¹¹ О. Дзярновіч, «Літва» и «Русь» XIII–XVI вв. как концепты белорусской историографии [в:] «Studia Slavica et Balcanica Petropolitana» 2009, № 1–2, с. 239.

¹² М. І. Ермаловіч, Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае, Мінск 2003, с. 25, 56.

Отже, «теорія балтського субстрату» в такій версії етногенезу білорусів створювала якраз той необхідний «історіографічний субстрат», на якому «білоруськість» ВКЛ набувала одночасно і балтського, і східнослов'янського звучання, що більше М. Єрмаловіч припускав, що білоруси були таки слов'янізованими балтами, а не навпаки. Детально автор цю концепцію так і не розвинув. Невдовзі цю ж ідею підхопили ще кілька білоруських істориків-аматорів, зокрема А. Дзермант і С. Санько¹. Втім, і їхня спроба не пішла далі загальних (і переважно популістських) декларацій, залишаючись малообґрунтованою гіпотезою, що більше нагадує квазінаукову ідеологічну вигадку. Тим більше дотепер версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, хоч і популярна в науковому співтоваристві істориків Білорусі, поки так і не набула завершеного концептуального ґрунтового оформлення у вигляді чітко структурованої наукової теорії. Зазвичай, вона слугує своєрідним тлом/ідеєю, довкола якої/якої фахівці конструюють свої версії минулого або є своєрідною точкою відліку для поверхового пояснення ними етнічної специфіки білорусів.

Вельми промовистою слід визнати й ту обставину, що міф про ВКЛ як суто білоруську державу був надзвичайно популярним лише в 1990-х рр. і поширювався винятково аматорами. Так, доктор технічних наук Євген Ширяєв доводив на прикладі німецьких карт початку ХХ (!) ст., що «історична Литва» – це територія (та назва) Білорусі, тоді як сучасна Литва має іменуватися «Летува»². Фахівець із палеолітичної археології Міхась Чарняўскі також без будь-якого обґрунтування декларував, що з ХІІ ст. «назви літвіни (Літва) починають означати державну приналежність, будучи історичними етнімами (? – К. І.) білорусів»³. Письменник Уладзімер Арлоў не менш бездоказово заявляє, що білоруські землі навіть не входили до Київської Русі, тому теперішніх литовців («летувів») не можна плутати із давніми «літвінами», котрі жили на території Білорусі та сформували білоруський етнос, а відтак, «ВКЛ – держава за національним (? – К. І.) характером білоруська»⁴. Економіст і політик Сямьон Шарецький також знайшов білоруську націю у ВКЛ – споруджене нею як «власний дім-державу»⁵. Своєю чергою, фахівець із політичної історії новітньої Польщі Леонід Лойка підійшов до питання обережніше та кваліфікував ВКЛ не як «білоруську», але однозначно чомусь як «слов'янську» державу⁶.

Цей же етноісторіографічний стереотип поклав в основу своєї докторської дисертації й гомельський філолог Аляксандр Рогалеў. Лінгвістичні матері-

¹ А. Дзермант, С. Санько, *Етнагенез беларусаў: навука і ідэалогія* [в:] «Arche» 2005, № 5; Дзермант А., Санько С., *Етнагенез беларусаў II: Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе «логіка здаровага розуму»*[в:] «Arche» 2006, № 3.

² Е. Е. Ширяев, *Беларусь: Русь Бelaya, Русь Черная и Литва в картах*, Мінск 1991, с. 10.

³ 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі, укл. І. Саверчанка, З. Санько, Мінск 1993, с. 2.

⁴ У. А. Арлоў, *Таямніцы полацкай гісторыі*, Мінск 1994, с. 27–28, 136–137; *Краіна Беларусь: Вялікае княства Літоўскае: ілюстраваная гісторыя, тэкст: У. Арлов, Братіслава 2012*, с. 31.

⁵ С. Г. Шарэцкі, *Наш Беларускі дом. Лёс нацыі на еўрапейскім срыжаванні*, Мінск 1999, с. 26.

⁶ Л. Лойка, *Етнагенез беларусаў на фоне гісторыі і гепалітыкі (част. 3)* [в:] «Беларуская мінуўшчына» 1997, № 6, с. 22.

али з Верхнього Понімання, на його думку, дозволяють стверджувати, буцімто, етнос білорусів (згідно сучасної термінології) почав формуватися в окресленому ареалі з кінця XIII ст. на основі кількох субстратів (старих етносів (хоча не відзначено, яких саме)), взявши собі за етнонім стару місцеву назву. Цей «новий східнослов'янський етнос, – як вважає А. Рогалев, – називався *літва* (у цій збірній назві з давніх часів (? – К. І.) поєднувалися два значення: власне етнічне та територіально-географічне., ось чому держава, яку *неминуче* (? – К. І.) оформив новопосталий етнос, називалася Велике князівство Литовське)». Щобільше в XIV ст. «на сучасній білоруській території яскраво відрізняються (втім, жодними джерелами цю гучну декларацію лінгвіст не підкріплює. – К. І.) два основних етноніми – *літвіни* – представники нового східнослов'янського етносу та *русіни* – узагальнена (? – К. І.) назва східнослов'янських субетносів і етнографічних груп у межах колишньої Давньої Русі». Довільне змішування етнологічних і політологічних явищ привело, зрештою, цього дослідника до парадоксального висновку: «У XV ст. ВКЛ перетворилося на *поліетнічну державу* (? – К. І.), але в початковий період формування воно було *переважно моноетнічним* (? – К. І.) – білорусько-літвінським»¹. Цілковито на віру перейняв цю версію й географ Г. Рилюк². Проте жоден із них так і не пояснив головне – як і чому назва «літва» перейшла з балтського на слов'янське населення.

Значна кількість білоруських істориків-дилетантів пропонують у цьому ж контексті і значно екзотичніші гіпотези. Скажімо, письменник і журналіст (за освітою – хімік) Іван Ласкоў на початку 1990-х рр. був переконаний, що предками білорусів (щоправда уся система його «етнологічних доказів» побудована винятково на лінгвістичних матеріалах і невідомо на яких підставах він екстраполював словотвори на середньовічні етнічні процеси) були ані балти, ані слов'яни – а угро-фінські племена, споріднені із сучасними пермяками, марійцями та мордвою. Відповідно, «літва» у нього означає «п'ять родів», Міндовг – слов'янізований фіно-угорський князь і «сучасні летувіси не мають до нього відношення», а загадкова «пермська літва» до XVI ст. остаточно була асимільована слов'янами і залишила тільки назву державі³.

Доволі методологічно небезпечну гіпотезу пропонує сьогодні головний редактор газети «Секретные исследования» Вадим Деружинський. Останній зокрема переконує, що літвінів у білорусів після захоплення ВКЛ Російською імперією наприкінці XVIII ст. перейменувала Катерина II. Звісно, нічого небезпечного в такій візії, на перший погляд, немає, але слід окремо наголосити на тому, що цей журналіст у суто популістському ключі розглядає етнос винятково як біологічне явище, а етнічність розцінює як специфіку, що зумовлюється генним набором хромосом. Причому, посилаючись, звісно, на змову імперських і радянських властей заради приховування такої інформації від населення, він на власний розсуд вираховує відсоток генного матеріалу, котрий дістався сучасному етносу білорусів від «субстратних» предків: «На 60–70 % він складається з

¹ А. Ф. Рогалев, *Белая Русь и белорусы: в поисках истоков*, Гомель 1994, с. 100–101, 115.

² Г. Я. Рьлюк, *Истоки географических названий Беларуси (с основами общей топоними)*, Минск 1997, с. 119–120.

³ І. Ласкоў, *Летапісная літва: сваяцтва і лёс* (кніга-пошук), Вільня 2011, с. 2, 31–36.

нащадків литвінів і лише на 20–30 % з білорусів – продукту змішування етносів ятвягів і кривичів», причому «ятвяги-літвіни та кривичі-білоруси – <исконно> балти, а зовсім не слов'яни» – «...цей факт доведений аналізом генофонду народів (звісно, хто провів такий аналіз і де опубліковані відповідні матеріали не повідомляється. – К. І.), а також порівнянням даних антропології, етнографії та психології»¹.

Поряд із цим, частина білоруських дослідників узагалі намагаються довести не менш етнологічно безглузду гіпотезу – що «літва» була суто слов'янським етносом. Одним із перших такий погляд запропонував емігрантський історик Павла Урбан², будучи одним із послідовних апологетів «концепції» М. Єрмаловіча, котрий усе ж таки вважав литву балтами. Натомість мінський дослідник Анатоль Цітоў пов'язав «литву» навіть безпосередньо із кривичами, оголосивши Вільно (ототожнивши цю столицю із Криви-городом (тобто, кривицьким)) не більше не менше – «центром білоруської цивілізації»³. Ще далі пішов письменник Вітаўт Чаропка, який у леті своєї фантазії взагалі винайшов «справжню кривицьку імперію зі столицею у Полоцьку»⁴. Навряд чи конструктивнішою може бути й пропозиція зарахування білорусів до «балтів», хоча б з огляду на те, що ця категорія не є етнічною, а слугує збірною назвою для спільнот із балтськими мовами.

Компромісною (але не менш суперечливою) спробою примирення різних аматорських версій походження та приналежності етноніму «літва» можна вважати гіпотезу журналіста Здіслава Сітька. Остання, на його переконання, полягає в тому, що «терміном *літва* називався не етнос, а співтовариство професійних воїнів», які були найманцями переважно із західнослов'янських спільнот (полабські слов'яни – лютичі й ободрити). У XI–XII ст., через загрозу християнізації, значна частина цих військових дружин, які називалися «літами» (буцімто, з германських мов – «напівзалежні воїни», котрі служили феодалу) переселилися з Мекленбургії на Понімання, в межі «Полоцької держави», князі якої змусили їх служити собі. Відособлення цієї «літви» в XIII ст. пов'язано з їхнім князем Мендовгом, котрий у Навагрудку, начебто, організував для кривичів, радимичів і дреговичів оборону від монгольської навали, чим і заклав фундамент майбутнього ВКЛ – «нашу (тобто, в такий спосіб З. Сітько все одно прямолінійно визначає її суто білоруською. – К. І.) давню державу»⁵.

Набагато виваженіше та коректніше інтерпретують середньовічне поняття «літва» фахові історики з Білорусі. Показовим щодо цього можна визнати підхід Георгія Галенчанкі, котрий закликає враховувати тогочасну полісемію цього терміна в межах ВКЛ, а також ту обставину, що «переконливих фактів

¹ В. В. Деружинский, Тайны белоруской истории, Минск 2009, с. 3, 7, 13–14, 34 та ін.

² П. Урбан, Про национальный характер Великого Княжества Литовского и исторический термин «Литва»[в:] «Записи», Мюнхен 1964, № 3(9), с. 35–90; П. Урбан, Старожытныя ліцьвіны: мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць, Мінск 2010, с. 5–101.

³ А. К.Цітоў, Наш сімвал – Пагоня: шлях праз стагодзі, Мінск 1993, с. 5–6.

⁴ В. Чаропка, Імя ў летапісе, Мінск 2003, с. 10.

⁵ З. Сітько, По следам литвы, Минск 2012, с. 3, 56–57, 66, 103–104, та ін.; З. Сітько, Что такое Литва? [в:] Деда: дайджест публикаций о белоруской истории, ред. А. Тараса, Минск 2011, вып. 6, с. 79–98.

використання назви «літвін» або «білорусець» як основних етнонімів білоруського населення (чи певної його частини) в XIV–XVI ст. немає¹. Загалом, для окресленого періоду головний науковий співробітник Інституту історії НАНБ виділяє вісім (!) значень поняття «літвін», зокрема як громадянство ВКЛ, жителі «Литовської землі» (Троцьке та Віленське воєводства), власне етнонім литовців тощо². На думку Л. Левшуна, вже тільки це не дозволяє ототожнювати «сучасну білоруську націю» із нащадками «давніх литвинів» або вважати її «спадкоємицею «літвінського етносу»³. Винятково як політонім періоду існування ВКЛ розцінює термін «літвіни» мінський культуролог Юлія Чернявська, закликаючи не плутати з ним сучасний етнонім «литовці»⁴. Відносно ж новітньої (до 2003 р.) білоруської історіографії проблеми інтерпретації терміна «литва» висловив власні погляди А. Кравцевич, зауваживши політичний, географічний і етнічний його виміри⁵.

Проте, досі є й ті, хто записують «литву» до східнослов'янських племен як результат «асиміляції місцевого балтського населення»⁶. Однак у такому ракурсі можна відзначити доволі дошкульний парадокс. Адже доводячи, з одного боку, що білоруси як етнос по суті становили собою слов'янізованих балтів, з іншого – прагнучи водночас відмежуватися від балтських «братів»-литовців аби визначити ВКЛ винятково білоруською державою, дослідники як аргумент наводять суто слов'янську сутність білорусів-«літвінів», утворюючи класичне порочне коло через нехтування формальної логіки. Водночас сьогодні дані антропологічної науки, навпаки, свідчать про інше – однакову фізіологічну основу і слов'ян, і балтів⁷, а тому, навіть припустивши їхнє «змішування», ніякого «відособлення» нового «етнічного типу» все одно не відбулося б. Що більше етноси формуються не на біологічному матеріалі, а на основі власного самоусвідомлення, відмінного від свідомості сусідніх етносів.

Підважують «субстратну» теорію й інші висновки її ж апологетів, які небезпідставно твердять, що і в XIII ст., і пізніше – в часи існування Великого князівства Литовського, – скажімо в межах Північної Білорусі, «міжетнічні

¹ Г. Галенчанка, Да пытання аб этнічных і этнаканфесійных катэгорыях Вялікага княства Літоўскага XIV–XVI ст.: «беларусцы», «літвіны» і «русіны» у дыскурсах сучасных даследчыкаў і пісьмовых крыніцах [в:] *Studia historica Europae Orientalis*, вып. 1, Мінск 2008, с. 14, 19.

² Г. Галенчанка, Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў ў XV–XVI стст. [в:] *Наш радавод: матэрыялы Міжнар. навук. канфер., рэд. кал.: Д. Караў [і інш.]*, кн. 4, ч. 1, Гродна 1992, с. 45–46.

³ Л. Левшун, Концепт «литвини» в этнокультурном самосознании белорусов (свидетельства письменных источников XIV–XVII веков)[в:] «Беларуская думка», 2009, № 11, с. 102.

⁴ Ю. В. Чернявская, *Белорусы. От «тутэйшых» – к нации*, Мінск 2010, с. 23.

⁵ А. Краўцэвіч, Тэрміны «Літва» і «Летува» ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі, «Гістарычны Альманах : навуковы гістарычны і крэдазнаўчы часопіс», т. 9, Гародня 2004, с. 104.

⁶ В. Титов, *Этногенез литвинов (беларусов) в славянском контексте* [в:] *Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века*, ред. А. Тарас, Мінск 2010, с. 455.

⁷ Див. зокр.: Т. Алексеева, *Этногенез восточных славян по данным антропологии* [в:] «Советская этнография», 1971, № 2, с. 48–59.

процеси були саме в розпалі»¹. За такою логікою, етнос білорусів не міг появитися раніше кінця XVI ст., коли ВКЛ втратило політичну цілісність і суверенність. Однак той же Аляксандр Краўцевіч переконує, що вже до цього результатом «перемішування прийшлих слов'ян із місцевими балтами» (паралельно він застосовує не менш контroversійну категорію – «асиміляція балтського елементу») стало «утворення нової етнічної спільноти – білорусів»². Переконані, подібна асинхронність білоруського етногенезу та різні за балтською етнічною ідентичністю (адже мова йде про різночасову асиміляцію спочатку «дніпровських» балтів, а згодом – західних) зумовила б появу кількох досить відмінних білоруських субетносів, але їх дотепер немає.

Загалом, у цьому підході А. Кравцевич наслідує погляди археолога Ярослава Звяруги³, котрий між іншим також додавав, що асиміляція слов'ян балтами мала форму «бурхливого етногенетичного процесу». Втім, жоден із них так і не бажає пояснити, як така «бурхливість» тривала понад півтисячоліття. На наш погляд, загальні посилання фахівців на те, що відбулася асиміляція (тим більше, з урахуванням, що йдеться тільки про абстрактних лінгвістичних суб'єктів цього процесу – так званих «слов'ян» і «балтів»), у жодний спосіб не пояснюють виникнення та етнічну специфіку ні різних етносоціальних спільнот на теренах Білорусі докиєворуського часу (дреговичі, радимичі, кривичі), ні окремого етносу білорусів і, на жаль, часу його появи. Безумовно балтські племена взяли участь зокрема й у білоруському етногенезі, але навряд чи можна уявити цей процес як домінування фактору чистієї крові або ж як механістичне біологічне наслідування чийось хромосом.

Спрошеність і поверховість у намаганнях проаналізувати балто-слов'янські взаємини сучасними білоруськими дослідниками, на наше переконання, багато в чому має тимчасове мобілізаційне ідеологічне покликання, хоча б на рівні впливу на історичну свідомість пересічних білорусів. Доволі красномовно це простежується на рівні аматорських текстів, опублікованих у мережі Інтернет, де для них поки ще залишається невеликий острівець національного та націоналістичного вільнодумства. З іншого боку, ця мережева історіографічно-аматорська наївність доволі недвозначно сублімує той ідейний контекст, що містить окреслена редукована візія «балто-слов'янського симбіозу» на білоруських теренах.

Для прикладу можна навести її по суті кінцеву бажану мету, означену «істориком з Інтернету», який «шукає витоки історичної правди» під псевдонімом (?) «Віктор Верас»: «Балти є прабатьками білорусів. Отже, у середині XI ст. почав зароджуватися новий етнос, який зараз... називається *білоруський*. Він жив і розвивався серед двох груп етносів – слов'янського та західнобалтського (такі етноси ніколи не існували! – К. І.). У середині XIII ст. новий етнос став панівним і утворив свою державу – Велике Князівство Литовське. До середини XIV ст. новий етнос став монолітним. Представники етносів-батьків

---

¹ А. Краўцэвіч, Да праблемы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага [в:] «*Białoruskie Zeszyty Historyczne*», Białystok 1996, № 1, s. 11.

² А. Краўцэвіч, Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага [в:] «*Białoruskie Zeszyty Historyczne*», Białystok 1998, № 9, s. 23.

³ Я. Г. Зверуго, Верхнее Понеманье в IX–XIII вв., Минск 1989, с. 14, 48.

(знову біологічний контекст! – К. І.) влилися в новий етнос. І ніяких литвинів і білорусів у цьому етносі не було. Новонароджений етнос називався спочатку литовський (литвинський), але... етнонім «литва» після трьох поділів Речі Посполитої був заборонений Російською імперією для використання на території Білорусі..., [але...] теперішні білоруси та литвини ВКЛ – це один і той самий етнос»¹.

Отже, не важко помітити, що в цьому абзаці, де всі речення є аксіоматичними деклараціями, відбувається не «пошук історичної правди», а її маніфестація в зручному для автора контексті. Настільки ж очевидно тут є й ідеологічна інструменталізація «новоствореного» історичного міфу про «білорусів-литву» як балто-слов'янський «етнос», що створив «свою» середньовічну державу ВКЛ, спадщину на яке й етнонім/політонім Російська імперія чомусь подарувала етносам аукштайтів і жемайтів, тобто сучасним литовцям. На нашу думку, подібна історіографічна заангажованість, ще й за вельми відчутної теоретичної дистрофії, навпаки, куди більше ослаблює й без того розбалансовану сьогодні білоруську гуманітаристику. Адже слабка національна історіографія не спроможна протистояти повсякчас зростаючому потоку псевдонаукових фальсифікатів, просторікувань і пророцтв.

У розрізі останнього зауваження доводиться погодитися й із А. Казакевічем відносно того, що для білоруської національної історіографії проблематика ВКЛ завжди була та залишається переважно ідеологічною реальністю, а не суто науковою проблематикою². Особливо яскраво донедавна це підтверджувала й популістська манера просування ідеї «білоруси – балти» Аляксеєм Дзермантом (базова освіта – правник). Заполітизованість його поглядів підтверджує й відповідна риторика, коли «слов'янську/русинську ідентичність» білорусів він називає «інтелектуальним більшовізмом» або ж відзначає її «слабасць ці хімэрычнасьць», а натомість відмову від «балтської ідентичності» розцінює як «зачыстку» культурнай памяці»³.

Мета такої візії була висловлена ним зокрема в одному з інтерв'ю: «Для білорусів, – стверджує А. Дзермант, – *балтизм* має стати особливою пересторогою від панславізму й автентичною альтернативою йому, бо він (панславізм. – К. І.), здається, остаточно себе дискредитував, але на нього досі хворіють деякі наші сусіди»⁴. Втім, щирість поглядів цього «історика» та «філософа» навряд варта серйозної уваги чи критики. Адже за кілька останніх років А. Дзермант цілком відмовився від «ідеї білоруського балтизму» і тепер так само легко та невимушено (швидше за все, ще й далеко не безкоштовно) підспівує кремлівським «трубадурам» і їхньому добре вже всім зрозумілому міфу про «руській мір», частиною якого вважає вже цілком «слов'янських» білорусів, які магічним чином за мить втратили увесь «балтський» хромосомний набір.

¹ В. Верас, У истоков исторической правды (2011) [в:] <http://veras.jivebelarus.net>.

² А. Казакевіч, Вялікае Княства Літоўскае як ідэалагічная рэальнасьць [в:] «Arche», 2003, № 5, с. 60.

³ А. Дзермант, Як можна быць літвінам (2009) [в:] <http://belintellectuals.eu/publications/335>.

⁴ Балты (размова з А. Дзермантам) [в:] Беларуская Аглятыда, кніга другая: міты і брэнды калянізаванай нацыі, Радыё Свабодная Эўропа; Радыё Свабода 2010, с. 32.

Конструкцію уявного «балто-слов'янського симбіозу» другої половини I тис. білоруські історики теж використовують для оголошення ВКЛ «білоруською державою». Єдиним апологетом такої концепції у сучасній професійній білоруській історіографії є якраз А. Кравцевич, головна теза якого – «Велике князівство Литовське від початку було *біетнічним* (? – К. І.) державним утворенням із домінуванням східнослов'янського елемента»¹. Хоч при цьому він вважає, що «Литва як державна структура відсувала на маргінес Литву як поняття етнічне»². Зрештою, історик все одно тримається постулату, що «виникнення ВКЛ слід вважати частиною процесу балто-слов'янських взаємин»³. Солідаризуючись із О. Дзярновичем, не можна, зрештою, погодитися із припущенням А. Кравцевича, що в межах ВКЛ мало місце «домінування східнослов'янського елемента»⁴.

Для сучасної литовської історіографії подібна візія стала значною несподіванкою, а висновки останнього зумовили серйозні заперечення (надзвичайно гостра дискусія розгорілася й у Білорусі⁵). Свідченням цьому стала доволі жорстка критика Артураса Дубоніса «відкриттів» білоруського історика, поданих у книзі «Створення Великого князівства Литовського» (1998 р.). Насамперед, ідеться про істотну політизацію проблеми, наслідком чого стала «фальшива концепція» А. Кравцевича. Згідно неї, балти були неспроможні заснувати не те що власної держави, але навіть міста, а тому весь соціальний конструктивізм запозичували від східних слов'ян (тобто, білорусів), які їх невпинно асимільовували майже до початку ХХ ст. На небезпідставну думку А. Дубоніса, будучи непоганим археологом, його білоруський колега «написав слабку історичну книгу, завівши білоруську історіографію в ще один глухий кут»⁶. Звісно, А. Кравцевич не погодився з критикою, розцінивши її тільки як привід до можливої конфронтації поміж сучасними білоруською та литовською історіографіями⁷. Хоча й надалі переконував, буцімто, «ВКЛ було більше білоруською, ніж летувіською (тобто, литовською – К. І.) державою»⁸.

¹ А. Краўцэвіч, Да праблемы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага..., s. 13.

² А. Краўцэвіч, Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы [в:] «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok 1997, № 8, s. 22.

³ А. К. Краўцэвіч, Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск 1998, с. 114.

⁴ Там само, с. 174; О. Дзярнович, «Литва» и «Русь» XIII – XVI вв. как концепты..., с. 241.

⁵ Да праблемы генезісу Вялікага Княства Літоўскага [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 2, Гародня 1999, с. 59–71.

⁶ А. Дубоніс, [Рец. на:] Краўцэвіч А. К., Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск 1998 [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 5, Гародня 2001, с. 163–164, 166–167.

⁷ А. Краўцэвіч, Дыскусія ці сварка? Пра магчымасць дыялогу паміж беларускімі і летувіскімі гісторыкамі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 5, Гародня 2001, с. 168–172.

⁸ А. Краўцэвіч, Да праблемы этнічнай ідэнтыфікацыі Вялікага Княства Літоўскага [в:] «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok 2003, № 19, s. 218.

На жаль, як зауважує В. Корбут, А. Кравцевич уже втратив довіру серед колег-істориків¹, а тому його концепція не сприймається серйозно новітньою історіографією. З критикою гіпотези «ВКЛ – білоруська держава, а литвини – білоруси» виступає сьогодні вже більшість білоруських дослідників, справедливо вважаючи її надто ангажованою та міфологізованою. Скажімо, Андрей Катлярчук справедливо кваліфікує її «найбільшим міфом білоруської історії»². Ігар Марзалюк відзначає також її гіпертрофованій етноцентризмом і симптоми радше «бажаної», аніж реальної історії, а відтак, «пошуки білорусів-літвінів – марна справа»³. Схожу позицію демонструють Олег Латишонак⁴, Алесь Белей⁵, Пьотр Рудкоўскі⁶, Валянцін Акудовіч⁷ та ін.

Водночас, навряд чи можна погодитися й із тим компромісним підходом до проблеми етнічних трансформацій східних слов'ян у межах ВКЛ, який, балансує між «національною» та «офіційною» візіями сучасної білоруської історіографії, запропонував на початку 2000-х рр. могилівський археолог І. Марзалюк. Ще на початку III тисячоліття він «із сумом констатував відсутність якісного прориву в питаннях, пов'язаних із вивченням середньовічної історії нашої країни»⁸. Однак сьогодні можна відзначити, що, залишаючись у рамках позитивізму та не випрацювавши чіткої теоретичної бази, цей історик також не здійснив помітного «прориву» в означеній сфері. Відтак, досі «здається, що без розв'язання подібних проблем білоруська медієвістика ще довго не буде спроможна адекватно реагувати на «виклики» історіографій наших найближчих сусідів»⁹.

¹ В. Корбут, Мастацтва этнафутурыстычнага кравецтва, або Беларусы між славянскім небам і балцкаю зямлёю [в:] «Спадчына» 2006, № 2, с. 112.

² А. Катлярчук, Найвялікшы міф нашай гісторыі – «ВКЛ – беларуская дзяржава» (2009) [в:] <http://news.tut.by/society/154609.html>.

³ І. Марзалюк, Великое Княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинів: от средневековья к модерну [в:] «Ab Imperio», Казань 2004, № 4, с. 539; І. Марзалюк, Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі XIV–XVII ст.: набліжэнне да рэаліяў ці стварэнне новых міфаў? Ab Imperio «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 9, Гародня 2004, с. 113–122; І. Марзалюк, Сымптомы «пажаданай гісторыі» [в:] «Arche» 2008, № 3, с. 39; І. А. Марзалюк, Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі, Магілёў 2009, с. 59–89.

⁴ А. Латышонак, Нацыянальнасць – Беларус..., с. 101.

⁵ А. Бель, Доўгая смерць славянскай Літвы [в:] «Arche» 2007, № 12, с. 73–82; А. Белей, Долгая смерть славянской Литвы (к дискуссии о белоруской истории и белоруской идентичности) [в:] Деды: дайджест публикаций о белоруской истории, ред. А. Тарас, Минск 2012, вып. 10, с. 203–213.

⁶ П. Рудкоўскі, Паўстаньне Беларусі, Вільня 2007, с. 87–88; P. Rudkouski, Powstanie Białorusi, Wrocław 2009, s. 66–67; П. Рудкоўскі, Містычнае маўчаньне пра Беларусь [в:] «Arche» 2007, № 5, с. 18.

⁷ В. В. Акудовіч, Код адсутнасці (асновы беларускай ментальнасці), Мінск 2007, с. 12–13, 33.

⁸ І. Марзалюк, Да пытання пра навуковасць новай беларускай медыевістыкі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 4, Гародня 2001, с. 144.

⁹ Там само, с. 145.

Тому І. Марзалюк вирішив розробити чергову концепцію етногенезу білорусів, котру Ю. Несцяровіч не зовсім вдало запропонував іменувати «русінскай»¹, тоді як точніше її слід назвати «релігійною» (або ж «конфесійною»), оскільки в основі середньовічної етнічної ідентичності спільнот східних слов'ян (передусім, звісно, білорусів) автор вбачає саме специфіку поширення християнства в межах ВКЛ, що зумовила їхню «етноконфесійну самоідентифікацію»². У 2003 р. «конфесійна концепція» І. Марзалюка була викладена окремою монографією,³ на основі якої він невдовзі захистив і докторську дисертацію⁴. Однак, пропонувані ним підходи залишають досить двоїсте враження.

У загальних рисах провідна ідея могилівського історика полягає в тому, що з етнографічної маси східнослов'янських «етнікосів» (на жаль, автор не пояснює, чому обрав саме цей термін), якими були кривичі, дреговичі та радимичі, впродовж IX–XII ст. формуються «етнографічні параметри майбутньої білоруської спільноти». В XIII–XV ст. появляється «білорусько-українська Русь», а безпосередньо населення білоруських теренів почало вживати до себе «загальну самоназву (ендоетнонім)» «Русь», «русін», «рускі» (не важко помітити, що декларована «загальність» такого ендоетноніму сумнівно-варіативна) у форматі «етноконфесіоніму», що своєю чергою свідчило про появу «старобілоруського етносу».

При цьому наголошено, що «населення українських земель у складі ВКЛ не мало окремої етнічної самосвідомості», а отже, виходить, тогочасні українці були складовою «старобілоруського етносу»? Православний «русінський нобілітет ВКЛ» навіть спробував уgruntувати власну етноісторичну особність у Білорусько-литовському літописі 1446 р., яким, начебто, проголошувалася етнополітична спадковість ВКЛ щодо колишньої Київської Русі, тобто «як «своя» держава». Хоча сьогодні це не дає права історикам називати ВКЛ суто білоруською державою. Після Люблінської унії 1569 р. як окремий етнос почали вже розвиватися українці, а натомість «старобілоруський етнос» почав оформлюватися у вигляді «рускай» нації, чому перешкодили події другої половини XVII ст. – так званий «Потоп», у результаті якого «старобілоруси» стали «етносом із неповноцінною соціальною структурою», через тотальну колонізацію шляхти та істотне скорочення кількості міщанства⁵. При цьому І. Марзалюк повсякчас підкреслює, що і «старобілоруський етнос» і «українське населення ВКЛ» мали тільки «етноконфесійну», а не «етнічну» самосвідомість/ідентичність, хоча на теоретичному рівні не пояснює чим вони різнилися в умовах

¹ Ю. Несцяровіч, Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 11, Гародня 2005, с. 196.

² І. Марзалюк, Гістарычная самаідэнтэтычнасць насельніцтва Беларусі ў XI–XVII ст. [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 5, Гародня 2001, с. 8.

³ І. А. Марзалюк, Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.), Магілёў 2003.

⁴ І. А. Марзалюк, Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы насельніцтва беларускіх зямель у X–XVII ст.: аўтарэф. дыс. на суіск. вучон. ступ. д-ра гіст. навук, Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Мінск, 2003.

⁵ І. А. Марзалюк, Людзі даўняй Беларусі..., с. 29–55.

середньовіччя й чому тогочасне населення не могло мати одночасно і конфесійну, і етнічну (і решту) ідентичностей.

Необхідно в цьому розрізі відзначити загальну слабкість етнологічної теоретичної оснащеності і всієї сучасної білоруської історіографії, і праць І. Марзалюка зокрема. Власне поверхова обізнаність останнього навіть із «класичною» теорією етносу (не говорячи про західну етнологічну думку) і зумовила ту теоретичну й термінологічну строкатість і невизначеність, котрими позначена вся його «концепція». Особливо це стосується застосування термінів «етноконфесіонізм» й «етноконфесійний», які, попри враження уособлення в них модерного наукового оптимуму, насправді не містять жодного смислу й позбавлені будь-якої методологічної операційності в етніоісторичних реконструкціях. Навіть творці теорії етносу від початку наголошували, що етнічні та релігійні явища в будь-яких формах не тотожні та взаємозалежні й можуть впливати одне на інше винятково опосередковано. Поєднання ж їх під одним дахом (в одному терміні) очевидно взагалі позбавлене будь-яких евристичних можливостей. Адже якщо, згідно з концепцією І. Марзалюка, на той момент у Білорусі не було етносу та етніоніму, то на якій основі сформувався *етно*-конфесіонізм, для чого «конфесіонізму» потрібна приставка «етно» і чи не позначає він такі химери, як «етноконфесію» чи «конфесійний етнос»? На жаль, усі ці неузгодженості залишилися поза увагою дослідника.

Дослідження І. Марзалюка, звичайно, не залишилося поза увагою сучасної історіографії. Найбільш критично до «Людзей даўняй Беларусі» підійшов один із найвідоміших сучасних білоруських істориків Генадзь Сагановіч, висловивши чимало справедливих зауважень у доволі розлогій рецензії, котра спричинила відчутну (як для сучасної білоруської історіографії) полеміку. Основним лейтмотивом критики стало наголошення на «спрошеному підході до складних проблем», «великій кількості елементарних помилок», «термінологічно-понятійній невитриманості тексту»¹. Дісталось могилівському вченому і за ігнорування балтів, «без яких неможливо уявити етногенез білорусів» і за необгрунтоване припущення, що пізніше їхнє хрещення в «руську» віру стало для них «ментальною та мовною рутенізацією (білорусизацією)». Останнє, на думку Г. Сагановіча, не лише не має сенсу, «але й спекулятивно, бо ніякої рутенізації не показано на конкретних фактах»².

Безперечно це далеко не всі претензії та зауваження, висловлені Г. Сагановічем у рецензії обсягом два друковані аркуші. Втім, навіть згадані з них дають підстави засумніватися у релевантності пропонованої І. Марзалюком концепції етногенезу білорусів. Зрештою, останню не можна поіменувати «новаторською», оскільки вона багато в чому базується на ідеях та недоведених інтуїтивних припущеннях (в тому числі із некритичним запозиченням деяких термінологічних і теоретичних казусів) іншого білоруського дослідника (про це І. Марзалюк щоправда мовчить) – Вячаслаўа Насевіча, висловлених ним ще в 1990-х роках. Названий історик щоправда також не спромігся концептуалізувати власну

---

¹ Г. Сагановіч, Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў (Рец. на: І. А. Марзалюк, Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.), Магілёў 2003) [в:] «Беларускі гістарычны агляд», т. 10, Мінск 2003, с. 291, 294, 317.

² Там само, с. 290, 293.

версію етногенезу східних слов'ян у жанрі наукової монографії, хоча детально окреслив її в низці доволі розлогих статей, які нещодавно були видані окремим компендіумом¹ у винятково репринтному стилі.

На думку В. Насевіча, безпосередньо етнос білорусів появився вже у межах ВКЛ і, критикуючи схему М. Єрмаловіча, доводив, що «литва» – це один із балтських етносів, який, поруч із частиною «русинів», став основою цієї нової держави². Доволі заплутано дослідник пояснює й -онім «литва», котрий «був не лише литовсько-білоруським політонімом, але й одночасно й одним із загальних литовсько-білоруських субетнонімів»³. Зрештою, це не допомогло автору адекватно пояснити, як за такого термінологічного асорті білоруси та литовці відрізняли один одного в межах єдиної держави, тим більше знаючи, що до складу ВКЛ входило не менш «руське» населення Правобережної України, котре (як ми пам'ятаємо) І. Марзалюк, слідом за В. Насевічем, оголосив «безетнічним» і таким, що не мало відмінної, від тогочасних «білорусів» («старобілорусів» у версії І. Марзалюка) етнічної чи якої-небудь іншої свідомості.

З огляду на це, доволі провокативним і цілковито етнологічно некоректним терміном слід вважати визначення ним Великого князівства Литовського як «двоетнічної держави»⁴. По-перше, литовці, як уже згадувалося самим В. Насевічем «лише один із балтських етносів», а до ВКЛ належали й інші. По-друге, таке умоглядне об'єднання і білоруського, і українського населення на цьому етапі в єдиний етнос (та ще й без очевидної етнічної самосвідомості) за своїм «позитивізмом» перевершує навіть радянську «давньоруську народність». Утім, природа цієї помилки очевидна – просто більшість білоруських істориків, нехтуючи і етнологічною, і лінгвістичною методиками, ігнорують очевидні речі й досі, приміром, вважають такі лінгвістичні штучні конструкції-узагальнення, як «балти», «слов'яни», «кельти», «германці», «скіфи», «сармати» тощо окремими етносами.

Загалом, аналіз сучасної білоруської історіографії, присвяченої етнічним трансформаціям східнослов'янських спільнот в добу їхнього існування у складі Великого князівства Литовського, залишає досить суперечливе враження. З одного боку, безумовно позитивним слід визнати прагнення частини білоруських фахівців відійти від методик і ідеологем, нав'язуваних у советський період, що мало місце в 1990-х рр. Проте, з іншого – з кінця минулого століття й дотепер – відбувається повернення до заідеологізованого інтерпретування історії в душі «єдиноправильного вчення». На жаль, від самого початку «національна» білоруська історіографія не змогла позбавитися значної кількості вад, зумовлених стилістикою попередньої доби історіописання. Звідси, чимало зусиль нею було витрачено на конструювання нових, але малопереконливих (і як показав час – безперспективних) історичних міфів, зокрема й у царині етногенетичної пробле-

¹ В. Л. Насевіч, *Беларусы: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя*, Смаленск 2015.

² В. Л. Насевіч, *Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: падзеі і асобы*, Мінск 1993.

³ В. Насевіч, *Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ* [в:] *Беларусіка–Albaruthenica*, кн. 2: Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, Мінск, 1993, с. 97–98, 99.

⁴ В. Насевіч, М. Спірыдонаў, «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст. [в:] *З глыбі вякоў. Наш край: гістарычна-культуралагічны зборнік*, вып. 1, Мінск 1996, с. 4–27.

матики. Єдиним можливим виходом із цього глухого кута є кардинальне переосмислення, передусім фаховими істориками, методологічного наповнення сучасної історичної науки в Білорусі, а також її теоретичної модернізації.

Анотація

Костянтин Івангородський. Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія.

У статті проаналізовано основні тенденції сучасної білоруської історіографії, присвячені етнічному контексту перебування східнослов'янських спільнот у межах Великого князівства Литовського. На висвітлення цієї проблематики в першу чергу впливає фактор ідеологічного розколу в новітній білоруській історіографії. Представники «національного» табору пропонують, в основному, аматорські та наївні концепції, називаючи ВКЛ білоруською державою. Як правило, всі їхні автори заявляють, що етнонім «литвини» від початку позначав тільки етнос білорусів, а теперішні литовці перейняли цю назву пізніше. Протилежний табір дотримується погляду властивого радянському історіографічному міфowi про пізню появу сучасних східнослов'янських етносів. В межах цієї течії останнім часом формується третя тенденція, котра претендує на компромісний варіант. Проте, через досить слабкі методологічний і теоретичний рівні сучасної білоруської історіографії, жоден із напрямів білоруської історичної науки поки що не запропонував ні валідної наукової теорії білоруського етногенезу, ні концепції етнічної історії спільнот східних слов'ян у середньовічну добу.

Ключові слова: східні слов'яни, Велике князівство Литовське, історіографія, Білорусь.

Streszczenie

Kostjantyn Ivangorodskij. Etniczne transformacja społeczności Słowian Wschodnich w ramach WKL: współczesna historiografia białoruska.

Artykuł pokazuje główne tendencje we współczesnej historiografii białoruskiej, poświęcone etniczemu kontekstowi obecności społeczności wschodniosłowiańskich w Wielkim Księstwie Litewskim. Na ekspozycję tego problemu wpływa przede wszystkim sprawa podziału ideologicznego we współczesnej historiografii białoruskiej. Przedstawiciele kierunku «narodowego» oferują głównie amatorskie i naiwne koncepcje, nazywając Wielkie Księstwo Litewskie państwem białoruskim. Co do zasady, wszyscy ich autorzy stwierdzają, że etnonim «lytvyn» od początku był używany tylko przez białoruski etnos, a obecni Litwini przejęli tę nazwę później. Odwrotny kierunek odwołuje się do sowieckiego mitu historiograficznego o późnym pojawieniu się współczesnych wschodniosłowiańskich grup etnicznych. Ostatnio powstała trzecia tendencja, której zwolennicy uważają, że jest opcją kompromisową. Jednak ze względu na dość słaby poziom metodologiczny i teoretyczny współczesnej historiografii białoruskiej, żaden z jej kierunków nie przedstawił dotychczas poważnej naukowej teorii białoruskiej etnogenezy, ani koncepcji etnicznej historii społeczności Słowian Wschodnich w epoce średniowiecza.

Słowa kluczowe: Słowianie Wschodni, Wielkie Księstwo Litewskie, historiografia, Białoruś.

Summary

Kostjantyn Ivangorodskij. Ethnic transformations of East-Slavic communities within the Grand Duchy of Lithuania: modern Belarusian historiography.

The article analyzes the main tendencies of contemporary Belarusian historiography devoted to the ethnic context of the East-Slavic communities' presence in the Grand Duchy of Lithuania. The illumination of this problem is primarily influenced by the factor of the ideological split in modern Belarusian historiography. Representatives of the «national»

direction mainly offer amateur and naive concepts, in which the Grand Duchy of Lithuania is called the Belarusian state. As a rule, all their authors declare that ethnonym «lytvyn» from the beginning denoted only Belarusian ethnos, and the present Lithuanians took over this name later. The opposite direction holds the Soviet historiographical myth about the late appearance of modern East-Slavic ethnic groups. In the course of this current is formed the third tendency, which claims to be the compromise option. However, due to the rather weak methodological and theoretical levels of the newest Belarusian historiography, none of the directions of Belarusian historical science has yet offered any valid scientific theory about Belarusian ethnogenesis, nor the concept of the East-Slavs ethnic history in the medieval era.

Key words: Eastern Slavs, The Great Duchy of Lithuania, historiography, Belarus.

Anna Brzezińska
(Łódź)

Miejsce Ukrainy w Pierwszej Rzeczypospolitej¹ na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej»

Problematyka ukraińska na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» stanowi przykład jednej z dróg, jakimi potoczyła się polsko-ukraińska współpraca intelektualna po 1991 r.

W pojałtańskiej Europie na łamach wydawanej przez Jerzego Giedroycia paryskiej «Kultury» polscy i ukraińscy intelektualiści-emigranci stworzyli prężnie działające forum debaty o przyszłym – możliwym po rozpadzie bloku radzieckiego – kształcie geopolitycznym regionu Europy między Odrą a Donem. Choć zamiarem redaktora z Maisons-Laffitte było forum szersze – w duchu idei federacyjnej łączące w równej mierze głos polski z litewskim, białoruskim, ukraińskim, a nawet rosyjskim, właśnie Ukraińcy okazali się najbardziej wytrwałymi współpracownikami polskiego Instytutu Literackiego w Paryżu².

Zgodnie z wolą założyciela, końcowy numer «Kultury» ukazał się tuż po jego śmierci³. Zamknięcie periodyku nie było jednak tożsame z realizacją giedroyciowej koncepcji «ULB». Dla postkomunistycznych rządów krajów regionu wyzwania polityki wewnętrznej, nieudolność w budowaniu demokratycznej państwowości stały się na ponad dwie dekady czynnikami odsuwającymi najniesłuszniej na plan dalszy prace nad spójną koncepcją polityki wschodniej. Udręczony śledzeniem tego procesu Giedroyc odchodził w poczuciu klęski, mając świadomość jak przesłanie «Kultury» niknie w przestrzeni publicznej, stając się elitarną koncepcją niszową, przed czym całe życie się bronił⁴.

W naszkicowanym powyżej kontekście powołanie w 1992 z inicjatywy Jerzego Kłoczowskiego Federacji Instytutów Europy Środkowo-Wschodniej nie było na pewno prostą kontynuacją idei Giedroycia. Było jednak przedsięwzięciem wpisującym się w postulowaną przez «Kulturę» potrzebę debaty o wspólnym doświadczeniu historycznym Polski i jej wschodnich sąsiadów, niegdyś, w ramach pierwszej Rzeczypospolitej połączonych pod wspólnym panowaniem.

---

¹ Uwaga terminologiczna: Jerzy Kłoczowski postulował, by na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» mówić raczej o «Rzeczypospolitej polsko-litewskiej – w rzeczywistości Wielu Narodów» («Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» 2005, nr 3, s. 7).

² Zob. B. Berdychowska, *Ukraiński krąg kultury*, «Więź» 2004, nr 8-9, http://labo-old.wiez.pl/teksty.php?ukrainski_krag_kultury&p=1, dostęp: 30.09.2018.

³ «Kultura. Numer ostatni» 2000, nr 637, z. 10.

⁴ AIL, Kor. Red., Pomianowski Jerzy, List Jerzego Giedroycia do Jerzego Pomianowskiego z 30. 06. 1997: *«w tej chwili wszystko w Polsce jest sparaliżowane rozgrywkami przedwyborczymi i szuka się jedynie efektów propagandowych, w sumie sprowadza się do posunięć taktycznych. Nikt nie zdaje sobie sprawy, że społeczeństwo jest tym coraz bardziej znużone i zmęczone, i najwyższej korzystają z tego ugrupowania najbardziej skrajne i demagogiczne. Patrzę na to z największym pesymizmem, no ale trzeba kontynuować pracę w nadziei, że ktoś kiedyś będzie korzystał i próbował to realizować».*

O ciągłości myśli między «Kulturą» a IEŚW może zresztą świadczyć fakt, że w niespełna dwa tygodnie po utworzeniu Federacji Kłoczowski pisał do Giedroycia:

Pragnąłbym też poinformować Pana o powołaniu w dniu 19 października Federacji Instytutów Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie. Na razie poza Instytutem lubelskim (...) w skład Federacji wchodzi Instytut im. Franciszka Skaryny w Mińsku (...). Ze strony ukraińskiej (...) Instytut Europy Środkowo-Wschodniej we Lwowie, którym kieruje profesor Jarosław Isajewicz (...) a w Kijowie przede wszystkim środowisko nowo powstałego Uniwersytetu, wolnego Uniwersytetu, chyba pierwszego na programie amerykańskim – Uniwersytetu Akademii Mohyły. (...) partnerem węgierskim jest Instytut Europy Środkowo-Wschodniej (...). Mamy już kontakty z Zagrzebiem, z Lublianą, z Pragą, Bratysławą, [w] Wilnie. Mam nadzieję, że będzie to rzeczywiście bardzo ważna płaszczyzna spotkania intelektualnego i już myślimy o szeregu wspólnych projektów, które moglibyśmy razem realizować.¹

Jak podkreślał Jerzy Kłoczowski, nieformalnym patronem prac Towarzystwa IEŚW był dla niego zawsze Jan Paweł II «W gruncie rzeczy nasz Instytut powstał w Watykanie bezpośrednio pod okiem i błogosławieństwem Ojca Świętego w pamiętnych dniach konferencji w kwietniu-maju 1990 roku, gdy kilkadziesiąt osób reprezentujących Białoruś, Litwę, Polskę i Ukrainę podjęło decyzję o wspólnej pracy nad naszym wspólnym dziedzictwem. Inicjatywa szybko rozrosła się do szerszych rozmiarów Europy Środkowo-Wschodniej, ale współpraca czterech krajów z rzymsko-watykańskiego spotkania pozostała jej trzonem»². Lubelski mediewista i historyk Kościoła odnajdywał w dialogu z polskim papieżem «tradycję Rzeczypospolitej Wielu Narodów (...) wartości o szczególnym znaczeniu także dla dzisiejszych i przyszłych pokoleń Polaków i innych narodów, które – jeśli tylko zechcą – będą miały pełne prawa do odwołania się do najlepszych tradycji tejże Rzeczypospolitej»³.

Czasopismo – prezentowany w niniejszym tekście «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» powołano z inicjatywy Kłoczowskiego dekadę później, w

¹ AIL, Kor. Red., Kłoczowski Jerzy, List Jerzego Kłoczowskiego do Jerzego Giedroycia z 30. 10. 1992. J. Giedroyc początkowo nie kwapił się do głębszej współpracy – poza wydrukowaniem materiałów nadesłanych przez J. Kłoczowskiego w «Kulturze» 1993, nr 1. Może dlatego, że sam od lat zabiegał przeróżnymi kanałami o stworzenie podobnego, a co najważniejsze efektywnie działającego forum. Widząc członków Federacji po konferencji o Europie Środkowo-Wschodniej we francuskim Lille, pisał do Kłoczowskiego: «*najważniejsze, że rzeczywiście udało się Panu stworzyć bardzo ciekawy zespół, który daje nadzieję, że sprawa normalizacji naszych stosunków ze Wschodem zaczyna być realna*» (AIL, Kor. Red., Kłoczowski Jerzy, List Jerzego Giedroycia do Jerzego Kłoczowskiego z 27.09.1993). Kilka lat później jednak podsumowywał szanse współpracy polsko-ukraińskiej na polu naukowym następująco: «*Nie wierzę we wspólne przygotowywania przez naukowców, co zresztą od wielu lat – bez powodzenia – robi Kłoczowski. Tu idzie o rzecz konkretną – o popularny podręcznik dla użytku szkolnego zlecony konkretnemu historykowi czy literaturoznawcy, etc. Taki popularny podręcznik mógłby z miejsca opracować np. Bohdan Osadczyk.*» (AIL, Kor. Red., Pomianowski Jerzy, List Jerzego Giedroycia do Jerzego Pomianowskiego z 24. 06. 1997).

² J. Kłoczowski, *Jan Paweł II (kardynał Karol Wojtyła) 1920-2005*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej», 2005, nr 3, s. 305.

³ Tamże. Ciekawy wątek dotyczący potencjalnej roli Jana Pawła II w budowaniu relacji polsko-ukraińskich po 1991 r. znajduje się w korespondencji J. Giedroycia z J. Pomianowskim z maja 1997 r. (AIL, Kor. Red., Pomianowski Jerzy).

2003 r.¹. Został jego pierwszym redaktorem, choć biegiem lat wpływ Kłoczowskiego na profil pisma wyraźnie osłabł. W skład Rady Naukowej zostali zaproszeni obok wybitnych historyków polskich, jak Henryk Samsonowicz, Jerzy Wyrozumski, Piotr Wandycz przedstawiciele historiografii ukraińskiej, litewskiej, niemieckiej, rosyjskiej, brytyjskiej: Natalia Yakovenko, Oleksiy Tolochko, Jūratė Kiaupienė, Rūstis Kamuntavičius, Andreas Lawaty, Aleksiej Miller, Antony Polonsky.

O celach istnienia pisma, wraz z Andrzejem Gilem, członkiem redakcji, profesorem Instytutu Politologii KUL, pracownikiem Katedry Studiów Wschodnich, pisał następująco: «Ważną tradycją naszego Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej jest sięganie do historii w ambitnym i trudnym celu doprowadzenia do lepszego zrozumienia i spojrzenia maksymalnie obiektywnego, z dystansem, na toczące się od dawna spory historyków i pełne łatwych stereotypów stanowiska opinii publicznych»².

Na łamach «Rocznika...» o dziejach Ukrainy pisali Polacy, Ukraińcy i Rosjanie. To uwaga warta odnotowania, zważywszy, że redakcji udało się stworzyć przestrzeń wypowiedzi dla najbardziej zaangażowanych stron debaty. A także – zważywszy obecność historyków rosyjskich – osiągnąć coś, co – pamiętając oczywiste uwarunkowania polityczne poprzedniej epoki – pozostało niespełnionym marzeniem redaktora paryskiej «Kultury»³.

Cechą charakterystyczną dyskursu historycznego dotyczącego Ukrainy w «Roczniku...» jest jego achronologiczny charakter. To wyzwania współczesności, których uważną analizę jako jeden z celów powstania pisma postulowała Rada Naukowa «Rocznika...», będą określały dobór wątków z przeszłości.

Zapewne w związku z powyższym założeniem obraz Ukrainy na łamach «Rocznika...» ma zasadniczo charakter politologiczny. W tle daje się jednak zauważyć pewna historiozofia, którą postaram się tu zrekonstruować.

Fundamentalnym punktem odniesienia jest w niej niewątpliwie idea ULB, rozumiana na łamach pisma w możliwie szerokim sensie (np. w kontekście federalistycznej historiozofii Oskara Haleckiego, nie mieszczącej się w kręgu zainteresowań Jerzego Giedroycia). W numerze 10, z. 1 z 2012 r., o znaczącym tytule: *Co po ULB? Polityka wschodnia Polski wobec sąsiadów w nowych uwarunkowaniach* próbowano nawet – niestety nieudanej – dyskusji na ten temat.

Na tym tle można rozpatrywać stosunkowo często powracający w «Roczniku...» wątek dziejów cerkwi unickiej, jako pokłosia Unii Brzeskiej.

«Uderzająca wieloreligijność takich krajów jak Ukraina czy Białoruś i wynikające z niej implikacje tkwią głęboko swymi korzeniami w tamtych właśnie czasach. Stąd tak niesłychanie ważne są próby nowocześnie pojętych badań społeczno-religijnych w duchu historiografii humanistycznej, porównawczej, autentycznie eklezjastycznej, w poszukiwaniu prawdy o ludziach tamtych czasów»⁴ – pisali w artykule

---

¹ Strona główna czasopisma dostępna jest pod adresem: <http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/index.php>. Pełny spis numerów periodyku znajduje się na podstronie: <http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/spisroczniki.php>, dostęp: 30.09.2018.

² J. Kłoczowski, A. Gil, *Od Redakcji*, 2004, nr 2, s. 7.

³ Tytułem uzupełnienia zob. A. Brzezińska, *Historycy zagraniczni na łamach «Zeszytów Historycznych»* [w:] *Zeszyty Historyczne z perspektywy półwiecza*, red. S. M. Nowinowski, R. Stobiecki, Warszawa 2017, s.109-121.

⁴ J. Kłoczowski, A. Gil, *Od Redakcji...*, s. 7.

wstępnym redaktorzy numeru 3 z 2005 r. poświęconego historii ruchów religijnych na Ukrainie. Interesująco przedstawia się tu dwugłos polsko-ukraiński w kwestii stosunku poszczególnych grup społecznych ludności prawosławnej pierwszej Rzeczypospolitej do Kościoła grekokatolickiego. Z konieczności ograniczę się do najbardziej wyrazistych przykładów.

W jednym z artykułów ukraiński autor Mychajło Dowbyszczenko, na kanwie losów rodu Hulewiczów przedstawił proces odchodzenia od korzeni religijnych tradycyjnie prawosławnych magnatów ruskich, wobec spodziewanego awansu społecznego i politycznego do elity Rzeczypospolitej. Przedstawiciele Hulewiczów w większości rekrutowali się ze średniozamożnej szlachty, która stanowczo opowiedziała się po stronie prawosławia. Zabiegając o utrzymanie stanu posiadania prawosławnych parafii na lokalnych sejmikach szlacheckich, nie cofnęli się przed zbrojną konfrontacją w obronie cerkwi św. Dymitra w Łucku z lokalnym patriarchą unickim w 1615 r. Z rodu wywodziło się również trzech prawosławnych dostojników kościelnych, będących na przełomie XVI i XVII w. pierwszoplanowymi postaciami antyunickiego buntu w województwach wołyńskim i kijowskim. Opór wobec cerkwi grekokatolickiej, jak podkreślał Dowbyszczenko, mimo zbrojnych epizodów i lokalnych tumultów miał charakter systemowy, czego najlepiej dowodziło powstanie w tymże 1615 r. kijowskiej szkoły brackiej, zorganizowanej na wzór kolegów jezuickich z fundacji Halszki Hulewiczówny. Rozbudowana kilkanaście lat później przez metropolitę Piotra Mohyłę, stała się załącznikiem Akademii Mohylańskiej, od 1658 r. najstarszej ukraińskiej szkoły wyższej.

Donacja Halszki Hulewiczówny w prawosławnej części rodu była czymś wyjątkowym i nie mogła się równać kwotom ofiarowanym przez najbardziej majątnych przedstawicieli Hulewiczów na Kościół Katolicki. Podkreślany przez autora fakt, że łącznie, na przestrzeni XVII w. stanowiło tę grupę do siedmiu osób, może sugerować koniunkturalny wymiar takiego wsparcia¹. Jeszcze mniej liczną grupą (łącznie sześć osób) byli unicy. Przynależność wyznaniowa, czy też po prostu deklarowane wsparcie, wynikało tu głównie ze związków z magnaterią litewską i koronną (wśród nich książe Jerzy Czartoryski, lider unitów wołyńskich, czy książe Adam Sanguszko, wojewoda wołyński). Podobnie ocenił Dowbyszczenko motywy trzech członków rodu wyznania protestanckiego.

W tym samym numerze fenomen kościoła unickiego na ziemiach Rzeczypospolitej do końca XVIII w. analizował polski badacz, Tomasz Kempa. Opierając się na źródłach przytaczanych również przez Dowbyszczenkę, tłumacząc motywacje sygnatariuszy sejmikowych adresów poparcia Kościoła grekokatolickiego, akcentował nie tyle «zimną kalkulację», co «trudność wyboru, za którym wyznaniem się opowiedzieć» i «obronę tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej»².

---

¹ Wyjątkiem był majątek Hipolita [Dymitra] Hulewicza, bratanka Halszki, który wstępując do zakonu przekazał go w całości dominikanom.

² T. Kempa, *Recepcja unii brzeskiej na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem ruskich Korony do połowy XVII wieku*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» 2005, nr 3, s. 144.

Kempa odnotowywał fakt, że o unii z Rzymem zdecydowały elity duchowieństwa¹ i magnaterii, bez udziału zwykłych wiernych, którym sama decyzja miała zostać arbitralnie ogłoszona. Starał się jednak wykazać skalę poparcia unii wśród ludności ruskiej.

Zdecydowany sprzeciw wobec unii z Rzymem zgłosiły monasteria, które następnie Zygmunt III Waza próbował zjednywać, wspierając pozyskiwanie dóbr przez klasztory unickie. W latach 20. – 30. XVII w. Józef Welamin Rutski przeprowadził też reformę zakonów unickich w duchu reguły bazylikańskiej, co dawało możliwość większego nadzoru nad monasterami metropolie kijowskiemu – głowie kościoła unickiego. Pod koniec panowania Zygmunta III Wazy cerkiew unicka posiadała dwadzieścia sześć monasterów, podczas gdy monasterów prawosławnych pozostawało w obrębie Rzeczypospolitej «ponad sto»².

W ocenie toruńskiego historyka, wbrew postawie duchowieństwa, ruscy możnowładcy wydawali się zdecydowani unię utrzymać, nie oszczędzając środków na imponujące fundacje na rzecz cerkwi grekokatolickiej. Patrząc na ich nazwiska: Sapiehów, Wiśniowieckich, Czartoryskich, Czetwertyńskich, Ogińskich, można stwierdzić, że były to inwestycje przemyślane, które w nadchodzącym stuleciu (przełom XVII/XVIII w.) miały im zagwarantować czołowe pozycje na politycznej arenie Rzeczypospolitej.

Wbrew żadnym rozrostu rodowej potęgi możnowładcom, przeciwnikami unii brzeskiej pozostali mieszczaństwo «praktycznie we wszystkich ośrodkach miejskich, gdzie żyli Rusini»³, traktując podległość Rzymowi jako zdradę religijną i narodową tożsamości. Opór przeciw zmianie był tym silniejszy, im dalej od ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, zwłaszcza «na Wołyniu, Podolu, czy Kijowszczyźnie»⁴. Próby narzucenia unii siłą przez królewskich urzędników doprowadziły do krwawych wystąpień w Witebsku i Połocku. Jak podsumowywał polski badacz, eskalacji niepokojów religijnych częściowo zapobiegł dopiero uniwersał Władysława IV z 1633 r., arbitralnie rozstrzygający podział dóbr kościelnych między cerkwią unicką a prawosławną.

Również wśród średniej szlachty ruskiej – co wyraźnie widać było w omawianym wyżej artykule historyka ukraińskiego – zdaniem Tomasza Kempy próżno było liczyć na poparcie unii. Przewagę unitów można było zaobserwować jedynie wśród ludności prawosławnej w województwach zamieszkałych w przez katolicką większość, najczęściej etnicznie polską: lubelskim, chełmińskim i bełskim.

Na uwagę zasługuje także wyeksponowanie przez Kempę procedury celowego zawyżania liczby parafii unickich w sprawozdaniach dla Watykanu, przygotowywanych przez grekokatolickich hierarchów w połowie XVII w.⁵

Choć żaden z historyków nie postawił wprost tezy o negatywnym bilansie unii brzeskiej, na podstawie lektury obu tekstów – mimo sygnalizowanych wyżej drobnych różnic w ocenie wydarzeń – trudno nazwać powstanie cerkwi unickiej sukcesem w wymiarze społeczno-religijnym. Projektowana jako swoiste przypieczerowanie sojuszu

---

¹ Z ośmiu władków tylko dwóch było przeciw unii, lecz dwóch kolejnych zostało mianowanych przez Zygmunta III Wazę na stolice biskupie w zamian za obietnicę poparcia unii.

² T. Kempa, dz. cyt., s. 147.

³ Tamże, s. 154.

⁴ Tamże, s. 155.

⁵ Tamże, s. 169.

politycznego ruskich możnowładców z polsko-litewską elitą Rzeczypospolitej, nie spełniła podobnej roli wśród ludności. Można nawet postawić w tym miejscu zasadne pytanie o rolę unii we wzmocnieniu poczucia wspólnoty kulturowej prawosławnej społeczności ukraińskiej z prawosławiem rosyjskim.

Zupełnie inną ocenę konsekwencji wydarzeń z 1596 r. przedstawił historyk z Drohobycza, Leonid Tymoszenko w recenzji porównawczej wydanych na przełomie XX i XXI w. monografii unii brzeskiej profesora Uniwersytetu im. M. Łomonosowa w Moskwie, Michaiła Dmitriewa i ukraińskiego badacza z kręgu historiografii unickiej, o. Borysa Gudziaka. Tymoszenko przede wszystkim zwrócił uwagę na wspólne obu autorom odejście od «katolickiego klucza» w genezie unii brzeskiej, choć każdy robił to z innych powodów. Gudziak, którego praca była pierwszym gruntownym opracowaniem zagadnienia w nauce ukraińskiej, dostrzegł w unii brzeskiej rezultat kryzysu duchowości prawosławnej, wobec którego «unia z Rzymem jawi się jako wydarzenie nie mające alternatywy, jedyny prawdziwy szlak wyjścia z kryzysu»¹. Z drugiej strony, na marginesie pracy Dmitriewa Tymoszenko zauważał: «zgodnie z naszym przekonaniem kategoryczne próby dowiedzenia istnienia jedynej prawosławnej wspólnoty na wschodzie Europy są tak samo bezpodstawne, jak i wysiłki przeciwne, usiłujące udowodnić absolutną odrębność religijnych kultur na poziomie regionalnym»². Mimo powyższego zastrzeżenia, książka Dmitriewa w ocenie Tymoszenki posiadała zasadniczą zaletę w postaci skrupulatnie opracowanej bazy źródłowej, wprowadzającej dzięki długotrwałej kwerendzie w rosyjskich bibliotekach kilka nieznanych dotąd źródeł do literatury przedmiotu³.

Tymoszenko porównał tezy dotyczące unii brzeskiej w trzech tradycjach historiograficznych: rosyjskiej, ukraińskiej i polskiej.

Charakteryzując rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu, nazywał «otwartym anachronizmem» poglądy «starej historiografii [rosyjskiej] o przywłaszczeniu prawa patronatu nad Cerkwią prawosławną przez królów państwa polsko-litewskiego, książąt, magnatów i szlachtę, czyli przez władzę świecką państwa zdobywcy»⁴. Stanowisko najnowszej historiografii rosyjskiej widział następująco: «Nauka rosyjska upiera się za istnieniem «jednej przestrzeni prawosławnej», uchylając się od wzięcia pod uwagę czynnika etnokonfesyjnego i jednocześnie absolutyzując dezintegrujące następstwa Brześcia»⁵.

Stanowisko historiografii ukraińskiej, według Tymoszenki pozostającej pod znacznym wpływem historiografii kościelnej z kręgów cerkwi grekokatolickiej, oscyloowało wokół popularnej tezy historyków unickich o przede wszystkim «wewnętrznych przyczynach unii, a zwłaszcza kryzysie Cerkwi prawosławnej, która wywodzi [go],

---

¹ Ł. Tymoszenko, *Historiografia unii brzeskiej na przełomie stuleci: próba porównawczej recenzji monografii o. Borysa Gudziaka i Michaiła Dmitriewa*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» 2005, nr 3, s. 219.

² Tamże, s. 212.

³ Spojrzenie rosyjskiego badacza unii doceniła też redakcja «Rocznika...», bo w 2011 r. (nr 9, z. 3) powrócił on na łamy pisma z artykułem *Брестская церковная уния 1595-96 гг. как конфликт двух экклезиологий и cultural misunderstanding [Brestskaja cerkownaja unia 1595-96 gg. kak konflikt eklezjologii i cultural misunderstanding]*.

⁴ Ł. Tymoszenko, dz. cyt., s. 213.

⁵ Tamże, s. 219.

między innymi z wpływu zdegradowanego patriarchy konstantynopolitańskiego (tak więc wina za podział/ rozpad chrześcijaństwa spada tylko na Greków), a także, najczęściej, hiperbolizuje duchowe przewagi katolicyzmu. (...) Dosyć wątpliwy wydaje się powtarzany w wielu pracach pogląd, jakoby to prawosławni nie przyjmując unii, spowodowali podział Cerkwi»¹.

Na zakończenie Tymoszenko podkreślał stanowisko polskiej historiografii unii, jako najbardziej obszernej, wskazując na jego niejednoznaczność. Najnowszy stan badań opisywał: «Historiografia polska, która rozpatruje Cerkiew kijowską jako część składową historii kościoła polskiego (choć funkcjonuje lekko złagodzona definicja: Cerkiew obrządku wschodniego w Rzeczypospolitej), wzbogaciła się w ostatnich dziesięcioleciach o wiele ciekawych publikacji»².

Z nieco szerszej niż konfesyjna, bo kulturowej perspektywy rozważał ukraińską tożsamość narodową w jednym z numerów «Rocznika...» za 2011 r. inny rosyjski badacz z Uniwersytetu Moskiewskiego, Dmitrij Stepanow³. Istotę artykułu stanowiło pytanie o więzi ukraińskich siedemnastowiecznych elit ze «światem proruskim».

Podsumowując, w analizach historiograficznych Unii na łamach «Rocznika IEŚW», wśród autorów ukraińskich i rosyjskich, zwraca uwagę – niezbyt szczegółowo opisany w historiografii polskiej – motyw kryzysu greckiego i rosyjskiego prawosławia w XVI w., jako istotna przyczyna zainteresowania ruskich patriarchów Rzeczypospolitej unią z Rzymem.

W numerze 11, z. 2/2013 r., Agata Stolarz, historyczka związana z Instytutem Europy Środkowo-Wschodniej zwróciła uwagę na zmianę podejścia współczesnych autorów ukraińskich do roli cerkwi grekokatolickiej w dziejach Ukrainy. Odwołując się do Jarosława Hrycaka pisała: «Ukraina pęka, ale nie dzieli się, czego najlepszym przykładem jest łącząca elementy Zachodu i Wschodu Cerkiew grekokatolicka, która mimo wielu trudności i antagonizmów trwa na Ukrainie od początku swego istnienia w 1596 roku»⁴. Przewodnim elementem refleksji nad tożsamością historyczną Ukrainy u omawianej autorki jest podkreślane przez Mykołę Riabczuka swoiste «zawieszenie» pomiędzy Wschodem a Zachodem. Przy czym – co celnie zauważa Stolarz – podobnie jak Wschód, Zachód miał głównie słowiański charakter, co barwnie zilustrowała literacką metaforą Ihora Sevcenki – «[Zachód] przeważnie odziany w polski kontusz»⁵. Stolarz jako jedyna autorka na łamach «Rocznika IEŚW» podkreśliła też wątek Kozaczyzny w dziejach Ukrainy, wywodzący jej narodowy charakter z kultury ludowej. Autorka skoncentrowała się na jego zmitologizowanej formie: «jest to nie tylko mit pozytywny, ale także charakterystyczny dla całej Ukrainy; utożsamiają się z nim tak samo mieszkańcy Kijowa, jak i Lwowa, a więc dwóch podstawowych tożsamościotwórczych ośrodków Ukrainy»⁶.

---

¹ Tamże.

² Tamże, s. 220.

³ D. Stepanow, *Question of the Formation of Protonational Self-Identification of the Ukrainian Elite in the Second Half of the 17th Century*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» 2011, nr 9, z. 3, ss. 99-110.

⁴ A. Stolarz, *Mit wschodnich Słowian? Z tożsamościowych dyskursów Białorusi, Rosji i Ukrainy*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej», 2013, nr 11, z. 2.

⁵ Tamże.

⁶ Tamże, s. 92.

Obok wieloaspektowej historiografii Unii brzeskiej, redakcja «Rocznika IEŚW» proponuje widzenie dziejów Ukrainy w kontekście polskich tradycji federalistycznych i idei jagiellońskiej, niewątpliwie nadających ton dążeniu do zbliżenia z Ukrainą w polskim piśmarstwie politycznym od 1918 r.

W numerze tematycznym *Tradycje polskiego federalizmu a proces jednoczenia Europy* (nr 10, z. 4/2012) szczególnie zwracają uwagę dwie analizy historyczne zjawiska, prezentowane przez Piotra Wandycza i Pawła Kłoczowskiego. Dekonstruując wizję polityki Józefa Piłsudskiego wobec Ukrainy w dwudziestoleciu międzywojennym¹, wybitny polski badacz z Yale podkreślał, że sam Marszałek określał ją mianem «eksperymentu»: «Czy Naczelnik Państwa widział Ukrainę jako członka przyszłej federacji z Polską? Nie wydaje się, aby w danym momencie poważnie rozważał taką alternatywę, choć z pewnością przewidywał jakiś związek z Polską»². Bez względu na polityczno-prawną formę hipotetycznego związku, dla Wandycza jedna kwestia nie budziła wątpliwości: motywem zbliżenia z Ukrainą nie była ona sama. W polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej była to potrzeba «zapory przeciwko Rosji». W polityce wewnętrznej zaś, uzasadniało ją poszukiwanie przez Piłsudskiego w idei jagiellońskiej alternatywy dla endeckiej koncepcji Wielkiej Polski.

Z polskim sentymentem wobec idei jagiellońskiej ostro polemizował badacz myśli politycznej, Paweł Kłoczowski, stawiając za Jerzym Giedroyciem postulat usunięcia tego sformułowania z dyskursu politycznego: «Awans społeczny i wzrost świadomości narodowej w masach ludowych Ukrainy, Litwy i Białorusi sprawił, że samo używanie terminu «idea jagiellońska» stało się przeciwnskuteczne, albowiem narodom tym jagiellońszczyzna kojarzy się często albo z polskim imperializmem, albo z pańszczyzną. Jeżeli zależy nam na przyjaźni z Ukrainą, Litwą i Białorusią i jeżeli w interesie Polski leży niepodległość tych krajów, to trzeba zaprzestać posługiwania się tym terminem»³.

Dla Kłoczowskiego-juniora nie ulegała wątpliwości nierówna pozycja Rusi-Ukrainy w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. «Kolcem w sercu Rusinów» określał też polonizację prawosławnych elit Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziem koronnych.⁴

W nurcie historii idei omówione zostało również miejsce Ukrainy z perspektywy rosyjskiego imperializmu. W 2013 Andrzej Wierzbicki poddał analizie koncepcję «narodu ogólnorosyjskiego» w nauczaniu patriarchy moskiewskiego Cerkwi prawosławnej, dochodząc do następujących wniosków:

możemy wyróżnić cztery podejścia odnośnie do istnienia wschodniosłowiańskiego narodu cywilizacyjnego. Pierwsze zakłada, iż Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy stanowią trójjedyny общерусский народ (naród ogólnorosyjski), złączony wspólnym pochodzeniem, historią, religią, który powinien tworzyć jeden wspólny organizm państwowy. Według drugiego podejścia общерусский народ jest wprawdzie wspólnotą historyczną, a przede wszystkim duchowo-religijną, ale każdy z jego członów powinien zachować niepodległość polityczną, wzajemnie i ściśle ze sobą współ-

¹ P. Wandycz, *Piłsudski a federalizm*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej», 2012, nr 10, z. 4, s. 45-54.

² Tamże, s. 52.

³ P. Kłoczowski, *Adam Czartoryski, Jerzy Giedroyc i tradycje jagiellońskie*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej», 2012, nr 10, z. 4, s. 59.

⁴ Tamże, s. 60.

pracując w sferach politycznej i gospodarczej. Trzecie podejście zakłada, że Słowianie Wschodni są wprawdzie podzieleni na odrębne narody, ale są to narody bliskie kulturowo, wywodzące się z tego samego rdzenia i poprzez swoje organizmy państwowe powinni ze sobą ściśle współpracować w sferze politycznej i gospodarczej. Czwarte podejście wychodzi z założenia, że Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy są odrębnymi narodami i każdy z nich powinien kroczyć własną drogą rozwoju, co w przypadku Białorusi i Ukrainy może oznaczać dążenie do integracji europejskiej.¹

Katalog zagadnień z dziejów Ukrainy na łamach «Rocznika IEŚW» zamyka postać Daniela Romanowicza Halickiego – którego książęca, później monarsza siedziba – Chełm – łączy wątek ukraiński z polskim od XIII w. Jedyny władca Rusi, uhonorowany przez redakcję zeszytem tematycznym², w artykule wstępnym został scharakteryzowany w następujący sposób:

Budował on silny organizm państwowy, oparty na miejscowej tradycji, a jednocześnie trwał w łączności z Zachodem, w nim szukając inspiracji i twórczego natchnienia. Był władcą, który sprawował swe rządy w oparciu o ogólnoeuropejski system wartości. Mimo że odczuwał boleśnie sąsiedztwo wschodniego imperium – państwa mongolskiego – to jednak potrafił utrzymać zdrową równowagę między koniecznością uwzględnienia politycznych realiów i powinnością sumienia człowieka zakorzenionego w europejskim dziedzictwie³.

Nie da się nie zauważyć w powyższym portrecie blasku, którym władcę Rusi zdobią cechy zachodniego męża stanu. Czy pożądanym okcydentalizm jest koniecznym komponentem polskich sympatii dla ukraińskiej tożsamości?

W obecnym kształcie «Rocznik IEŚW» stał się przestrzenią głównie refleksji politologicznej – aspekt historyczny pojawia się jako momentami konieczne uzupełnienie. Uwagi Kłoczowskiego, by badać przeszłość dla zrozumienia przyszłości, obalenia stereotypów narodowych nie rysują się już na kartach pisma tak wyraźnie. Brakuje chyba szerszej, syntetycznej perspektywy wobec proponowanych tematów – zamiast tego nowsze numery obfitują w case studies, dotyczące bieżących wydarzeń.

Wracając do postawionego we wstępie niniejszego artykułu pytania o kształt wizji dziejów Ukrainy na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej», można jak sądzę przedstawić jej zasadnicze elementy następująco:

1. Ukraina jawi się jako część Europy Środkowo-Wschodniej, rozumianej w duchu O. Haleckiego. Nie przynależy w całkowity sposób ani do kultury Wschodu, ani do kultury Zachodu – jest w nieustannym ruchu pomiędzy nimi.

2. Integralnym elementem doświadczenia historycznego Ukrainy jest dziedzictwo «Rzeczypospolitej polsko-litewskiej – w rzeczywistości Wielu Narodów», jak o Pierwszej Rzeczypospolitej wolał mówić Jerzy Kłoczowski.

3. Ukraina jest postrzegana jako naród nie-rosyjski, wyraźnie odrębny ustrojowo, miejscami religijnie, proeuropejski, właściwy kontynuator tradycji Rusi

---

¹ A. Wierzbicki, *Wschodniosłowiański naród cywilizacyjny w koncepcji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej», 2013, nr 11, z. 2, s. 46.

² «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» 2014, nr 12, z. 6: *Daniel Romanowicz i jego czasy*.

³ S. Adamiak, *Słowo wstępne*, «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» 2014, nr 12, z. 6, s. 8.

Kijowskiej; nie jest tożsama z opisywanym przez rosyjskich badaczy kręgu cerkiewnego *narodem wszechruskim*.

4. W historii najnowszej jest jednym z filarów koncepcji ULB, rozumianej w duchu J. Giedroycia-J. Mieroszewskiego. Oparta na tej idei Europa Środkowo-Wschodnia, łącząc różne narody regionu w duchu subsydialności i społeczeństwa obywatelskiego, różni się w wymiarze kulturowym i historycznym od Rosji, ale nie zamyka się na pokojową współpracę, przy poszanowaniu wzajemnych wartości.

5. Refleksja nad historią Ukrainy ogranicza się głównie do zagadnień religijnych, społecznych i politycznych z perspektywy kultury wysokiej. Istotny dla narodowej identyfikacji społeczeństwa ukraińskiego wątek Kozaczyzny jest traktowany marginalnie. Być może to rezultat zainteresowań badawczych twórców periodyku, skupionych wokół postaci Jerzego Kłoczowskiego – przede wszystkim historyka Kościoła i kultury europejskiej

Анотація

Анна Бжезінська. Місце України в Першій Речі Посполитій на сторінках «Рocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej».

Часопис «Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» є одним з найважливіших форумів для діалогу істориків країн регіону вже більше десяти років. Українське питання з моменту створення видання є однією з найважливіших тем. Мета статті – проаналізувати бачення історії України в цьому журналі.

Ключові слова: наукова преса, історія України, Перша Річ Посполита.

Streszczenie

Anna Brzezińska. Miejsce Ukrainy w Pierwszej Rzeczypospolitej na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej».

«Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej» stanowi od ponad dekady jedno z najbardziej istotnych forów dialogu historyków krajów regionu. Problematyka ukraińska od momentu powstania pisma, stanowi jeden z ważniejszych wątków. Celem artykułu jest analiza wizji dziejów Ukrainy obecnej na łamach periodyku.

Słowa kluczowe: prasa naukowa, historia Ukrainy, Pierwsza Rzeczypospolita.

Summary

Anna Brzezińska. Place of Ukraine in the First Commonwealth on the pages of «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej».

«Yearbook of the Institute of East-Central Europe» is one of the most important forums for the dialogue of historians from the region's countries for over a decade. The Ukrainian issue since the journal was create dream ins one of the most important topics. This art eclaims to analyze the shape of the history of Ukraine in the yearbook.

Key words: scientific press, history of Ukraine, First Commonwealth.

НАШІ АВТОРИ

Вирський Дмитро, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ

Гирич Ігор, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ

Гриневич Тарас, кандидат історичних наук, Інститут підприємництва та перспективних технологій Національного університету «Львівська політехніка

Зашкільняк Леонід, доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка

Івангородський Костянтин, кандидат історичних наук, доцент, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Корновенко Сергій, доктор історичних наук, професор, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Куций Іван, доктор історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Лазурко Лідія, кандидат історичних наук, доцент, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Лильо Орест, кандидат історичних наук, доцент, Український католицький університет

Масненко Віталій, доктор історичних наук, професор, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Педич Василь, кандидат історичних наук, доцент, Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Ребенок Валентин, аспірант, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Степанчук Юрій, доктор історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Тельвак Віталій, доктор історичних наук, професор, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Цимбал Тетяна, доктор філософських наук, професор, Криворізький національний університет

Янишин Богдан, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ

Яремчук Віталій, доктор історичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія»

Avramchuk Oleksandr, magistr, Uniwersytet Warszawski

Brzezińska Anna, doktor, Uniwersytet Łódzki

Kolbuszewska Jolanta, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Łódzki

Koko Eugeniusz, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Gdański

Maćkowski Tomasz, doktor, Uniwersytet Gdański

Maternicki Jerzy, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Rzeszowski

Morawiec Norbert, doktor, Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

Nowacki Roman, doktor habilitowany, profesor, Politechnika Opolska

Polasik-Wrzosek Karolina, doktor

Sierżęga Paweł, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Rzeszowski

Stobiecki Rafał, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Łódzki

Stępnik Andrzej, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Wrzosek Wojciech, doktor habilitowany, profesor, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

Zieliński Sławomir, magistr, Uniwersytet Rzeszowski

НОТАТКИ

Наукове видання

**Спільна спадщина.
Річ Посполита обох народів в польській і українській
історичній думці XIX і XX ст.**

За редакцією
Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги

Набір і макетування
Лідія Лазурко, Дмитро Вирський

Колективну монографію видано в авторській редакції

Підписано до друку 23.08.2019 р. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 24,5. Тираж 300. Замовлення 0819м-177.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.